İSLÂM ÖNCESİ FARS ÖĞÜT EDEBİYATI

Musa BALCI

Doktora Tezi
Doğu Dilleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

2013
Her Hakkı Saklıdır.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Musa BALCI

İSLÂM ÖNCESİ FARS ÖĞÜT EDEBİYATI

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

ERZURUM – 2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

...../07/2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐☐Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐☐Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐☒Tezimin/Raporumun .3.. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

...../07/2013
Musa BALCI

F-83/00/22.02.2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM danışmanlığında, **Musa BALCI** tarafından hazırlanan bu çalışma 10/07/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Erdoğan ERBAY	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. ..... /07/2013

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **VII**
ABSTRACT ..... **VIII**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **IX**
ÖNSÖZ ..... **X**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂM ÖNCESİ İRAN: TARİH, TOPLUM, DİN VE EDEBİYAT

1.1. İLAMLILAR (MÖ 2700-539) **27**
1.2. MEDLER (MÖ 708-550) **29**
1.3. AHAMENİŞLER (MÖ 700-330) **33**
1.4. SELÛKÎLER VE EŞKANİLER (MÖ 321-MS 226) **40**
1.5. SASANİLER (MS 224-652) **47**
1.5.1. Sasanilerde Toplumsal Sınıflar **55**
1.5.2. Sasanilerde Din ve Devlet Birliği **57**
1.5.3. Sasanilerde İnanç **59**
1.5.3.1. Zerdüştîlik **60**
1.5.3.2. Budizm **72**
1.5.3.3. Yahudilik ve Hristiyanlık **74**
1.5.3.4. Zervanizm **75**
1.5.3.5. Maniheizm **77**
1.5.3.6. Mazdekizm **82**
1.5.3.7. Mitraizm **84**
1.5.4. Sasanilerde Dil ve Edebiyat **85**
1.5.4.1. *Avesta* ve Avesta Edebiyatı **89**
1.5.4.2. *Gatalar, Zend, Pâzend, Dîrkerd, Bundehişn* ve Diğer Eserler **95**

İKİNCİ BÖLÜM
ÖĞÜT KAVRAMLARI: ETİMOLOJİ VE İÇERİK

2.1. ENDERZ **105**
2.2. PEND **108**
2.3. VESÂYÂ **110**

2.4. UHÛD 110
2.5. MUKÂTEBÂT 112
2.6. TOVKÎÂT 113
2.7. ÂYİNNÂMELER 115
2.8. TAÇ GİYME KONUŞMALARI 116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM ÖNCESİ FARS ÖĞÜT EDEBİYATI ESERLERİ

3.1. DÎNKERD'İN ALTINCI KİTABI 129
3.2. ENDERZ-İ ÂZERBÂD-I MİHRESPENDÂN 130
3.3. YÂDGÂR-İ BOZORGMİHR 132
3.4. ENDERZ-İ OŞNAR-İ DÂNÂ 135
3.5. ENDERZHÂ-Yİ PÎŞÎNİYÂN 137
3.6. ENDERZ-İ HUSREV-İ KUBÂDÂN (ENÛŞÎRVÂN) 138
3.7. ENDERZ-İ DÂNÂYÂN BE MEZDİYESNÂN 140
3.8. ENDERZ-İ PÛRYÛTKÎŞÂN 141
3.9. ENDERZ-İ KÛDEKÂN/HÎŞKÂRÎ-Yİ RÎDEGÂN 143
3.10. MÎNÛ-Yİ HİRED 144
3.11. RÂHETU'L-İNSÂN PENDNÂME-Yİ ENÛŞÎRVÂN VE KİTÂBU'L-MESÂİL 149
3.12. ENDERZ-İ DESTÛRÂN BE BİHDÎNÂN 150
3.13. ENDERZ-İ BEHZÂD-İ FERRUH PÎRÛZ 151
3.14. ENDERZ-İ ÂZERFERNEBİĞ-İ FERRUHZÂDÂN 152
3.15. PENDNÂME-Yİ BOZORGMİHR/ÂDÂB-İ BOZORGMİHR 152
3.16. PENDNÂMEK-İ ZERDÜŞT/ENDERZ-İ NEHOSTÎN DİNDÂRÂN 154
3.17. PENC HÎM-İ RÛHÂNİYÂN 154
3.18. DÂRÛ-Yİ HURSENDÎ 155
3.19. RİSÂLE-Yİ RÛZHÂ 155
3.20. ENDERZ-İ HÛBÎ KONEM BE ŞOMA KÛDEKÂN 155
3.21. EL-EDEBÜ'S-SAĞÎR 156
3.22. ENDERZNÂMEHÂ-Yİ KÛÇEK: KÜÇÜK ENDERZNÂMELER 157
3.23. ENDERZHÂ-Yİ MERDEK 157
2.24. ARDÂVÎRÂFNÂME 158
3.25. CÂVÎDÂN-İ HİRED 161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ENDERZNÂME VE PENDNÂMELERDE DİL, ÜSLÛP VE İÇERİK

4.1. ÖĞÜT VERMENİN FELSEFESİ 174
4.2. ÖĞÜT VERİCİ KİŞİLER, ZAMAN VE MEKÂN 177
4.3. ENDERZNÂME VE PENDNÂMELERDE İŞLENEN KONULAR 180
4.3.1. İnanç ve İbadetlerle İlgili Konular 182
4.3.1.1. İyi Düşünmek, İyi Konuşmak ve İyi Amel İşlemek 184
4.3.1.2. Günah, Sevap ve Tövbe 186
4.3.1.3. İbadet ve Dualar 190
4.3.1.4. Ateşkedeye Gitmek 191
4.3.1.5. Hîrbedistân'a Gitmek ve Zend Okumak 194
4.3.1.6. Kostî Bağlamak ve Sodre Giymek 195
4.3.1.7. Kurban Kesmek 197
4.3.1.8. Namaz Kılmak, Oruç Tutmamak 199
4.3.1.9. Puta Tapmamak 201
4.3.1.10. Yardımlaşmak 203
4.3.2. Öteki Âlemde Mutluluğa Eriştirecek Davranışlar 205
4.3.2.1. Alçak Gönüllü Olmak 205
4.3.2.2. Ateş ve Suya Hürmet Göstermek 206
4.3.2.3. Belirli Günlerde Belirli İşleri Yapmak 209
4.3.2.4. Bildiğiyle Amel Etmek 212
4.3.2.5. İyilik Etmek İyilik Bulmak 213
4.3.2.6. İyilerle Oturup Kalkmak 213
4.3.2.7. Kanaatkâr Olmak 214
4.3.2.8. Kadere İnanmak, Ümitvâr Olmak ve Üzüntüye Kapılmamak 216
4.3.2.9. Kin, Öfke, Haset ve Alaydan Sakınmak 219
4.3.2.10. Kutsal Mekân ve Zaman 221
4.3.2.11. Şükretmek ve Sabırlı Olmak 222
4.3.2.12. Uyumlu Olmak 224
4.3.3. Öteki Âlemde Cezaya Sebep Olacak Davranışlar 224
4.3.3.1. Büyük Günahlar 224
4.3.3.2. Adam Öldürmek 226
4.3.3.3. Ayakta Bevletmek 226
4.3.3.4. Büyücülük Yapmak 226

4.3.3.5. Dünya Hayatına Gönül Verip Aldanmak 227
4.3.3.6. Ehrimene (Şeytan) Kanmak 227
4.3.3.7. Gıybet Etmek 229
4.3.3.8. Hırsa Kapılmak 229
4.3.3.9. Hırsızlık Yapmak 231
4.3.3.10. İftira Etmek 232
4.3.3.11. İkiyüzlülük Etmek 233
4.3.3.12. Kibirlenmek 234
4.3.3.13. Sığır Eti Yemek 234
4.3.3.14. Şehvete Kapılmak ve Sarhoş Olmak 236
4.3.3.15. Yararlı Canlıları Korumak ve Zararlı Canlıları Öldürmek 237
4.3.3.16. Yalan Söylemek 240
4.3.4. Akıl, Bilgi, Eğitim ve Kültür 242
4.3.4.1. Akıllı Olmak ve Aklını Kullanmak 242
4.3.4.2. Cahilliğin Yerilmesi 247
4.3.4.3. Eğitim ve Kültüre Önem Vermek 249
4.3.5. Çalışma, Üretim ve İktisat Ahlâkı 253
4.3.5.1. Borç Almamak 255
4.3.5.2. Cömert Olmak 255
4.3.5.3. Doğruluk ve Güvenilirlik 256
4.3.5.4. Düşmanlarla Münasebet 258
4.3.5.5. Fakirlik ve Zenginlik 258
4.3.5.6. Helal ve Haram Kazanç 262
4.3.5.7. İstişare Etmek ve İşi Ehline Vermek 262
4.3.5.8. Rızık 263
4.3.5.9. Sabah Erken Kalkmak 264
4.3.5.10. Sözünde Durmak 265
4.3.5.11. Tembellik Etmemek 267
4.3.5.12. Zanaatkârlık 268
4.3.5.13. Ziraat ve Hayvancılık 268
4.3.6. Aile Hayatı 273
4.3.6.1. Anne Babaya İtaat 274
4.3.6.2. Evlilik 276
4.3.6.3. Eş Seçerken Dikkat Edilecek Şeyler 277

4.3.6.4. Eşlerin Birbirlerine Karşı Sorumlulukları 279
4.3.6.5. Kocaya İtaat 280
4.3.6.6. Eşcinsellik 280
4.3.6.7. Kadınlara Karşı Davranış Biçimi 281
4.3.6.8. Özel Hallerinde Kadınlarla İlişkiler 282
4.3.6.9. Çocuk Düşürme 283
4.3.6.10. Ebeveynin Çocuklarına Karşı Görevleri 283
4.3.6.11. Çocuklarına Din Eğitimi Vermek 285
4.3.6.12. Mahremlerle Evlilik 286
4.3.6.13. Yabancı Erkek ve Kadınlarla Münasebet 289
4.3.7. Yeme, İçme ve Giyinme 291
4.3.7.1. Temizlik ve Sofra Âdâbı 291
4.3.7.2. Yemek Yerken Konuşmamak 294
4.3.7.3. Şarabı Ölçüsüz İçmemek 295
4.3.7.4. Misafirlik ve Misafirperverlik 296
4.3.7.5. Giyinmek 297
4.3.8. Konuşma Âdâbı 298
4.3.8.1. Doğru Sözlülük ve Şahitlik 300
4.3.8.2. Gülmek 300
4.3.8.3. Küfretmemek 301
4.3.8.4. Yemin Etmemek 301
4.3.8.5. Yersiz Konuşmamak 302
4.3.9. Dostluk, Arkadaşlık ve Sırdaşlık 303
4.3.10. Ülke Yönetimi ve Yönetici-Halk İlişkisi 306
4.3.10.1. Adil Yargılamak 311
4.3.10.2. Savaş ve Barış 311
4.3.10.3. Kötüleri İşbaşına Getirmemek ve Övmemek 312
4.3.11. Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Sonrası Hayata İlişkin Konular 312
4.3.11.1. Ölüm ve Kabir Hayatı 314
4.3.11.2. Ölülerin Arkasından Ağlamamak 320
4.3.11.3. Çînvad (Sırat) Köprüsü 321
4.3.11.4. Hemîstekân (Araf) 323
4.3.11.5. Cennet 324
4.3.11.6. Cehennem 326

SONUÇ **329**
KAYNAKLAR **334**
EKLER **348**
DİZİN **360**
ÖZGEÇMİŞ **369**

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İSLÂM ÖNCESİ FARS ÖĞÜT EDEBİYATI

Musa BALCI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

2013, 381 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM (Danışman)

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Prof. Dr Erdoğan ERBAY

Diğer dünya edebiyatları içerisinde oldukça eski bir geçmişe sahip olan Fars edebiyatı; İslâm sonrasında olduğu gibi, İslâm öncesi dönemde de güçlü ve zengindir. Fars edebiyatı, bu zenginliğiyle özellikle divan edebiyatı üzerinden Türk İslâm edebiyatını da etkilemiştir.

Fars edebiyatının güçlü bir geleneğe sahip olmasının en belirgin nedeni, özellikle kadîm İran'da din ve devlet arasındaki bağın son derece güçlü oluşudur. Bu durum ahlâk edebiyatının zenginleşmesine ortam hazırlamıştır. Din ve devlet arasındaki güçlü birliktelik hem dinin edebiyatla, hem de edebiyatın dinle ilişkisini geliştirmiştir. Bütün güçlü medeniyetlerin ortak özelliği olan kültürel devamlılığın, İran kültüründe de son derece belirgin oluşu öğüt edebiyatı ürünleri üzerinden de görülmektedir.

Fars kültüründe, diğer milletlerin edebiyatlarıyla kıyaslandığında öğüt metinleri ya da ahlâk edebiyatı ürünleri, İslâm sonrasında olduğu gibi İslâm öncesi dönemde de daha zengindir. İslâm öncesi Fars öğüt edebiyatı eserlerinde yaratıcıya inanmanın gerekliliği, dünya hayatının geçiciliği, ibadetler, yöneticilere ve anne babaya itaat, uyumlu olma, akıl ve bilginin önemi, ailenin gerekliliği, çalışıp üretmeye önem verme, yeme içme, konuşma ve dostluk adabı, ölüm ve ölüm ötesi hayat gibi çok çeşitli konularda tavsiyeler verilmiştir. İslâm öncesi İran öğüt metinleri Zerdüşt inanışının çok açık etkisinin yanı sıra, Hint ve Yunan'dan da izler taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pend, Enderz, Öğüt, Ahlâk, İslâm Öncesi İran.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

PRE ISLAMIC PERSIAN GUIDANCE LITERATURE

Musa BALCI

Advisor: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

2013, Page: 381

Jury: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Prof. Dr Erdoğan ERBAY

The Persian literature having quite a long history among the other world literatures is strong and rich during pre islamic periods, as in post islamic periods. Thanks to its productiveness, the Persian Literature influenced the Turkish Islamic Literature, especially through the divan literature.

The most striking reason why the Persian Literature has a sound tradition is the strong relation between religion and state, especially in old Iran. This situation paved the way for the enrichment of moral literature. The strong relation between religion and state improved both the relation of religion with literature and relation of literature with religion. The cultural continuity, the common trait of all the strong civilizations, is also most apparent in Iran, which can be seen in the works of Guiandence literature.

Compared to the literatures of other nations, the guidance texts or works of moral literature in Persian culture are abundant in pre islamic periods as in post islamic periods. The works in the Pre Islamic Persian Guidance literature offer recommendations on a wide variety of issues like the need for believing in the Creator, temporariness of the life of the world, worships, obedience to parents and rulers, canorousness, importance of wisdom and knowledge, vitality of family, the necessity of working and producing, eating and drinking, conversation and friendly customs, death and life after death. Pre Islamic Iran Guidance texts were influenced by the Indian and Greek, as well as Zarathustra belief.

Key Words: Advise, Enderz, Guidance, Moral, Pre Islamic Iran

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.	: bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
DMBİ	: *Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*
DZEF	: *Dânişnâme-i Zebân-i Edebiyyât-i Fârsî*
eg.	: egemenlik tarihi
h.	: hicri
Haz.	: Hazırlayan
hş.	: hicrî şemsî
m.	: milâdî
md.	: madde
MÖ	: milâttan önce
MS	: milâttan sonra
öl.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
şş.	: şehinşâhî
trs.	: tarihsiz
Yay.	: Yayınevi

ÖNSÖZ

Tüm kutsal öğretilerde ve tarihin bütün dönemlerinde çeşitli milletlere ait eserlerde doğruluk, adalet, devleti iyi yönetme, iyi ve uyumlu olma, hırsa kapılıp dünyaya aldanmama, ahiret hayatını hatırda tutma gibi ilkelerle karşılaşmak mümkündür. İnsanlar arasında önemli birer değer olarak kabul görmüş bu hususlar, İslâm öncesinde olduğu gibi, İslâm sonrası İran edebiyatında da geçmişten alınan birikimle güçlü bir biçimde işlenmiştir. İran edebiyatında işlenen evrensel değerler, Farsça aracılığıyla bizim kültür ve dilimizi de etkilemiştir. Bu etki sadece edebî eserlerimizle sınırlı kalmamış, tarihsel komşuluğumuz boyunca "*mesafeli durduğumuz İran ülkesi*"nin bilge şahsiyetlerinin veciz sözleri, cami sohbetlerimize kadar da nüfuz etmiştir.

Yazarların "*başkasına kendini anlatması ya da sahip olduğu bir tecrübeyi aktarması*" düşüncesiyle ortaya koydukları öğüt muhtevalı eserlerle, neredeyse bütün dillerin farklı edebî türlerinde karşılaşmak mümkündür. Öğüt geleneği ilâhî menşeli olsun ya da olmasın, insanın bulunduğu her yerde varolmuştur. İslâm öncesi Fars, Arap ve Türk kültüründe öğüt geleneği konusunda yapılacak çalışmalar, sadece bu milletlere ait mirasın günyüzüne çıkmasını değil, aynı zamanda söz konusu milletlerin İslâmlaşma sonrası yaşadıkları tarihsel gelişim sürecini görme imkânını sunması bakımından da önemlidir.

Ülkemizde, İslâm öncesi İran kültürü ve mitolojisi konusunda, son yıllarda "*geleneği yenileyici*" önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde, önceleri daha çok İslâmiyet sonrası ve divan edebiyatı bağlamında yapılan İran edebiyatı araştırmaları, eski İran kültürünü de kapsayacak noktaya erişmiştir. İslâm öncesi İran tarih ve mitolojisine ilişkin çalışmalara bakıldığında, İran'ın İslâm öncesi dönemde de son derece güçlü bir devlet ve edebiyat geçmişine sahip olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Türkçede yapılan çalışmalarla, İslâm sonrası İran kültürünün bizim kültürümüz üzerine etkileri ortaya konmuşsa da; İslâm öncesi İran kültürünün gerek İslâm sonrası İran kültürü üzerine, gerekse bizim kültürümüze yansımaları konusunda daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Zira yüzyıllar boyu adeta iç içe geçmiş ortak bir tarihe

ve coğrafyaya sahip olan iki "sınırdaş ülke"nin dilleri Türkçe ve Farsça arasında, İslâm öncesi dönemlerde de ciddî bir etkileşim söz konusu olmuştur.

İnsanoğlu "*yeryüzüne düştüğü ilk gün*"den beri, bedenen ihtiyaç duyduğu ekmek ve su kadar, ruhen de huzur ve dinginliğe gereksinim duymuştur. "*Ruh dinginliğini sağlayıcı etkenler*" içerisinde, öğüt geleneğinin payı son derece önemlidir. İslâm öncesi Fars öğüt edebiyatı konusunu doktora çalışması olarak seçmemde hiç şüphesiz edebiyatın öğreticiliği konusundaki merakım, okumalarım ve danışmanım Prof. Dr. Nimet Yıldırım'ın yönlendirmesi etkili olmuştur.

Tez çalışmasının Giriş Bölümünde, enderznâme ve pendnâme tarzı eserlerin dâhil olduğu öğüt edebiyatının daha iyi kavramsallaştırılabilmesi için edebiyat ve ahlâk konusu işlendi. Bu kapsamda edeb ve edebiyat kelimelerinin etimolojileri, edebiyatın edeble ilişkisi, edebiyat ve din, edebiyat ve gelenek, edebî ürünlerin sözlü ve yazılı kültür aracılığıyla bugüne gelmesi gibi hususlara değinildi.

Birinci Bölümde, tez çalışmasının konusu olan İslâm öncesi İran öğüt metinlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, en eski çağlardan Sasanilerin yıkılışına kadar İslâm öncesi İran kültür tarihiyle ilgili bilgi verildi. Bu kısımda tarih, toplum, din ve edebiyatın İslâm öncesi dönemdeki durumu, enderznâme ve pendnâmelerin ait olduğu ya da yazıya geçirildiği zaman dilimi olan Sasaniler döneminde inanç, toplumsal sınıflar, dil ve edebiyat ile Zerdüşt ve *Avesta* gibi konular da işlendi.

İkinci Bölümde, öğüt kavramları başlığı altında tez çalışmasının esas alanını oluşturan enderzler, pendler, âyinnâmeler, vasiyetler ve taç giyme konuşmaları gibi başlıklar üzerinde duruldu.

Üçüncü Bölümde, İslâm öncesi İran edebiyatındaki öğüt içerikli eserlerin tanıtımı yapılarak, bu eserlerin ait oldukları kişi, dönem, eserlerin içerikleri, Farsçaya ve Avrupa dillerine çevirileri ve öğüt metinleri üzerinde çalışan Avrupalı doğu bilimciler gibi konular işlendi.

Dördüncü Bölümde, enderznâme ve pendnâmelerde dil ve üslup, öğüt vermenin felsefesi, öğüt metinlerinde öğüt veren kişiler ve işlenen konular ele alındı. Öğüt metinlerinde işlenen konular inanç ve ibadetlerle ilgili hususlar, dünya hayatı, ölüm ve ölüm sonrası hayata ilişkin konular olarak üç ana başlık altında işlendi. İnanç ve

ibadetle ilgili konular başlığı altında İslâm öncesi İran'ın inanç dünyasının bir resmi çizilmeye çalışıldı. Öğüt metinlerinde karşımıza çıkan tanrı, şeytan, melekler, günah ve sevap, çalışma ve aile hayatı, yeme, içme ve konuşma âdâbı, öteki âlemde mutluluğa eriştirici ve cezaya sebep olucu davranışlar, ölüm ve sonrası hayat gibi birçok konu ilgili başlıklar altında işlendi.

Dünya hayatına ilişkin konular kısmında, doğumdan ölüme kadar insanın iç içe olduğu birçok husus ele alındı. Yeme içme, giyinme, çocukluk, eğitim ve öğretim, çalışma ve üretim, hayvanlar ve diğer canlılarla münasebetler, yönetici ve halk münasebeti, günlük hayatın usul ve âdâbı, aile hayatı, kişinin kaçınması gereken kötü davranışlar ile yapması gereken erdemli davranışlar, fakirlik ve zenginlik, kadınlarla münasebetler ve misafirperverlik gibi konular işlendi.

Ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin konularda, öğüt metinlerinin ortaya çıkışındaki en önemli etken olarak değerlendirebileceğimiz ölüm düşüncesi ve ölüm sonrası hayatla ilgili bu eserlerde ortaya konan dikkat çekici tasvirlere yer verildi. Söz konusu eserler bağlamında, insanın zor alıştığı ve alıştıktan sonra da gitmek istemediği dünya hayatından, istemeden de olsa bir uykuya dalar gibi çıkıp gideceği, "*kaygı kazandıran hayat*"ın ilk aşaması olan kabir hayatı, cennet, araf ve cehennem durakları, buralara hangi amelleri işleyenlerin gidecekleri ve öteler âlemine ait tasvirler gibi konular ele alındı.

Bu tez çalışmasında, İslâm öncesi Fars öğüt edebiyatının tümüyle ele alındığı iddia edilemez. Çalışma boyunca, akademik çalışmaların en çok eleştirilen "*hayattan kopukluk ve bugünle ilişkisinin zayıflığı*" hususu hatırda tutuldu. Konunun işlenişine zenginlik katmak için, birer "*metin açıcı*" olarak düşünülen açıklayıcı dipnotlara daha fazla yer verilmeye çalışıldı.

Çalışmam boyunca değerli görüşleriyle katkıda bulunan ve bana kütüphanelerinden yararlanma imkânı veren, her birinden edebiyatın yanı sıra birçok şey öğrendiğim başta danışmanım Prof. Dr. Nimet Yıldırım, bölüm hocalarım Prof. Dr. Hasan Çiftçi, Prof. Dr. Veyis Değirmençay ve Prof. Dr. Hicabi Kırlangıç ile Türk Edebiyatı alanındaki kaynaklar noktasında desteğini gördüğüm Prof. Dr. Erdoğan Erbay hocalarıma teşekkür ederim.

Erzurum-2013 **Musa BALCI**

GİRİŞ

a. Edeb ve Edebiyatın Etimolojisi

Birçok bilim adamı, "edeb" kelimesinin kökeni konusunda araştırmalar yapmışsa da, bu kelimenin kökeni net olarak belirlenebilmiş değildir. 1906 yılında Vollers, "edeb*"* kelimesinin anlambilimsel bakımından "âdâb" kökenine dayandığını ve bu kavramdan yaygınlık kazandığını ortaya koymuştur. C. A. Nallino, Kahire'de 1910-1911 yılları arasında verdiği derslerde Vollers'in görüşünü kabul etmiş fakat "edeb" kelimesinin Farsça kökene dayandığını delillendirememiştir. Nallino'nun öğrencilerinden Taha Hüseyin (1889-1973), 1927 yılında Kahire Üniversitesi'ndeki derslerinde "edeb*"* kelimesinin Farsça kökene dayandığı yönündeki görüşü eleştirerek, Hz. Peygamber'in "*Rabbim bana edeb'i öğretti"* mealindeki sahihliği doğrulanamayan hadisini hatırlatmıştır. Tokyo Üniversitesi Arap Edebiyatı hocalarından Riyoyiçi Nayiki ise "edeb*"* kelimesi üzerine yaptığı araştırmalarda, bu kelimenin Orta Farsçadaki (Pehlevice) "even" ya da "evenk" kelimelerini çağrıştırdığı kanaatine varmıştır.[1] Dihhudâ da (1879-1959) *Lugatnâme* eserinde, "edeb*"* kelimesini Farsçadan Arapçaya geçmiş bir kavram olarak değerlendirmiştir.[2]

Nayiki, "even(k)" kelimesinin "yol ve yöntem" anlamında çok sayıda Pehlevice eserde kullanıldığını verdiği örneklerle açıklamaktadır. Bunlar arasında ilk Pehlevice yazılı eser olarak kabul edilen VI. yüzyıla ait *Mînû-yi Hired,* I. Husrev zamanına ait *Husrev u Rîtek* ve Sasanilerden sonra kaleme alınan *Şatrancnâmeg*, *Eyetkâr-i Câmâspîk, Kârnâmek-i Erteşîr-i Pâpekân*, *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, *Enderz-i Enûşîrvân-ı Âzerbâd, Bundehişn* ve *Dıreht-i Âsûrîk (Dıreht-i Bâbilî/Âşûrî)* gibi eserler yer almaktadır.[3]

Düşünen varlık insanoğlunun, dile ilişkin ortaya koyduğu eserlere genel anlamıyla isim olan "edebiyat"a köken gösterilen "edeb" kelimesinin kaynağı konusunda bilginler

---

[1] Riyoyiçi Nayiki, "Ez Even(k)-i Pehlevî Tâ Edeb-i Arabî", *Âyende*, Sayı: 6-7, 1364 hş., s. 416. Bkz.: Vollers, *Katalog der islamischen,* Leipzig, 1906, p. 180, n. I; C. A. Nallino, *La Litterature Arabe*, Paris 1950, p. 14.

[2] http://www.loghatnaameh.org/, Erişim tarihi: 20.08.2010.

[3] Nayiki, s. 417-420. *Dreht-i Âsûrîk*, Part diline ait eserin Orta Farsçaya yapılmış bir çevirisidir. Benvenist'in tespitine göre eserin orijinali şiir tarzındadır. Orta Farsça çevirisi büyük olasılıkla Arap fetihlerinden sonraki döneme kadar sözlü gelenek yoluyla korunmuştur. Gershevitch, Ilya-Boyce, Mary, *Edebiyyât-i Devrân-i Îrân-i Bâstân*, (Çev.: Yedullah Mansûrî), Tahran 1377 hş., s. 109, 146.

ve sözlük yazarları farklı görüşler ortaya koymaktadır. "Edeb" kelimesi "incelik, bilgi, sanat, güzel ahlâk, güzel sözlülük, hürmet, uyandırma, terbiye etme, muhafaza, vicdan" gibi anlamlarıyla "kültür, gelenek, âdet, yol ve gelenek" kelimeleriyle de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. "Edeb*"* kelimesinden türetilen "edebiyat" ve "edebiyat ilmi" ise destan, piyes, roman, hikâye ve gazel gibi edebî ürünlere verilen genel addır. Geçmişte "edeb*"* kelimesi, edebiyatın bugünkü anlamı olan "nazım ve nesre aşina olmak, doğruyu yanlıştan ve iyiyi kötüden ayırt etme" anlamlarında da kullanılmıştır.[4]

Doğubilimcileri tarafından yapılan değerlendirmelere göre, "edeb" kelimesi "yazı ve levha" anlamında Sümerce "dap/dip/dub" kelimelerinden ya da "ataların ve iyilerin takip ettikleri yol ve davranış" anlamındaki Arapça "deeb" kelimesinden gelmiştir. Abbasiler döneminde "ıslah ve öğretim" anlamında kullanılmış olan bu kavramı, İbn Mukaffa (720-759) da hikemî tarzdaki sözleri içeren *el-Edebu's-Sağîr ve'l-Edebu'l Kebîr* adlı risalesinin adında kullanmıştır.[5]

Arap edebiyatı kaynaklarında "edeb" kelimesi, sözlük anlamı olarak "davet, iyi tutum ve ahlâk, incelik, takdir, kibarlık, hayranlık, takdir ve övülmüş huylara sahip olmak" manalarında; terim olarak ise, "ister yazılı ister sözlü olsun, Arap kelâmında kendisiyle yanlıştan korunulan ilim" anlamında kullanılır.[6]

Ahlâk ve öğüt kelimeleriyle çoğu kere bir arada kullanılan ve anlam dünyası bakımından son derece geniş bir çerçeveye sahip olan "edeb*"* sözcüğü ve türevlerinin Arapçada kullanılışı çok eskilere gitmemektedir. İlk şeklinin hangi dile ait olduğu kesin olarak belli olmayan "edeb*"* kelimesi, İslâm öncesi[7] dönemlerde Arapçada kullanılmamıştır. Bu kelime, bazı Arap dilcilerine göre Arapçaya yabancı dillerden geçmiş, bazılarına göre Yunanca kaynaklı, bir kısım dilbilimcilere göreyse, Farsçadan Arapçaya geçmiştir. Arapça metinlerde "edeb*"* kelimesinin kullanılması, Pehlevice yazılmış birtakım öğüt içerikli eserlerin Arapçaya çevrilmeye başlandığı dönemlere rastlamaktadır.

---

[4] Meryem Cevân, "Edeb", *Dânişnâme,* II, 1381 hş., s. 30; Muhammed Muîn, *Ferheng-i Fârsî*, I, 1376 hş., s. 178.

[5] Cevân, "Edeb", s. 30-31.

[6] Mustafa Çağrıcı, "Edep", *DİA*, X, s. 412; Mehmet Şirin Çıkar, "Temel Kaynakları Bağlamında "İlmu'l-Edeb" Terimi ve İçeriği", *Nüsha*, Sayı: 19, 2005, s. 48.

[7] Aslında "İslâm öncesi" tabiri yerine "Hz. Muhammed öncesi" tabirini kullanmak daha doğru olabilir. Zira ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'le birlikte gönderilen tek geçerli din olan İslâm aynı kalmış fakat peygamberler değişmiştir.

*Kur'an-ı Kerim'*de karşılaşmadığımız "edeb*"* kelimesinin Arapçada kullanılmaya başlandığı yılları kesin olarak tespit etmek mümkün görünmemekle birlikte; çağdaş Arap edebiyatının önemli isimlerinden Taha Hüseyin'e göre, Sami kökenli hiçbir dilde mevcut olmayan edeb kelimesi, eski Arap lehçelerinden kullanıma geçmişse de genel kanıya göre, Arapların farklı milletlerle etkileşime girdikleri dönemde Arapçada kullanılmaya başlanmıştır.

İranlı araştırmacılar "edeb" kelimesinin Pehlevice "deb/dîp" kökeninden çıkarak "âdâb" kelimesiyle Arapçaya geçtiği inancındadır. Âdâb, "töre, âdet, beğenilmiş davranışlar" anlamına gelmektedir.[8] *Kitâbe-yi Dâryûş'*ta "yazmak" anlamında "dîpî" kelimesi kullanılmıştır. Sasaniler döneminde yazar için "dîpîr", yazı için "dîpîriye" kelimelerinin kullanıldığı, çocuklara eğitim verilen mekânlara ise "debîristân" ya da "debîstân" adı verilmiştir. Bir grup araştırmacı ise "edeb*"* kelimesinin köken olarak Yunanca "eduepes" (güzel sözlü) kelimesinden kullanıma geçtiği görüşündedir. "Edeb" kelimesinin Emeviler döneminde yaygınlaştığı, Arapların ise Yunanca eserlerle tanışmasının Abbasiler döneminde canlılık kazandığı göz önüne alındığında, bu kelimenin Yunan kaynaklı olma ihtimali zayıftır.[9]

"Edeb" ve çoğul şekli olan "edebiyat", ilk dönemlerde bugünkü karşılığıyla (literature: edebiyat) kullanılmamıştır. O dönemlerde bu kelime, "ahlâk ve eğitim konularında ruhu arındırma, nefsi eğitme, davranışları ve ahlâkı düzeltme, insanlarla iyi ilişkiler kurma, özellikle hükümdarlar ve büyüklerle görüşme ve konuşma âdâbı kazandırma gibi amaçlarla kaleme alınmış eserleri" ifade etmede kullanılmıştır. Bütün bu konular, bugün olduğu gibi eski İranlıların ahlâk konulu eserlerinde de önemli birer tema olarak işlenmiştir. Abdullah b. Mukaffa'nın, Sasaniler dönemi edebiyatından Arapçaya çevirmiş olduğu eserlerin genel adı "âdâb" olduğu gibi, daha sonraki dönemlerde bu eserler *Âdâb-ı İbn Mukaffa* biçiminde anılmıştır. Abdullah b. Mukaffa'nın kaleme aldığı eserlerden önce, Arap edebiyatında "edeb*"* ya da çoğulu

[8] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 35; "Edep kelimesi, Cahiliye devrinde de, İslâm'ın ilk asrında da ıstılah olarak kullanılmaz". Cemil Meriç, *Kırkambar*, 1, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 22.

[9] Muhammed Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm ve Âsâr-ı Ân Der Temeddun-i İslâmî ve Edebiyyât-i Arâbî*, Tahran 1384 hş., s. 303-304, 315-317.

"âdâb" şekliyle anılan eserlerden söz edilmemiştir. Bozorgmihr'in *Pendnâme-yi Bozorgmihr* eseri de Arapçaya *Âdâb-ı Bozorgmihr* adıyla çevrilmiştir.[10]

Müslümanların edebî mirasını gerek yapısal, gerek içerik bakımından temelden etkileyen *Kur'an-ı Kerim*'de "edeb*"* kelimesi veya aynı kökenden türetilmiş herhangi bir kelime geçmemekle birlikte "âdet, alışkanlık, eskilerin uygulamaları" anlamında [*Âl-i İmrân 3:11; el-Enfâl 8:52, 54; Gafir 40:31*] "*de'b"*; bir ayette ise [*Yûsuf 12:47*] aynı anlamda *"deeb"*, başka bir ayette ise [*İbrahim* 14:33] "sürekli" anlamında *"dâibeyn"* kelimeleri yer almaktadır. Öğüt verme konusunda *Kur'an-ı Kerim*'de "*Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir[İbrahim 14:25], Allah size kendinizden bir temsil getirmektedir* [*Rum 60:28*]" ayetleri Müslüman yazar ve şairlerin bu tarza ait eserler kaleme almalarında temel etkileyici faktörler olmuştur.[11]

"Edebiyat" kavramı, insan eseri olan gerek yazılı, gerekse sözlü ürünlerin tümünün genel adı olarak "olay, düşünce, duygu ve hayallerin dil aracılığıyla biçimlendirilmesi sanatı, yazın, gökçe yazın" anlamına gelmektedir.[12] Edebiyat'ın Türkçede kullanımı, 1860'lı yıllardan sonra Tanzimat düşüncesinin de etkisiyle kelime ve kavram biçiminde yaygınlaşmıştır. Tanzimattan önceki dönemlerde "edebiyat" kavramını "edeb*"* ya da divan şairlerinin eserlerinde "şiir" karşılamaktaydı. Bir tür adı olarak kullanılan "edebiyat", bir dile ait edebî ürünlerin tümünün genel adı için de kullanılmaktadır. Birbirinden farklı birçok tanımı yapılan "edebiyat"ın genel ve etraflı tarifi ise "duygu, düşünce ve hayallerin okuyucuda heyecan, hayranlık ve estetik zevk uyandıracak şekilde sözle ifade edilmesi sanatı" şeklinde yapılmıştır.[13]

Bir anlatım biçimi olan "edebiyat"tan amaçlanan şeyler arasında gerek yazar, gerekse okuyucular açısından belki de en makul görüneni "kendini tanıma arzusu"dur, denebilir. Hayatın günlük meseleleri içerisinde sıkışıp kalmak istemeyen insan, kendisini bu âlemin sınırlılığından kurtarmak için "söz ülkesi"ne sığınır. Düşüncelerini, acılarını ve beklentilerini söz aracılığıyla ortaya koyar. Yaratılıştan, ölüm sonrasına kadar, kendi serüvenini anlamaya çalışan insanoğlu, sorularına cevap aramak için

---

[10] Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı*, Pinhan Yay., İstanbul 2012, s. 424. "Edebiyat kelimesi ne Farsçada var, ne Arapçada. Fransızca "littérature"ü karşılamak için Tanzimattan sonra uydurulmuş. Kökü: edep. "Edep"le "edebiyat" Batı ile Doğu'dur; "irfan"la "kültür" gibi. Edeb, insanın bütün davranışlarını kucaklayan bir kelime". Meriç, *Kırkambar*, 1, s. 21.

[11] Çağrıcı, "Edep", s. 412.

[12] http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihi: 07.03.2012.

[13] M. Orhan Okay, "Edebiyat", *DİA*, İstanbul 1994, X, 395-396.

"edebistana sığınma ihtiyacı"nı hep duyar. Nitekim Fransız şair Charles Baudlaire (1821-1867), "ekmeksiz üç gün yaşanabilir, şiirsiz asla" demiştir.[14]

"Edeb" denince, Eski Yunan'da ve Emevilere kadar Araplar'da akla şiir gelmekteydi. Fakat önceleri şiirle sınırlı bir anlamı olan "edeb" kavramı, nesir türünde farklı anlatım biçimlerinin gelişmesi sonucunda, eskisinden daha kapsamlı bir kavrama dönüşmüştür. Böylelikle "edeb" ve "edebiyat" kavramlarının anlam dünyası oldukça genişlemiştir. Böylesine geniş bir anlam kazanmasının sonucunda "edeb" ve "edebiyat" için kesin bir tanım yapmak da son derece güçleşmiş ve birbirinden farklı tanımlar ortaya çıkmıştır.[15]

b. Ahlâkın Etimolojisi

"Edeb" kelimesiyle yakın olarak kullanılan "ahlâk", Arapçada "seciye, tabiat, huylar" gibi manalara gelen "hulk" veya "huluk" kelimesinin çoğuludur. Yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili davranış ve görgü kurallarına, terbiyeli, kibar ve takdire değer davranış biçimlerine, bunlara dair öğüt verici kısa ve hikmetli sözlere, bu sözlerin derlendiği eserlere "edeb" veya "âdâb" ismi verilmiştir.[16] Alışkanlıklar anlamı da verilen "ahlâk" kelimesinden doğan "ahlâk ilmi" ise, "ahlâkın ya da nefsin ıslahı ve pratik hikmetin bir şubesi"ni ifade etmektedir.[17] Daha sade bir ifadeyle ahlâk, insana kemâle ve mutluluğa ulaşmayı, iyiyi, kötüyü, yapılması ve yapılmaması gerekenleri, hayır ve şerri öğreten, özetle nasıl yaşanması gerektiğini açıklayan bir ilimdir.[18]

Türkçede kelime olarak, "bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, aktöre, sağtöre" anlamları verilen "ahlâk"*;* felsefî bir terim olarak ise [Alm. *moral*, Fr. *morale*, İng. *morals*] "Belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının ve ilkelerinin toplamı" şeklinde tanımlanır.[19]

---

[14] Muhammed Ali-yi İslâmî-yi Nudûşen, *Câm-i Cihânbîn*, Tahran 1374 hş., s. 21, 23.
[15] Abdulhuseyn Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* Tahran 1361 hş., s. 6-7.
[16] Musutafa Çağrıcı, "Ahlâk", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1989, II, 1.
[17] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 174.
[18] Huseyn Rezmcû, *Şi'r-i Kohen-i Fârsî Der Terâzû-yi Nakd-i Ahlâk-i İslâmî*, Tahran 1369 hş., s. 27.
[19] Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 13.

İnsanın vicdanı ve davranışları karşısındaki sorumluluğunun bir göstergesi olan ve edebî eserler üzerinde de muhteva bakımından etkili olan "ahlâk" kavramının kaynağı konusunda farklı düşünceler ortaya konmuştur. J. J. Rousseau (1712-1778) gibi derinlikli görüş sahibi düşünürler, vicdanın fıtrî ve ahlâkî eylemleri harekete geçiren bir olgu olduğu inancındadır. Tecrübenin esas olduğunu kabul eden Auguste Comte (1789-1857), John Locke (1632-1704) ve John Stuart Mill (1806-1873) gibi düşünürler ise ahlâkı, tecrübelerin sonucu olarak görmektedirler. Bazı filozoflar da dini, ahlâkîliğin mutlak ölçüsü şeklinde değerlendirmiştir. Eflâtun (MÖ 427-347) ve Kant (1824-1804) gibi filozoflar ise metafiziği ahlâkın esası olarak belirlemiştir. Diğer bir takım düşünürler devleti ahlâkın hakemi sayarken, kimileriyse ahlâkın davranışa dönüşmesi noktasında tercih yetkisinin fertlerde olduğu inancındadır.[20]

Ahlâkın kaynağının kalp ve vicdan olduğunu, bu sebeple kişinin içinden geldiği gibi düşünmesinin en doğru yol olacağını söyleyen düşünürler olmuşsa da, bu görüş Müslümanlarca kabul edilmemiştir. Zira *Kur'an-ı Kerim* ve Hz. Muhammed'in hadislerinde vicdanın hükümleri, "insan nefsinin kendisine kötülük etme ve edebe aykırı düşünceler telkin eden şeytanın baskısı altında olma" etkenlerinden dolayı ihtiyatla karşılanır.[21]

Müslüman toplumlarda kaleme alınan ahlâk konulu eserler farklı başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Şahsın, fert olarak kendisiyle ilişkili olan eserler "tehzîb-i ahlâk" (huyu güzelliştirme) grubunda sayılmıştır. Şahsın, evde birlikte bulunduğu ailesi, eşi, çocukları ve akrabalarıyla olan davranşları üzerine olanlar "tedbîr-i menzil" (ev yönetimi), cemiyet ile toplumsal ve siyasî işler bakımından ortaklığı, ülke ve halkın yönetimiyle ilgili olanlar içinse "siyâset-i mudûn" (şehirlerin yönetimi) kavramı kullanılmıştır.[22]

İslâm öncesi ve İslâm sonrası İran edebiyatında ahlâk ve ahlâkı güzelleştirme konusunda kaleme alınmış olan gerek nesir, gerekse şiir tarzı eserlerde yukarıda sayılan kavramların hemen hepsiyle ilgili çok önemli tavsiyeler yer almıştır. *Âdabû'l-mülûk'*lar, *Ahlâk-ı Nâsırî, Ahlâk-ı Celâli, Nasîhatu'l-Mulûk, Kimyâ-yı Saâdet, Merzbannâme,*

[20] Berzger, "Enderznâme", s. 162.
[21] Çağrıcı, "Ahlâk", s. 2.
[22] Berzger, "Enderznâme", s. 163.

Bahtiyarnâme, Kelîle ve Dimne,[23] *Sindbâdnâme, Tûtînâme, Gülistân* ve *Bostân* gibi eserler ahlâkî, toplumsal ve eğitici konularda farklı anlatım biçimleriyle birçok öğüt içerikli bilgileri barındırmaktadır. Asıl yazılma amaçları, doğru davranış tarzını gösterme, hatırlatma ve uyarma olan bu gibi eserler de öğüt ya da öğüt edebiyatı içerisinde sayılır.[24]

c. Edebiyat ve Din

Yazarlar, hangi inanca mensup olurlarsa olsunlar, hem bir yazar olarak kendi inançlarını, hem de eserin muhatabı olan okuyucuların inançlarını, bir edebî eserin başarılı olması bakımından dikkate almak zorunda kalmıştır. Tarihin hemen her döneminde inanç, ister hak ister batıl olsun hayatın bir parçası olan edebî esere bir şekilde nüfuz etmiştir. Bazı eserlerde bu inanç çok belirgin bir şekilde görünürken, bazı eserlerde ise örtük bir biçimde varolmuştur.

Bu bağlamda "edeb" kavramı, etimolojik olarak dinle ilişkisi bakımından hemen her dönemde yapılan "din ve sanat" ya da "toplum ve sanat" tartışmalarına da önemli bir zemin oluşturur. "Edebiyat"ın başka bir kavramla birlikte değerlendirilmesi elbette tartışmanın doğasında var olan görecelik boyutunu artırmaktadır. "Din ve sanat" ya da "edebiyat ve din" konusunda gerek yazarları, gerekse okurları ilgilendiren tartışmalara ilişkin Eliot, "gerçekten büyük diyebileceğim bir yazar, belli bir din şuuru içinde olduğu halde, onu vaz etmeyendir" der. Bu yaklaşım, farklı zamanlarda ve biçimlerde birçok edebî şahsiyet ve eleştirmence de dile getirilmiş ve benimsenmiştir. Eliot'a göre edebiyat ve din tartışmasının ana belirleyicisi olan "din, ahlâk ve edebî değer yargıları" birbirinden tamamen soyutlanamazlar.[25]

Dinî metinler, edebiyatın içeriğini ve şeklini belirleme konusunda hemen her dönemde ve toplumda etkili olmuştur. Klasik edebî eserlerin ortak özellikleri, arka

[23] Sasani padişahı Hüsrev-i Pervîz'e, onun rakibi olan Behrâm-i Çûbîn'in her fırsat bulduğunda *Kelîle ve Dimne* eserinden pasajlar okuttuğunu anlattıkları zaman, Pervîz'in şu sözleri söylediği aktarılmaktadır: "Behrâm'dan şu anda çekindiğim kadar daha önce çekinmemiştim. Çünkü artık onun *Kelîle ve Dimne*'yi çok okuduğunu öğrendim. *Kelîle ve Dimne* eseri edeb ve diğer konularla ilgili çok önemli seçkin görüşleri barındırır. Bu eser, kişinin sahip olduğu düşünce ve ileri görüşlülüğü geliştirir." Bu sözler, eski İran düşüncesinde *Kelîle ve Dimne*'ye verilen değeri ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Abdulhuseyn Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* Tahran 1361 hş., s. 183.

[24] Berzger, "Enderznâme", s. 163; Safâ, "Enderz", s. 390.

[25] T.S. Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler,* (Çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Paradigma Yay., İstanbul 2007, s. 96-97.

planlarının ve beslendikleri kaynakların güçlü olmasıdır. Edebî eserler bu güçlerini daha ziyade insanların hem bedenlerine, hem de ruhlarına huzur getiren dinî temalara dayanmalarından almaktadır. Fakat tek başına güçlü bir temaya dayanması, edebî eseri etkileyici kılmamaktadır. Bu beslenimin çok yönlü olarak gerçekleşmesi gerekir. Edebî eserlerin dayandığı inanç ve düşünce, dil ve muhteva bakımından eserlerin kendisi üzerinde etkili olmanın yanı sıra, eserlerde işlenen inanç ve düşüncenin toplumda benimsenmesine ve eserlerin metafizik bir boyut kazanmasına da büyük katkı sağlamıştır.

"Edebiyat ve din" köken olarak ortak bir kaynaktan çıkmakta ve yine aynı kaynaktan beslenmektedir. Her iki disiplin de aslında ortak bir hedef taşımaktadır. Din "hakk"ı, edebiyat ise "hakikat"i arzulamaktadır. Bu noktada irfan düşüncesinin edebiyat ve dinin amaçlarını, yani "hak ve hakikat"i ortaya koyma konusunda daha esnek ve geniş bir çatı olma özelliği taşıdığı söylenebilir.[26]

XX. yüzyılın önde gelen edebiyat eleştirmeni ve kuramcılardan Northrop Frye'nin edebiyat ve din bağlamında yaptığı tespit dikkat çekicidir: "Kutsal kitaplar, en azından şiire has yoğunlukta yazılmış olurlar. Bu sebeple şiir gibi, kutsal kitaplar da yüksek düzeyde yazıldıkları dilin şartlarına bağlıdırlar. Örneğin Kur'an, Arapçanın kendine has nitelikleriyle o kadar iç içe geçmiş vaziyettedir ki, İslâm dininin gittiği her yere Arapça da gitmek zorunda kalmıştır."[27]

Her millet kendisini var eden değerler ve sahip olduğu metafizik kavrayıştan hareketle "edebiyat ve din" ya da "edebiyat ve ahlâk" konusunu tartışmıştır. T. S. Eliot "edebiyat ve din" ilişkisi konusunda, bu iki olgunun birbirinden kopuk ve ayrı kurumlar olarak düşünülemeyeceğine dikkat çeker: "Edebiyat eleştirisi büyük ölçüde, belli bir din ve ahlâk açısından ele alınmalıdır; daha açık söylemek gerekirse, belli bir din ve ahlâk felsefesi edebî değerlendirmeyi tamamlamalıdır. Hiçbir din ve ahlâk felsefesinin çoğunluk tarafından paylaşılmadığı içinde bulunduğumuz çağda ise, inançlı kişilerin, okudukları eserleri, bilhassa edebî eserleri kendi din ve ahlâk anlayışlarının süzgecinden geçirmek mecburiyetleri vardır."[28]

---

[26] Rezmcû, s. 57.
[27] Northrop Frye, *Büyük Şifre Kitab-ı Mukaddes ve Batı Edebiyatı*, (Çev.: Selma Aygül Baş), İz Yay., İstanbul 2006, s. 31.
[28] Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, s. 95.

Sanat ve sanatkârın kutsalla ilişkisi konusunda Sezai Karakoç'un (d. 1933) tespitleri de son derece önemlidir: "Sanat, kaçsa da inkâr etse de, 'Tanrıya doğru'dur hep. Dante, miracı yazmak istedi. *Faust*'un konusu, efsaneler arkasına saklansa da, gerçekte Tanrı, hakikat ve ebedîliktir. Dostoyevski, ömrü boyunca, Tanrı'yı bulmayı amaçlayan bir roman yazmak ihtirasını taşıdı. Karamazoflar, *Ecinniler* o romanı arayıştır. Yine de asıl istediği eseri yazamadığına inanıyordu son zamanlarında. *Mesnevi,* bizi hep öteki dünyaya götürme çabasıdır baştanbaşa."[29]

"Edebiyat ve ahlâk*"* ilişkisi denince akla gelen ve bu hususla bağlantılı olan "bilgi ve kutsal" ilişkisi de hemen her dönemde tartışılagelmiştir. Bilgi ve kutsal münasebetinin doğru anlaşılması ve değerlendirilebilmesi bakımından Seyyid Hüseyin Nasr (d. 1933) önemli tespitler yapmıştır. Nasr'a göre, "Bilgiyi kutsal karakterinden yoksun bırakarak, daha sonra dinin özü olan en kutsal doktrinler ve şekiller üzerinde bile kullanılan dindışı (ve çok kere dine karşı saygısız) bir bilim meydana getirilmesi birçok gelenekte hikemî boyutun önceliğinin unutulmasına ve geleneksel insan doktrinine aldırmamaya yol açtı."[30] Nasr'ın bu tespiti edebiyat ve din ilişkisini de kapsamaktadır.

Edebiyat ve din ilişkisi noktasında Hristiyanların İsa'sız, Yahudilerin Musa'sız, Müslümanların da Muhammed'siz bir edebiyat üretmedikleri ya da üretemedikleri söylenebilir. Çağdaş edebiyatın en önemli isimlerinden biri olan Tolstoy'a (1829-1910) ait şu anekdot, "edebiyat ve din" ya da "edebiyatçı ve din" arasındaki kaçınılmaz münasebeti ifade etmesi bakımından son derece ilgi çekicidir: "On dokuzuncu yüzyıla ve yirminci yüzyılın ilk günlerine düşüncesiyle damga vuran Tolstoy, ölürken kendisine İncil okumalarını istemişti. Gazeteleri getirdiler. Kendisi hakkında yazılanları okumak istiyorlardı. "Hayır! Onları istemem!" diye bağırdı. İncil'i aldılar ve 'Dağda Vaaz'ı okudular. Bitince yeniden okuttu."[31] Bu anekdot, Karakoç'un ifadesiyle "sanatın ve edebiyatın hep Tanrıya doğru oluşu"nun da bir başka ifadesidir.

---

[29] Sezai Karakoç, *Edebiyat Yazıları*, I, Diriliş Yay., İstanbul 1988, s. 22.
[30] Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, (Çev.: Yusuf Yazar), İz Yay., İstanbul 2012, s. 16.
[31] Burhan Toprak, *Din ve Sanat*, Hece Yay., Ankara 2004, s. 98.

"Edebiyat ve din" arasındaki münasebet bakımından, İslâm öncesinde İranlıların edebiyatında Zerdüşt[32] öğretisi ve Avesta edebiyatının etkisi büyüktü. Bu etki, İranlıların İslâmla tanışmasından sonraki dönemlerde Firdevsî'nin (ö. 1020) *Şahnâme* eserinde de görüleceği üzere devam etmiştir. Firdevsî eserini hazırlarken *Avesta, Tevrat* ve *Kur'an-ı Kerim* gibi dinî metinlerden de yararlanmıştır.[33] İslâm sonrası dönemde de hem İranlıların, hem de diğer Müslüman toplumların edebiyatında *Kur'an-ı Kerim*'in, peygamberlerin, büyük şahsiyetlerin, âlim ve mutasavvıfların hayatlarına dair anlatımların etkisi büyük olmuştur.[34] Kutsal metinlerin ya da dinî kişiliklerin edebiyata etkisi, sadece Müslümanların edebiyatı için söz konusu olmamıştır. Hristiyan geleneğinin de, Batı edebiyatı üzerinde son derece etkili olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmaktadır. *Kitab-ı Mukaddes*'in batı edebiyatına etkisi konusunda Fyre'nin ortaya koyduğu çalışma buna örnek gösterilebilir.[35]

Farslar açısından bakıldığında, modernleşme sürecinde önceki dönemlere göre daha alt düzeyde seyretse bile, "edebiyat ve din" ya da "edebiyat ve gelenek" arasında bir iç içe geçiş söz konusudur. Bunun nedenlerini açıklayabilmek için İran mefkûresinin oluşumunda hem İslâm öncesi ve hem İslâm sonrası dönemlere bakmak gerekecektir. İran düşüncesinin anlaşılması ve açıklanabilmesi için gerekli olan hususiyetlerin başında hiç şüphesiz dinî olma özelliği gelmektedir. Ruhanîliğin Farsların hayatındaki anlamının kavranabilmesi bakımından Danimarkalı Arthur Christensen'in (1875-1945) "İranlı her birey beşikten mezara kadar, ruhanîlerin gözetimi altında yer alırdı" tespiti önemlidir.[36] *Kitle ve İktidar* ve *Körleşme* gibi çok önemli eserlerin yazarı olarak tanınan

---

[32] Zerdüşt, İran coğrafyasıyla sınırlı bir karakter olarak kalmamış, bunun yanı sıra çağdaş Avrupa felsefesinin en önemli isimlerinden olan Friedrich W. Nietzsche'ye de ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Nietzsche'nin "çağdaş felsefenin kutsal kitabı sayılan" *Zerdüşt Böyle Diyordu* adlı eserinde, Suut Kemal Yetkin'in ifadesiyle Zerdüşt, "Nietzsche'nin düşüncelerinin sözcüsü" olmuştur. Friedrich W. Nietzsche, *Zerdüşt Böyle Diyordu, (*Çev.: Osman Derinsu), Varlık Yay., İstanbul 1996, s. 7, 11.

[33] Nimet Yıldırım, "Firdevsî ve Şahnâme", Firdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 21. Hem edebiyat ve din ilişkisinin Fars algısını, hem de Sasani gururunu göstermesi bakımından Hâkânî'ye atfedilen şu beyit son derece önemlidir:
"چو اینجا معنی قرآن ندانم / روم آنجا که آبستا بخوانم". Cihângîr Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş., s. 55.

[34] Bkz. Ali Asğar Halebî, *Te'sîr-i Kur'ân ve Hadîs Der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1371 hş.

[35] Bkz. Northrop Frye, *Büyük Şifre Kitab-ı Mukaddes ve Batı Edebiyatı*, (Çev.: Selma Aygül Baş), İz Yay., İstanbul 2006.

[36] H. Rafsancani, C. Bahoner, S. H. Nasr, *İslâm Öncesi Cahiliye ve Günümüzde Din Gerçeği*, (Çev.: Hasan Çiftçi-Nimet Yıldırım), İhtar Yay., Erzurum trs. s. 57. Eski İran'da halkın geneli muğları kutsal olarak kabul eder ve saygı duyardı. Sıradan insanlar din adamlarının öngörü ve tavsiyelerine sıkı sıkıya bağlıydı. Muğların uygun görmediği hiçbir iş doğru ve kanuna uygun addedilmezdi. Arthur Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, (Çev.: Reşîd-i Yasemî), Tahran 1389 hş., s. 128.

Alman Elias Canetti'nin (1905-1994), Farslar'ın mistiklerine ilişkin yaptığı değerlendirme de ilgi çekicidir: "Becerikli olduklarını, çok sustuklarını ve uzun suskunluktan sonra tutkuyla konuştuklarını hissedersiniz. Bilgedirler ama üslupları şiddetlidir. Dilleri dolaşır ama harika konuşurlar."[37]

Edebiyat ve din arasındaki ilişkinin en önemli örneklerinden biri olarak görülebilecek olan Zerdüşt ve onun kitabı *Avesta*'nın İslâm öncesi İran edebiyatı üzerine etkisi konusu, çalışmamızda ele alınan öğüt metinleri üzerinden de görülebilir.

d. Edebiyat ve Ahlâk

Edebî eserlerin ahlâkî ve öğretici özellikte olup olmaması konusundaki tartışmalar Eflâtun'a kadar uzanır. Bu tartışmada farklı görüşlerin ortaya çıkmasındaki asıl etken, genellikle "edebiyat ve ahlâk"ın tanımlanmasından kaynaklanır. Dünyada baştan sona sadece ahlâkî özellikte olan bir edebiyat geleneği düşünülemeyeceği gibi, edebiyatın ahlâkla ilişkisiz olması da düşünülemez.[38]

Şiir hakkında görüşleri elimize ulaşan ilk kişi olan Eflâtun, ahlâkın edebiyattaki yeri konusunda da bazı düşünceler ortaya koymuştur. Toplumsal eğitim ve terbiyeye son derece önem veren Eflâtun'un, şairleri "halkın kafasına ifsat edici düşünceler atan kimseler" şeklinde değerlendirmiş olması, onun ahlâkın gerekliliğine verdiği değerin ifadesi biçiminde de anlaşılabilir.[39]

"Edebiyat ve ahlâk" ilişkisi konusunda yapılagelen tartışmalar sadece Müslüman toplumlar için söz konusu olmamış, çağdaş batı edebiyatında da bu konuda ciddî tartışmalar yapılmıştır. Yeni Eleştiri Okulu'nun kurucusu, "sanatta ve eleştiride objektifliğe, geleneğe, duygu ve akıl dengesine önem veren"[40] Thomas Stearns Eliot (1888-1965), çağdaş edebiyatın "ahlâksız veya ahlâkla ilgisiz" olması nedeniyle değil, din ve ona dayalı bir ahlâk şuurundan yoksun olması nedeniyle eleştirilmesi gerektiğini belirtir.[41]

"Edebiyat ve ahlâk" konusunda söz söyleyenlere bakıldığında, genel olarak bu iki disiplin arasında münasebetin kaçınılmaz olduğu yönünde ortak bir düşünceden söz

[37] Elias Canetti, *Edebiyatçılar Üzerine*, (Çev.: Gürsel Aytaç), Payel Yay., İstanbul 2007, s. 47.
[38] Nudûşen, s. 223.
[39] Nudûşen, s. 226.
[40] Sevim Kantarcıoğlu, "Thomas Stearns Eliot'un Edebiyat Teorisi", *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, s. IX.
[41] Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, s. 103.

edilebilir. Fakat ahlâkın edebî esere doğrudan mı, yoksa dolaylı olarak mı yansıtılacağı konusundaki görüşler farklıdır. Güzel, iyi ve hakikati bir bütün şeklinde kabul eden eski Yunandan, bu görüşü reddeden Tolstoy'a ve Tolstoy'dan da bugüne kadar edebiyatın eğiticiliği ya da ahlâkla bağlantısı konusunda hem Müslüman toplumlarda, hem de diğer toplumlarda gerek kuramsal, gerekse edebî ürünler aracılığıyla önemli tecrübeler ortaya konmuştur.[42]

Eski Yunanlı düşünürlere göre güzel bir eserin ortaya konması, aynı zamanda hakikatin de açıklanması anlamını taşır. XVII. ve XVIII. yüzyıl Fransız düşünürleri ise, bir edebî eserin güzellik unsurlarının yanı sıra eğitici ve öğretici olma özelliklerini de barındırması gerektiğini ortaya koymuştur. "Sanat için sanat" görüşünü ileri süren yazarlar, edebî eserin ahlâkla ilişkili olarak eğitici ve öğretici görevi olmadığını, eserin tek başına güzel olmak vasfını taşıması gerektiği inancındadır. Oscar Wilde (1854-1900) "bir kitap tek başına ahlâkî ya da ahlâka aykırı olamaz. Olsa olsa iyi yazılmış olur" biçiminde görüş ortaya koymuştur.[43] Tolstoy'un temsilcisi olduğu akım ise, edebî eserin dinî ve ahlâkî özelliklerden yoksun olmasının düşünülemeyeceğini savunur.[44]

Ebu'l-Âlâ Maarrî (973-1057), Ömer Hayyâm (1048-1131) ve Sâdık Hidâyet (1903-1951) gibi bazı ediplerin eserleri yazılış olarak güzel bir biçimde ortaya konmuş olmalarına rağmen, okuyucuları geniş bir metafizik dünyaya taşımak yerine, ruhlarını umutsuzluğa sevkedebilmektedir. Buna karşın Attâr-ı Nişâbûrî (1136-1221), Sadî-yi Şîrâzî (1193-1292) ve Mevlânâ (1207-1273) gibi bazı ediplerin eserleri ise hem yazılış olarak, hem de içerik bakımından okuyucularda umuda, iyiye ve iyiliğe olan inancı artırmaktadır.[45]

Türk edebiyatı tarihi içerisinde Tanzimat döneminin önemli yazarlarından Nâmık Kemal'e (1840-1888) göre, "mademki edebiyat'ın temeli edeb'e istinad ediyor, o halde edebiyat da milletin ahlâkının güzelleşmesi için hiç kimsenin itiraz edemeyeceği muteber bir kanun olarak hizmete hazır olmalıdır."[46] Hangi kökenden gelmiş olursa

---

[42] Nudûşen, s. 242.
[43] Rezmcû, s. 49.
[44] Nudûşen, s. 242. Ayrıca bkz. Rezmcû, s. 43-58; Toltsoy'un temsil ettiği akımın sanat anlayışı hakkında bkz. Lev N. Tolstoy, *Sanat Nedir?*, (Çev.: Kabil Demirkıran), Şule Yay., İstanbul 2000.
[45] Rezmcû, s. 53.
[46] Erdoğan Erbay, *Eskiler ve Yeniler*, Akademik Araş. Yay., Erzurum 1997, s. 394.

olsun, "edeb" kavramı tüm dil ve inanç mensupları için her dönemde hayatın en önemli değerlerinden biri kabul edilmiştir. Müslümanların bu kavrama verdikleri önemin bir göstergesi olarak da Buhârî, *Sahîh* eserinin bir bölümü için *Kitâbu'l-edeb* başlığını kullanmıştır.[47]

İslâm kültür tarihinde her zaman dinî karakterini korumakla birlikte, kesin bir tasnife kolaylıkla imkân vermeyecek ölçüde edebiyatın ahlâkla ilişkisine dair Arapça, Farsça ve Türkçe oldukça geniş bir literatür oluşmuştur. İslâm öncesi dönemde Pehleviceye çevrilen *Kelîle ve Dimne* ile *Ardâvîrâfnâme* eserlerinde de hiciv ve sosyal eleştiri yönüyle de olsa edebiyat ve ahlâk ilişkisine ait önemli bir yaklaşım ortaya konmuştur.[48] Bu yönüyle farklı dönemlerde kaleme alınan ahlâkî konular ve pratik hikmete ilişkin eserler, İslâm ve Arap edebiyatının en zengin kolunu teşkil etmiştir. Bu zengin edebiyat bileşkesi Arap, Hint, İran, Yunan ve Türk kültürlerinin katkılarıyla vücut bulmuş ve bugün farklı biçimlerde gelişimine devam etmektedir.[49]

Çalışmamızda, oldukça eski bir tarihe sahip İran'ın İslâm öncesi kültüründe "edebiyat ve ahlak" münasebetinin ideal öğüt metin örnekleri pendnâme ve enderznâmelerin tarihî, edebî ve dinî özellikleri, içerikleri ve etkilenimleri gibi konular ele alınacaktır. İslâm sonrası dönemde gelişen güçlü Fars şiirinin ve ahlâk edebiyatının kaynaklarını merak edenler için bu çalışma ilgi çekici olabilir. Edebiyat tarihleri, divanlar, manzumeler, risaleler, emsâl u hikem tarzı mecmualar vb. daha birçok eser üzerine yapılacak kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmalarla, özellikle İslâm sonrası dönemde olgunluğuna erişen İran öğüt metinleri ekseninde "edebiyat ve ahlâk"ın zorunlu münasebeti daha iyi anlaşılacaktır.[50]

e. Edebiyat ve Gelenek

Edebî eserlerin kendilerini ortaya çıkaran zamana, mekâna ve ait oldukları kültür mirasının özelliklerine kayıtsız kalmalarını düşünmek bir yana, bunlardan beslenme zorunluluğu vardır. "Varlığın evi olan dil" bunu gerekli kılar. Hiçbir dil, kendisini var eden metafiziğe gerek biçim, gerekse mazmunlarıyla kayıtsız kalamaz. Bu bağlamda

[47] Çağrıcı, "Edep", s. 414.
[48] Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 114.
[49] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm*, s. 256.
[50] Zebîhullâh-ı Safâ, "Enderz", *Îrân Nâme*, Sayı: 27, 1368 hş., s. 397.

"edebiyat ve gelenek" ilişkisinin bir tercih değil, bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Nitekim Sefarad kökenli, disiplinlerarası sınırları reddeden bir anlayışın savunucusu Fransız filozof ve sosyolog Edgar Morin (d. 1921); "yeni olsun diye yeni imal etmek kısırlıktır. Mesele, sistemli ve zorakî bir yeni üretimi değildir. Hakikî yenilik, daima kaynaklara dönüşle doğar" der.[51]

Bir cemiyeti anlamak için en iyi vasıta Hippolyte Taine'e (1828-1893) göre, "onun edebiyâtını tetebbuʿ etmek"tir. Edebî eserlerin vücuda gelmesinde birçok faktörden söz edilmiş ve eserlerin oluşturulması üzerindeki etkenler hakkında araştırmalar yapılmıştır. Taine'e göre eserlerin vücuda gelmesindeki etkenler, "eserin ait olduğu kültür, çevre ve zaman" ise de, bir eserin sadece bu etkenlerin mahsulü olduğu söylenemez.[52] Gerek genel halk kitlesi hedeflenerek kaleme alınan, gerekse daha sınırlı ve seçkin bir kitle için yazılan eserlerin anlaşılması için bu etkenlerin bilinmesi gerekir. Fakat bazı yazar ve şairler, kendi dilleri ve kültürlerinin imkânlarını küçümsemeksizin, insanlığın ortaya koyduğu geleneğe sırt dönmeden, geniş bir perspektif ve anlatımla ortaya koydukları eserler sayesinde ait oldukları toplumu, yaşadıkları çevreyi ve zamanı aşarak evrensellik kazanabilmiştir.

Bir gelenekten ya da aidiyetten bahsetmek için öncelikle o gelenek ve kültüre ait bilgi'ye ihtiyaç duyulur. Bu anlamda ilgisi esasen ahlâk üzerinde olan ve ahlâk felsefesinin *(ethics)* kurucusu kabul edilen, antik yunan filozofu ve Yunan felsefesinin kurucularından Sokrates **(**MÖ 470-399), bütün kötülüklerin kaynağının bilgisizlik olduğunu, insanların bilgilendirilmesi durumunda yanlışa düşülmeyeceği, bu sebeple mutlu yaşamın tek kaynağının bilgi olduğu inancındadır.[53] Bilginin kaynağının kutsal kitaplar olduğu kabul edilecek olursa, edebiyatın da hem kutsal metinlerden, hem de kutsal metinlerin şekillendirdiği gelenekten beslenmesi zorunludur.

Bütün inançların ortak özelliği, bilgiye dayalı olmalarıdır. Ahlâkın oluşması için bilgi gereklidir ve bilginin sahih olması, ahlâkın da sahih olması sonucunu doğurmaktadır. Nitekim "dinlerin en eskisi olan ve bugüne kadar canlı kalmayı başaran "kadîm din"in tek yankısı mesabesindeki Hinduizm'de, geleneğin bütününün özüyle

[51] Edgar Morin, *Aşk Şiir Bilgelik,* (Çev.: Haldun Bayrı), Om Yay., İstanbul 1999, s. 63.
[52] Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, Haz. Erdoğan Erbay, Salkımsöğüt Yay. Ankara 2005, s. 62-63.
[53] M. M. Şerif, "Yunan Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, İnsan Yay., İstanbul 1990, s. 114.

uyumlu kutsal metinler, yani *Vedalar* bilgiyle ilgilidir."[54] *Vedalar* "ilâhî veya kutsal bilgi" anlamına gelmektedir.[55]

Eliot, okuyucu olarak her hangi bir edebî eseri dinî ve ahlâkî inançlarımızı bir yana bırakıp, sırf bizi eğlendirmesi için seçmiş olamayacağımızı söyler. Tıpkı yediğimiz her şeyin hazım esnasında lezzetinden başka etkileri olduğu gibi; okuduklarımızın da bize verdiği zevkin yanı sıra farklı etkilerinin bulunduğunu, "vicdanımızın sesine kulak vererek" değerlendirdiğimizde, gençlikte farkında olmasak da okuduğumuz eserlerin kazandırdığı edebî zevkin yanı sıra, bizleri farklı açılardan etkilediklerine de dikkatimizi çeker.[56]

Nitekim çağdaş bir edebî tür olan roman alanında yazarlar, hem bu türün ortaya çıktığı ve geliştiği batı toplumunda, hem Türk edebiyatında, hem de İran edebiyatında birer "ahlâkçı" ya da birer "filozof" olarak eserler kaleme almışlardır. Yazarların birer ahlâk öğretmeni olarak eser kaleme almaları, Türk modernleşmesinde olduğu gibi İran modernleşmesinde de görülür. Çağdaş İran edebiyatında Ahundzâde, Mirza Âkâ-yi Tebrîzî'ye yazdığı bir mektupta, "artık *Gülistân*'ın ve *Zînetu'l-Mecâlis*'in zamanı geçmiştir… Günümüzde millete yarar sağlayan, okuyucuların tabiatlarını şevklendiren yazım türü drama ve roman sanatı"dır derken, bir yönüyle yazarların toplumun ahlâkını iyileştirme görevlerini de ifade etmektedir.[57]

Türkçede yayınlanan ilk Fransız romanı olan Fenelon'un *Telemak*'ı, didaktik muhtevaya sahip olması bakımından gördüğü ilgi nedeniyle yedi yılda dört defa basılmıştır. Tanzimat dönemi yazarlarının birçoğu gibi Ahmed Midhat Efendi de (*Kıssadan Hisse* 1869), daha geniş bir halk kitlesine ulaşmak için edebiyatı bir araç olarak değerlendirmiş ve "halkın medenî seviyesini yükseltebilmek için önce onun

---

[54] Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, s. 17.

[55] *Vedalar*: Hintlilerin eski dört kitabından her biri. Sanskritçe olarak MÖ 2000-1000 yılları arasında kaleme alınmıştır. En eski biçimleri "Tanrıların Övgüsünün Şarkısı" anlamında *Rig Veda*'dır. Bilgi anlamına gelen "Veda" kavramı ile "Avesta" kavramı arasında da köken birliği vardır. Dûsthâh, *Avesta* II/1070. Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007, s. 290-293. Bilmek anlamına de gelen *Vedalar* şu kitaplardan oluşmaktadır: *Rig Véda, Sâma Véda, Yajur Véda ve Asharva Véda*. Muhammed Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî, I*, Tahran 1388 hş., s. 35.

[56] Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, s. 98.

[57] Hasan-i Mîr Âbidînî, *İran Öykü ve Romanının Yüz Yılı*, I, (Çev.: Derya Örs), Nüsha Yay., Ankara 2002, s. 3.

seviyesine inmek, ona kendi dili ve hoşlandığı şekilde hitap etmek" inancıyla eserler kaleme almıştır.[58]

Edebî eserlerin mahallîlik sınırlarını aşıp, evrensel bir anlatım ve içerikle farklı coğrafyalarda ve zamanlarda yaşayan insanlara hitap etmesi, onların paylaşımına da açık olması eserin orijinalliğini gösterir. Bunun yanı sıra, evrensel olma kaygısıyla mahallîlik hususiyetlerinden kopuk, toplumuna yabancı ve hatta karşı bir eserin edebîliği ise kusurlu olacaktır. Bu yönüyle edebî eserler için geleneğe bağlılık bir kusur değil, bir zorunluluktur. Çünkü geleneksel olanın kutsaldan ayrılması, kutsal duygusuna sahip olmayan kişinin geleneksel perspektifi kavraması ve geleneksel insanın kutsal duygusundan ayrı düşünülmesi mümkün görülmez.[59]

f. Edebiyatın Sözlü ya da Yazılı Kültürle Aktarılması

Yazı ve kitabetin gelişmediği, düşüncelerin sözle aktarıldığı dönem "işitsel dönem" olarak tanımlanmıştır. Bu dönemlerde kültür ögeleri ezberlenerek ve sözlü biçimde, resmin ve yazının geliştirilmesi dönemlerinde ise artık nesneler üzerine resmedilerek ve yazılarak aktarılmıştır.

İnsanoğlunun dünyada kalıcı bir şeyler bırakma düşüncesinin sonucunda, yazılı metinlerin kullanımı zamanla büyük gelişme göstermiştir. İnsanın en kıymetli varlığı olan "söz ile yazı" arasında kaçınılmaz bir bağlantı vardır. Bu bağlantıyla birlikte, hakikati ifade etme ve aktarılmasını sağlama noktasında sözün mü, yoksa yazının mı diğerine göre daha güvenilir olduğu konusu hep tartışılmıştır. Yazının bir nesne olarak görünürlük konusunda sağladığı imkânların yanı sıra, sözün canlılığı ve aktarımının mekâna bağlı olmama özelliği bu tartışmaların esasını oluşturmuştur.

Özellikle kutsal metinlere özgü olan, yazılı değil de şifahî yolla sonraki nesillere aktarılma yönteminin tercih edilme nedeni konusunda, akla hep yazı imkânlarını kullanmanın yeteri kadar gelişmemiş olması gelmiştir. Hint kutsal metinleri olan *Vedalar* da başlangıçta şifahî yolla aktarılmıştır. *Vedalar*'ın dilinin zamanla, dinin önderleri için bile anlaşılması güç bir noktaya gelmesi sonucu, yanlış okunacak bir kelimenin dahi ibadeti geçersiz kılacağı düşüncesiyle ezberlenmesi yoluna gidilmiştir.[60]

---

[58] Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995, s. 66, 69.
[59] Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, s. 89.
[60] W.H.Mcneill, *Dünya Tarihi*, (Çev.: Alâeddin Şenel), İmge Yay., Ankara 2003, s. 137.

Ezberleme yönteminin takip edilmesinin en büyük nedenlerinden birinin de "şifahî geleneğin anıyı ve hafızayı sürekli dinç tutması, *Vedalar*'ın herkese açık olmayan sırrını yazılı hale getirerek yabancıların bu bilgiye sahip olmasını önleme kaygısı" olduğu düşünülür.[61] Bazı araştırımacılar ise *Vedalar*'ın işitsel olarak aktarılmasını, toplumun öğretim ve kültürün henüz işitsel olması ve zihinsel gelişmenin yazıya aktaracak kadar tekâmül kazanmamasıyla açıklamaktadır.[62]

Sözlü halk kültürüne ait eserlerin kökenleriyle ilgili yapılan tartışmaların bir sonuca ulaşması ve bu eserlerin tam olarak nereden doğduğunun belirlenmesi konusu çözümlenememiştir. Eliade'ye (1907-1986) göre "evrensel sözlü yazın'ın temelini oluşturan ürünlerin çoğunun, olağanüstü yeteneklerle donanmış bazı kişiler tarafından yaratıldığı sanılır. Bu kişiler, arkaik toplumlardaki gönül gözüyle görenler (vizyonerler), mistikler ve mistik esin altında kalmış olanlardır… Öte yandan sözlü yazının, aydınlar, din adamları ya da anonim şairlerce yaratılan ürünlerden yararlanarak sürekli biçimde zenginleştiği de bir gerçektir."[63]

Umudun teologu ve etik yanlısı Fransız düşünür Jacques Ellul (1912-1994) sözün bir kez yazılınca, artık daha önce biri tarafından söylendiğinde sahip olduğu etkisini kaybettiğini söyler. Ellul, bu şekilde hakikatin tek başına hiçbir anlamı bulunmayan vizüel göstergelere indirgendiğini, tanıkların hayatlarını yazılı sayfalara değil, insanlarca aktarılan sözlere adadığını, yalnızca ezbere okunan şiirin etkili ve anlamlı olduğunu ve böylelikle canlı bir metin haline geldiğini, yazılı dilin ise zihni kapattığını savunur.[64]

Eliade'nin, "ister halkbilim alanına girsin, ister budunbilim, hemen hemen bütün sözlü metinler de, şu ya da bu biçimde kutsal yazına bağlanır" [65] tespiti, sözlü metinlerin kutsal metinler geleneğinden etkilendiği ve beslendiği gerçeğini ifade etmektedir. Özellikle dinî metinlerin sözlü olarak aktarılma özelliği dikkate alındığında, Ellul'un düşüncelerinde haksız olmadığı düşünülebilir. Dinî içerikli metinlerin en önemli özelliklerinin yaşama katılması, bir hayat biçimine dönüştürülmesi, bir öğretici tarafından söyleyiş özellikleriyle birlikte öğretilmesi ve ibadetlerde ezberden okunuşu

[61] Kürşat Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yay., İstanbul 1991, s. 16.
[62] Ali Şeriati, *Dinler Tarihi*, (Çev.: Erdoğan Vatansever), Seçkin Kitaplar Yay., İstanbul trs., s. 176.
[63] Mircea Eliade, "Sözlü Yazın", (Çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat), *Kuram*, VI, Eylül 1994, s. 69.
[64] Jacques Ellul, *Sözün Düşüşü*, (Çev.: Hüsamettin Arslan), Paradigma Yay., İstanbul 2004, s. 75-77.
[65] Eliade, "Sözlü Yazın", s. 67.

gibi durumlar, sözün yazılı metin karşısında daha geniş imkânlara sahip oluşunun işaretleridir. Bu tespitler, öğretilerin metne dönüştürülmesinin ve yazılı biçimde korunmasının gereksiz olduğu anlamını taşımamaktadır.

Bazı kimseler ise sözlü kültüre karşı yazılı kültürün kalıcılığından yana tavır koymuştur. Sözlü kültürdense yazılı kültürün daha önemli görülmesi ve "söz uçar yazı kalır" deyişinin buna destek kılınmasının arka planında, sözlü kültürle yaşatılan kutsal metinlere karşı, insan zihninin ürünü olan yazılı kültür ürünlerini yüceltme düşüncesinin yattığı düşünülebilir. Burada tartışılması gereken esas mesele, hakikatin bir metne dönüşmesi mi, yoksa bir davranışa dönüşmesi mi olduğudur. Bu noktada sözlü kültürün, yazının kullanımından önceki devirlere ait bir birikim değil; bugün canlı biçimde hayatın içinde varlığını sürdüren ve maziden âtiye akan bir özellik arzettiğini düşünmek daha doğru olacaktır.[66]

Birçok milletin geleneğinde olduğu gibi, İranlıların tarihinde de sözlü kültür, yazılı kültüre göre daha baskındır. Yazılı kültürün sözlü kültüre karşı zayıf olması ve bugüne ulaşmış metinlerin azlığı, eski İran tarihinde dil ve edebiyatın zayıf olduğu ya da İranlıların yazılı kültüre yabancı oldukları anlamına gelmez. Eski İran'a ait dinî ve destansı geniş bir mitolojik anlatımın ortaya çıkması sözlü kültür sayesinde olmuştur. İslâm öncesi İran'da dinî ve edebî eserlerin yazılı olarak kitaplaştırılması yerine sözlü gelenek yaygın olduğundan, diğer edebî ve dinî eserlerde olduğu üzere, enderznâme ve pendnâmeler de yazıya geçirilme dönemlerine kadar sözlü kültür yoluyla, nesilden nesile aktarılarak korunmuştur. Yazıt ve tabletlerde yer alan kısa sözlerin haricindeki öğüt metinlerinin neredeyse tümü Sasaniler döneminde yazıya aktarılmıştır. Bu yönüyle öğüt metinlerinin bozulmamış saf biçimini ve kime ait olduğunu kesin biçimde tespit etmek güçtür.[67]

Ezberden okunmasına önem verilen *Avesta* da aynı şekilde, sözlü olarak nesilden nesile aktarılmış, Sasaniler döneminde ise kitaplaştırılmış ve mûbedler tarafından dinî merasimlerde bu yazılı metinlere nadiren de olsa başvurulmuştur. *Dînkerd* kitabında da

---

[66] Ebubekir Eroğlu, *Kelimeler Çınladıkça*, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 44.

[67] Jan Rypka, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1370 hş., s. 29; Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 215.

aktarıldığına göre, şifahî olan (canlı söz) yazılı olandan daha önemli sayılmıştır.[68] Sümer, Akad, Mezopotamya'nın güneyi, Orta Asya, İran ve Hint'te dinî kitaplar ve büyük dinî eserler yazılmıyor, fakat ruhânîler tarafından dinî ayinlerde, şiir törenlerinde ve namazlarda ezberden okunuyordu. Ruhanîlere özgü bir yetenek olarak düşünülen ezberleme ve ezberden okuma yöntemiyle eski İran kutsal metinleri nesilden nesile aktarılıyordu.[69]

Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi, ibadet dili şeklinde korunması ve bir yazı sanatının (hat) geliştirilmesi, sözlü ve yazılı kültürü birlikte yaşatmaya önemli bir örnektir. Böylelikle söz ve yazı arasına (inanç ile amel arasına) mesafe girmesi engellenmiş ve insanla hakikatin dili ve metni arasında (beden ve ruh) var olan münasebet de korunmuştur. Geliştirilen bu felsefe, inancın sadece kâğıt üzerinde kuru ve ölü bir metne dönüşmemesi kaygısına dayanmaktadır.[70]

Araplar, İslâm'ın ilk yıllarında, özellikle *Kur'an-ı Kerim*'in yazılı bir metin haline getirilmesi gibi ihtiyaçların ortaya çıkışına kadar, yazılı metin oluşturma tecrübesine sahip değillerdi. *Kur'an*'ın nazil oluşundan sonra ise Arap Müslümanlar, önceki metinlerin tümünün geçerliliğini yitirdiği düşüncesine kapıldılar. Fakat diğer milletlerin de İslâm'a girişiyle birlikte bu düşünce değişmeye başladı ve zaman içerisinde diğer dillerden Arapçaya çeviriler yapmaya ve telif kitaplar yazmaya başladılar.[71]

İslâmî ilimler alanında yapılan çalışmalara İslâm'ın daha ilk günlerinde başlanmasına rağmen, asıl ilerlemenin başladığı çağ olarak Abbasi hilafetinin ilk dönemleri gösterilmektedir. Bu zamana kadar edebiyat, tıp ve astronomi gibi konulardaki bilgiler, belli bir kitabî usule bağlı olmaktan çok, sözlü kültür özelliği taşıyordu. Araplar arasında cahiliye döneminde hafızaya çok önem verilmesi ve İslâm'ın ilk yıllarında bile geçerliliğini koruyan ve ihtiyacı karşılayan sağlam bir ravi geleneğinin oluşmasından dolayı, ayrıca yazılı eserlere ihtiyaç duyulmuyordu. Araplar

---

[68] Ahmed-i Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, Tahran 1377 hş., s. 13, 69. Eski İran inanışında Ruhanîlerin en önemli görevi kutsal metinleri ezberlemek ve ezber yoluyla merasimlerde okumaktı. Zerdüşt'ten önceki dönemde Hint-İran coğrafyasında geçerli olan bu gelenek, sonraki dönemlerde de özenle takip edilmiştir. Ruhanîler mümkün oldukça yazıdan sakınmayı tercih etmiştir. Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Îrân-i Bâstân, II*, Tahran 1390 hş., s. 86.

[69] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 410.

[70] Martin Lings, *Antik İnançlar ve Modern Hurafeler*, (Çev: Nabi Avcı-Ufuk Uyan), Ağaç Yay., İstanbul 1991, s. 21.

[71] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 127-128, 130.

arasında yaygın olan "İlmi kâğıda emanet et ki kaybolsun. Kâğıt ne kötü bir emanet koruyucudur" sözü, hafızaya verilen önemi göstermesi bakımından anlamlıdır.[72]

Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden sonra kaleme alınan ilk yazılı eserlerden biri olarak kabul edilen ve elyazmaları bugün Britanya Müzesinde bulunan, İbn Kelbî'nin *el-İnsâb'*ında şu ilgi çekici anekdot aktarılmaktadır: Ebu Hureyre, Abdullah b. Amr b. As, Zehrî, Süfyan-ı Sevrî ve Hasan-ı Basrî gibi şahsiyetler ölümlerinden sonra kendilerine ait kitapların "hafızayı zayıflatmaya araç olmaması" için yakılmasını ya da gömülmesini vasiyet etmişlerdir. Buna benzer birçok anlatımı Corci Zeydân (1861-1914), *Keşfu'z-zunûn* ve *el-Beyân* eserlerinde aktarmıştır. Bunlar arasında ilgi çekici örneklerden biri Ahmed b. Ebil-Havârî'nin hikâyesidir. Tahsilini bitirdikten sonra, Ebil-Havârî'nin kalbine günün birinde Allah tarafından bir ilham gelir. Kitaplarını alır ve Fırat nehrinin kıyısına gider. Orada bir zaman ağladıktan sonra: "Benim için Allah'a giden yolda iyi birer rehberdiniz. Fakat şimdi gitmek istediğim yer için bir kılavuza ihtiyacım yok" der ve kitaplarını suda yıkar. Bu noktada, Goldziher (1850-1921) ve Brown'un (1862-1926) tespitlerine göre ilk Müslümanların metinleri yazıya geçirmekten sakınmalarındaki en büyük etkenin, "bu öğretilerin yaşanan hayattan çıkıp kitaplarda ölü birer yazı halini alması ve ileride *Kur'an*'ın bir parçası gibi algılanmaları korkusu" olduğunu belirtmek de gerekir.[73]

Gerçek bir hümanist olarak değerlendirilen ve Nobel edebiyat ödülünü (1961) çeşitli kültür ve ulusların birlikte yaşama başarısını, bir yönüyle de Osmanlı insanını son derece başarıyla anlattığı *Drina Köprüsü* romanıyla alan İvo Andriç'in (1892-1975) romanındaki bir kahramının tasvirinde önemli bir ayrıntı yer alır. Kahramanını tasvir ederken, Müslümanların (belki doğulu anlayışın da denebilir) "eser yazma ile aralarına mesafe koyma"larının nedenini anlamamıza yardımcı olabilecek bir tespitte bulunur: "Bu Müslüman çocuğu gibi, felsefelerini kanlarında taşıyanlar, onunla yaşar ve onunla ölürler. Onu sözlerle anlatmayı bilmez, bunu gerekli görmezler".[74]

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, batı toplumunda yazının ve yazmanın Müslüman ve doğulu toplumlara oranla daha fazla geliştiğini savunanların belki de gözden kaçırdığı şey, Müslümanlar ya da kutsal metinlerle yaşayanlar için esas

[72] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 65-66.
[73] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 131-132.
[74] İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, (Çev.: H. A. Ediz-N. Müstakimoğlu), İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 271.

olan şeyin "öğretilerin yazılması değil, yaşanması" anlayışıdır. Bu tespit yazma konusunda bir yasaklayıcılık olduğu anlamına gelmemektedir. Eski İran'daki sözlü geleneğin yazılı geleneğe göre son derece güçlü olması, İranlıların da bir bakıma ilişkili oldukları Hint düşüncesinin şaheseri kabul edilen *Vedalar*'dan da bağımsız izah edilemez. Zira *Vedalar*'ın yüzyıllar boyu, yazı yerine sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılmasının nedenlerinden birisi, bu öğretiye yabancı olanların eserdeki sırlara vakıf olmasını engellemekti. *Vedalar*'ın yazıya aktarılmamasının bir diğer nedeni ise "kaybolmasından korkulması"dır.[75]

Jacques Ellul (1912-1994), Hz. Musa'nın kavminin putlara tapmasına karşı duyduğu kızgınlıktan dolayı elindeki levhaları fırlatmasıyla ilgili "gizli bir anlam" bulunduğunu düşünür. Bu düşünceyle yaptığı 'aşırı yorum'da, nadiren bazı peygamberlere "yazacaksın" emri verildiğini belirterek, Musa'nın elindeki taş levhalarla halkın yapmış olduğu altın buzağının aynı biçimde nesneleştiğini savunur. Ellul'a göre Musa, kendi elleriyle yapmış oldukları taşa tapan insanların, Tanrının elinin tuttuğu ve parmaklarının yazmış olduğu 'Mutlak Taş'a daha fazla tapınacakları düşüncesiyle elindeki levhaları kırmıştır. Ellul konuya ilişkin şu tespiti yapar: "Yasa (on emir) levhalarının kırılması, emrin nesne olarak hiçbir yerde bulunmaksızın her bireye yöneltilmiş canlı söz halinde kalabilmesi için gerçekleşir. Emir, sözün içerdiği değişken, dolaysız, yorumlanmış ve kesinlikle bütün kişisel özellikleriyle söz olarak durur".[76]

Kur'an'ın kitaplaştırılması, hadislerin yazıya geçirilmesi ve farklı kültürlerle karşılaşma gibi etkenler, Müslümanların hayatında yazıya daha geniş bir yer açmalarına sebep oldu. Emeviler döneminde yönetim tabakası, yönetimi "padişahlık renginde bir hilafet"e dönüştürme düşüncesine yöneldi. Emeviler, bu düşüncelerini gerçekleştirmelerinde onlara farklı imkânlar sunması için yabancı kültürlere ait yönetim ve siyaset içerikli eserlere ilgi duymaya başladılar. Bu ilgi, onları İran ülkesi ve eserlerine götürdü. Belki de bu düşüncenin zihinsel hazırlığı olarak *Murûcu'z-zeheb*'de aktarıldığına göre, Muaviye (602-680) gerek Arapların, gerekse İranlıların yaşadıkları savaş ve mücadele hikâyelerini dinlemeye her gece özel bir zaman ayırdı.[77]

---

[75] Günay Tümer, *Bîrûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dîni*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1986, s. 204.
[76] Ellul, *Sözün Düşüşü*, s. 95-97.
[77] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 129.

Emeviler döneminde anılan türdeki çabalara rağmen, eski kültüre ilginin *Kur'an* ve sünnet çizgisinden sapmaya sebep olabileceği yönündeki toplumsal kaygı nedeniyle ciddî bir ilerleme kaydedilememiştir. *el-Beyân ve't-tebyîn*'de aktarıldığına göre Abdulmelik (646-705), bir gün oğlunun savaşlarla ilgili bir kitap okuduğunu görünce, kitabın yakılmasını emretmiş ve oğluna da *Kur'an* okumasını tavsiye etmiştir.[78] Benzer bir anlatım Memun ile ilgili olarak da anlatılır. Memun da oğlunun muallimine, oğluna *Kur'an*'ı öğretmesini, *Ahd-i Erdeşîr*'i okutmasını ve *Kelîle ve Dimne*'yi ezberletmesini söylemiştir.[79]

Çalışmamızın konusunu oluşturan İslâm öncesi İran öğüt metinleri, İslâm sonrası dönemden bugüne kadar hikmet âşıklarının ilgisini çekmiştir. İslâm öncesi İran kültürüne ait eserlerin önemli bir kısmını ahlâk ve öğüt içerikli metinler oluşturmuştur. Bu metinlerin İslâmî dönemde Arapçaya aktarılmasıyla birlikte hem metinlerin yitip gitmesi engellenmiş, hem de Müslümanların hikmet literatürü zenginlik kazanmıştır.

İran'da yeni bir din ve kültür olarak İslâm'ın yaygınlaşmasıyla birlikte, eski din ve kültüre ait birikimin bir anda yıkıldığını ve tümüyle yok olduğunu düşünmek toplumların değişim serüvenine aykırı olacaktır. Bu sebeple İran'ın İslâm öncesine ait din ve kültür dili olan Pehlevicenin[80] İslâmlaşmayla birlikte birden bire hayat sahnesinden çekildiğini söylemek güçtür. Nitekim Arapların gelmesinden sonra İran'da dört yüz yıldan daha fazla bir süre, Sasanilerin kendi dilleriyle kitaplarını kaleme aldıkları ve bu dili konuştukları araştırmacılarca ortaya konmuştur.[81] Özellikle Taberistan bölgesinde Pehlevice dili sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam etmiştir.[82]

---

[78] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 130.

[79] Meryem-i Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* Tahran 1389 hş., s. 18.

[80] Orta Farsça olarak da nitelenen Pehlevice, geniş İran coğrafyasında MÖ III. yüzyıl ile MS IX. yüzyıllar arasında kullanılmış bir dildir. Soğdî, Harezmî, Sekayî ve Pehlevîg dilleri, Pehlevicenin en bilinenleridir. Pehlevîg/Pârsig dili Eşkaniler ve Sasaniler döneminde kullanılan resmî dillerdir. Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş., s. 38. Sasaniler dönemi Pehlevicesi, Orta Farsçayı; İslâmî dönemde kullanılan Pehlevice ise Yeni Farsçayı karşılamaktadır. Pehlevice sağdan sola doğru yazılan bir alfabeye sahiptir. İlk zamanlarda bitişik yazılmayan harfler, sonraki dönemlerde bitişik yazılmıştır. Âmûzgâr, Jale-Nevvâbî, Yahyâ Mahyâr, "Pehlevî, Zebân ve Edebiyyât", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm,* V.

[81] Muhammed-i İstilâmî, *Modern İran Edebiyatına Giriş,* (Çev.: Mehmet Kanar), Çantay Kitabevi, İstanbul trs., s. 9.

[82] Hasan Pîrniyâ, *Îrân-i Bâstânî*, Tahran 1306 hş., s. 450.

Milâdî XI. yüzyılın başına kadar, Sasanilerden kalan İran kültürü diriliğini korumuş, hatta bazı bölgelerde İslâm dini henüz tam bir yaygınlık kazanmamış ya da bazı zorluklarla yüzyüze kalmıştır. Özellikle bu bölgelerde eski din ve inançlara ait ritüeller devam ettirilmiş ve eski İran inanışlarına ait metinler belki de ortaya konan çabaların da katkısıyla bugüne ulaşmıştır.[83]

Yeni bir din ve kültürün toplum hayatına yerleşmesi sürecinde, eskiye olan bağın zayıflaması ve eskinin zamanla canlılığını yitirerek toplum hayatından uzaklaşması doğaldır. Bu noktada kimi İranlı düşünürler, Müslümanların özellikle Arapça dışında bir dilin kullanımını yasakladıklarını ve bu anlayışın da Pehlevicenin ölü bir dile dönüşmesine neden olduğu görüşünü delil getirmeksizin savunmaktadır. Hicabi Kırlangıç, kaynaklarda hâlâ tartışılmakta olan İskenderiye Kütüphanesi'nin ortadan kalkmasını Halife Ömer'e nispet edilen rivayetin, Abdulhüseyn Zerrînkûb (ö. 1999) gibi bazı yazarlar tarafından delil getirilmeksizin İran'daki kitapların suya atılarak yok edilmesiyle ilgiliymiş gibi aktarıldığı tespitini yapmaktadır.[84]

Söylenenlerin aksine, dönemin kargaşa ortamında kaybolmakla yüz yüze kalan birçok eser, Müslüman idarecilerin de teşvikiyle Arapça ya da Farsçaya çevrilmek suretiyle yokolmaktan kurtarılmış ve bu vesileyle yeni İran-İslâm toplumunda varlığını korumuş ve itibar görmüştür.

Çeviri faaliyetleri sayesinde İslâm öncesi dönemde yaşamış, öğüt muhtevalı söz söyleyen Enûşîrvân, Bozorgmihr, Hûşeng, Behmen ve Âzerbâd gibi İranlı bazı kişiler, Arapça edebî ve didaktik eserlerde Arap ve Müslüman bilge kişilikleri ya da filozofları arasında yer almıştır. Onların bilgece söyledikleri sözler, Arap ve İslâm büyüklerinin sözleri gibi bir takım eserlerde aktarılarak, zamanla Arapça ve Farsça atasözleri arasına bile girmiştir. Bunun sonucunda İranlı bazı şahsiyetler, "kimin söylediğine değil ne

---

[83] Safâ, "Enderz", s. 396.

[84] Hicabi Kırlangıç, "İran Şiiri İçin Bir Sınıflandırma Denemesi", *Nüsha Dergisi*, Bahar 2001, s. 96. Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân* adlı eserinde, Sasanilerin son dönemine kadar sadece Zerdüşt inanırlarına ait olmayan eski İran kültürüne ait ahlâkî, temsilî, tarihî ve hamasî eserlerin İslâm dinine giren İranlılar tarafından özenle korunduğunu, bazılarının Arapçaya çevrildiğini ve sonraki dönemlere kadar taşındığını ifade etmiştir. Arapçaya çevrilmeyen kimi eserler ise, uzun bir dönem Pehlevi diliyle kalmıştır. Söz konusu eserler bu yönüyle farklı inanç mensuplarının ve ehil olmayanların erişiminden korunmuştur. Abdulhuseyn Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, Tahran 1385 hş., s. 41. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda konuya ilişkin şu ilgi çekici öğüt yer almaktadır: "*Kötülere ve kötü dinlere mensup kişilere Zend ve Avesta'yı öğretmeyiniz ki, dünyada günah çoğalmasın.*" Teymûr-i Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1387 hş., s. 204.

söylediğine bakın" düsturu gereği, Arapça edebî eserler ile ahlâk ve eğitim konulu kitaplarda Müslüman filozoflar gibi yer almaya başlamış ve Enûşîrvân, Arapça ve İslâmî kaynaklarda Hz. Ali'den sonra sözleri en çok aktarılan ikinci kişi konumuna gelmiştir.[85] Bütün bunlar göz önüne alındığında uzun tarihsel dönemde yaşanmış bazı olumsuz örneklerin, İslâm'ın eski kültürlere yaklaşım noktasında "karşı ve aşırı" biçiminde sunulmasını gerektirmeyeceği görülür.

Hak ve hakikati, bilgeliği ve geçmişin mirasını yaşatma konusunda Müslümanların tecrübesi önemlidir. Bu düşüncenin eseri olarak İslâm öncesi İran'da din adamları, tanınmış padişahlar ve bilge şahsiyetlere ait enderznâme ve pendnâme tarzı öğretici ve eğitici metinler, İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Câvîdân-i Hired* kitabında "Âdâb-ı Furs" başlığı altında korunarak sonraki nesillere aktarılmıştır.[86] İslâm öncesine ilişkin hikmet pırıltıları, İslâm sonrası dönemde ise Firdevsî, Attâr-ı Nişâbûrî, Sadî-yi Şîrâzî, Mevlânâ ve Hâfız gibi önemli şahsiyetlerin eserlerinde başarıyla işlenmiş ve bugün ruhsal tedavilerde bile, tedavi edici birer manevî hikâye olarak, modern ilaç sanayiinin ulaşamadığı tesir için insanların istifadesine sunulmaktadır.[87]

---

[85] Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2001, s. 445.

[86] İbn Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired*, Haz.: T. M. Şûşterî, Tahran 2535 şş., s. 45-176.

[87] Son yıllarda, bu konularda önemli çalışmalar ortaya konmaktadır. Örnek çalışmalar: İran asıllı Nossratt Peseschkian'ın Türkçeye çevrilen ve Beyaz Yayınları arasında çıkan kitapları: *Doğu Hikâyeleriyle Psikoterapi, Pozitif Aile Terapisi, Hiç Yapmadığın Bir Şey Yap, Günlük Yaşamın Psikoterapisi*; Alman yazar Adolf Muschg, *Edebiyat Terapi Olabilir mi? (*Çev.: Ahmet Sarı), Salkımsöğüt Yay., İstanbul 2006; Türkçede de hem psikiyatri hem de edebiyat araştırmaları alanındaki ilgi çekici çalışmalar: Nevzat Tarhan, *Mesnevi Terapi*, Timaş Yay., İstanbul 2012; Sıtkı Karaca, *Masal, Hikâye ve Fıkralarla Terapi*, İnsancıl Sahaf Yay., İstanbul 2011; Faik Özdengül, *Rumi ve Aşkın Terapi I-II*, Karatay Akademi Yay., İstanbul 2012.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ İRAN: TARİH, TOPLUM, DİN VE EDEBİYAT

İran kelimesi "şerefli" anlamının yanı sıra "dost, vefalı, soylu" gibi tanımlamaları da karşılamaktadır. "Aryanların ülkesi" manasına da gelen bu kavram, *Aryan* kelimesinden türemiş ve Zerdüştîlerin kutsal kitabı olarak kabul edilen *Avesta*'da İranlıların anayurtlarını tanımlamak için geçen *Îrânvîc* sözcüğüne de kaynaklık etmiştir.[88]

Eliade, Hint-İran kabilelerinin ortak dönemlerinde kendilerini "soylu (insan)" anlamında Avesta dilinde *airya*, Sanskritçede *ârya* ile adlandırdıklarını dile getirir.[89] Hint- Avrupa koluna mensup olan Aryanlar kendi arasında Medler, Parsîler, Partlar, Bahterîler, Soğdlar, Errânîler ve Âlânlar gibi çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu toplulukların İran coğrafyasına gelişlerinin MÖ 2000 yıllarına dayandığı ve anılan dönemde Hint Aryâîleri ile İran Aryâîlerinin aynı inanca mensup oldukları düşünülmektedir.[90]

İranlıları tanımlamak için kullanılan bir diğer kelime ise, *Pers* kavramıdır. *Pers* kavramı, İran ülkesinin çok uluslu yapısı nedeniyle son dönemlere kadar pek tercih edilmese de, 1979 yılında İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yurtdışına çıkan İranlılar tarafından canlandırılmıştır. Garthwaite'e göre *Pers* kavramın tercih edilmesindeki etken, "İran İslam Cumhuriyetinin "devrim", "terörizm", "rehine", "köktendincilik" gibi kavramlarla birlikte anılmasının yarattığı "aşağılanma duygusundan sakınma" çabasıdır. Çünkü Pers kelimesi, bu kavramı kullananlara "eski ihtişamı ve kültürü, daha zararsız ve modern bir siyasî kimliği hatırlatır."[91]

Oldukça eski ve güçlü bir edebî geçmişe sahip olan İran ülkesinin edebiyatı, araştırmacılar tarafından genellikle "İslâm öncesi" ve "İslâm sonrası" olarak iki başlık altında incelenmiştir. İslâm öncesi dönem, tarihin en eski zamanlarından İslâm'ın İran

---

[88] Dûsthâh, *Avesta* II/937-938; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, Tahran 1388 hş., s. 7; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 150-156. Îranvîc, *Vendîdâd*'da yer alan anlatımda Ahura Mazda'nın yeryüzünde yarattığı ilk güzel yer ve ülke olarak tasvir edilmiştir. Burada on ay kış, iki ay ise yazdır. Beyânî, s. 34.

[89] Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, (Çev.: Ali Berktay), Kabalcı Yay., İstanbul 2003, s. 241.

[90] Pîrniyâ, s. 12-13.

[91] Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 2011, s. 1.

topraklarında geniş kitleler tarafından kabul edilmeye başlandığı 652 yılına kadarki zamanı kapsayacak biçimde sınıflandırılmıştır. Eski inanca ait metinlerin, toplumun belli bir kesimi üzerinde etkisini bu dönemden sonra da devam ettirdiği dikkate alındığında "İslâm öncesi dönem" tanımının tarihsel olduğu ortaya çıkacaktır. Uzun bir zaman, sözlü olarak nesilden nesile aktarıla gelen İran edebiyatı ürünleri, farklı milletlerle yaşanan savaşlar, alfabe ve din değişikliği gibi etkenlerle eski zenginliğini zaman içerisinde yitirmiş ve öğüt edebiyatı kapsamındaki metinlerin ancak bazıları yazıya aktarılabilmiştir.[92]

İran edebiyatı ve kültürü üzerine çalışan ilim adamlarınca sıkça vurgulanan önemli noktalardan biri de, yeni İran edebiyatını anlamak için İslâm öncesi İran edebiyatı ve tarihini bilmenin gerekliliğidir. Eski İran inanış ve düşünüşünün tam olarak anlaşılabilmesi için, önceleri bir millet olan Hintliler ve İranlılar arasındaki münasebetin boyutlarının da ortaya çıkarılması zorunludur. Nitekim her iki dildeki *âb* ve *kâr* gibi müşterek kelimeler ile hikmet dilinin her iki kültürde de benzeşmesi bu ortaklığın varlığını göstermektedir.[93]

Bir ülkenin ekonomik, siyasî ve kültürel olarak gelişmişlik düzeyi, o ülkenin ahlâk anlayışının gelişmişliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda, diğer milletlere göre eski İran kültür mirası son derece zengindir. Diğer birçok milletlerin eski tarihinden bugüne pek fazla eser kalmazken; binlerce yıllık tarihi, yaşadığı savaşlar ve değişen din anlayışına rağmen eski İran'dan günümüze küçümsenemeyecek kadar zengin bir birikim ulaşmıştır. Eski İran tarihinden günümüze en çok eser kalan dönem olan Sasaniler, James Darmesteter'e (1849-1894) göre sadece İran tarihi açısından değil, dünya medeniyet tarihi açısından da son derece önemlidir. Zira dünyanın farklı merkezlerindeki bilim, sanat ve felsefe alanındaki çalışmaları kendi merkezlerinde toplamaları ve daha sonra yeniden diğer dünya ülkelerine bu düşüncelerin yayılmasını sağlamaları noktasında Sasaniler son derece önemli bir rol oynamıştır.[94]

---

[92] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 139.

[93] Ritter, s. 23. İran ve Hint inanışları arasındaki benzerliklerin en önemli delilleri arasında *Rig Vedalar* ile *Avesta*'da yer alan bazı tanrı isimlerinin ortak oluşları da sayılabilir. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 37.

[94] Ferhâd Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", *Neşriyye-i Dânişkede-yi Edebiyyât-i Isfehân,* Sayı: 6, 1350 hş., s. 13, 34.

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için dönemin tarih, toplum, din ve edebiyat dünyası hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Bu amaçla daha çok öğüt metinleri bağlamında ve edebî eserlerde kendilerine telmihlerde bulunulan şahsiyetler ön plana alınarak, son derece geniş olan İslâm öncesi İran tarihi hakkında genel bir çerçeve çizmek faydalı olacaktır.

1.1. İLAMLILAR (MÖ 2700-539)

İlamlılar dönemiyle ilgili sağlam kayıt ve belgeler bulunmamakla birlikte, özellikle Akadlara ait yazıtlarda bu devlete ilişkin bilgilere işaret edilmektedir. İlk, orta ve yeni dönem olarak üç kısma ayrılan İlamlılar Huzistan, Fars, Kirman, Loristan ve Kürdistan bölgesinde hüküm sürmüş bir uygarlıktır. Başkenti Şûş'tur. Farklı halkların bir arada yaşadığı değişik bölgelerde hüküm sürmüş olan İlamlılar, gelişme gösteren Sümerler ve Akadlarla komşu olan bir medeniyettir. Bu uygarlıklarla ilişkileri bazen barış, bazen de savaş biçiminde sürmüştür. Uygarlıklar arası kültürel ve iktisadî alışverişlerin anılan medeniyetlerin her biri üzerinde farklı etkiler bıraktığı söylenebilir.[95] İlamlılarla komşu olan Sümerlerin çok tanrılı ve putperest bir topluluk olduğu ve bu medeniyette her şehrin ayrı bir tanrısının bulunduğu düşünülmektedir. Her tanrı için ayrı bir mabet inşa ettikleri de ayrıca kaynaklarda yer almaktadır.[96] İlamlılar MÖ 2800-2400 yılları arasında Sümer medeniyetinin etkisinde kalmış ve kendi millî dil ve yazıları yerine Sümer yazısını kullanmıştır.[97]

İlamlıların inançları konusunda tatmin edici bilgiler bulunmamakla birlikte, gizemli bir inanç dünyasına sahip oldukları sanılmaktadır. Tarihî kalıntı ve eşyalardan anlaşıldığı kadarıyla İlamlılar ruh, tanrı, iyilik ve ibadet gibi kavramlara aşinadır. İlamlılar bazen tanrısal konuları padişahlarla da ilişkilendirmiş ve bunun sonucu olarak bazı yönetici kişiliklere ilâhlık mertebesinde saygı göstermiştir. Bu topluluğun inandığı tanrılar, dişil ve erkek olarak farklılık da göstermektedir. İlamlıların sanat anlayışları Babil ve diğer uygarlıklarda da olduğu üzere dinî hususiyetleri de içinde barındırmaktadır.[98] İlamlılar, tıpkı Babilliler gibi tanrılarının heykellerini takdis ediyor

---

[95] Mîrbâkırî Ferd, Seyyid Alî Asğar, (ve diğerleri), *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, I, Tahran 1381 hş., s. 7.
[96] Pîrniyâ, s. 22, 24; Resûl Pûrrızâ, *Târîh-i Temeddun ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş., s. 66.
[97] Pûrrızâ, s. 70.
[98] Mîrbâkırî Ferd, s. 9. "İran kisraları zamanında halk onları "ilahlar" diye vasfederdi. Onlar da hiç çekinmez, kendilerinin tapınmaya layık olduklarını söylerlerdi. Kisra'nın dışındakiler, hiçbir zaman

ve taptıkları putların bir başka şehre götürülmesi durumunda tanrının da o şehre intikal ettirildiğine inanıyorlardı.[99]

İlamlılar döneminde, mabedlerde görevlendirilmiş din adamı sınıfının bulunup bulunmadığı konusunda kesin bilgiler bulunmamakla[100] birlikte; bu medeniyette dinî törenlerin tapınaklarda kâhinlerin önderliğinde ve toplumun farklı kesimlerinin de katıldığı meclislerde müzik aletleri eşliğinde yapıldığı aktarılmaktadır. Ölen kişiyle birlikte mezarlara koydukları bir takım eşya ve yiyeceklerden, ölüm sonrası hayatın varlığına inandıkları da anlaşılmaktadır.[101] Eliade'ye göre "mezarlıklar ölümden sonraki hayata kesin inancın kanıtlarıdır; yoksa cesedi gömmek için katlanılan zahmet anlaşılmaz bir şey olurdu."[102]

Dilbilimciler tarafından yapılan araştırmalarda, İlamlıların dillerinin eklemeli ve bağımsız diller arasında yer aldığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. İlamlıların kullandıkları alfabenin Sümerlerdeki gibi başlangıçta resim şeklinde olduğu, ilk zamanlar 150 harften müteşekkil bu yazının, harf sayısında zamanla azalma olmuş ve geriye 80 harften oluşan bir alfabe kalmıştır. İlamlılardan kalan MÖ III. yüzyıla ait bir kısım eserler henüz tam olarak açıklanamamıştır. İkinci grup eserler ise, çivi yazısı özelliğiyle MÖ II. yüzyıla dayanmaktadır. Bu çivi yazısı eserlerinin Akad alfabesine dayandığı ve eserlerde kullanılan dilin de eski İlam dili olduğu kabul edilmektedir.[103] Bazı araştırmacılar İlamlıların kullandıkları dil ile Altay dillerinin benzerliği görüşündedir. Bazıları ise İlamlıların dili ile Gürcü dili arasında yakınlık bulunduğu inancındadır.[104]

İlamlılarda toplumsal yapıya ilişkin kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, mevcut belgeler bu medeniyette en önemli kişi olarak padişahın kabul edildiğini göstermektedir.

---

onun elbisesini giymez, bindiği ata binmez, yediğini yemez ve içtiğini içmezdi. Halk kendi eliyle yaptığı en pahalı takıları Kisra'ya sunardı." Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı*, (Çev.: Sait Aykut), İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 38.

[99] Pûrrızâ, s. 75-76.

[100] Pûrrızâ, s. 74.

[101] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 194-195.

[102] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 23.

[103] Mîrbâkırî Ferd, s. 9-10.

[104] Pîrniyâ, s. 17; Pûrrızâ, s. 76.

Padişahtan sonra ise ülke yönetiminde onun yardımcılığını yapan kimseler önemli kabul edilmiştir.[105]

1.2. MEDLER (MÖ 708-550)

İran topraklarında güçlü bir merkezî yönetim kuran Medler, Aryân kökenli bir topluluk olarak kabul edilir. Med topluluğu, MÖ Hazar denizi bölgesinde yaşamış, sonraları Azerbaycan'ın güneyi, Demâvend dağı etekleri, Zağros Dağları ve Hemedân civarında hüküm sürmüştür. Medler, birkaç yüzyıl kabile halinde yaşadıktan sonra Diyauku'nun (Deiokes MÖ 727-675) hükümdarlığıyla güçlü bir devlet olmuştur.[106]

Medlere ait çok az sayıda eser günümüze ulaşmış olmasından dolayı, bu uygarlığa ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olamamıştır. Mevcut bilgiler ise Medlerin kendi eserlerinden değil; Babil, Asur ve diğer uygarlıklar üzerinden, daha çok dolaylı biçimde elde edilen bilgilerden oluşmaktadır.[107]

Önceleri kabilesinde ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmek için hakemlik yapan Diyauku'nun hakemliği bırakmasının ardından, insanlar arasında hırsızlık ve adaletsizlikler başlamıştır. Bunun üzerine Medler, kendilerine bir başkan seçmeleri gerektiğini anlamış ve Diyauku'yu kabilelerinin başına geçirmiştir. Öncelikle düzenli bir ordu kuran ve Hemedân'ı başkent olarak belirleyen Diyauku, elli üç yıl padişahlık yapmış ve dağınık durumdaki kabilesini bir devlet çatısı altında birleştirmiştir.[108] İran milletinin birlikteliğinden hoşnut olmayan isyancılar Diyauku'yu tahttan indirerek Şam'a sürgün etmiştir.[109]

İran platosunda yerleşik hayata geçip siyasî bakımdan öne çıkan ilk İranlı yönetimin Medler olduğu düşünülmektedir. Bu imparatorluğun tarih sahnesine çıkışı İran tarihinin dönüm noktalarından biridir.[110] Diyauku'dan sonra yönetime gelen diğer Med padişahları ise, babasından ardından tahta geçen Ferevertîş (Fravartîş), Herodotos'un "Kyxar" şeklinde adını zikrettiği, düzenli bir ordu kurulması gerektiği

---

[105] Pûrrızâ, s. 74.
[106] Mîrbâkırî Ferd, s. 10; Pîrniyâ, s. 65.
[107] Pûrrızâ, s. 117.
[108] Clément Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, (Çev.: Hasan-i Enuşe), Tahran 1390 hş., s. 33.
[109] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 19.
[110] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 198-199.

inancında olan büyük Med padişahı Huvehştere (Huvakhshatra) ve Âjî Dehâk (Astyages)'tır.[111]

Medlerin nasıl bir inanç dünyasına sahip oldukları konusunda işleme eserler, taş yazıtlar ve Medlere tâbi olan toplulukların mektuplarından bazı ipuçları elde edilebilmiştir. Bu kanıtlar üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerden Medlerin ilahlara kurban kesme, hediyeler sunma ve ölüler için tören düzenleme gibi uygulamalardan hareketle ölüm sonrası hayata ve ruhun kalıcılığı düşüncesine inandıkları saptanmıştır. Mezdâkû gibi isimlerin kullanılması, Medler arasında Zerdüştîlik inancının varlığına delil olarak kabul edilmektedir. Medler döneminde yaşamış olan muğlar,[112] Zerdüştî inancına yönelen ilk kişilerdir. Muğların Zerdüştten sonra bu inancı canlandırdıkları düşünülmektedir. İran coğrafyasına yaptığı seyahatlerde gördüklerini ve duyduklarını eserinde aktaran Herodotos'un verdiği bilgilere göre muğlar, bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi Medler arasında ayrı bir kabile değildir. Muğlar zamanla güçlenip diğer topluluklar içerisinde özel bir konuma erişmiştir. Medler ve Ahamenişlerin dinî merasimleriyle ilgili yapılan karşılaştırmalarda, Ahamenişlerin inanç olarak Medlerden etkilendiği, hatta Zerdüştî inancının da Medlerden bazı etkileri barındırdığı söylenmektedir.[113]

Siyasî ve dinî bir yönetim olarak da nitelenen Med devletinde muğların ya da Zerdüştî din adamlarının önemli bir etkinliği vardı.[114] Med topraklarının Zerdüştleşmesinin tarihi tam olarak belirlenemese de, Daryûş ve Hoşâyârşâ dönemlerinde Med halkının Zerdüşt inancına mensup olduğu bilinmektedir.[115]

Fransız araştırmacı James Darmesteter de (*Etudes Iraniennes*), Medlerin dili ile Avesta dilinin aynı olduğu inancındadır. Bu görüş diğer bazı araştırmacılar tarafından

---

[111] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 20-21.

[112] *Muğ*: Zerdüşt inancına mensup din önderi. Yunanca *Magos*, İngilizce *mage*/büyücü. Bu kelimeler Arapçada *Mecus* şekline dönüşen *megş* kelimesinden gelmektedir. Eski dönemlerde farklı anlamlarda kullanılan bu kavram, sonraları Zerdüşt dini takipçisi *Mûbed* ve *Âturbân* karşılığında kullanılmıştır. *Âtûrbânlar* asker ve çiftçilerin yanı sıra toplumun bir sınıfı konumundaydı. *Âtûrbân* kelimesi Farsçada *Âzerbâd* biçiminde de kullanılmaktadır. *Muğ* kavramı Fars şiirinin sonraki dönemlerinde kinayeli ve sembolik bir biçimde *pîr-i muğân, deyr-i muğân, harâbât-ı muğân, muğkede* ve *muğbeçe* gibi çeşitli kullanımlara kaynaklık etmiştir. Dûsthâh, *Avesta* II/894, 1054-1055; *Ardâvîrâfnâme*, s. 174. Muğ, muğbeçe ve pîr-i muğan kavramları hakkında geniş bilgi için bkz. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 432-458; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 532-534.

[113] Mîrbâkırî Ferd, s. 11-12; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 23; Pûrrızâ, s. 126.

[114] Beyânî, s. 60.

[115] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 47.

da desteklenmektedir. *Avesta*'nın farklı zamanlarda kaleme alındığı düşünülecek olursa, *Avesta*'nın en eski bölümü olarak kabul edilen *Gatalar*'ın dilinin Med dili ile neredeyse aynı oluşu Darmesteter'i doğrulamaktadır. Bugün konuşulmakta olan Kürtçenin bazı lehçelerinin Med dili ile ortaklığının yanı sıra Darmesteter, Afgan Peştû dilinin de Med dili ile ortaklığının bulunduğu görüşündedir.[116]

İran'ın doğu ve merkezinde kullanılmış olan Med dilinden günümüze kadar ulaşmış yazılı bir eser olmadığından, bu dille ilgili kesin bilgiler verilememektedir. Yazılı eserlerin günümüze ulaşmamış olması nedeniyle dilin yazılı mı, yoksa sözlü mü kullanıldığını söylemek zordur. Ktesias, Dinon ve Herodotos gibi bazı Yunanlı tarihçilerin eserlerinde döneme ait destan ve şiirlere işaret edilmiştir. Med imparatorluğundan bahseden MÖ 837 yılına ait ilk belge, Doğu Anadolu Bölgesinde bulunmuştur. Döneme ait resim, kitabe ve tablo gibi eserlerden de anlaşıldığı kadarıyla tarım, ulaşım ve taşımacılıkta önemli bir araç olarak kullandıkları at, bu imparatorluğun gündelik hayatında son derece önemli bir yer tutmuştur.[117]

Bazı şehir, yönetici ve kişi isimlerinin günümüze kadar ulaştığı Medler döneminde, edebiyat ve kültür ürünleri daha çok sözlü kültür biçiminde nesilden nesile aktarıla gelmiştir. Araştırmacılara göre Med dili, eski Farsçayla çok benzerlik taşımaktadır. Yunanlarla ilişkilerinin fazla oluşu nedeniyle kendilerinden "Media" adıyla bahsedilen Medler, siyasî ve kültürel olarak İran tarihinin dönüm noktalarından biridir.[118] Eski tarihlerde Yunanlılarla İranlılar arasındaki münasebet, Yunanlı tarihçilerin İran coğrafyası ve milleti hakkında günümüze son derece önemli bilgiler aktarmalarına vesile olmuştur. Bu tarihçiler arasında Herodotos, Ctésias, Xénophon, Plutarque, Strabon ve Diodore gibi isimler yer alır.[119]

Medler, Herodotos'a göre Busae, Paretaceni, Struchates, Arizanti, Budii ve Magi şeklinde altı kabileden oyuşmaktaydı. Çobanlık mesleğiyle meşgul olan Medler inek, koyun, keçi ve bekçi köpeğinin evcilleştirilmesine öncülük etmiştir. Medler ağaçtan yapılma tekerlekli vasıtalarla yolculuk ediyorlardı. Medlerde aile, erkek egemen bir

---

[116] Pîrniyâ, s. 75. Avesta dili, eski Farsça ile çağdaş olarak kullanılan bir dildir. Bu dilin sadece sözlü mü, yoksa aynı zamanda yazılı olarak da kullanılıp kullanılmadığı tam olarak bilinememektedir. Bazı araştırmacılar Avesta dili ile Med dilinin aynı olduğu inancındadır. Rızâzâde-yi Şafak, s. 32.

[117] Zohre Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş.; s. 13-14; Rızâzâde-yi Şafak, s. 14; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 202, 207.

[118] Mîrbâkırî Ferd, s. 12; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 198-199.

[119] Pîrniyâ, s. 63-64.

yapıya dayanıyordu. Birden fazla kadınla evlenme ve kız kaçırma geleneğinin bulunduğu Medler, İran coğrafyasına yerleştikten sonra çiftçilikle uğraşmaya başlamıştır.[120]

Herodotos'un da aktardığı bilgilere göre, Medler döneminde toplum farklı sınıflara ayrılmıştır. Hayvancılığın son derece yaygın olduğu Medler döneminde, çobanlar da toplumun önemli sınıflardan biri kabul edilmiştir. Bu dönemde toplum eşrâf (ileri gelenler), muğlar (din adamları), ordu mensupları, meslek erbâbı ve sanatkârlar, çiftçiler, işçiler ve Medler dışındaki kabile mensupları olarak yedi sınıfa ayrılmıştır. Aile hayatında çok eşli bir yapıya sahip olan Medler, ticarî hayatta altın ve gümüş madenlerinden haberdardı. Medlerin icra ettikleri yapısal sanatlar ise son derece sert bir görünüm erzetmekteydi.[121]

Med kültürüne ait bugüne kadar ulaşabilmiş az sayıdaki kelimelerden biri, bağ (bahçe) anlamına gelen *peredeiz* (paradaéz) kavramıdır. Yunanlı tarihçilerin eserlerinde aktarılan bu kavram, "saray ve mamur çevre" anlamındadır. *Peredeiz* kavramı bugün "Cennet" anlamında Arapçada "Firdevs" ve Avrupa dillerinde ise "Paradise" şeklinde kullanılmaktadır.[122] Ahamenişler döneminde büyük bahçe veya parklar "peîrî deize" adıyla anılırdı.[123]

Med devleti hızlı bir kuruluş döneminin ardından, aynı hızla geniş bir imparatorluk hüviyetini kazanmıştır. Kendilerinden geriye tatmin edici bilgilerin pek fazla kalmadığı Medlerin tarih sahnesinden çekilişi de hızlı gelişmiştir. Tarihçilere göre hızlı gelişme göstermesi ve elde ettiği çok fazla ganimetler, Med devletinin sağlam bir yapıya kavuşamadan yıkılmasının nedenlerindendir. Deiokes'in efsanesinde olduğu üzere, Med devletinin vücut bulması insanların adalet arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve yıkılışı da yine insanların adalet arayışının sonucunda meydana gelmiştir.[124]

---

[120] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 29; Pûrrızâ, s. 120-121.
[121] Pîrniyâ, s. 67; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 210-213.
[122] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 22.
[123] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 194.
[124] Abdulhuseyn Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* Tahran 1384 hş., s. 60-61.

1.3. AHAMENİŞLER (MÖ 700-330)

Parslara mensup oldukları kabul edilen Ahamenişler, bulundukları bölgede kabileleri bir araya toplama başarısını göstererek yönetimlerini güçlendirmiştir. Kûruş (MÖ 559-529) bu devletin en büyük padişahı olarak kabul edilmektedir. Eski İran tarihi açısından büyük bir olay olarak kabul edilen Babil'in fethi, Ahamenişler döneminde gerçekleşmiştir. Akad ve Sümer uygarlıklarının ortadan kalkmasıyla sonuçlanan olay, bölgede yeni gelişmelere kapı aralamış ve bu fethin yarattığı etki uzun zaman sürmüştür. Kûruş'un emriyle İranlı askerler Babillilere karşı şefkatle muamelede bulunmuş ve sonuç olarak önceleri esaret altında yaşamakta olan Yahudiler özgürlüklerine kavuşmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Kûruş, Babilliler nazarında yabancı bir padişah olarak değerlendirilmemiştir.[125] Kûruş'u İranlılar "baba", Yunanlılar ise "başkan" ve "kanun koyucu" olarak tanımlamıştır.[126]

Kûruş, Babil'de istikrarı sağladıktan sonra, sayıları elli bini bulan esir Yahudinin Kudüs'e dönmelerine ve tapınaklarını inşa etmelerine izin vermiştir. Hatta Buhtunnasr'ın yıktığı ibadethanelerini yeniden inşa etmeleri ve içindeki altın ve gümüş eşyaları alabilmeleri için, kendi devletinin hazinesinden yararlanmaları fermanını vermiştir. Bu özelliği nedeniyle, Kûruş tarafından kitap şeklinde toplatılması emri verilen Yahudilerin kutsal metni Tevrat'ta, Yahudi olmamasına rağmen Kûruş'tan "Tanrının meshettiği insan" diye bahsedilmiştir.[127] Ebu Reyhân'da geçtiği üzere Kûruş "Beytu'l-Mukaddes'in bânisi" olarak kabul edilmiştir. Yahudilere ait ibadethanenin imarı emri her ne kadar Kûruş tarafından verilmişse de, II. Erdeşîr ve II. Dâryûş'un zamanlarında ancak sonuçlandırılabilmiştir.[128]

Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine Kûruş tarafından izin verilmesinin nedenleri arasında, Babil'in fethi sırasında Yahudilerin ona yardım etmeleri ya da fethetmeyi

---

[125] Rypka, s. 55; Mîrbâkırî Ferd, s. 13-14.

[126] Roman Ghirshman, *Îrân Ez Âğâz Tâ İslâm*, (Çev.: Muhammed-i Muîn), Tahran 1390 hş., s. 143. Büyük İskender'in, Kûruş ve Dâryuş'un yaptıkları hizmetlerden övgüyle söz edilmesinden dolayı, bu iki İranlı padişahın kabirlerine özellikle gittiği aktarılır. Büyük İskender, Dâryuş'un mezarındaki kitabede yazılı sözlerin kendisi için çevrilmesini emreder. Bu kitabede şu sözlerin yazılı olduğu İskender'e aktarılır: "Ben, bana dost olanların dostuydum. Ben en iyi atlı, en mahir okçu ve büyük avcıların padişahıydım. Her konuda bilgi sahibiydim." Kûruş, kanun koyucu özelliği bakımından Hammurabi ile de karşılaştırılmıştır. Ghirshman, s. 167-168.

[127] Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 27; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 27.

[128] Muhammed Muîn, "Şâhân-i Keyânî ve Hahâmenişî Der Âsâru'l Bâkiye", *Mecmu'a-yi Makâlât, I,* (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 77.

düşündüğü Mısır ülkesine yakınlaşmak için o bölgedeki Yahudilerden yararlanması sayılmıştır. Yahudiler, ana yurtlarına dönüşlerinin ardından Parslıların yardımıyla ibadethanelerini yedi ay gibi kısa bir sürede tamamlamışlardır.[129]

Kûruş, yüksek ahlâk yapısı nedeniyle Yunanlı tarihçiler ve felsefeciler arasında "örnek padişah" olarak da övülmüştür. Fethettiği her yerde Babil ve diğer imparatorlukların aksine, farklı inançların mabedlerine karşı son derece saygılı davranmakla kalmamış, bu inanç merkezlerinin tamir edilmesi ve genişletilmesi için de katkıda bulunmuştur.[130] Yahudi kaynaklarının da kendisinden övgüyle bahsettiği Kûruş, İranlı müfessir Allâme Tabatabâî (*Tefsiru'l-Mîzân,* Kehf 83) ve Ebu'l-Kelâm Âzâd gibi araştırmacılar tarafından Zulkarneyn olarak da tanımlanmıştır.[131]

Kûruş, hakkında abartılı denebilecek birçok anlatımla eşi benzeri zor bulunur güçte bir padişah olarak tasvir edilmiştir. Kendisinden önce böylesine güçlü bir yönetim kurulmamıştır. Bütün tarihçiler Kûruş'un "başladığı her işi sonuçlandırana kadar mücadele eden ve yaptığı hiçbir işi yarım bırakmayan bir kişilik" olduğu konusunda hemfikirdir. Hakkında çok abartılı anlatımlar bulunan Kûruşla ilgili olarak Auguste Comte Gobineau gibi bazı yazarlar "bu âlemde hiçbir zaman eşi ve benzeri olmayan padişah" tabirini kullanmıştır.[132]

Ülkesinin sınırlarını Mısır ve Kuzey Afrika fetihleriyle genişleten Kamboçye (MÖ 530-522) Kûruş'un iki oğlundan biridir.[133] Herodotos'un anlatımlarında, Pers yasalarına aykırı olarak, anne baba bir kendi kız kardeşiyle evlenen bir kişilik olarak da kendisinden söz edilmiştir. [134] Kamboçye, halkın gönlünde büyük sevgi kazanmış olan kardeşi Berdiya'yı, gelecekte kendisinin iktidarını tehdit edecek bir kişi olarak görmüş ve gizlice öldürmüştür.[135]

Kamboçye'den sonra iktidara gelen bir diğer Ahameniş padişahı olan I. Daryûş (MÖ 522-486) ülkesinde huzuru sağlayarak padişahlığı yeniden kurmakla yetinmemiş,

---

[129] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 47-48.
[130] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 69.
[131] Mîrbâkırî Ferd, s. 14.
[132] Pîrniyâ, s. 96-97.
[133] Pîrniyâ, s. 98.
[134] Herodotos, s. 152-153. Garthwaite'e göre, Kamboçye'nin tiran ve despot olduğu, yerel kültür ve politikaya duyarsız kaldığı algısı Herodotos'un anlatımlarından kaynaklanır. Bu padişaha ilişkin Mısır kaynaklarında ise olumlu düşünceler yer almıştır. Garthwaite, s. 29.
[135] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 29.

bunun yanı sıra ülke sınırlarını Yunan coğrafyasına kadar genişletmiştir. *Ketîbe-yi Nakş-i Rüstem*'den de anlaşılacağı üzere Daryûş, yönetimi daha iyi sağlayabilmek için ülkesini farklı bölgelere ayırmış ve her bölgeye Yunanlıların "Sâtrâb" dediği bir yönetici tayin etmiştir. Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Daryûş, ülkesini yaklaşık otuz eyalete ayırmıştır.[136] Padişahın, saltanat ailesinden seçilen yöneticilerin halkı nasıl idare ettiklerini görmek için zaman zaman bizzat bu bölgeleri denetlediği de kaynaklarda yer almaktadır.[137]

Büyük Daryûş'un iktidara gelmesi Ahamenişler tarihi açısından son derece önemlidir. Bazı tarihçiler, Kamboçye'den sonra Daryûş gibi bir şahsiyetin yönetime gelmemiş olması durumunda, Ahamenişlerin de tıpkı Medlerin tarih sahnesinden hızlı silinmesi gibi bir durumla karşılaşmalarının kaçınılmazlığını dile getirmiştir. Onun eyaletlere dayalı yönetim biçimi, kendisinden sonraki dönemlerde de Yunanlılar, Selûkîler, Sasaniler, Beni Ümeyye Halifeleri ve hatta Abbasiler dönemine kadar etkisini devam ettirmiştir.[138]

Sard'ın Yunanlılar tarafından ateşe verilmesi haberi Büyük Daryûş'a ulaştığında, büyük bir öfkeye kapılmıştır. Öyle ki, bu öfkesinin sonucunda Yunanlılardan intikam alma arzusuyla hizmetçilerinden birine, her gün sofraya oturduğunda kendisine üç defa "Ey Şah! Atinalıları unutma!" diye hatırlatmada bulunmasını emretmiştir. Ülkesini daha iyi yönetebilmek için üç bölgeye ayıran Daryûş'un en önemli hizmetlerinden biri de, son derece etkili bir haberleşme sistemi gerçekleştirmiş olmasıdır. Geniş bir coğrafyaya sahip olan ülkesinin her köşesinden haberdar olabilmek için, zeki ve güvenilir kişileri "padişahın gözü ve kulağı" olarak her tarafta görevlendirmesi de Daryûş'un etkili yöneticiliğinin bir başka göstergesidir.[139]

Ahamenişler iktidarı, aslında uzun bir tarihi kapsamakla birlikte iktidarın güçsüz ve halktan uzaklığı nedeniyle başarısız bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Bu yönetim devresi iradesiz, şehvetperest, tembel ve anlamsız şeylerle meşgul olan padişahların yönetimi nedeniyle birkaç bin kişiden oluşan Yunan ordusunun, hiçbir güçle karşılaşmaksızın Trâbûzân'a kadar rahatça gelebildiği bir dönem olması nedeniyle

[136] Mîrbâkırî Ferd, s. 15; Pîrniyâ, s. 109.
[137] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 29.
[138] Pîrniyâ, s. 127.
[139] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 34-35.

eleştirilmiştir. Eleştiriye konu olan bir diğer husus ise, coğrafyasında çevre iktidarlarla mücadele ederek güçlenmekte olan Makedon Filip'e karşı Yunanlıları desteklememiş olmasıdır.[140] Öğüt metinlerinde, neden en çok eleştiriye konu olan hususların başında şehvetperestlik, tembellik ve boş şeylerle meşgul olma gibi hasletlerin geldiği, Ahameniş iktidarının yıkılışı hatırlandığında daha fazla anlam kazanmaktadır.

Ahamenişler dönemi toplumsal tabakalarına ilişkin araştırmacıların farklı görüşleri mevcuttur. Bu dönemde, padişah ve saray seçkinlerinin toplumda çok özel bir konuma sahip oldukları kesindir. Yazıtlardan da (*Nakş-i Rüstem*) anlaşıldığına göre hükümdar, yetkisini yaratıcı Ahura Mazda'dan almıştır.[141] Ahamenişlerde de toplumun en azından ruhanîler, savaşçılar ve çiftçiler olarak üç sınıfa ayrıldığı düşünülmektedir.[142] Ruhanîler bu dönemde toplumun en önde gelen sınıfıydı. Ruhanîler arasında bilginler, müneccimler, doktorlar ve öğretmenler yer alırdı. Ruhanîler savaşta bile orduyla birlikte bulunurdu. Beyaz renk elbise giyen bu kimseler, sarayda da hazır bulunur ve hiçbir dinî merasim onların katılımı olmadan icra edilmezdi.[143]

Kûruş tarafından temeli atılan ve Daryûş'un eliyle ikinci defa birliği sağlanan Ahamenişlerde, farklı millet ve inanç mensupları özgür bir ortamda yaşama imkânına eriştiler.[144] Bu dönemde kırk altı farklı ırk, inanç, dil ve mezhebe mensup insan kendi coğrafyalarında huzur içerisindeydi. Merkezî Ahamenişler yönetimi, kendisine tâbi olan farklı bölgelerdeki her kesimin kendi inanış ve kültürüne göre yaşamasına hiçbir müdahalede bulunmamış; padişahın yönetiminin kabul edilmesi, belirlenmiş malî

---

[140] Pîrniyâ, s. 160.

[141] Pûrrızâ, s. 182-183. Ahura Mazda, Zerdüşt'ün *Avesta*'da tek tanrı için kullandığı isimdir. Ahura Mazda ismi bugünkü Farsçada *Hurmezd, Hurmuzd, Ormezd, Ormozd, Hurmezd* ve *Hurmuz* şeklinde kullanılmaktadır. Aynı şekilde Fars kültüründe Hudâ, Hudâvend, Yezdân da bu anlamlarda kullanılmıştır. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 19.

[142] Jâle Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", *Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahrân* , Sayı: 71, 1348 hş., s. 197. Fransız bilgin Georges Dumézil, Hint-Avrupa toplumunun rahipler, savaşçılar ve hayvancılar/çiftçiler olarak üç sınıfa ayrıldığını ortaya koymuştur. Eski Hindistan'da ise toplumsal sınıflar *brāhmana*'lar (rahipler, kurban törenlerini yönetenler), *kşatriya* (askerler, cemaatin koruyucuları) ve *vaiśya* (üreticiler) biçiminde üç kısma ayrılmıştır. *Yeni Avesta*'da da toplum rahipler (*āthra.van*), savaşçılar (*rathaē-štar*) ve hayvancılar-çiftçiler (*vāstryō.fšuyant*) biçiminde üç sınıfa ayrılmıştır. Bu toplumsal tabakalar da kendi içerisinde farklı gruplara ayrılırdı. Herodotos İranlı İskitler'in de de üç sınıfa ayrıldığını kaydetmiştir. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 238; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 110-111.

[143] Beyânî, s. 190.

[144] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 91.

ödemelerin yapılması ve savaş durumunda asker verilmesi gibi talepler, bağlı bölge yönetimlerinin yerine getirmesi gerekli hususlar olarak benimsenmiştir.[145]

Bazı araştırmacılara göre, henüz Zerdüştîlik inancının resmîlik kazanmadığı Ahamenişler döneminde, farklı inanç ve kültürlere mensup kişilere gösterilen hoşgörülü yaklaşımın da katkısıyla, ülke sınırları son derece genişlemiştir. Farklı inançlara gösterdikleri aşırı hoşgörü, Ahamenişlerin nasıl bir inanca mensup oldukları konusundaki soruların cevabını zorlaştırmıştır. Araştırmacılar bu konuda kesin bir sonuca ulaşamamıştır.[146]

Pîrnîya, Ahamenişler döneminde padişahların, halkın ve muğların ayrı ayrı inanca mensup oldukları yönünde bir bilgi aktarmaktadır. Diğer bazı araştırmacılar, Ahamenişlerin inanç olarak Zerdüştîliğe mensup olmadıklarını, bu döneme ait padişahların yazıtlarında Ahura Mazda'nın adının kullanılmasının da onların Zerdüşt inancına bağlılıklarını göstermeyeceği düşüncesindedir. Fakat farklı kaynaklarda Ahamenişler döneminde muğların etkinliği konusunda yazılanlar da dikkat çekicidir. Muğlar bu dönemde öylesine önemli bir konumdaydı ki, kurban törenleri muğlar olmaksızın icra edilmezdi. Merasimler sırasında bazı dinî ilahiler okunurdu. Okunan ilahilerin *Gatalar*'dan mı, yoksa başka bir eserden mi olduğu henüz netlik kazanmamıştır. Muğlar zâhidâne bir hayat yaşamaları nedeniyle Yunanlılar ve diğer yabancılar tarafından hikmetin temsilcisi gibi de görülmüştür. Bu muğların inanışlarının Zerdüştî inancıyla farklılık arzettiği de kaynaklarda yer almaktadır.[147]

Zerrînkûb'a göre büyük olasılıkla Ahameniş padişahları, Med kavimleri ve Parslar Kûruş ve Daryûş'tan sonraki dönemlere kadar Aryân Mezdâîliği inancını taşıyorlardı. Ahura Mazda'ya tek bir tanrı olarak değil, belki de büyük bir ilâh olarak tapınıyorlardı. Sonraki dönemlerde diğer tanrılara tapındıkları da bazı padişah yazıtlardan anlaşılmaktadır.[148] Ahamenişler döneminde geçerli olan Zerdüştîlik ile Medler dönemi Zerdüştîliği arasında, zaman içerisinde toplum hayatına yerleşen bidatlardan dolayı farklılıklar ortaya çıkmıştır.[149]

---

[145] Pîrniyâ, s. 163.
[146] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 53; Pûrrızâ, s. 203.
[147] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 295; Mîrbâkırî Ferd, s. 17; Pîrniyâ, s. 167, 169.
[148] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 127.
[149] Beyânî, s. 218.

II. Erdeşîr, yazıtlarında ilk defa Mitra ve Anahita isimleri geçen Ahameniş padişahıdır.[150] II. Erdeşîr'in yazıtlarında Mihr (Mitra) ve Nâhîd (Anahita) kavramlarının bulunması, bu dönemlerde Mihr üzerine yemin içilmesi ve bu unsura tapılması gibi hususların Avesta öncesi dönemde gerçekleştiği düşünülmektedir. Halkın inandığı unsurlar arasında Ahura Mazda'nın dışında dört unsur daha yer alıyordu. Bunlar: 1- Nur (güneş ve ay), 2- Su, 3- Toprak ve 4- Rüzgâr. Hint arka planına dayanan muğların inanışında, ölülerin gömülmesinin uygun görülmemesi ile padişahların kendileri için mezar yaptırmaları da dönemin farklı inanışlarına işaret olarak kabul edilebilir. Bazılarına göre Ahamenişler ay, güneş ve diğer tabiat unsurlarına tapınıyordu. Bazıları ise henüz bu dönemde resmîlik kazanmamış olsa da, Ahamenişlerin Zerdüşt inancına taptıkları görüşünü ortaya koymuştur.[151]

Ahamenişler döneminde toplumun inançları Hintlilerin inançlarına benzemekteydi. Güneş, ay, yıldızlar ve diğer tabiî güçlere inanan halk, bu unsurlar için muğların huzurunda kurban kesiyordu. Kimilerine göreyse Ahamenişler güneşe tapıyorlardı.[152] Yunanlı tarihçiler Herodotos ve Ksenefon'un anlatımlarında da Ahameniş döneminin ahlâk anlayışından ve şahlara ait bazı hususlardan bahsedilir. Herodotos'un anlatımlarında İranlıların doğum günlerine önem verdikleri, o günlerde özel yemekler hazırladıkları, çok eşlilik anlayışının toplum içinde hâkim olduğu ve suya özel bir hürmet duydukları da yer almaktadır.[153]

Ahamenişler döneminde kullanılan dil ve edebiyat konusuna bakıldığında, çok yaygın olmamakla birlikte özellikle yöneticilerin, kendi zamanlarındaki önemli olaylar için kaleme aldırdıkları kitabelerde kullanılan ve Eski Farsça adı verilen bir dilin varlığından söz edilir. Benzerliği nedeniyle bu yazıya çivi yazısı adı da verilmiştir. Elamlılar ve Babilliler arasında yaygın biçimde kullanılmış olan çivi yazısı, soldan sağa doğru yazılan, son derece zor ve çok işaretli bir dildir. İranlılar bu yazı dilinden

---

[150] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 75.

[151] Pîrniyâ, s. 169-171; Ghirshman, s. 318; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 93. Eski İran'da ateş, toprak, su ve rüzgarın mukaddes kabul edilmesi inancı Zerdüşt öncesi Muğların inanışına dayanmaktadır. Muhammed Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, Tahran 1385 hş., s. 308.

[152] Mîrbâkırî Ferd, s. 17. Aryâîler, Veda Çağı'nda basit bir inanışa sahipti. Bu dönemde Aryâîler güneş, ay, yıldızlar, gökyüzü, dağlar, nehirler ve şafak vakti gibi unsurlara tapar ve bunlar için kurban keserdi. Aryâîler, bu yararlı ve nuranî varlıkları, "parlak unsurlar" anlamında "Davos" diye adlandırmıştır. Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 6.

[153] Rypka, s. 63; Pûrrızâ, s. 200-201; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 255.

yararlanabilmek için, alfabe üzerinde sadeleştirmeye gitmiş ve harflerin sayısını azaltmıştır.[154]

Eski Farsçaya ait, padişahların çivi yazısıyla kaleme alınan yazıtları dışında Ahamenişlerden günümüze kitâbî yazıyla (*cursive*) eser kalmamıştır. Öyleki sözlü kültürün etkisini bilmeyenler, bu dönemlerde padişahların dışında kalan insanların yazıdan yana nasipsiz olduklarını düşünebilir.[155] Nitekim bazı araştırmacılar Ahamenişler döneminde çivi yazısının sadece bu kitabelerde kullanıldığını aktarmaktadır.[156]

Yalan söylemek ve yalancıdan uzak durmak gibi hususların da yer aldığı Ahamenişler dönemi yazıtları Eski Farsça, Elam ve Babil diliyle kaleme alınmıştır. Döneme ait kırka yakın yazıt bulunmuştur. Bunlar arasında en önemli yazıtın Daryûş'un emriyle yapılan eser olduğu kabul edilmektedir. Bisutûn Yazıtı bu padişahın en çok tanınan ve en geniş yazıtıdır. Üç dilde kaleme alınmış olan ve Farsçası yaklaşık iki bin kelime olan yazıt, Kirmanşah yakınlarında Bisutûn ya da Yağma adı verilen bölgede bulunmaktadır. Büyük Daryûş'un yazıtında Aryâîlerin tanrısı olarak "Ahura Mazda"nın adı yer almaktadır.[157] Yazıtta "Bu dünyayı yaratan büyük ilâh Ahura Mazda'dır. Gökyüzünü, iyiliği ve kötülüğü yaratan odur. Daryûş yegâne padişah ve kanun koyucu oldu. Ben, şahların şahı büyük Daryûş'um" anlamında sözler yer alır.[158]

Ahamenişler döneminde dile ait ürünlerin sözlü gelenek yoluyla, nesilden nesile aktarıla gelmesi nedeniyle, elimizde siyasî ve yönetime ilişkin yazıtların dışında eser bulunmamaktadır. *Avesta* da sözlü gelenek biçiminde uzun dönemler aktarıla gelmiştir. İslâm sonrası dönemde de bu sözlü gelenek etkisini devam ettirmiş, hatta Firdevsî, *Şahnâme* (Krallar Kitabı) eserini vücuda getirirken sözlü gelenekten de genişçe yararlanmıştır.[159] Ahamenişler döneminden günümüze kadar gelebilmiş eserler arasında

---

[154] Rypka, s. 61, 64; Mîrbâkırî Ferd, s. 22-23; Pîrniyâ, s. 180; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 52.
[155] Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 217.
[156] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 15.
[157] Mîrbâkırî Ferd, s. 23; Pîrniyâ, s. 184; Rızâzâde-yi Şafak, s. 30; Larnes Brown, "Avesta ve Zertuşt", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Berresîhâ-yi Târîhî*, 1345 hş., Sayı: 5-6, s. 268.
[158] Ghirshman, s. 117. Bisutûn Yazıtı, Daryûş'un tahta çıkışının ve muhaliflerine meydan okuyuşunun bir bakıma "manifestosu" olarak da görülebilir. Yazıtın üst kısmında Ahura Mazda olduğu düşünülen figür, sağ eliyle Daryûş'u kral ilan ederken, sol eliyle de hükümdarlık yüzüğünü padişaha uzatır. Bu yazıtın vermek istediği mesajlardan biri de "hükümdara karşı gelmenin kozmik ve ahlâkî düzeni bozmakla" eş anlamlı görülmesidir. Garthwaite, s. 44-45.
[159] Mîrbâkırî Ferd, s. 31.

çeşitli madenler üzerine yazılmış olan levhalar, taşlar, kerpiçler, mühürler ve kaplara işlenmiş metinler bulunmaktadır. Bu eserler dönemin tarihi ve medeniyetine ilişkin bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir.[160]

Ahamenişler döneminin en önemli eğitim merkezi olan Babil'de kadîm eğitim ve öğretimler Babilli kâhin ve muğlar tarafından yapılmaktaydı. Kadîm eserleri Akadca, Sümerce, Elamca ve Aramice dilleriyle okuyorlardı.[161] Bu dönemde çocukların eğitimi konusuna bakıldığında, çocukların ailelerinin mensup oldukları meslekle ilgili eğitime tâbi tutuldukları dikkat çekmektedir. Kız çocuklarının daha çok ev işlerini öğrenmeye yönlendirildiği Ahamenişlerde, erkek çocuklarının ait oldukları toplum katmanı ve meslek grubunun dışında bir eğitim alabilmeleri şahın özel iznine bağlanmıştır. Will Durant'a göre eğitim merkezleri, hem eğitimde verimliliğin sağlanması, hem de çocukların avam ağız ve kültürüyle büyümemesi için yerleşim yerlerinin dışındaki sakin bölgelere kurulmuştur. Eğitimin yapıldığı kurumlar ise tapınaklar ya da tapınakların yakınlarında yapılmış özel merkezlerdir.[162]

1.4. SELÛKÎLER VE EŞKANİLER (MÖ 321-MS 226)

Seleucos tarafından kurulan Selûkîlerin ilk başkenti Babil idi. İran'ın Helen kültürünün etkisinde bulunduğu bir dönem olarak nitelenen bu uygarlığın başkenti, daha sonraları Selûkiye'ye (Seleuceia) taşındı. Antakya da Selûkîlere başkentlik yapan şehirlerden biri olmuştur.[163]

Selûkîler döneminde Makedonyalı İskender, İran'a saldırı için hazırlık yapan fakat öldürülmesi nedeniyle düşüncesini gerçekleştiremeyen babası II. Filip'in yerine tahta geçmiş ve III. Daryûş'un (MÖ 336-330) hükümdar olduğu dönemde İran topraklarına kendisi sefer düzenlemiştir. Filip'in öldürülmesi olayında bazı tarihçilere göre doğu ülkelerinde İskender adıyla tanınan oğul Aleksandır'ın da rolü bulunmaktadır.[164]

---

[160] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 25.
[161] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 56.
[162] Pûrrızâ, s. 214; Çiğdem Çıtakoğlu, "İslâm Öncesi Fars Edebiyatında Çocuk Edebiyatının İzleri", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 16, 2010, s. 19-20; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 52.
[163] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 120.
[164] Pîrniyâ, s. 100-101.

Daha küçük yaşta, İskenderin iyi bir eğitim alabilmesine babası tarafından büyük önem verilmiş ve bu düşüncesinin sonucu olarak, İskender felsefe eğitimi alabilmesi için babası tarafından filozof Aristo'nun yanına gönderilmiştir. İskender, yapı olarak kısa boylu ve öfkeli bir görünüme sahipti. Burnu bir kartalın gagası gibi uzun, sol gözü yeşil, sağ gözü ise siyahtı. Musıkiye son derece düşkün bir kişi olan İskender, aynı zamanda etkili bir hitabet yeteneğine sahipti. Yunan şairleri arasında Homer'e büyük değer verir ve onun divanını devamlı yanında taşırdı. Öyleki geceleri yastığının altında bulundurduğu bir hançerin yanında Homer'in divanı da yer alırdı.[165]

İskender'in İran'a sefer düzenleme nedenleri arasında Hoşâyârşâh'ın Yunan'a düzenlediği saldırıların intikamını almak ve Yunan şehirlerini İran tehlikesinden korumak gösterilse de, bu seferlerdeki asıl amaç toprak kazanmak, servetler elde etmek ve şarkta ün salmaktır. Amacına ulaşmak için şehirleri yakarak elde etmeye kalkışan İskender, Persepolis şehrinde hiçbir güçle karşılaşmamasına rağmen insanların öldürülmesini ve tarihî değere sahip şehrin yağmalanmasını emretmekten sakınmamıştır. İran topraklarının hükümdarı III. Daryûş'un öldürülmesi sonucunda İskender, Babil'i başkenti olarak belirlemiştir. İskender'in MÖ 323 yılında, otuz iki yaşında, bazı rivayetlerde çaresi olmayan bir hastalıktan dolayı, bazı rivayetlerde ise bir içki meclisinde öldüğü varsayılmaktadır. İskenderin ölümü, onun yerine geçecek bir veliahd olmaması nedeniyle ayrı bir sevince neden olmuştur.[166]

"Fetret ve İnhitat Devri" adı da verilen bu dönem, Büyük İskender'in İran'ı işgali ve Selûkîler Devri (MÖ 330-323) şeklinde de bilinmektedir. Fetret dönemi, İranî rivayetlerin Pers ülkesinin başına gelen en büyük felaket olarak bahsettikleri, İran üstünlüğünün ortadan kalktığı, Yunan unsurunun şark şehirlerine kadar ilerlediği devredir. Bazı tarihçilere göre İskenderin, İran'ın ilmî ve edebî kitâbelerini Yunancaya tercüme ettirdikten sonra asıllarını yok etmesi nedeniyle yaşanan kültürel duraklamanın

[165] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 34.

[166] Mîrbâkırî Ferd, s. 33-34; Pîrniyâ, s. 206. İskender, bir taraftan İran kültürüne ait ögeleri yok etmek için çalışırken, diğer taraftan da kendisini bu coğrafyaya kabul ettirebilmek amacıyla Ahamenişli bir kadınla evlenmiş ve subaylarını da başka Pers kadınlarla evlendirmiştir. İskender'in bu amacının bir parçası olarak Pers kıyafetleri giydiği de aktarılır. Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 64.

boyutunu tarif açısından bu döneme "edebî inhitat devri" adı verilmiştir. İskenderin İran'ı işgal ettiği dönemde, Yunanca İran ülkesinde resmî dil olmuştur.[167]

İskender'in İran'a saldırısıyla birlikte İran'ın dinî inanışı ortadan kalkmamışsa da *Avesta*'nın dağılmasına ve kaybolmasına neden olmuştur. Zerdüştlük geleneğinde ve *Dînkerd*, *Bundehişn* ve *Ardâvîrâfnâme* gibi Pehlevice eserlerde Ahamenişler dönemine ait *Avesta*'yı İskender'in yaktırdığı kayıtlıdır. Bu sebeple de İskender, "*İskender-i Gocesteg*/Lanetli İskender" olarak anılmıştır.[168] İskender'in İran'da yaptığı tahribatın derecesini anlatabilmek amacıyla Âbâdânî'nin "taşlara, sikkelere, mühürlere ve sütunlara kazınanların dışında her şey yakılıp yıkıldı" ifadesi dikkat çekicidir. Bu ifadeden, yaşanan hayatın tümüyle değişime uğradığı da anlaşılabilir.[169]

Askerî alanda, sanatta, felsefede, mimarîde ve daha birçok alanda Yunan kültürü, Selûkîlerin başlangıcından Eşkanilerin sonuna kadarki dönemde, hatta sonraki dönemlerde de İran kültürünü etkilemiştir. İran kültürü üzerindeki etki Şam, Küçük Asya ve Mısır'da Yunanlıların bıraktığı etkiden farklıdır. Yunan kültürü İran kültürünü tümüyle yok etmeden, *Avesta*'nın ve İran ruhu'nun yeniden elde edilebilmesi için "Sasani gururu" harekete geçmekte gecikmemiştir.[170]

Selûkîler'in iç savaşlar ve siyasî gelişmeler sonucu idarenin kontrolünü kaybetmesiyle beraber, Partlar'ın da desteğini alan savaşçı bir grup, Hazar denizinin doğusundan başlamak suretiyle İran'ın tümünde kontrolü ele geçirmiştir. Selûkîler, hiçbir zaman altında bulundukları Yunan egemenliğinden kurtulamayacakları düşüncesine kapılmadılar. Eşkanilerin kurucusu olan Erşek (MÖ 250-248), göçebe kabilesinin de desteğiyle Selûkîlerin hükümranlığının yerine kendi bağımsızlığını ilan etti.[171]

Eşkanilerin/Partların kökenleri konusunda tarihbilimcileri arasında uzun süre farklı görüşler ileri sürülmüş, bazıları Partların Aryân, bazıları ise Esfer (Çin ve Moğol)

---

[167] Said-i Nefîsî, "Fars Edebiyatı", s. 262; Atalay, s. 2, 8. İskender, Şarkı Garplılaştırma politikasının bir gereği olarak bir kısım nüfusun Asya'dan Avrupa'ya, bir kısım insanın da Avrupa'dan Asya bölgesine göç etmesini istemiştir. Bu politika tam gerçekleştirilemese de, bir kısım Yunanlılar İran coğrafyasında İskender tarafından kurulan şehirlere yerleşmiş ve Şarkta Yunan etkisinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 59.

[168] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 8.

[169] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 27.

[170] İhsan Yârşâtır, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", *Îrân Nâme*, Sayı: 66, 1378 hş., s. 189.

[171] Mîrbâkırî Ferd, s. 37; Pîrniyâ, s. 208.

kökenli olduklarını ileri sürmüştür. Daha doğru olan ve bugün de kabul edilen görüş ise, Partların İran Aryâîlerine dayandıkları yönündedir.[172] Partların yaşadıkları toprakların adı, Daryûş yazıtlarında *Persev* olarak geçmektedir. Bu kavram Part dilinde *Pehlev* biçimindedir.[173]

Ahamenişler kadar güçlü bir saltanat yapısına hiçbir zaman sahip olmayan ve görünüşte baskıcı bir devlet görüntüsü veren Eşkanilerde, padişahların yetkileri kanunlarla sınırlandırılmış değildi. Bu dönemin yöneticileri, şartlar elverdiğinde kendi yerlerine geçme ihtimali bulunan aile fertlerini bile rahatlıkla ortadan kaldıracak kadar müstebid bir siyaset izlemiştir.[174]

Eşkanilerin neredeyse ilk yüzyılı kendi iktidarlarını kurma ve Selûkîlerin izlerini silme yönünde harcanmıştır denebilir. Sonraki yüzyıl ise, özellikle Rumlarla yaptıkları savaşlarla geçmiştir. Bu imparatorluğun teşkilat yapısıyla ilgili elde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Konuya ilişkin mevcut bilgiler ise Eşkanilerin münasebette bulundukları Rum, Yunan ve Ermeni kaynaklarına dayanmaktadır. Bu dönemde küçük devletler biçimindeki yönetimlerin hâkim olduğu İran coğrafyasında, Eşkanilerin herşeye rağmen sıradan bir devlet yapısında olmadığı, az sayıda da olsa günümüze ulaşan sikkelerden anlaşılmaktadır.[175]

Eşkanilerin inanç olarak Zerdüşt dinine mi, yoksa çok tanrılı bir dine mi inandıkları konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ateşkedelerin faaliyetleri, suya gösterilen hürmet, *Kitâbe-yi Daryûş* ve *Nakş-i Rüstem* gibi yazıtlarda Ahura Mazda'nın övülmesi, Zerdüşt ruhanîlerinin (muğların) varlığı, bazı hükümdarların bu kişileri himayeleri, *Vendîdâd* ve *Nîrengistân*'ın kaleme alınması gibi etkenler Eşkanilerin tümüyle Zerdüşt inancına mensup oluşlarına delil kabul edilmemektedir. Kurban kesme, ölülerin gömülmesi veya yakılması gibi bazı yeni bulgular Zerdüşt inancının Eşkaniler döneminde yaygınlığı konusunda kuşku uyandırmaktadır. İnançlarının ne olduğu tam olarak bilinemese de, Eşkanilerin ilk zamanlar güneş ve ay gibi tabiat unsunlarına tapındıkları varsayılmaktadır. İskender'in İran'ı istilası sonrasında daha önce tapınılan tabiat unsurlarının yanına Zeus, Apollon, Artemis ve Herakl gibi bazı Yunan tanrıları da

[172] Pîrniyâ, s. 210; Yârşâtır, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", s. 192.
[173] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 61.
[174] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 37.
[175] Pîrniyâ, s. 255-256.

eklenmiştir. Bu yönüyle Eşkanilerin karma bir inanç yapısına sahip oldukları söylenebilir. Bir diğer önemli nokta da, daha önceden İran inanışında olmayan Tanrıların resmedilmesi ve eski büyüklere ulûhiyet nispet edilmesi geleneğinin de Yunan etkileşimiyle ortaya çıkmasıdır.[176] Bazı kaynaklarda ise kimi Eşkani padişahlarının kendilerini "Mezdâperestîlerin Padişahı" olarak adlandırdıkları yönünde bilgiler yer almaktadır. Bu durum, Eşkaniler döneminde resmî bir din olmasa da Zerdüşt inanışının önemli bir yere sahip oluşunu gösterir.[177]

Eşkaniler döneminde diğer inançların sahip oldukları özgürlüğü göstermesi bakımından, Yahudilerin inançlarını yaşama konusundaki durum önemlidir. Yahudiler, bu dönemde son derece özgür bir ortama sahiptiler. Kaynaklarda belirtildiğine göre Orşelim ve Âvârgî mabetlerinin yıkılmasından sonra (M 70) Filistin'den Babil'e bazı Yahudilerin göç etmesi de bunu doğrulamaktadır. Eşkaniler döneminde özgürce yaşama imkânına sadece Yahudiler değil, Hristiyanlar ve Buda inancı mensupları da sahipti. Buda inancı Kandehar, Kabil, Belh ve Buhara'da yaygınlık kazanmış hatta bu durum Eşkani sarayından bazı şehzadelerin ve devlet büyüklerinin Buda inancına mensup olmalarına kadar varmıştır.[178]

Selûkîler zamanında yazı dili Yunanlıların işgali nedeniyle Yunanca idi. Eşkanilerin ortaya çıktığı ilk zamanlara kadar Yunanca yazı dili olarak kullanılmış, hatta padişahların isimleri sikkeler üzerine bu dilde nakşedilmiştir. Eşkaniler başlangıçta saray dili olarak Ârâmî dilini kullanmışsa da, MÖ I. yüzyılın ilk yarısından sonra Partî dilini ve yazısını kullanmaya yönelmiştir. "Eşkani Pehlevicesi" adı da verilen bu dil, sağdan sola doğru yazılan ve harfleri birbirine bitişmeyen bir özelliktedir.[179]

Eşkanilerin Ârâmî yazısını kullandıklarına ilişkin en önemli deliller ise IV. Mihrdâd, I., II., III., IV. ve V. Belaş ile V. Erdevân'a ait sikkelerdir. Mevcut deliller çivi

---

[176] Mîrbâkırî Ferd, s. 40; Jâle Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", *Îrân Nâme*, Sayı: 66, 1378 hş., s. 308; Pîrniyâ, s. 258-259; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 76; Pûrrızâ, s. 237.

[177] Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 196.

[178] Mîrbâkırî Ferd, s. 41.

[179] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 41-42; Âmûzgâr, Nevvâbî, "Pehlevî, Zebân ve Edebiyyât", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, V. Ârâmî dili, Ahamenişler döneminde Asya ve özellikle de Mısır'dan Hint'e kadar olan bölgede kullanılan uluslar arası bir dil konumundaydı. Ahamenişler döneminden kalan çivi yazısı eserlerinde, dönemin yazıcılarının yetenekli olmayışından kaynaklanan dikkat çekici hatalar tespit edilmiştir. Ghirshman, s. 181-182.

yazısının bu dönemde hiç kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Partların kullandıkları dil, sonraki dönemlerde Pehlevice olarak bilinen ve Eski Farsça ile günümüz Farsçası arasında yer alan bir dildir.[180] Partlar, Yunan etkisini kırdıktan sonra, Yunanlılardan çok Hahamaneşleri kendilerine örnek almakla, kadim İran kültürünün canlanmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir.[181]

Eşkaniler dönemindeki Yunan izlerinin dikkat çekici hususlarından biri de, Euripides'in tiyatro oyunlarının Eşkani sarayında sahneye konulmuş olmasıdır. İslâm öncesi dönemde Yunan edebiyatı, sanatı ve eleştiri geleneğinin İran kültürü üzerindeki etkisi belirgin biçimde ortaya konulamasa da, Eşkaniler döneminde seçkin tabakaya mensup kişiler Yunan edebiyatı ve kültürüne aşina olduğu düşünülmektedir. Hatta bazı Eşkani padişahlarının sarayında Yunanca tiyatro eserlerinin sahneye konulmuş olması, bu ilginin göstergesidir.[182]

Selûkîler ve Sasaniler arasında, Fars edebiyatının önemli bir gelişme kaydettiği dönem olarak kabul edilen Partlar/Eşkaniler döneminden bugüne ulaşan ahlâkî içerikli ögeleri de barındıran eserlerden *Dıreht-i Âsûrîk* ve *Veys u Ramîn*[183] ile *Yâdgâr-i Zerîrân*[184] gibi daha çok dindışı görünümlü olanlar sayılabilir. Epik ve dinî içerikli destan tarzı ile münazara tarzı şeklinde iki türde gelişmiş olan Orta Farsçaya ait bu

---

[180] Pîrniyâ, s. 260-261; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 77.

[181] Pûrrızâ, s. 268.

[182] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* s. 182-183; Pîrniyâ, s. 261. Bkz.: Euripides'in Türkçeye çevrilen tiyatro oyunları: *Bakkhalar, Elektra, Medea, Troyalı Kadınlar (*Mitos Boyut Yayınları).

[183] Bkz. Vilidamir Minorsky, "Veys u Râmîn Âşıkâne-i Pârtî", *Ferheng-i Îrân Zemîn*, Yıl 4, 1335 hş., s. 30-73.

[184] Zerîr: Lohrasb'ın oğlu, Goştâsp'ın kardeşi, İranlılar ile Turanlılar arasındaki savaşta İranlı savaşçıların komutanı. Kendisinden, Zerdüşt inanışını yaymak için büyük fedakârlık örneği gösteren bir kişi şeklinde söz edilmiştir. Zerîr'in "bir inanç fedaisi olarak" mücadelesi *Yâdgâr-ı Zerîrân*'da, Dakîkî'nin bin beytinde ve *Şahnâme*'de anlatılmıştır. Dûsthâh, *Avesta* II/998; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 67. *Yâdgâr-ı Zerîrân* (*Ayādgare Zarērān*), Goştâsp ve kardeşi Zerîr'in, Zerdüşt dinini canlandırma düşüncelerini anlatmak amacıyla manzum biçimde kaleme alınmış 3000 kelimeden oluşan bir eserdir. Esere *Şâhnâme-yi Gôştâsp* adı da verilmektedir. Zerîr, her inanç ve kültürde varolan 'üstün kurtarıcı insan figürü'nün İran kültüründeki temsilcisi biçiminde de düşünülmüştür. İran'ın ilk dinî destanı biçiminde değerlendirilen *Yâdgâr-ı Zerîrân*, bir yönüyle de Kerbelâ faciasını ve inandığı değerler uğruna kendi canını ve yakınlarını feda eden Hüseyn b. Ali'yi çağrıştırmaktadır. Wilhelm Geiger, 1890 yılında bu eseri ilk defa tercüme etmiş ve Firdevsî'nin *Şahnâme*'siyle karşılaştırmalar yapmıştır. 1932 yılında doğubilimci Benvenist, yaptığı araştırmaların sonucunda eserin Eşkaniler dönemine ait olduğunu ve mensur bir özellik arzettiğini tespit etmiştir. Benvenist'e göre *Yâdgâr-ı Zerîrân*, Sasaniler döneminde değişime uğramış ve bugünkü biçimini almıştır. Hasan İmâmî, "Yâdgâr-i Zerîrân, Nehost Hamâse-i Dînî-yi Îrân", *Mecelle-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî (Dânişgâh-i Bîrcend)*, Sayı: 1, 1380 hş., s. 7-8. Eliade, Doğu İranlılarda ritüel olarak "ağlama ve dövünmelerin" varolduğunu ama Zerdüştçülüğün, Angra Mainyu'nun icadı olduğunu açıkladığı "ağlama ve dövünmeleri" yasakladığını aktarmıştır. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 399. Bugün Hz. Hüseyin'i anma törenlerinde de benzer bir ritüelin olması ilginçtir.

eserlerin yazıya geçirilişleri, genelde İslâm sonrası dönemlerde gerçekleşmiştir. Epik ve dinî içerikli eserlere örnek olarak E. Benvenist tarafından *Ayatkar-i Zareran* adıyla yayınlanan kitap, münazara tarzına ise *Dıreht-i Âsûrîk* gösterilebilir. Avrupalı araştırmacılar ile İran ve Hindistanlı Zerdüştîlerce günümüzde de insanların okuyup anlayabileceği biçimde yayınları yapılan bu eserlerde, eski İran inanç ve kültürüne ait ilginç bulgulara ulaşmak mümkündür.[185] Alman Haug, İngiliz Edward Williams West ve Fransız Darmesteter gibi araştırmacıların da teşvikleriyle, Hindistanlı Parsîler hem birçok Zerdüşt inanışına ait metnin yayınlanmasını, hem de Avrupa ve Amerikadaki kütüphanelere bazı eserlerin hediye edilmesini sağladılar.[186]

Partlar dönemi İran edebiyatı üzerinde Yunan hikâyelerinin etkisinin yaygın olduğu düşünülse de, bu etkileşimin örneği olarak bugüne gelebilen bir hikâye bulunmamaktadır. Bu anlatılar Ermeni edebiyatını bile etkilemiştir. *Vâhâgen* (*Vahagne*, eski Ermenistan putu) şarkısında mısra örnekleri görülmüştür.[187] Araştırmacılara göre *Sindbâdnâme Destanı* da İran dilinin tekrar canlandığı, kitap ve kitabelerin oluşturulduğu Eşkaniler döneminde kaleme alınmıştır. Sasaniler kadar geniş ve güçlü bir devlet olmayan Eşkaniler döneminde, kaleme alındığı tahmin edilen yaklaşık yetmiş kitaptan sadece bir kaçı günümüze ulaşabilmiştir.[188]

Eşkanilerin/Partların aile hayatına ilişkin kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, onlarla çağdaş komşu olan kültürler üzerinden elde edilen verilere göre Partlarda birden fazla kadını nikâhına alma geleneği yoksa da çok eşli bir aile hayatının varlığı kabul edilmektedir. Ayrıca Part padişahlarının, gittikleri savaşlara çok sayıdaki eşlerini de götürme gelenekleri vardı. Birçok tarihçinin nefretle aktardığı "mahremlerle evlilik" hususunda Herodotos, Kamboçye'ye ilişkin bir anlatımda bulunmuştur. Plutark (m. 46-125) ise Ahamenişler padişahı II. Erdeşîr ile ilgili bir bilgiyi aktarmıştır. Fakat bazı Parsî Zerdüşt yazarlar mahremlerle evlilik konusunun varlığını reddetmektedir. Onlara göre "kızkardeş (hâher)" kelimesi Eşkanilerde gerçek kızkardeş anlamına gelmemektedir. Şehzadelerin bütün kadınları, Partî padişahlarca "kızkardeş (hâher)"

---

[185] Rypka, s. 105; Tahsin Yazıcı-Mürsel Öztürk, "İran" *DİA*, T. D. V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 414, 416; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 39; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 27, 61.
[186] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 27.
[187] Rypka, s. 68.
[188] İstilâmî, s. 6-7.

olarak adlandırılmaktaydı. Zira bunlar tek bir aileye mensuptu ve amcakızları da aynı sıfatla anılmaktaydı.[189]

1.5. SASANİLER (MS 224-652)

Erdeşîr-i Bâbekân, adlarını ataları Sasan'dan alan Sasaniler devletinin kurucusu kabul edilmektedir. Otuz beş hükümdarın yönetimde bulunduğu Sasaniler döneminde, yönetim alanında tarihe adını yazdırmış ve edebî eserlerde de karşımıza çıkan padişahlar arasında döneminin en tanınmış hükümdarları olarak I. Şapûr, II. Şapûr, Behrâm-i Gûr, Hüsrev-i Enûşîrvân, Hürmüz ve Hüsrev-i Pervîz'in isimleri sayılabilir.[190] Sasan'ın, İstahr şehrindeki Anahita Ateşkedesi'nde seçkin bir mûbed olduğu kabul edilmektedir.[191]

Yönetime gelişi "İran'ın mutluluk kitabının önsözü olarak görülen"[192] Erdeşîr-i Bâbekan (eg. 226-241), imparatorluğun kurucusu olma özelliğinin yanı sıra yüksek öngörüsüyle de önemli bir kişilik kabul edilmiştir. Öğüt edebiyatı içerisinde önem verilen Erdeşîr'in oğluna hitaben, "*Ey oğul! Bu aldatıcı dünyada bitimsiz bir mutluluğa sahip olan kimse yoktur. Günlerinin kötü geçmesini istemiyorsan tenini ve aklını koru. Din*[193] *ve padişahlık kardeştir. Bu ikisi birbirini tamamlayıcıdır. Ne din padişahsız, ne de padişah dinsiz ayakta kalabilir"* tarzında yapmış olduğu nasihatlerini Firdevsî de *Şahnâme*'de aktarmıştır.[194] Sasani padişahlarının din konusundaki yaklaşımları sayesinde, Zerdüşt inancı zamanla güçlenmiş ve devletin resmî dini olmuştur. Devlet tarafından aldığı siyasî destek, Zerdüşt dininin devletin icraatlarına kendi rengini vermesine sebep olmuştur.[195]

---

[189] Pîrniyâ, s. 264-265.
[190] Mîrbâkırî Ferd, s. 44; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 306.
[191] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 79. İstahr şehri Sasaniler döneminin dinî ve siyasî merkezi idi. Arap fetihlerine karşı bir müddet direnen İstahr, m. 643 yılında Ebu Musa Eşari ve Osman İbn As tarafından fethedildi. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 105.
[192] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 9.
[193] "Dîn" kavramı Saîd-i Uryân'a göre Avestâî bir kelime olan "daēnā" kavramından gelmektedir. Bu kavramın kökeni "basiretli olmak, derûnî bilgiye sahip olmak" gibi anlamlara gelen "dā(y)" kelimesine dayanmaktadır. Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 215.
[194] Zeynuddîn Kiyâyî Nejâd, *Cilvehâyî Ez 'İrfân Der Îrân-i Bâstân*, Tahran 1377 hş., s. 151; V. G. Lukonin, *Temeddun-i Îrân-i Sâsânî*, (Çev.: İnâyetullâh Rızâ), Tahran 1372 hş., s. 112; Garthwaite, s. 112-113.
[195] Yârşâtır, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", s. 198.

Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla taç giymeden önce unvanı "Kudretli Padişah Erdeşîr Şah, Pâpek Şah'ın oğlu"[196] olan Erdeşîr'in, Mesûdî'nin (345-958) rivayetinde ömrünün sonunda bir ateşkedede uzlete çekildiği ve ibadetle meşgul olduğu yer almaktadır. Erdeşîr'in Hristiyanlık inancına mensup oluşuyla ilgili rivayetlerde de geçen bu uzlet anlatımının gerçekliği, *Nâme-yi Tansar*'da da izleri bulunmakla birlikte Zerrînkûb'a göre şüphelidir.[197] Lukonin ise, I. Erdeşîr'in padişahlığı dönemine ait olduğu düşünülen sikkelerde Erdeşîr ve Şapûr'un birlikte resmedilmiş olmaları nedeniyle, Arap ve İran tarih yazarlarının da aktardığı bu rivayetin doğruluğu inancındadır.[198]

Erdeşîr'in en önemli özellikleri arasında mahallî yönetimleri merkezî bir yönetim altında birleştirmesi, *Avesta*'nın kitaplaştırılmasını sağlaması, Zerdüşt inancını resmî bir din haline getirmesi, toplumu çeşitli sınıflara ayırması ve her sınıf için bir geçim imkânı sağlaması, tüm ülkede güvenliği sağlaması, cezaları hafifletmesi, el kesme cezasını kaldırması ve ahlâkın bozulmasını önlemesi gibi hususlar sayılmıştır.[199] Bazı rivayetlerde Erdeşîr-i Bâbekân zamanında, Yunan felsefesinin en önemli düşünürlerinden Aristo ve Eflâtun'un fikirlerinin de İran coğrafyasındaki bilginler arasında yaygın olduğu aktarılmaktadır.[200]

Sasani hükümdarlarından bir diğeri olan Behrâm-i Gûr'dan (eg. 420-439) birçok edebî eserde de övgüyle söz edilmektedir. Firdevsî'nin *Şahnâme*, Nizâmî'nin *Heft Peyker*, Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt Bihişt* ve Ali Şir Nevâî'nin *Seb'â-yi Seyyâre* mesnevisi gibi birçok edebî eserde kendisine telmihlerde bulunulan ve bazı minyatürlere de konu olan Behrâm'ın adı, sürekli yaban eşeği avına çıkması nedeniyle "yaban eşeği" anlamında "gûr" kelimesiyle birlikte anılmıştır. Sasani hükümdarlığının sevilen padişahlarından biri olan Behrâm, av tutkusu yanında zevk ve sefasına da düşkün bir yönetici olarak bilinmiştir. Bu özellikleri nedeniyle yönetimi vezirlerine bırakarak

---

[196] Lukonin, s. 68.

[197] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 189. *Nâme-yi Tansar* adlı eser 1894 yılında Darmesteter ve diğer araştırmacıların katkısıyla Fransızca olarak Paris'te yayınlanmıştır. Bu Fransızca çeviri, ilmî bir sunuşla Mücteba Minovî tarafından Farsçaya çevrilmiş ve 1311 hş. ve 1354 hş. yıllarında iki defa Tahran'da yayınlanmıştır. Muhammed Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, V, Tahran 1385 hş., s. 350.

[198] Lukonin, s. 85.

[199] Pîrniyâ, s. 283.

[200] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* s. 183. Eflâtun (MÖ 427/9-347), Ahura Mazda ve onun gönderdiği Zerdüşt'ten bahseden ilk Yunanlıdır. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ,* s. 119.

zamanının çoğunu geçirdiği avlarından birinde, bir çukura düşürek öldüğü kabul edilmektedir.[201]

Bazı anlatımlarda kaybolduğu da söylenen Behrâm-i Gûr'un kaybolmadığı, aksine *Şahnâme*'de geçtiği üzere tabiî bir biçimde öldüğü de aktarılmıştır.[202] "Erdeşîr-i Bâbekân ve Enûşîrvân'dan sonra İran halkı tarafından en sevilen hükümdar" olarak görülen Behrâm'ın, belki de bu sevgisinin bir yansıması sonucu "egemen olduğu ülkelerde dört yıl boyunca kimsenin ölmediği" söylenmiştir."[203] Behrâm-i Gûr'un Arapça ve Farsça güzel şiirlerinin bulunduğuna dair edebiyat tarihlerinde bilgiler de yer alır.[204]

Sasani döneminin en büyük ve en önemli padişahı hiç şüphesiz Hüsrev-i Evvel/Enûşîrvân-i Âdil (eg. 531-579) adıyla şöhret bulmuş olan I. Hüsrev'dir. Onun yönetimi döneminde, hem ülkede son derece başarılı bir siyaset güdülmüş, hem de ülke sınırları doğu ve kuzeydoğuda genişlemiş, aynı zamanda Yemen ülkesi de İran yönetimine katılmıştır. Ülkede sadece yönetim alanında değil, hemen hemen ilmî alanların tümünde büyük gelişmeler kaydedilmekle kalınmamış, Hint ve Yunan coğrafyasında yaygın olan ilmî gelişmelerin İran dili ve kültürüne kazandırılması için de ciddî çabalar harcanmıştır. Gümüş ve altın eşyalar, Tâk-ı Kisra gibi ihtişamlı yapılar da Enûşîrvân döneminin en parlak ve en önemli dönem oluşunun göstergeleri olarak kabul edilir.[205]

Enûşîrvân'ın yönetimi döneminde Sasanilerin başkenti olan Tisfun şehri, doğunun kültür ve sanat merkezi konumuna erişmiş ve bütün dünyada görkem ve şöhreti konuşulur olmuştur. Bu gelişme, tarihçilere göre yüzyıllar sonra İtalya'da eski Rum

---

[201] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 89-90; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 318-319. Behrâm'ın cesaretiyle ilgili kaynaklarda ilgi çekici bir anlatım yer almaktadır. Yezdigerd'in esrarlı bir biçimde ölümünden sonra oğullarından Hüsrevin mi yoksa Behrâmın mı hükümdarlığa geleceğini belirlemek için, hükümdarlık tacı iki aç aslanın arasına konulur. Padişahlık tacını bu iki aç aslanın arasından almayı başaran kişi padişah olacaktır. Hüsrev korkudan dolayı kenara çekilir. Behrâm ise her iki aç aslanı da elindeki gürzle öldürür ve padişahlık tacını alarak başına takar. Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 88-89.

[202] Sîrûs Şemîsâ, *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran 1375 hş., s. 172.

[203] Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 148.

[204] Enver Konukçu, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1992, V, 356.

[205] Mîrbâkırî Ferd, s. 45; Pîrniyâ, s. 240-241. I. Hüsrev'in en önemli hizmetlerinden biri de askerî alanda "dihkân" adı verilen, toprağa dayalı yeni bir sınıf oluşturmasıdır. Özellikle sınırlarda savunma gücü sağlayan bu sınıf, Sasani İmparatorluğunun çöküşünden sonra da İran hükümdarlık geleneğinin ve kültürünün taşıyıcılığını yapmıştır. Dihkânlar, Horasan'da Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Garthwaite, s. 99. Dihkânların (İranlı aristokratlar) daha ileri bir dönemdeki halefleri Avrupalı feodal lordlardır. V. V. Barthold, *Müslüman Kültürü*, (Çev.: M. Fatih Karakaya), Ayrıntı Yay., 2013, s. 59.

mirası üzerinden doğacak olan aydınlanma hareketiyle birçok bakımdan benzerlik taşımaktadır. Taşıdığı özellikleri bakımından Zerrînkûb'a göre bu dönem "Eski İran'ın Rönesansı" olarak da adlandırılabilir.[206] Yönetimde sağladığı adalet, ülke sınırlarını genişletme, bilgiye ve bilgeliğe verdiği büyük önem ve farklı kültürlere karşı açık oluşu Enûşîrvân'ın en önemli özellikleri şeklinde sayılabilir.[207]

Bilgelik ve yönetim ya da bilgelik ve adalet denildiğinde sadece İranlılar arasında değil, Arap edebiyatı ve diğer birçok milletin edebiyatında da adı saygıyla hatırlanan Enûşîrvân, İran tarihinin belki de en önemli kişiliğidir. Fars edebiyatında adalet timsali olarak görülmüştür.[208]

Şahnâme ve bu esere kaynaklık eden diğer eserlerde Enûşîrvân'ın Bozorgmihr ile meclislerinden ve mûbedlerle diyaloglarından da bu şöhreti anlaşılmaktadır. Enûşîrvân gerek yönetimde bulunduğu zaman diliminde, gerekse yönetimi öncesi dönemde Yunan hikmeti ve o dönemin Hind felsefesi ekollerinden de haberdardı. Bu ilgiyi babası Kubâd'dan miras almıştır. Kubâd tarafından Hristiyanlık şeriatına ait eserlerin çevrilmesi faaliyeti yanında, I. Husrev'in emriyle *Ahd-i Atîk* de Pehleviceye çevrilmiştir.[209] Yunan felsefesinin en önemli eserlerinden olan Aristo'nun çalışmaları da, yine bu bilge padişah döneminde bilim dili olarak kullanılan Süryaniceye çevrilmiştir.[210]

M. G. S. Hodgson (1922-1968), *İslâm'ın Serüveni* eserinde İran kültürünün sembol isimlerinden Enûşîrvân-i Âdil ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde, "örnek bir hanedanlığın örnek kralı" olarak ondan söz etmiştir. Enûşîrvân'ın ölümünden sonra da saygı gördüğünü, krallık adaletinin en yüksek temsilcisi şeklinde kendisinden söz edildiğini ve Müslümanlar'ın, Hz. Muhammed'in onun zamanında doğduğunu belirtmekten gurur duyduklarını aktarır. Hodgson'a göre Enûşîrvân'ın zamanı, geleneksel bakımdan Sasani edeb kültürünün de zirvesidir ve başlangıcından itibaren

---

[206] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 261. Christensen de bu çağı, İran'ın edebî ve felsefî zenginlik kazandığı en önemli dönem olarak değerlendirmiştir. Kiyâyî Nejâd, s. 28. Christensen, İran milletinin Hüsrevler döneminde yaşadığı ahlâkî gelişmeyle Avrupa'nın XVIII. yüzyılda yaşadığı aydınlanma arasında benzerlik de kurmuştur. Pîrniyâ, s. 386.

[207] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 308.

[208] Şemîsâ, s. 138; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 154.

[209] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 238, 262-263.

[210] Murtezâ-yi Muderrisî-yi Çehârdehî, "Ahlâk-i Îrân-i Bâstân II", *Armağân*, Sayı: IX, 1342 hş., s. 418.

Sasani döneminin ayırdedici özellikleri olan merkezîleşme ve şehirleşme eğilimleri bu dönemde zirveye ulaşmıştır.[211]

Dünya edebiyatında farklı dil ve kültürleri etkileyen, hatta çocuk edebiyatına kadar nüfuz eden Enûşîrvân-ı Âdil ile ilgili farklı anlatımlar, bazen başka yöneticilere de nispet edilmeye çalışılmıştır. Varoluşçu Arap felsefesinin öncü isimlerinden olan Abdurrahman Bedevi, L. Schneider tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Prusya Kralı Büyük Friedrich hakkında anlatılan bir hikâyeyi eserinde aktarmaktadır. Kral, 1754 yılında Postdam'daki meşhur sarayını inşa etmek istediği yerde bulunan değirmeni satın alıp yıkmak istemiş fakat değirmen sahibi Graventz, kralın bu teklifini kabul etmemiştir. Buna rağmen kralın sarayını inşa etmesinden sonra, değirmenin rüzgârı kesilmiş ve değirmenci değirmenin yerini değiştirmek durumunda kalmıştır.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* eserinde hükümdarların adalet vasfını aktarmak için anlatılan bu hikâyenin çok daha eski ve orijinal biçimini İran'ın Adil Enûşîrvân lakaplı padişahıyla ilgili olarak anlatır: Müslüman kaynaklarda anlatıldığına göre, Kisra Enûşîrvân'ın sarayının yapımı için düşünülen araziye bitişik bir ev vardı ve orada yaşlı bir kadın yaşardı. Yaşlı kadın evini satmayı kabul etmemiş, Enûşîrvân bu duruma saygı göstermiştir. Yaşlı kadının evi, inşa edilecek sarayın tam da kabul salonu kısmına denk geldiği için, kabul salonu düz hatlarla yapılamamıştır.[212]

el-İbşîhî de *el-Mustatraf* eserinde aynı olayı anlatır: Roma İmparatorunun Enûşîrvân'ın sarayına gönderdiği elçi, etkileyici kabul salonunun göze kusur olarak görünen eğikliğinin nedenini sorduğunda, ona saraya bitişik evin sahibi yaşlı kadının hikâyesi anlatılır. Duydukları karşısında elçi: "Salondaki eğiklik, düzgün olmasından daha güzel duruyor" cevabını verir. Christopher Lehmann (ö. 1638) tarafından olay bu

---

[211] M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, (Çev.: Komisyon), İz Yay., İstanbul 1993, s. 81; Şemîsâ, s. 139. Enûşîrevân'ın yönetimde sağladığı adaletin ulaştığı zirveyi anlatması bakımından, abartılı da olsa Nizamulmülk'ün *Siyâsetnâme* eserinde yer alan şu anekdot son derece önemlidir: "Kisra, adaletsizliğe uğrayanların seslerini padişaha duyurabilmeleri için, sarayının duvarından ucu aşağıya kadar sarkan bir zincir asar. Haksızlığa uğrayanlar bu zinciri çekerek ses çıkarmasını sağlar ve böylelikle padişah da durumdan haberdar olurdu. Yedi buçuk yıl boyunca hiç kimse bu zincire el sürmedi. Birgün, güçsüz ve cılız bir merkebin bu zincire sürtündüğü görüldü. Durumdan haberdar olan Kisra, o merkebin sahibine haber göndererek hayvancağıza bakmasını emretti". Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 370.

[212] Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, (Çev.: Muharrem Tan), İz Yay., 2002, s. 73.

şekliyle aktarılmış ve anılan hikâye Avrupa'da Büyük Friedrich'le ilgili anlatılara da kaynaklık etmiştir.[213]

Birçok sıfatı içerisinde, özellikle adaletli yönetimi sebebiyle Enûşîrvân-ı Âdil olarak bilinen Enûşîrvân, bu özelliğinin yanı sıra Cündişapûr[214] bilim merkezinde Yunanca, Hintçe, Süryanice gibi dillerden eserlerin çevrilmesine ve merkezin gelişmesine büyük katkı sağlaması nedeniyle ayrıca saygıyla anılır. Onun meclisinde çeşitli uluslara mensup din adamları ve bilginlerle yapılan sohbetlerde "âlemin başlangıcı, ebediyet ya da son bulma, her şeyin bir varlıktan mı yoksa farklı şeylerden mi yaratıldığı" gibi çeşitli konularda tartışmalar yapılmıştır. Edebiyat tarihi açısından son derece önemli kabul edilen *Kelîle ve Dimne* eseri Enûşîrvân döneminde Pehleviceye kazandırılmıştır. Firdevsî, *Şahnâme* eserinde beş bin beyte yakın bir kısmı bu padişahın anlatımına ayırmıştır. Bozorgmihr Hekîm onun zamanında vezirlik yapmıştır.[215]

Manzum ve mensur birçok eserde telmihlerle adı yaşayan Enûşîrvân'a, öğüt edebiyatı kapsamında *Râhetu'l-insân, Pendnâme-yi Enûşîrvân* ve *Kitâbu'l-mesâîl* adlı eserler nispet edilmektedir. Enûşîrvân'ın hükümdarlık ettiği dönem, İran kültürünün her bakımdan en parlak olduğu dönem şeklinde değerlendirilir. Dönemin padişahının isminin 'adil' sıfatıyla birleşmesi de bu değerlendirmenin bir göstergesidir.[216]

Cemil Meriç'e göre, imparatorluğun ahlâk dünyasını ayakta tutmakta yetersiz duruma gelen Zerdüşt dinine adeta katkı yapmak üzere "yeni bir hayat felsefesi arayışı"nın da parçası olarak, Bizans'ın yok etmeye çalıştığı Yunan düşüncesi ile Hint felsefesine karşı Enûşîrvân döneminde yoğun ilgi gösterilmiştir. Bu ilginin sonucunda Hekim Barzuyeh, Ganj kıyılarına, daha sonraları *Kelîle ve Dimne* adıyla meşhur olacak *Pança-Tatra*'yı getirmekle görevlendirilmiştir.[217]

---

[213] Bedevî, s. 74. Christensen da eserinde aynı konudan söz etmiştir. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 369-370.

[214] Cündişapur şehrinin temelinin Rum esirler tarafından atıldığı ve adını "Şapûr tarafından kurulan, Antakya'dan daha iyi bir şehir" anlamındaki "Veh Ântiyûh Şâpûr"dan aldığı aktarılmaktadır. İran bilim merkezi olan bu şehir İslâm sonrası dönemde de iki yüzyıl boyunca önemini korumuştur. Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 82; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 238. Bazı kaynaklarda bu bilim merkezinin temelinin Erdeşîr-i Bâbekân döneminde atıldığı kabul edilir. Pûrrızâ, s. 402.

[215] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 266-267; Pîrniyâ, s. 328; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 321-323.

[216] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 47.

[217] Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, s. 234.

Kırk sekiz yıl hükümdarlık yapan Enûşîrvân, hem İran padişahları arasında en şöhret bulmuş padişah olması, hem de Sasaniler döneminden bugüne kadar ulaşmış ilmî eserlerin büyük kısmının onun dönemine ait olması bakımından son derece önemli bir şahsiyettir. Felsefî düşüncenin bugüne kadar gelişerek ulaşması ve Yunan düşüncesinin İran dünyasına taşınması bakımından da önemli bir katkı olan yedi Yunanlı düşünür, Justinian (eg.527-565) tarafından 529 yılında kapatılan Atina Okulu'ndan Cündişapûr'a hicret etme imkânını da o sağlamıştır. Bu düşünürlerin özgür ve rahat bir çalışma imkânı bulması, Enûşîrvân sayesinde olmuştur. Saint-Ephrem adıyla şöhret bulmuş olan Yunan ilim merkezinden İran coğrafyasına hicret eden yedi düşünürün isimleri Yunanlı tanınmış şair ve tarihçi Agathias'a göre (m. VI. yüzyıl) şöyledir: 1-Damascius (Suriye halkından). 2- Simplicius (Clisie). 3- Eulamius (Phrygie). 4- Priscien (Lydie). 5- Isidore (Gaza). 6- Hermias. 7- Diogenes (Fenikie).[218]

Enûşîrvân bu düşünürler aracılığıyla hikmete düşkün bir yönetici olarak Yunan felsefesiyle tanıştı ve Eflâtun (MÖ 427-347) ve Aristo'nun (MÖ 384-322) sözlerine gönül bağladı.[219] Bu yönüyle Yunanlılar arasında da hikmete düşkünlüğüyle tanındı. Agathias'a göre bu iki düşünürün en zor kitapları dâhil, eserlerinin tercüme edilmesi emrini de İranlı bilge hükümdar vermiştir. İran coğrafyasında Yunan felsefesinin okunmasına araç dil Süryanice idi. Süryaniceye çevrilen eserlerden biri olarak *Aristo Mantığı*'nın özeti niteliğindeki İranlı Paul tarafından (British Museum'da mevcuttur) hükümdar Enûşîrvân adına çevrilen kitaptan, Ernest Renan'ın (1823-1892) *Journal Asiatque*'de yayınlanan makalesinde bahsetmektedir. Enûşîrvân'ın ilgisinin bir göstergesi de, onun felsefî konulara ilişkin sorduğu sorulara Yunanlı düşünür Priscien tarafından verilen cevaplardan oluşan bir kitabın (Saint-Germain Kütüphanesi, 1314 numaralı kitap) bulunmasıdır. Bu sorular "Ruhun mahiyeti nedir? Rüya nedir?

[218] Saîd-i Nefîsî, "Husrev-i Enûşîrevân ve Hikmet-i Yûnânî", *Mecelle-yi Mihr*, Sayı: 1, 1312 hş., s. 36-37; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 415. Edward Browne, *Târîh-i Edebî-yi Îrân* eserinde (I/161) tasavvuf düşüncesinin İslâm düşüncesiyle tanışma zamanı olarak her ne kadar Abbasi halifesi Me'mun dönemi gösterilse de, bu tanışıklığın Sasaniler döneminde İran coğrafyasına sığınan Yeni Eflâtun düşüncesine mensup bu Yunanlı düşünürler döneminde başladığını ifade etmiştir. Corci Zeydân da Enûşîrevân tarafından İran'a davet edilen bu filozoflar nedeniyle, Enûşîrevân'ı Eflâtun düşüncesine mensup bir kimse olarak görmüştür. Kiyâyî Nejâd, s. 27.

[219] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* s. 183.

Muhayyilenin gücü nedir ve nereden gelmektedir? Bazı ilaçlar neden kimi insanlara şifa verirken kimi insanlara fayda vermemektedir?" tarzındadır."[220]

Enûşîrvân döneminde, bir yönüyle öğüt edebiyatı kapsamına da giren çocuk eğitimi konulu çalışmalarda da büyük gelişme kaydedilmiştir. Bu dönemde çocuklar öğrenime yedi yaşında başlamış ve eğitim programlarında dinî ve ahlâkî hususların yanı sıra savaş usulleri de müfredat kapsamında yer almıştır. Asilzâdelerin tekelinde olan fakat sıradan insanların da alabildiği yüksek öğrenim kapsamında özellikle *Avesta* temelli bir eğitim dikkat çekmektedir.[221]

Enûşîrvân'dan sonra ülke yönetimine gelen Hüsrev-i Pervîz'in (590-628) bilgelikle ilişkisini göstermesi bakımından *Husrev-i Kubâdân ve Rîdekî* eseri önemlidir. Araştırmacılar tarafından eğitim konulu eserler kapsamında da değerlendirilen ve yaklaşık 1775 kelimeden oluşan *Rîdek*'te, Husrev-i Pervîz'in sarayda bulunan Rîdek adındaki, ileri gelenlerin hizmetinde çalışan eğitimli ve çok yetenekli gence yöneltilen sorular ve verilen cevaplar yer almaktadır. Bu sorular yemekler, şaraplar, yeme içme, giyinme, güllerin çeşitleri, okçuluk, musiki aletleri, güzel kokular gibi çeşitli konuları içermektedir.[222]

Fars edebiyatında ve İslâmî dönem şairlerinin eserlerinde haşmet ve görkemiyle yer alan Husrev-i Pervîz'in eğlenceye düşkün olduğu, sanatı ve sanatkârları sevdiği de aktarılmaktadır.[223] Sahip olduğu hazineler ve görkem, kendisinden önceki hiçbir Sasani padişahında bulunmayan Pervîz'in sarayında üç bin kadın vardı. Haremindeki üç bin kadının yanı sıra, birkaç bini bulan şarkıcının varlığından da söz edilmiştir.[224] Taberî ve diğer bazı tarihçiler onun sarayındaki kadın sayısının on bin ile on iki bin arasında olduğu düşüncesindedir. Sarayının en şöhretli kadını ise sevgilisi Şîrîn'dir. Hüsrev-i Pervîz, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in kendisini İslâm'a davet için gönderdiği mektubu, Peygamberin kendi adını Pervîz'in adının yukarısında yazmasından dolayı

---

[220] Nefîsî, "Husrev-i Enûşîrevân ve Hikmet-i Yûnânî", s. 39-40.
[221] Nurullah Kisâî, "İran", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 428.
[222] Gershevitch-Boyce, s. 121; Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 19. Bu eserle ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Muîn, "Husrev-i Kubâdân ve Rîdek-i Vey", *Mecmu'a-yi Makâlât I,* (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 80-102; Saîd-i Uryân, "Husrev-i Kubâdân ve Rîdekî", *Çîstâ*, Sayı: 9, 1361 hş.
[223] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V,* s. 479; Şemîsâ, s. 243; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 324, 474-475.
[224] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 99.

yırtan ve sonunda kendi oğlu tarafından öldürülen bir hükümdar olarak tarihte yerini almıştır.[225]

Sasaniler döneminde, yönetimin genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, İran toplumunda bireysel saltanat, büyüklerin gücü ve ateşkedelerin etkisi olmak üzere üç ana etkileyici faktörden söz edilebilir. Erdeşîr ve Şapûr dönemleri bireysel saltanatın etkin olduğu dönemlerdir. Şapûr'dan sonraki fetret döneminde ise diğer iki etken bazen birlikte, bazen de ayrı olarak toplum üzerinde yönlendirme gücüne sahip olmuştur.[226]

1.5.1. Sasanilerde Toplumsal Sınıflar

Sasaniler'den (MS 224-652) İslâm'ın kabul edilmeye başlandığı zamana kadarki dönemde, Medler döneminde olduğu gibi toplum çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Ruhanîler (*mûbedân*), askerler (*ertîştârân*), yönetim mensupları (*debîrân*), çiftçiler (*asteryûşân*) ve sanatkârlar (*hûtehşân*) şeklinde toplum beş tabakadan oluşmuştur.[227] Bu dönemden Sasani kitabeleri, Pehlevi kitabeleri, sikkeler, yüzük kaşları ve çeşitli yazılı metinler günümüze kadar ulaşmıştır. Toplumun dört tabakası da kendi içerisinde farklı meslek gruplarını temsil ederdi. Her toplum tabakasının bir başkanı bulunmaktaydı. Örneğin muğlardan oluşan ruhanîler sınıfının başında *mûbezân-ı mûbez*[228] adında, padişah tarafından seçilen bir kimse bulunurdu. Ruhanîlerin başındaki bu kişi aynı zamanda yönetim işlerinde de etkinliğe sahipti. Bu toplumsal sınıflandırmanın Sasanilere Partlar döneminden kaldığı düşünülmektedir. Sasaniler dönemi, İslâm öncesi İran edebiyatına ilişkin en fazla bilginin bulunduğu çağ olması bakımından önemlidir.[229] Devlet işlerinden sorumlu olan yönetim ya da saray mensupları bu dört tabaka içerisinde en seçkin kesimdir. İslâmın ilk dönemindeki tarihçilerin aktarmasına göre de bu kesim "seçkinler" şeklinde adlandırılmıştır.[230]

Şehirlilerin köylülerden farklı olarak askerlik vazifesinden muaf olduğu Sasanilerde, saraya hizmet eden kişiler vergi ödemekten muaf tutulmuştu. Saray

---

[225] Kiyâyî Nejâd, s. 234-235; Pîrniyâ, s. 351.
[226] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 203.
[227] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 106.
[228] *Mûbez* adı en eskiden *muğûpât* iken, zamanla *muğpet* ve son olarak da *mûbed* biçimini almıştır. Pîrniyâ, s. 380.
[229] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 216; Pîrniyâ, s. 380-381; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 69; Atalay, s. 10.
[230] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 201.

mensupları binicilik, satranç öğrenme ve okçuluk gibi seçkinlere özgü faaliyetlerden yararlanma imkânına da sahipti. Sasani saray hayatında usul ve adaba son derece bağlılık gösterilirdi. Mahremlerle evlilik resmî bir görüş olarak toplumda mevcut idiyse de, aile çok önemli bir kurum kabul edilmiştir.[231]

Sasaniler döneminde anne ve babalar çocuklarına *Gatalar*'dan bölümler ezberletirdi. Kimsesiz çocuklar, ilerde önemli görevler alabilmeleri için eğitime tâbi tutulurdu. Christensen'in aktardığına göre "Mazdek hareketinin ortaya çıkmasından sonra I. Hüsrev, yetim ve kimsesiz çocukların eğitilmesini emretmiştir".[232]

Toplum katmanlarından olan ruhanîlerin, askerlerin ve köylülerin vazifelerinin ne olduğu sorusuna *Mînû-yi Hired*'de verilen cevapta, her bir tabakaya farklı görevler yüklenmiştir. Ruhanîlere dini iyi koruma, tanrıya itaat ve ibadetlerin tam ve doğru yapılmasını sağlama, fetva ve hükümleri en iyi ve temiz din olan Mezdîyesnâ'ya[233] göre verme, insanlara iyi ve güzel işleri öğretme, cennete gitme ve cehennemden korunma yollarını öğretme gibi görevler yüklenmiştir. Askerlere düşmanı savma, ülkeyi ve yurdu güven ve mutluluk içinde tutma görevi verilmiştir. Çiftçiler ise, çiftçilik yapmak ve ülkeyi kalkındırmakla sorumlu kılınmıştır. Sanatkâr ve işçilerinden bilmedikleri işi yapmamaları, bildikleri işi ise en güzel biçimde gerçekleştirmeleri istenmiştir.[234] Sasanilerde toplumsal sınıf ayrımı o kadar keskindi ki, alt bir sınıftan bir üst sınıfa geçmek son derece zordu. Böyle bir isteği olan kişinin sıra dışı becerilerini padişahın huzurunda sergilemesi gerekirdi.[235]

Tezkirelerde Firdevsî'ye ait olduğu bildirilen "Ayakkabıcının oğlu ilim öğrenmekten mahrumdu" şiiri, Sasaniler döneminde toplumsal kast sismetiminin

---

[231] Mîrbâkırî Ferd, s. 48; Pîrniyâ, s. 391.

[232] Çıtakoğlu, s. 23.

[233] *Mezdiyesnâ* Zerdüşt inanışına verilen bir başka isimdir. Mezde+yesnâ bileşiğinden oluşur. *Mezde/Mezdâ*: Büyük ve bilgin İlah, *Yesnâ*: İnanma, tapma demektir. Yani "Büyük ve bilgin Tanrıya inanma" anlamına gelmektedir. Bugüne ulaşan *Avesta*'nın bölümlerinden biri olan *Yesnâ*, yetmiş iki bölümden oluşur. Kiyâyî Nejâd, s. 77.

[234] *Mînû-yi Hıred*, 30. Bölüm, md. 1-11; 31. Bölüm, md 1-8. Toplumun dört sınıfını oluşturan rûhânîler, askerler, çiftçiler ve sanatkârların günahlarının ne olduğuna ilişkin soruya da 58. Bölümde 1-10. maddelerde yer verilmektedir. Bu bölümde yukarıda sayılan görevlerin yapılmaması günah sayılmıştır.

[235] Pîrniyâ, s. 385; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 167. *Nâme-yi Tansar*'da (Darmesteter, s. 214 ve 519) sıra dışı becerileri olan bir kimsenin padişahın huzurunda mûbed ve hîrbedlerin de imtihan etmesi sonucu uygun görülmesi durumunda sınıf değiştirebileceği anlatılmıştır. Bu kişinin dinî konularda yetenekli bulunması durumunda ruhanîler sınıfına, güç ve cesaret konularında yetenekli bulunması durumunda askerler sınıfına ve akıl ve hafıza yönünde yetenekli olması durumunda ise yazarlar sınıfına alınması uygun görülürdü. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 318.

sertliğinin de ifadesi olarak görülebilir.[236] Şeriati (1933-1977), her sınıfın özel bir tanrıya sahip olduğu eski İrandaki toplumsal sınıf ayrımının insanları sabitlediğini, insanların farklı mesleklerle uğraşma veya çocuklarını daha iyi bir konuma taşımalarının, kapalı kalıp içerisine alınmalarından dolayı imkânsızlaştırıldığını ifade etmektedir. Bu statik durum Sasanilerin yıkılışının da en büyük nedenlerindendir.[237]

1.5.2. Sasanilerde Din ve Devlet Birliği

Sasaniler döneminde devlet ve din arasında güçlü bir uyum sağlanmış, padişahlık tanrısal bir vergi ve tanrısallıkla bağlantılı biçimde telakki edilmiştir. Bunun sonucu olarak I. Şapûr kendini "Muğ Şapûr" biçiminde adlandırmış, Enûşîrvân kendini "tanrısal görünümlü bir insan", Hüsrev-i Pervîz de kendini "ölümsüz insan" gibi tasvir etmiştir. Halk da yöneticilerini adeta insanüstü varlıklar olarak algılamıştır. Halkın iktidar sahiplerine karşı gösterdiği bu yaklaşımda, hükümdarların dine karşı saygılı olması ve devletin güçlendirilmesi için din-devlet uyumunu sağlamada gösterdikleri başarının etkisi büyüktür.[238]

Din ve devlet arasındaki sıkı ilişkinin örnekleri arasında Erdeşîr-i Babekân-Tansar, I. Şapûr-Âzerbâd-ı Mihrespendân ve Hürmüzd-I. Behrâm-Kertîr uyumu gösterilebilir. Firdevsî bu güçlü ilişkiyi şu sözlerle aktarmıştır:

چنان دین و دولت به یکدیگرند تو گویی که از بن ز یک مادرند

چو دین را بود پادشه پاسبان تو این هر دو را جز برادر مخان

"Din ve devlet öylesine birbirine bağlıdır ki, sanırsın bunlar bir tek anadandır. Çünkü dinin koruyucusudur devlet. Bu ikisini kardeşten başka bir şey olarak görme."[239] Din ve devlet uyumu sonucunda Zerdüştlük, uzun Sasani tarihi boyunca devletin resmî dini olmuş ve büyük bir gelişme göstererek şehinşahlığın asıl sütunlarından biri olma hüviyetini korumuştur.[240]

Herodotos'ta geçen bir anlatım, antik İranlılar olarak kabul edilen Perslerin padişahlarına, padişahlarının da halklarına bağlılıklarını ortaya koyması bakımından da

---

[236] Çıtakoğlu, s. 19-20.
[237] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 241.
[238] Mîrbâkırî Ferd, s. 45-46.
[239] Meşkûr, *Târîh-i İrânzemîn*, s. 108.
[240] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i İrân*, I, s. 313.

ilginçtir. Atina'dan kalkan Kserkses, ordunun yönetimini komutanlarına bırakarak gemiyle Asya'ya geçmiştir. Gemi, seyahat sırasında dalgalar karşısında fazla yükünün de etkisiyle batmakla yüzyüze kalınca kral, gemi kaptanına "Kurtulabilecek miyiz?" diye sorar. Kaptan "Efendim, eğer bu kalabalık yolculardan kurtulamazsak biz de kurtulamayız" cevabını verir. Bunun üzerine Kserkses şöyle haykırır: "Persler, kralınız için fedekârlık zamanı geldi. Benim kurtulmam size bağlı". Kral daha sözlerini bitirmeden, Persler önce kralın ayaklarına kapanırlar, sonra da kendilerini denize atarlar. Ağır yükten kurtulan gemi Asya'ya sağ salim varır. Kral, karaya ayak basar basmaz ilk iş olarak, kralı kurtardığı için kılavuz kaptanın başına bir altın çelenk koyar ve sonra da onca Persi öldürttüğü için kaptanın kellesini aldırır.[241]

Sasaniler döneminde mûbedler toplumun yönetilmesi ve yönlendirilmesi konusunda son derece güçlüydü. Mûbedler sadece doğum, evlenme, günahtan arındırma gibi işleri yönetmekle kalmamış, padişahların azledilmesi ve atanması konusunda bile etkin olmuştur. Mûbedler, Âzernersî'yi kan dökmek ve adaletsizlik suçlamasıyla öldürtmüştür. II. Erdeşîr'i yönetimden uzaklaştırmış ve yine Yezdigerd'in oğlu Şapûr'un öldürülmesi de onların eliyle olmuştur.[242]

En güçlü mûbedlerden biri kabul edilen Kertîr, II. Behrâm zamanında büyük bir güç ve etkiye sahip olmuştur. Kertîr'in bu etki ve nüfuzu, padişahın şahsî işlerine müdahil olacak noktaya kadar ilerlemiştir. Kertîr, Behrâm tarafından ruhların kurtarıcısı (*Buht-i revân*) şeklinde isimlendirilmiş ve sarayın en büyük kişilerinden biri konumuna getirilmiştir.[243] Mûbedân-ı mûbed makamına ulaşmış, sarayda ve ülkede en güçlü din adamı olarak kabul edilmiş olan Kertîr'en etkisi, Mani'nin acımasızca öldürülmesinde görülmektedir. Sasaniler yönetiminde, etkin olan kurumlardan biri de yazarlıktı. Yazarlar sahip oldukları yetenekleri nedeniyle önemli bir konumu vardı. Hükümet ve devletin iş ve işlemleri divan adı verilen bir kurum tarafından gerçekleştirilmekteydi.[244]

---

[241] Herodotos, *Herodot Tarihi,* (Çev.: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 425.
[242] Mîrbâkırî Ferd, s. 46. Mûbedler rüya tabir etme, padişahın taç giyme merasiminde bulunma, gençlerin eğitilmesi ve padişahların mezarlarında (Kûruş'un kabrinde) türbedarlık etme gibi görevleri de üstlenirdi. Ghirshman, s. 173.
[243] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 198.
[244] Mîrbâkırî Ferd, s. 46.

Son derece büyük bir tecrübe olan Sasanilerin devlet geleneği, İslâm sonrası Abbasi hilafeti ve diğer doğu yönetimlerini de etkilemiştir.[245]

1.5.3. Sasanilerde İnanç

Eski İran tarihi içerisinde farklı inanç biçimleri ortaya çıkmıştır. Milattan önceki dönemlerde İranlıların nasıl bir inanç dünyasına sahip oldukları konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Çok eski dönemlerde yaratıcı güç, büyük olasılıkla eşi de bulunan bir tanrı biçiminde düşünülmekteydi.[246] Sasaniler dönemine gelinceye kadar bu inanç biçimleri özellikle Hint, Babil ve Yunan kültürüne ait inanç unsurlarının da etkisiyle oldukça farklı bir görünüm kazanmıştır. Sasaniler döneminde Yahudilik, Hristiyanlık, Mani inancı, Mazdekîlik, Buda ve Zervanizm inançları bazen açıktan, bazen de gizli olarak toplumda varlıklarını devam ettirmiştir. Farklı inanç mensuplarına karşı hoşgörülü olan Sasanilerde, bu hoşgörü I. Yezdigerd zamanında Hristiyanların, Zerdüştîlerin kutsal mekânları ateşkedelere zarar verebilecek kadar cesaretli davranmalarına bile neden olmuştur.[247]

Sasanilerde son derece etkin bir inanç figürü olan ateşe duyulan saygının bir ifadesi olarak ateşkedeler ortaya çıkmıştır. Sasaniler döneminde faaliyet gösteren ateşkedeler, hîrbedler ve mûbedler gözetiminde ibadetlerin yapılması ve öğretime yönelik hizmetler için şehirlerde, nahiyelerde ve küçük yerleşim birimi olan köylerde bile yaygın bir etkinlik alanına sahiptiler. *Âzerfernebiğ Ateşkedesi* ruhanîlerin, *Âzervehrâm Ateşkedesi* savaşçıların, padişahların taç giyme törenlerinden sonra gittikleri *Âzergoşnasb Ateşkedesi* saltanat hanedanının, *Âzerberzîn Ateşkedesi* çiftçilerin ateşkedesi konumundaydı. Padişahlardan her birinin kendilerine özgü cülûs zamanlarında yakılmış olan ateşlerinin varlığından da ayrıca söz edilmektedir.[248]

Mezdiyesnâ inanışının canlılık bakımından zirve dönemi olarak kabul edilen Sasanilerde, mubetlik makamı son derece etkin bir kurumdu. Bu etkinlik adeta "devlet

---

[245] Yârşâtır, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", s. 187.
[246] Ghirshman, s. 30.
[247] Mîrbâkırî Ferd, s. 49; "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Komisyon, Yeni Binyıl Gazetesi Yay., İstanbul 2000, s. 145.
[248] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 202; Pîrniyâ, s. 401; Kiyâyî Nejâd, s. 133-134. Ateşkedelerle ilgili geniş bilgi için bkz. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 308-375; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 174-179; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 100-109.

içinde devlet" noktasına erişmişti. Seçkinler arasında yaygın olan Zervanizm ve Maniheizm gibi diğer birçok inanış da aynı temele dayanmıştır.[249]

Sasanilerde son derece etkin bir kurum olan mubetlik makamı, zamanla babadan oğula mirasla geçen bir yapıya dönüşmüştür. Şeriati'nin tabiriyle "Mûbedzâde (Zerdüştî ruhanînin oğlu) ister kötü, ister iyi olsun, babasının yerine geçiyordu. Sadece kanunları, hareketleri ve gelenekleri biraz öğrenmesi yeterlidir. Mûbed olmak ve Zerdüştî elbiseyle ortaya çıkmak için, dini tanıma ilmi lazım değildi. Sadece karmaşık nezir ve kurban merasimini, genel teşrifatı bilmesi ve duaları ezberlemesi yeterli" görülmekteydi.[250]

1.5.3.1. Zerdüştîlik

Zerdüşt (Pehlevice *Zartuxšt*) tarafından kurulan ve eskiçağda dünyanın en önemli dinlerinden biri kabul edilen Zerdüştlük, Sasaniler döneminde farklı inançların varlığıyla birlikte asıl yaygın inanç olarak kabul edilmiştir. Zerdüştlüğün uzun bir dönem sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılması, tarihçiler açısından "talihsiz bir durumdur". Bu durum, sonraki dönemlerde Zerdüştlük inancına ilişkin yeterli bilgilerin aktarılmasına mani olmuştur.[251]

Din ve inanç konusunda Sasani toplumunda, daha önceki çağlarda İran topraklarında yaygın olan Zerdüştlüğün, bu dönemde daha da güçlendiği ve resmîlik kazandığı görülür. Zerdüştîlik, kendisi de bir mûbedzâde olan Erdeşîr-i Bâbekân tarafından devletin resmî inanışı olarak kabul edilmiştir. Erdeşîr, kendisini bu inanışın hâmisi görmüştür. Bu konuda ona en büyük yardımı, onun veziri olan mûbedân-ı mûbed Tansar yapmıştır.[252]

Sasaniler döneminde yaşamış olan tarih aktarıcılarına göre, ruhâni sınıfın onayı alınmaksızın icra edilen hiçbir meşru ve sahih iş neredeyse yoktu. Halk, bu seçkin sınıfa öşür ve yardım yoluyla belli bir maddî ödeme de yapıyordu. Din adamları sınıfı herkesin tâbi olduğu kanunlara tâbi değildi. Onların kendilerine özgü kanunları bulunmaktaydı. Kendi içerisinde de çeşitli sınıflara ayrılan ruhanîlerin en alt tabakası muğlar, en üst tabakası ise hirbedanlar ya da ateşkedelerin yöneticileriydi. En büyük

[249] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 11-12.
[250] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 415.
[251] Garthwaite, s. 5.
[252] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 80.

"mûbezân-ı mûbez"in Rey şehrinde yaşadığı da aktarılmaktadır. Bu yapısı nedeniyle bazı araştırmacılar Sasani toplumunu "dini özellikte bir yönetim biçimi" olarak değerlendirmektedir. Zerdüştîlik inancına bağlı bu toplumun yöneticilerinden, İstahr'da Anahita tapınağında ayin yaptıkları bilinen I. Erdeşîr (Batı dillerinde Artakserkses) bu düşüncenin kurucusu, oğlu I. Şapûr ise takipçisi olarak görülmüştür. Din ve devlet adamları arasında varolan güçlü birliktelik, imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Zerdüşt inancı, I. Erdeşîr zamanında resmî bir devlet inancı biçiminde telakki edilmeye başlanmış ve sonraki dönemlerde de bu anlayış güç kazanarak yaygınlaşmıştır.[253]

I. Erdeşîr ve onun yerine geçen oğlu I. Şapûr, Zerdüşt inancının önde gelen mensupları arasında sayılmıştır. Her iki padişah da Istahr'daki Anahita tapınağının "hizmetkârları" görülmüştür.[254]

Eliade, Zerdüşt inancıyla ilgili yaptığı değerlendirmelerde, inanışın doğup geliştiği eski İran'ı "Batının dinsel oluşumuna katkı yapan coğrafya" diye tanımlar ve bu alana ilginin çok canlı olduğunu vurgular. Eski İran, dinî inanışlar bakımından son derece zengin bir coğrafyadır. Zira "kurtarıcı miti, iyinin nihai zaferi, bedenlerin yeniden dirilişi öğretileri, bazı irfanî mitler ve son olarak da Rönesans döneminde gerek İtalyan Yeni Plâtoncuları, gerekse Paracalse (1493-1541) veya John Dee (1527-1608) tarafından yeniden geliştirilen Magus mitolojisi"nin İran coğrafyasında gelişme göstermesi son derece önemlidir.[255]

Sasaniler döneminde gerek inanç, gerekse edebî ve felsefî eserler üzerinde tek belirleyici inanç konumundaki Zerdüştîliğin kurucusu olan Zerdüşt'ün yaşadığı dönem tam belli değildir. Zerdüşt'ün yaşadığı dönemle ilgili verilen bilgiler, milattan önceki

---

[253] Mîrbâkırî Ferd, s. 45-46; Pîrniyâ, s. 400. Eski İran'da din ve devlet arasındaki güçlü birliktelik *Dînkerd* kitabında çok açık bir biçimde ifade edilmiştir. Saltanat'ın dinle birleştirilmesi olarak da ifade edilebilecek bu anlayış için *Dînkerd*'de şu ifadeler yer alır: "Bu dünyanın en iyi padişahı, Ohrmoz'un aklını kendinde toplayan iyi din'in önderlerine inanandır". Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 266-267.

[254] Lukonin, s. 117.

[255] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 375.

yüzyılları işaret etmektedir. Onun öğretisiyle ilgili yazılı en eski kaynaklar *Avesta*'nın *Yesnâlar*'ının bölümleri olan *Gas(t)alar*'dır.[256]

Zerdüşt'ün hayatı ve doğumuna ilişkin üç görüş ileri sürülmüştür. Zerdüşt'ün doğduğu yer, birinci görüşe göre İran'ın batı bölgesi, ikinci görüşe göreyse İran'ın doğu bölgesidir. Bartholomae ve Williams Jackson'un (1895-1937) da katıldığı üçüncü görüş ise Zerdüşt'ün İran'ın batı bölgesinde doğduğu ve inancını yaymak için doğu bölgesine gittiği yönündedir. Zerdüşt'e ait esas kaynak olarak kabul edilen *Gatalar*'da onun doğumuna ve davetini yaptığı bölgeye ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Konuya ilişkin en eski kaynaklar olan Yunanlı ve Rum tarihçilerin aktardıkları bilgiler ise çelişkilidir. *Yeni Avesta*'nın en ilk bölümleri olan *Eski Yeştler*'de Zerdüşt'ün kurbanlarını Îrânvîc'te (Airyana Vaêjah), Dâttîyâ nehri kıyısında verdiği yönündedir.[257] Zerdüşt'ün Filistin halkından olduğunu ileri süren Taberî ve takipçilerinin iddiası ise Zerdüşt'ü Benî İsrail peygamberlerinden birinin takipçisi olarak gösterme düşüncesinden kaynaklanmaktadır.[258]

"Asyanın bütün evlatları içinde Batı'nın ilk benimsediği Zerdüşt"[259] en yaygın rivayete göre İsa Mesih'in doğumundan bin yıl kadar önce (MÖ 1300 ile 1000 yılları arasında) Azerbaycan bölgesinde, Urumiye Gölü civarında doğmuş, küçük yaşlardaki kişisel hasletleri çevresindeki insanların dikkatini çekmiş, sadece insanlara karşı değil, diğer canlılara karşı da şefkatli davranmıştır. "Düalist öğretinin[260] kurucusu" ve "eski

---

[256] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 127-128. *Yesnâ* ve *Yeşt* "övgü ve yakarış" anlamlarına gelmektedir. *Yesnâ*'nın yetmiş iki bölümünden her birine ise *Hât* (Avesta dilinde *hâyitî*) adı verilmiştir. Dûsthâh, *Avesta* II/1079, 1091.

[257] Arthur Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, (Çev.: Zebîhullâh-i Safâ), Tahran 1336 hş., s. 13-14, 19.

[258] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 79.

[259] Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 147.

[260] Bazı araştırmacılara göre eski İran inanışının "düalist inanç" şeklinde nitelenmesi yanlıştır. *Gatalar*'da Ahura Mazda maddî ve manevî âlemin tek yaratıcısı ve bütün iyiliklerin ve güzelliklerin sahibi olarak geçmektedir. Onunla birlikte kötülüğün yaratıcısından söz edilmemiştir. Îrec Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Zebân ve Edebiyyât*, Sayı: 70, 1348 hş., s. 880; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 382. Christensen da eski İran inanışındaki çok tanrılık düşüncesinin varlığını, Ahura Mazda'nın farklı görünürlükleriyle açıklar ve bu inanışta ikiliğin görünürlükten ibaret olduğunu söyler. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 46. Resûl Pûrrızâ'ya göreyse, Sasaniler dönemine ait *Avesta* esas alınacak olursa, kesinlikle Zerdüşt inanışının düalist olduğu ortaya çıkacaktır. Fakat burada bilinmesi gereken şey düalizmin Zerdüşt inanışına sonradan eklendiğidir. Pûrrızâ, s. 104. Eski İran'da tek tanrı ve düalist inanç konusunda geniş bilgi bkz. Muhammed Muîn, "Yegânegî ve Dûgânegî Der Mezdiyesnâ", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 52-64; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 227-228; Mehmet Alıcı, *Kadîm İran'da Din (Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı)*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

İran'ın peygamberi" olarak da nitelenen Zerdüşt'ün, MÖ VI. yüzyılda Akamenidler döneminde yaşadığı da varsayılmaktadır. Bazı kaynaklarda ise, Zerdüşt'ün Keyânî padişahı Goştâsp'ın çağdaşı olduğu, dinini bu padişah zamanında yaymaya başladığı ve Goştâsp'ın onun dinini kabul ettiği aktarılmaktadır. Zerdüşt, *Gatalar*'da bu padişahın adını dört defa dile getirmiştir.[261]

Batıda Zoroaster (Zarathustra) şeklinde bilinen Zerdüşt kelimesi "güzel develere sahip" anlamına gelmektedir. Onbeş yaşında kostî[262] bağlamış, otuz yaşında ise iyi düşünce meleği Vehumene, Zerdüşt'e haberler getirmiş, onu miraca çıkarmış ve orada Ahura Mazda tarafından peygamber olarak seçilmiştir.[263]

Zerdüşt ismini halk etimolojisi, "yaşayan yıldız" anlamında kullanmaktadır. Efsaneye göre, dağılmakta olan bir yıldız Zerdüşt'e çarpmış ve onu göğe çıkarmıştır. Ona yaşayan yıldız anlamında "Zaratuştra" adı da bu sebeple verilmiştir.[264] Bazı kaynaklarda, eski birçok kitapta Zerdüştle İbrahim Peygamberden aynı kişi olarak bahsedildiği de yer almaktadır.[265]

Dinî rivayetlere göre Zerdüşt'ün Espîtemân hanedanından, Pûrşasp ve Dûğdû'nun oğlu olduğu aktarılmaktadır. Hayatı mucizelerle dolu olan Zerdüşt'ün babası Pûrşasp'ın adı "boz renkli atların sahibi", annesi Dûğdû'nun adı ise "süt sağan kimse" anlamına gelmektedir.[266] Adı, bazı sözlük yazarlarına göre "ilk yaratılan, saf nur, doğru sözlü, Yezdân'ın nuru, ateşperestlerin lideri" anlamına gelen Zerdüşt'ün üç

---

[261] Dûsthâh, *Avesta* II/1045; Şemîsâ, s. 487.

[262] *Gustîc* ya da *kostî*: Zerdüşt inanırlarının bellerine bağladıkları bir kemer. İslâm'ın ilk dönemlerinde gayr-ı müslimler, Müslümanlardan ayrı görünmek için bu kemeri ya da şalı bağlamakla yükümlüydüler. İleri bölümlerde bu konuyla ilgili geniş bilgi verilmiştir.

[263] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 648; Mîrbâkırî Ferd, s. 18; Rypka, s. 33; Pîrniyâ, s. 423; Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007, s. 508. Bazı kaynaklarda ise Zerdüşt'ün kırk yaşında peygamber seçildiği aktarılmaktadır. Pûrrızâ, s. 91.

[264] Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi,* Isparta 1999, s. 103. Zerdüşt adı, Yunancaya "Zoroastres" biçiminde geçmiş ve anlam kaymasına uğrayarak "yıldıza kurban sunan, yıldız tapıcısı" anlamında kullanılmıştır. Alıcı, s. 5.

[265] Şemîsâ, s. 306. Zerdüştîlerin İslâm'ın başlangıç yıllarında kendi inançlarının gücünü artırmak için Zerdüşt ile İbrahim peygamber ve Şit, Urmiya, Uzeyr, Elyasa ile Eyyüb peygamber arasında kurulan ilgi için bkz. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 116-131; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi,* Pinhan Yay., İstanbul 2012, s. 108-110. "Filhakika, Zerdüşt *Zend-Avesta*'da Heômo veya Hôm namında bir zatın ve vahiy ve ilhamlarından pek çok bahs eylemektedir. Zerdüşt'ün Hôm itlak ettiği zatın hazreti İbrahim olduğunu zannedebiliriz. Hôm'a isnat edilen sözler de bu zannı teyit edecek vesikadandır. Avrupa müsteşriklerinden Thomas Hyde'ın netice-i tetkikatı bu zannı takviye edecek surette neticelenmiştir". M. Şemseddin, "Kadim İran'da Din", *Milel ve Nihal Dergisi*, Sayı: 2, 2004, s. 255. M. Şemseddin'in *Sebilürreşad Dergisi*'nde konuyla ilgili yayınlanan yazıları, Fuat Aydın tarafından geniş olarak derlenmiş ve *Milel ve Nihal Dergisi*'nin 2. sayısında (s. 229-260) yayınlanmıştır.

[266] Beyânî, s. 74; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî,* s. 192.

oğlu ve bir kızı olduğu belirtilir. Zerdüşt'ün üç eşi, üç oğlu ve üç kızı olduğunu aktaran kaynaklar da vardır. Onun öğretisini ilk kabul eden kişi, amcasının oğlu Maidyoimangha olmuştur.[267]

Zerdüşt'ün yaşadığı çağa ve coğrafyaya ilişkin olarak birçok araştırma sonucunda, ortaya farklı teoriler konulmuştur. Bu teoriler arasında akla en yatkın olanı, Zerdüşt'ün dinini MÖ 660-583 yılları arasında, Herodotos'un doğumundan yüzyıl önce Orta Asya'daki İran platosunun kuzey doğusunda yaymaya başladığı, günümüz İran'ının kuzey doğusunda yaşamış bulunan Med soyundan geldiği ve buradan doğuya, Orta Asya'ya seyahat ettiğidir. İran dil ve lehçelerinden biri olan Peştu ya da Pakhto'nun Avesta diliyle çok yakın bir ilgiye sahip olması gibi veriler de bu görüşü desteklemektedir. Darmesteter de aynı yönde görüş bildirmiştir.[268] Christensen ise Zerdüşt'ün Ahamenişlerden önceki dönemlerde yaşadığını aktarmıştır.[269]

Batılı kaynaklarda İran coğrafyasının peygamberi vasfıyla tanımlanan Zerdüşt'ün MÖ 660 yılında doğduğu bilgisi yer alır. Doğumu alâmet ve mucize yüklü olduğu için kara büyücüler tarafından öldürülmeye çalışıldığı; yirmi yaşında, ilerde görevlendirileceğini hissettiği vazifesine kendini hazırlamak için inzivaya çekildiği ve otuz yaşında ise Daiti Irmağı[270] kıyısında kendisine vahiy inmeye başladığı düşünülmektedir. İnsanları dinine davette ilk zamanlar başarılı olamamış fakat kralın sevdiği atını iyileştirdiği için onun lütfuna mazhar olmuştur. Sonunda hükümdar ve eşi de onun davetini kabul etmiştir.[271]

Çok sayıdaki tanrıyı ulûhiyet makamından indirerek Ahura Mazda adını verdiği tek tanrıya inanan ve Aryâîlerin ilk tek tanrıcı peygamberi olarak nitelenen[272] Zerdüşt,

---

[267] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 173.

[268] Said-i Nefîsî, "Fars Edebiyatı", *İslam Düşüncesi Tarihi,* III, -M. M. Şerif, İstanbul 1991, s. 261; Pîrniyâ, s. 75.

[269] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 43.

[270] Bazı doğubilimcileri *Avesta*'da geçen Daiti Irmağı'nın Aras Nehri'yle aynı olduğu inancındadır. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 96.

[271] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 190; Egon Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, (Çev.: Necati Açа), Dost Kitabevi, Ankara 1999, s. 157-158.

[272] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 7. Zerdüşt, Hintlilerin tabiat unsuru ilahlarına inanan Aryâîlerin bütün tanrılarına karşı çıkmıştır. Hintlilerin Asura'sına Mazda adını ekleyerek, tıpkı Musa peygamberin Yahve'si gibi, tek tanrıya inanmış ve diğer bütün ilahları yok saymıştır. Nitekim 44. Yesnâ'da şairâne bir üslupla "*Sana soruyorum Ey Ahura Mazda! Kimdir doğruluğun babası? Güneşe ve yıldıza yörüngesini gösteren ilk kişi kimdir? Suyun ve bitkilerin yaratıcısı kimdir? Faydalı aydınlığın ve karanlığın yaratıcısı kimdir? Uykuyu ve uyanıklığı getiren kimdir?*" tarzında birçok soru sormuştur. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 258.

on yıl süreyle İran'ın kuzey doğu bölgesinde insanları kendi inancına davet etmiştir. Davetinin sonucunda sadece bir kişi onun inancını kabul etmiş, sonunda Zerdüşt de ailesiyle birlikte Belh'e hicret etmek zorunda kalmıştır. Goştâsp'ın hüküm sürdüğü topraklarda davetine devam ettiği kaynaklarda aktarılmaktadır. İlk zamanlar çok az sayıda insan onun inancını benimsemiş, sonraları ise Hutasa, Zerdüşt'ü himaye etmiştir. Turanlıların saldırıları sırasında, Zerdüşt yetmiş yedi yaşında Belh'te ibadet halindeyken öldürülmüştür.[273] Zerdüşt'ü öldüren kişinin Turanlılara mensup bir Türk olduğu kabul edilir.[274]

Tarih boyunca büyük din önderlerinin başına gelen "bir yandan kişiliği yüceltilirken, diğer yandan öğretisinin ve buyruklarının göz ardı edilmesi" talihsizliği Zerdüşt için de yaşanmıştır. Ahura Mazda da tarihsel süreçte değiştirilerek, daha alt düzeydeki tanrılar tarafından çevrelenmiş ve insanbiçimli bir görünüm kazanmıştır.[275]

Bugüne gelinceye kadar Zerdüşt'ün öğretisi, "Zerdüşt'ün dini" ve "Zerdüştîlik" olarak adeta iki ayrı din biçimine girmiştir. Zerdüş'tün dini, onun asıl eseri olan *Gatalar*'da yer alan öğretileri içerirken; Zerdüştîlik ise gerek Zerdüşt öncesi eski İran halk inanışlarını, gerekse ondan sonraki dönemde bu inanca bitişenlerle eski saflığını yitiren ve *Yeni Avesta* kitabıyla karşımıza çıkan bir inanç görünümündedir.[276] Şeriati bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Biri Zerdüşt'ün getirdiği din, diğeri de Zerdüşt'ün yerine geçenlerin –idarecilerin ve mûbedlerin- yaptığı dindir. Avrupalı müsteşrikler bu ikiliği anlamışlardır. Bazen "Zerasterizm" diyorlar. Bundan amaçları, Zerdüştîlik dinidir. Bazen de "Zeratüşterizm" veya Zerdüşt dini diyorlar ki bunlar, araştırmacılar için Zerdüşt'ün gerçek çehresine yaklaştırabilecek belgeler toplamıdır."[277]

---

[273] Mîrbâkırî Ferd, s. 19; Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 267; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 111. Bazı kaynaklarda Zerdüşt'ün otuz yaşında mukâşefe halini yaşadığı ve Ahura Mazda'dan peygamberlik görevini aldığı aktarılmaktadır. Beyânî, s. 75-76. "Zerdüşt, on sene kadar Belh'te kaldıktan sonra kable'l-milat 529 senesinde, neşri din etmek üzere, Babiller nezdine azimet eylemiştir. Zerdüşt'ün bu esnada Keldanistan taraflarında seyahat icra etmekte olan Yunan hakimi Pitagor (Pythagore) ile mülakat etmiş olduğuna ihtimal verilmektedir. Saint Clément'in Pitagor'u, Zerdüşt'ün bir şakirdi olarak telakki etmesi bu ihtimali teyit edecek karâinedendir." Şemseddin, "Kadim İran'da Din", s. 244.

[274] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 308. *Bundehişn*'de, Zerdüşt'ün Tûrbrâtûr (Bratrokresh) adında bir kişi tarafından öldürüldüğü aktarılmaktadır. Pûrrızâ, s. 92.

[275] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 153-154.

[276] Mihrdâd Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, Tahran 1385 hş., s. 25.

[277] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 412.

Gatalar'a bakıldığında tek yaratıcının Ahura Mazda olarak kabul edildiği görülür. Varlık doğruluk (*râstî*) ve yalan (*doroc/ğ*) arasında iki kısma ayrılır. Ahura Mazda'nın yaratıkları, seçme özgürlüğüne sahip varlıklar olarak yaratılmıştır. Zerdüşt'ten sonra eski İran inanç ve düşünceleri bu inanca eklenmiş ve Zerdüşt'ün ömrü boyunca karşı mücadele verdiği bozuk itikatlar, onun öğretisinde bir başkalaşıma neden olmuştur.[278]

Zerdüşt'ün doğduğu tarih, yer ve hayatı hakkındaki belirsizlikler, hatta gerçekten yaşayıp yaşamamış olmasıyla ilgili tartışmalar bu öğretiye mensup kişiler açısından önemli görülmemiştir. Bu düşüncede olanlara göre, Zerdüşt öğretisi bütünüyle yeni ve sadece İranlılara özgü bir inanış sayılamaz. Bazı düşünürler, Hindu ve Zerdüştçülükteki (*İndra ve Andra; Mitra ve Mithra gibi*) bazı kutsal adların benzerliğinden dolayı bu iki dinin aynı kökene sahip olduğunu kabul etmektedir. Fakat tıpkı eski İran dillerinin Sanskritçenin lehçeleri sayılamayacağı gibi Zerdüştçülüğün de Hindu dininin bir biçimi olarak düşünülmesi doğru değildir. Kimi araştırmacılara göreyse "Zerdüşt bir peygamber değil, Doğu dinlerine özgü metafizik bir kuramı kaba eklemelerden arındırarak bir kesinlik ve bütünlüğe sahip bir sistem haline getirmiş reformcu" şeklinde de görülebilir.[279]

Şeriati, Zerdüşt için "ne yüzde yüz peygamber olduğuna inanıyorum, ne de yalancı olduğuna. Şunun için; verdiğim cevabın aklî, mantıkî, naklî veya nassa dayanan bir temelin üzerinde olması gerektiği konusunda taassubum var. Gerçi halk, meselenin çabuk hal edilmesini, bir sonuca ulaşmasını sever. Ekseriya diyorlar ki: "Sen hiçbir netice almadın, meseleyi muallâkta bıraktın" şeklinde değerlendirme yapmıştır.[280]

Birçok peygamberin hayatında karşımıza çıkan "hicret etme" metaforunun Zerdüştle ilgili olarak da anlatılması, daveti sırasında muhalifleri tarafından büyücülük ve sihirbazlıkla suçlanması, zindana atılması, hükümdarın çok sevdiği atını iyileştirmeyi başardığı için zindandan kurtulması gibi anlatımlar da ilgi çekicidir.[281]

---

[278] Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 25-26.

[279] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 146. Boyce ve onun düşüncesini paylaşan bazı araştırmacılara göre Zerdüşt, Hint ve Zerdüşt öncesi İran dini geleneklerinin etkisini taşıması bakımından bir din kurucusu olmaktan çok, mevcut geleneği yeniden tasnif eden bir kişiliktir. Zerdüşt'ün yeni bir din getiren peygamber değil de reformist olarak görülmesinin nedeni rahip olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Alıcı, s. 25-26.

[280] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 427.

[281] Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 106.

Zerdüşt'ün Âri dininin bekçileri konumundaki rahiplerin muhalefetiyle karşılaştığında "Nereye kaçmalı, nereye gitmeli? Beni ailemden ve aşiretimden uzaklaştırıyorlar; ne köyüm, ne de memleketin kötü reisleri benim yanımda (*Yesnâ* 46:1)" şeklinde Ahura Mazda'ya yakardığı aktarılmaktadır.[282] Eliade, Zerdüşt'ün doğumuyla ilgili olağanüstülükler arasında yer alan şu anlatımı aktarmıştır: "O doğduğunda ve büyürken su ve bitkiler çok sevindi, o doğduğunda ve büyürken su ve bitkiler de büyüdü" (*Yaşt* 13:93).[283]

Pehlevi dilinden İsveççeye 1908 yılında Nathan Söderblom tarafından çevrilen *Avesta'dan Bölümler* kitabının Türkçe çevirisinin hemen başında "Zerdüşt'ün Ahura Mazda'ya Yakarışı" kısmında yer alan aşağıdaki ifadeler de, Şemîsâ'nın bazı eski kaynaklarda Zerdüşt ve İbrahim peygamberden aynı kişi olarak bahsedildiğine ilişkin aktardığı bilgiyi anlamamıza yardımcı olabilir:

"Sorarım sana, Tanrım! Doğrusunu söyle bana. Kutsal varlığın atası, ilk babası kimdi? Güneşle yıldızların yollarını çizen kim? Ay kimin gücüyle büyür, küçülür? Bunları anlat bana, her şeyi, her şeyi anlat, Tanrım. Sorarım sana, Tanrım! Doğrusunu söyle bana, Kim düzene getirdi dünyayı, Kim tuttu tüm göğü?"[284]

Yüksek düzeyde eğitim gördüğü, kendi döneminin geçerli birçok bilim dalında derin bilgi ve birikim sahibi olduğu da aktarılan Zerdüşt'ün doğumundan önce annesinin büyük bir nurla sarıldığı ve "üç gece boyunca, evinin kenarlarının ateş içinde gibi göründüğü" (Zātspram 5) rivayet edilmiştir. Hayatıyla ilgili farklı mitolojik anlatımlar bulunan Zerdüşt'e annesinin hamile kalması da ilginçtir. *Dînkerd*'de yer alan anlatıma göre, Zerdüşt'ün gökyüzünde yaratılan bedeninin özü yağmurla yere düşer ve bitkilerin büyümesini sağlar. Peygamberin akrabaları arasında yer alan hiç doğurmamış iki genç inek bu bitkilerden yer ve bu öz onların sütüne geçer. Haoma bitkisiyle karıştırılan sütü içen ana-babası, ilk kez birleşir ve kadın Zerdüşt'e hamile kalır.[285]

Zerdüşt inancına mensup kişiler, önceleri Ahura Mazda'nın dünyayı yarattığına inanıyorlardı. Onlara göre Spentâ Mînû[286] (Kutsal Akıl) ve Engere Mînû[287] (Ehrimen)

---

[282] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 377.
[283] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 255.
[284] Zerdüşt, *Avesta Bölümler*, (Çev. ve Haz.: Eshat Ayata), Kora Yay., İstanbul 1998, s. 9.
[285] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 379; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 176.
[286] Kötü, çirkin ve şer olan her şey Engere Mînû'nun safındadır. Güzel, iyi, hayır olan her şey ise Spante Mînû'nun safındadır. Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 393. Bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 638-639.

da Ahura Mazda'nın[288] yaratıkları olup, devamlı birbiriyle savaş halindeydiler. Ahura Mazda ölümsüz ruhları yaratmış ve Spante Mînû'ya yardımcı olarak göndermiş, insanları da kendi yollarını bulmaları için özgür bırakmıştır. İnanırlarına göre Zerdüşt, insanları şeytanlara itaat etmekten ve onlara tapınmaktan alıkoymak, onları "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel" (*endîşe-yi nîk, goftâr-i nîk ve kirdâr-i nîk*) işlemeye yöneltmek için gönderilmiştir.[289]

Mînû-yi Hired'de çokça vurgulanan bu üç esas, hemen hemen bütün öğüt metinlerinde de Mezdîyesnâ inanışının temeli kabul edilmiştir. Amerikalı düşünür Whitney'e göre, hiçbir felsefe ve öğretide Zerdüştîlikteki bu üç temel esas kadar öğretici ve uygulanabilir bir düşünceye ulaşmak mümkün değildir.[290]

Ateşi, Tanrının kutsal bir vergisi olarak kabul eden ve hiçbir zaman ona tapmamış olduğu düşünülen Zerdüşt, insanları cisim olmayan, yemeye ve kurbana ihtiyaç duymayan Tanrıya inanmaya çağırmıştır. Sarhoş edici özelliğe sahip *haoma* bitkisini[291]

---

[287] Engere Mînû: Ehrimen'in düşünceleri. Sonraları Ehrimen olarak bilinmiştir. Ahura Mazda'ya karşı değil, Spenta Mînû'ya (mukaddes ve temiz düşünce/akıl) ve kutsala karşı bir kavram olarak ortaya konmuştur. Alman yazar Goethe'nin *Faust* eserinin Zerdüşt inanışındaki bu düşüncesinin etkisini taşıdığına inanılmaktadır. Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 991.

[288] Ahura Mazda, önce düşünüp sonra eyleme geçer. Ehrimen ise önce eyleme geçip sonra düşünür. "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 149.

[289] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 648-649; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 8; Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 99-100. *Humat*: iyi düşünce, *hūxt (hukht)*: iyi söz, *huwaršt (havaresht)*: iyi amel demektir. Bunlar sembolik olarak cennetin üç katının ismidir. Eski Zerdüştî inanışa göre, *Avesta*'da da geçtiği üzere gökyüzü dört kat olarak tasavvur edilmiştir. Yeryüzüne yakınlıklarına göre yıldızlar, ay, güneş ve sonsuz ışık. Bazen bulut tabakası beşinci kat olarak, bu dördüne eklenmiştir. *Dinkerd*'e göre Berzâh yeryüzü ile yıldızlar tabakası arasındadır. Cennet ise yıldızlar tabakasının üzerindedir. Zeynuddîn Kiyâyî Nejâd, bütün zamanlarda ve mekânlarda irfan düşüncesini formüle eden bu üçlü sözün (iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel) *Avesta*'da tekrar söylendiğini ifade etmektedir. Ona göre bütün inanışların esası aynı hakikati ifade etmektir. Kiyâyî Nejâd, s. 30.

[290] Bkz. *Mînû-yi Hıred*, 38. Bölüm, md; Muhammed Cevâd Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", *Mecellât-i Târih*, Sayı: 5-6, 1345 hş., s. 189-190; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 476.

[291] *Hûm/Haoma*: (*Avesta*'da *homa*, Sanskritçede *soma*) Özel bazı bitkilerin sularından elde edilen ve süt ile karıştırılan bir içecektir. Kutsal bitki kabul edilen haoma'dan elde edilen içeceğin kişiye ölümsüzlük kazandırdığı belirtilir. *Yeni Avesta*'da özellikle *Yeştler*'de bu içecekten bahsedilir. *Bundehişn*'de bitkilerin padişahı olarak geçer. Sarhoşluk veren bu içeceğin Zerdüşt zamanında yasaklandığı da düşünülmektedir. Nyberg'e (1889-1974) göre homa bitkisi, günümüzde İran ve Afganistan dağlarında yetişen *ephedra* olarak bilinen bitkiyle aynıdır. Homa'dan *Gatalar*'da kötü bir bitki şeklinde söz edilirken, *Yeni Avesta*'da (*Yesnâ*) övülmüştür. *Dînkerd*'de içilmesi iyi şeylerden biri olarak geçmektedir. Dûsthâh, *Avesta* II/1086-1087; Teymûr-i Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", *Mecelle-yi Mutâleât-i Îrânî*, Yıl: 3, Sayı: 6, Kirman 1383 hş., s. 103; Gündüz, "Mecusilik", s. 520. Haoma hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Ca'fer Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr ve Dâstânvârehâ Der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1386 hş., s. 898-899; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 49-51; Rahîm Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1383 hş., s. 645-647; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 484-485; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 387-388. Eliade, soma bitkisinin Mücavat Dağı'nda (*Rig Veda* X, 34, 1, *Yaşt* IX, 14) yetiştiğini ve dağ doruklarının aşkın dünyayı ifade ettiğini belirtir. Zerdüşt, *haoma* içmeyi sürdürenlerin

içmeyi yasaklayan, insanları çalışmaya, ziraatle uğraşmaya teşvik eden Zerdüşt'e göre; inanç sahibi bir kimsenin yapacağı en iyi iş bir ev yapmak, eşi ve çocuklarını koruyup gözetmek ve onların eğitimleriyle meşgul olup geçimlerini temin etmektir.[292]

Zerdüşt'ün öğretisinde tek başına iyi söz söylemek yeterli görülmemiş, düşünce, söz ve davranışta da iyi olmak gerekli sayılmıştır. Onun inancına göre, her bin yılda bir Zerdüşt'ün soyundan bir kimse işleri düzene koymak için gelecektir. İnsanın, ölüm ve hastalığın olmadığı cennete gidebilmesi için iyiler için genişleyen, kötülere ise "kıldan ince kılıçtan keskin" bir şekil alan Çînvad (Sırat) Köprüsü'nden geçmesi gerekir. Bu köprüden ancak iyi amel işleyenler geçebilecek, kötü amel sahipleri cehennemde kalacak, iyi ve kötü ameli birbirine eşit olanlar ise Hemistekân'a (Hamistaqan/Araf/ Berzâh) gidecektir.[293] Sonraları tahrif olan ve farklı inanç özellikleri gösteren Zerdüştîlik, bazı araştırmacılara göre başlangıçta tevhid inancıyla uyuşmaktaydı. Bu düşüncede olan araştırmacılar Zerdüştîliğin tevhit inancına benzer özellikleri nedeniyle tek ilahlı dinler grubuna girdiği kanaatindedir.[294]

Son Sasani imparatoru Yezdigerd'in Müslüman Araplara yenilerek öldürülmesinden sonra (651), inançlarındaki ateşe hürmet nedeniyle kendilerine daha önce "ateşe tapanlar" adı verilen Zerdüştîler için "Mecusî" tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Arap fethinden sonra bu bölgede yaşamak istemeyen ve bu nedenle İran'dan Hindistan'a göç eden Zerdüştîlerin soyundan gelen ve günümüzde de Hindistan'da yaşayanlara ise "Parsîler" adı verilmektedir.[295]

---

cezalandırılması için yakarır ve "Bu pis içkiyi ne zaman çarpacaksın" (*Yesnâ* 48:10) der. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 255, 379. Parsi Teolog Dhalla'ya göre haoma içmeyi kaldıran Zerdüşt'ün ölümünden kısa bir zaman sonra takipçileri, haoma ayinini yeniden inançlarına eklemiştir. Alıcı, s. 183. Avesta dilinin bir uzantısı veya kalıntısı olan Zazacayı konuşan Zazalarca ibadet edilen Tanrıya bugün de *Haoma* denilmektedir. Sümerlerdeki *Uma*'nın günümüz *Haoma*'sının en eski biçimi olduğunu söyleyen birçok araştırmacı da vardır. Ayata, "Ön Açıklama" *Avesta Bölümler*, Kora Yay., s. 12.

[292] Mîrbâkırî Ferd, s. 19.

[293] *Vedalar*'a göre ruhlar, dünya hayatındaki amellerinin karşılığını görmek üzere iki yere gidecektir. Amelleri iyi olan insanlar iyiler diyarına/*svarga*'ya, kötüler ise karanlık ve soğuk olan kötüler diyarına/ *loka* veya *narakaloka*'ya gidecektir. Yitik, "Hinduizm", s. 279.

[294] Mîrbâkırî Ferd, s. 20.

[295] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 145. Mecusîler için (Pehlevice *Magûsyâ*/magoci, Eski Farsça *Magûş*/magush, Avesta dilinde *Magâv*/magav) bugünkü Farsçada *Muğ* kavramı kullanılmaktadır. Muğ, Zerdüşt'ten önce eski İran inanışında ruhanîler için kullanılan bir isimdi. Bu inanıştaki birçok husus Zerdüşt inancına da geçmiştir. Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 308.

Gerek İslâm'ı seçerek Müslüman olan, gerekse eski inanışlarına bağlı kalmakta direten İranlılar birçok araştırmacının da vurguladığı üzere "millî damar"larını korumakta ısrarcı olmuştur. Bunun ifadesi olarak da İranlıların asla Araplaşmadıkları, Arapların İran topraklarını teslim almalarına rağmen "İran ruhunu esir almak"ta başarılı olamadıkları yönünde de değerlendirmeler yapılmıştır.[296] Sarsıcı bir kitap olan *Yaralı Bilinç*'in yazarı Dâryûş Şâyegân'ın bu anlamdaki "İran ulusu, geçmişte hiçbir zaman kendi kimliğini yitirmedi; her zaman yabancıları kendi içinde eritmeyi bildi ve kendi yaratıcılığına yeni bir şekil kazandırmayı başardı" sözleri de son derece önemlidir.[297]

Kur'an-ı Kerim'de de bir ayette Mecusîlerden bahsedilmektedir. Ayet şöyledir: "*Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sabiîler, Hristiyanlar, Mecusîler ve Allah'a ortak koşanlar var ya; Allah, kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah, her şeye şahittir* (Hac 22:17)."[298] Sasanilerin yıkılışıyla birlikte güç kaybeden Mecusîlere müslüman yöneticiler, Hz. Muhammed'in "Onlara ehl-i kitap gibi muamele yapın" sözüne binaen, zimmî muamelesi yapmıştır. Kadınlarıyla evlenmemek ve kestiklerini yememek kaydıyla cizyeye bağlanmalarına izin verilen Mecusîlere, Hz. Muhammed'in bizzat kendisi, Yemen ve Hecer Mecusîleri örneğinde olduğu üzere bu muameleyi yapmıştır.[299]

---

[296] Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 991. "Türkiye İçin İran" başlıklı yazısında İsmail Kara, İran'ı "*uzun tarihi boyunca hususiyetlerini korumak konusunda ayak diretmiş, gayret göstermiş devletlerden biri, millî damarlarını İslâmiyet'in bile gerektiği ölçüde törpüleyemediği, İslâmiyet öncesi Fars kültürünü her zaman canlı tutmuş bir ülke*" şeklinde tarif eder. Kara, önemli değerlendirmesinin devamında Türkiye'nin İranla münasebetlerinin çok eski olduğunu fakat ülkemiz açısından görmezden gelinemeyecek kadar önemli olan İran üzerine yeteri kadar eğinilmediğini belirtir. İsmail Kara, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Kitabevi Yay., İstanbul 1998, s. 150-162.

[297] Dâryûş Şâyegân, *Batı Karşısında Asya*, (Çev. Derya Örs), Sitare Yay., Ankara 2012, s. 100.

[298] *Kur'an-ı Kerim Meali*, Komisyon, Diyanet Yay., Ankara 2006, s. 131. Hüseyin Hatemi, Mecusîlerin bu ayette kitap ehliyle birlikte, müşriklerden ayrı anılması nedeniyle, Zerdüşt'ün *Kur'an-ı Kerim*'de adı açıkça anılmayan Tevhid dini peygamberlerinden birisi olabileceğini, büyük ihtimalle bu din sonradan tahrif edilmiş ve ikinci bir görünüm kazanmıştır. Eski İran'da başlangıçta "kışkırtıcı ve kandırıcı" olarak kabul edilen Ehrimen'in sonradan bir şer tanrısına dönüşmesi Hristiyanlıktaki tahrife benzemektedir. C. Huart da (*La Perse Antique*, s. 96) Sasaniler döneminde tek tanrıcı/monotheistique bir eğilim görüldüğü düşüncesindedir. "İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası da İran'da küçük bir azınlık olan Zerdüştîleri ehl-i kitap'dan saymaktadır". Diğer ehl-i kitap mensupları gibi, inançlarında serbest bırakıldıkları halde çok az bir kesim dışında Zerdüştîlerin büyük çoğunluğunun İslâm'ı kabul etmesi de bu görüşü desteklemektedir. Sühreverdî (h. 549-587, Şeyhu'l-İşrak) de bu inançta idi. "Dipnotlar/H. Hatemi", Mutahhari, *Adl-i İlâhî*, (Çeviren ve Notlandıran: Hüseyin Hatemi), İşaret Yay., İstanbul 1988, s. 436-438.

[299] Gündüz, "Mecusilik", s. 507, 511-512.

Eskiçağda Hinduizm dışındaki inançların tersine, bir eylem dini olarak da tanımlanan[300] Zerdüştlüğü Şeriati, "yapıcı, mutlu, iyimser fakat aşırı yüzeysel ve ruhsuz bir din" şeklinde tanımlamıştır. Eski tarihte "kudret, debdebe, geniş ve büyük bir medeniyet" olan Zerdüşt inancı Şeriati'nin tabiriyle "zerâfetten, derin insanî sanattan, yüce ve güzel bir ahlâktan" yoksun olması nedeniyle günümüz dünyasına hitap etmekten uzaktır.[301]

Günümüzde, İran'da daha çok Yezd ve Kirman şehirlerinde yaşayan Zerdüştîlerin sayı olarak sekiz ya da dokuz bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Zerdüştîlerin bir kısmı da Tahran, Isfahan ve Şiraz gibi büyük şehirlere göç etmiştir. Bazı Zerdüştîler ise petrol kuyuları sektöründe çalışmak amacıyla Bakü'ye yerleşmiştir. İran'da Zerdüştîler için dinsiz anlamında "gebrân/geberân" tabiri kullanılmaktaydı. Fakat onlar kendileri için bu tabirin kullanılmasını kabul etmezler ve kendilerini "iyi din/bihdîn"e mensup görürler. Nitekim Meşrutiyet inkılâbı döneminden bu yana onların resmî isimleri Zerdüştî olarak değiştirilmiştir.[302] 1357 İslâm inkılabıyla da Zerdüştîlerin hakları anayasal güvence altına alınmıştır.[303]

Zerdüşt'ün tek tanrıcılığı savunduğunu ortaya koymanın anlamı, onun sözcülüğünü yaptığı iddia edilen hak ve hakikati benimsemeyi ve yüceltmeyi gerektirir, yoksa Zerdüşt'ün şahsını, ırkını ve ait olduğu coğrafyayı değil. Zerdüşt eğer bir peygamber olarak kabul edilecekse; onun millî ve bölgesel bir hak ve hakikatin sözcüsü konumuna indirgenmemesi, tahrif olmuş öğretisinin yüceltilmemesi ve her türlü putçuluğu yıkmak için gönderilen peygamberlerin yeni bir putçuluğa araç kılınmaması gerekir.[304]

---

[300] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 157, 160.

[301] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 395.

[302] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 213-214. "Zerdüştlerin sayısı 20.yy'da hızla azalmıştır. Günümüzde iki yüz binden az Zerdüştün, dünyanın değişik yerlerinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Zerdüştler dinlerini yaymak için çalışmamakta ve yeni insanları dinlerine kabul etmemektedirler. Bu durum onların sayılarının sürekli biçimde azalmasına neden olmaktadır." David S. Kidder&Noah D. Oppenheim, *Entelektüelin Kutsal Kitabı*, (Çev.: Egemen Yılgür), Maya Kitap, İstanbul 2013, s. 29.

[303] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 304.

[304] Avrupa dillerindeki yayınlarından sonra, Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda da ilgi görmeye başlayan Zerdüşt ve eseri *Avesta*'ya karşı Osmanlı'nın son dönemindeki alakaya ilişkin Cemil Meriç şu dikkat çekici tespitleri yapar: "Şark düşmanı intelijansiyamızın, şarklı bir hakîme karşı beslediği bu derin muhabbeti nasıl izah edeceğiz? Avrupa'ya olan sadakatiyle. Zira, şairlerimizin terennümü bu Zerdüşt, Avrupalı bir Zerdüşt'tür. Ve Zerdüştperest ulemamızın tek amacı vardır. İslâmiyeti unutturmak… Cenâb'ın *Avrupa Mektupları*'nda şunları okuyoruz: "İran'ın filozof-u tabiîsi Zerdüşt'tür. Ruh-u farsı hiçbir kuvvet hattâ İslâm'ın kılıcı bile, tamamiyle Zent-Avesta'dan ayıramadı.

1.5.3.2. Budizm

Budizm, İran topraklarında Hristiyanlıktan önce kendine yer bulmuş ve Sasaniler döneminde gelişmiştir. Bazı araştırmacılara göre Buda inancı, Yunanlıların hükümdarlığı zamanında Eşkaniler döneminde (MÖ 80) İran'ın doğusunda, Belh coğrafyasında gelişme göstermiştir. Belh şehrinde inşa edilen Nevbehâr adındaki mabed, bu inancın doğu İran bölgesinde edindiği yeri göstermesi bakımından önemlidir. Rivayetlere göre Sasaniler döneminin sonunda yüze yakın Budist tapınağı ve binlerce İranlı veya farklı uluslardan Budist rahib Belh'te yaşamıştır. Sasanilerin son döneminde Çinli gezginlerin de gördükleri bu Budist mabedini, Müslüman Araplar *puthâne* olarak adlandırmıştır. Hâlen aynı bölgede Budizm inancına mensup insanların varlığından söz edilmektedir. Unsûrî'nin (ö. 431/1039) *Sorh But u Hong But* adındaki manzum hikâyesi de Budist inanışının etkilerini gösteren eserlerden biri kabul edilmektedir.[305]

İslâm öncesi Hint coğrafyasında etkin olan Budizm, bugün de üzerinde durulan felsefî bir düşüncedir. Buda **(**MÖ 563-483), İslâm öncesi dönemde Hindistan'da yaşadığı tahmin edilen ruhanî bir öğretmen ve Budizm'in kurucusudur. Buda, Sanskrit dilinde (Buddha) kelime olarak "uyanık, akıllı, uyanmak, idrak etmek, bilinçlenmek" anlamına gelmektedir. Buda, Nirvana'ya ulaşmak için kendini disipline etmeyi sekiz aşamalı bir yöntem biçiminde ortaya koyar: "Doğru iman, doğru karar, doğru konuşma, doğru amel, doğru yaşama, doğru çaba, doğru düşünce ve doğru yoğunlaşma". Ayrıca tüm ilâhî dinlerin insanlara mutlak uyulması gereken düsturlar olarak getirdiği "öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, zina etmeyeceksin, yalan söylemeyeceksin ve içki içmeyeceksin" ilkeleri Buda'nın düşüncesinde de mevcuttur.[306]

Mutahharî (1920-1979), *Upanişadlar*'la ilgili olarak Gandi'nin (1869-1948) *Budur Benim Dinim* eserinde, *Upanişadlar*'ı araştırmakla üç temel esasa vardığını aktarır. Bunlardan birincisi zât'ın/nefs bilinmesi, ikincisi kendini tanıyan herkesin Allah'ı ve dünyayı tanıyacağı ve üçüncüsü de bütün dünyada bir güç ve iyiliğin mevcut

---

Aşk-ı nîrân (ateş sevgisi) ile kalb-i İran arasında sanki ezelî bir ateş-pervane nispeti var". Meriç, *Bu Ülke*, s. 150.

[305] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 55; Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 288; Mîrbâkırî Ferd, s. 52; Pîrniyâ, s. 440-441; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 342-43.

[306] C. A. Kadir, "İslâm Öncesi Hint Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi,* I, M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1990, s. 50; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 290. Budizmle ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Yitik, "Budizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007, s. 307-355.

oluşu ve bunun dışında hiç bir şeyin olmayışıdır.[307] *Upanişadlar*, Hint düşüncesinin en önemli ve en berrak kaynağı kabul edilmektedir. *Upanişadlar*, Hint kutsal metinleri içerisinde en son düzenlenen metindir.[308]

Avrupa dillerinde F. Müller, C. Salemann ve W. Henning (1908-1967) gibi birçok araştırmacının çabaları sonucunda Buda inancına ait metinler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. İranbilimci araştırmacıların yeni çalışmalarıyla da gerek dilbilimsel, gerekse din ve edebiyat tarihi bakımından Buda inancının tanınmasına katkı sağlanmaktadır. Budizm düşüncesi edebî ürünlerde de etkisini göstermiştir. İran edebiyatında Unsurî'nin daha önce adı geçen eserinin yanı sıra, Tolstoy'un eserlerinde ve Alman *Tränenkrüglein* hikâyesinde bu izler görülebilir. "Tüm dogmalardan kurtulmak için tuttuğum yol beni Siddharta'ya götürdü" diyen Alman yazar Herman Hesse'nin (1877-1962) *Sıddharta*[309] eseri de Buda düşüncesinin çağdaş Avrupa kültüründeki etkilerinin bir ürünüdür.[310]

Varlıklı bir aileden gelen ve son derece müreffeh bir hayat içinde yaşayan Buda'nın mistik düşüncelere yönelmesiyle ilgili olarak farklı anlatımlar yapılmıştır. Yaşlı bir insanla karşılaşınca yaşlılığı, hasta bir insanla karşılaşınca hastalığı, ölü bir insanla karşılaşınca da ölümü idrak eden Buda'nın eski dünyası değişir ve düşünceye dalan bir adam oluverir. Birçok mutasavvıf'ın hayatında yer alan dönüş hikâyelerini çağrıştıran bu öyküyle Belhli şehzâde İbrahim Ethem'in serüveni de son derece benzerlik arzetmektedir.[311]

Buda, eski Hint'in Veda dini ve eski İran inancınının çok sayıdaki tanrılarını reddetmiştir. Buda'nın tanrıların çokluğuna karşı çıkışı aynı zamanda sınıf düzenine de karşı çıkması anlamına gelmektedir. Buda inancında ahlâk şu on şey üzerine bina edilmiştir. Şeriati'ye göre, Buda'nın yüzünün sert çizgilerinin işareti olarak da anlaşılabilicek olan bu menfi/hayırcı on esas şöyledir:

1- Hayvanları öldürmemek.

2. Başkasının mallarını harcamamak.

3. Pislikten ve iffetsizlikten uzak durmak.

---

[307] Murtazâ Mutahharî, *Ahlâk Felsefesi*, (Çev.: Hasan Almaz), Ağaç Yay., İstanbul 2008, s. 36-38.
[308] Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007, s. 294.
[309] Bkz. Herman Hesse, *Siddharta*, (Çev.: Kâmuran Şipal), Can Yay., İstanbul 2009.
[310] Rypka, s. 138, 140.
[311] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 327-328.

4. Aldatmaktan uzak durmak.

5. Mideyi tıka-basa doldurmaktan sakınmak (özellikle öğleden sonraları).

6. İçkiden, sarhoşluktan uzak durmak.

7. Dans, müzik, şarkı, şenlik, faydasız iş ve oyundan sakınmak.

8. Aletlerin süsünü, zinetleri ve görünür güzellikleri reddetmek.

9. Yumuşak yataktan ayrılmak (aile ve ocak anlamında, salt yatak anlamında değil).

10. Altın ve gümüşü reddetmek.[312]

1.5.3.3. Yahudilik ve Hristiyanlık

Yahudilik inancı eski dönemlerden bu yana İran coğrafyasında yaşamış inançlardan biridir. Sasaniler döneminde de huzurlu bir yaşam alanına sahip olan bu inanç mensupları, Kûruş'un Babil'i fethetmesi sonucu esaretten kurtulmuş ve özgürce yaşama hakkına kavuşmuştur. Yahudiler İran'ın Şûş, Hemedân, Rey ve Isfahan gibi şehirlerinde sükûnet içinde, kendi inançlarının gereklerini yerine getirmiştir.[313] Belh şehrinin kapılarından birinin Arap fetihlerinden sonra bile "*Dervâze-yi Yehûd*: Yahudi Kapısı" adıyla bilinmesi, bu geniş güvenli yaşam alanının kanıtıdır.[314]

Hristiyanlık, Eşkaniler dönemi ve Sasanilerin başlangıç evrelerinde henüz Rum ülkesinin resmî dini olmadan önce, İran ve Rum yönetimleri arasında tartışma ve çekişmelere konu olmaksızın Erbil, Kerkük, Gîlân ve Bâhter'e kadar birçok şehirde hoşgörüyle karşılanmıştır. Sasaniler başlangıç döneminde, ülke dışından Hristiyanlık dinini yaymak için yapılan faaliyetlere karşı sessiz kalmıştır. Fakat mûbedlerin kışkırtmaları ve Rum ülkesinin Hristiyanları himaye politikası sonucu, II. Şapûr kendi ülkesindeki bu tebaâya karşı ihtiyatlı davranmaya başlamıştır. Sasanilerin kendilerinden önceki Eşkaniler ve Ahamenişler döneminden farklı olarak, din-devlet bütünlüğü

[312] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 341, 344; Pûrrızâ, s. 379.
[313] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 289.
[314] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 342.

anlayışını esas olmaları Hristiyanlığın etkinliğini sınırlamada önemli bir rol oynamıştır.[315]

Zamanla Hristiyanlık, Rum ülkesinden İran topraklarına taşınmış ve İran ülkesinde Zerdüşt inancının en büyük rakibi ve Sasani hükümdarlığının birliğini tehdit eden bir güce dönüşmüştür. I. Şapûr'un bir kısım Rum esirlerine, yeni kurulan şehirlerde iskân imkânı vermesi sonucunda Hristiyanlık İran'da gelişme göstermiş ve bu gelişim milâdî III. yüzyıla kadar da devam etmiştir. Rum ülkesi imparatorunun Hristiyanlığı resmî din olarak ilanına kadar, Hristiyanlık inancı İran topraklarında kısmî de olsa güvenli bir yaşam alanına sahip olmuştur. Rum ülkesi Konstantini'nin Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte, İran coğrafyasında yaşayan Hristiyanlar siyaseten Rum ülkesinin tarafına geçmiştir. Sayıları az olmayan bu inanç mensuplarının yeni siyasetleri nedeniyle, Sasanilerin daha önce gösterdikleri hoşgörülü anlayışın yerini, takip ve yasaklama politikası almıştır. Bu baskıların sonucunda, İran Hristiyanları Rum ülkesiyle olan bağlantılarını kesmek durumunda kalmış ve kendilerine özgü yeni bir anlayış geliştirmişlerdir.[316] Hüsrev-i Enûşîrvân döneminde ise Hristiyanlar kendi inançlarını yaşama konusunda özgür olmakla birlikte, dinlerini tebliğ etme hakkına sahip değildi.[317]

1.5.3.4. Zervanizm

Eski İran dinlerinden biri olan Zervanizm, Mezdiyesnâ'nın bir fırkası ve Zerdüştlüğün kolu kabul edilmiştir. Zervanizm inanışı, Sasaniler döneminde yaygınlık kazanmış düşüncelerden biridir. İbadet şekilleri bakımından Zerdüştlükle ortaklıkları bulunan Zervanizm, itikat olarak bu inançla farklılıklar taşır. Bu inançta dünyanın idaresinin Ahura Mazda ve Ehrimen'e dayandığı kabul edilir. Zervanizm, Sasanilerde yönetim tabakasında kendine mensup bulacak kadar ilerleme sağlamıştır. Zerdüşt inancı mensupları arasında bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına da neden olan Zervanizmden geriye, Zerdüşt inancının gölgesinde kalmış olması nedeniyle pek fazla eser

---

[315] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 291; Pîrniyâ, s. 438-439.
[316] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 371; Mîrbâkırî Ferd, s. 52-53.
[317] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 95; Pûrrızâ, s. 376-377. Cemil Meriç, Hristiyanlık düşüncesi üzerindeki Zerdüşt inanışının tesirini ifade etmek maksadıyla, "Hristiyanlık, Zerdüşt olmadan anlaşılamaz" ifadelerini kullanmıştır. Meriç, *Bu Ülke*, s. 147.

kalmamıştır. *Mînû-yi Hired*[318] ve *Bundehişn* gibi eserlerin üzerinde Zervanizm düşüncesinin etkileri bulunmaktadır. Hristiyanların kendi inançlarının doğruluğundan ve diğer inançların yanlışlığından söz eden eserlerinde de İranlıların bağlı olduğu Zervanizmden söz edilmiştir.[319]

Zervan, Zerdüşt Pehlevi edebiyatında zaman ve kaderin tanrısı olarak geçmektedir. Özellikle Hristiyan yazarların rivayetine göre Zervanizm inanışında Zervan, Ormuzd ve Ehrimen'in babası sayılmaktadır. Pehlevi edebiyatı eserlerinde genellikle Zervan, Ormuzd'dan daha aşağı bir konumdadır. Ezelî ve ebedî olan, Ormuzd'un kendisidir.[320]

Zervan hakkında Avrupa dillerinde oldukça geniş araştırmalar yapılmıştır. R. C. Zaehner'in (1913-1974) kitap çalışmasının yanı sıra, bu konuda Mary Boyce (1920-2006) ve Molé'un makaleleri ve Guillemin'in kitabına da bakılabilir. Farsça eserler içerisinde ise Christensen ve Mihrdâd Bahâr'ın çalışmalarında detaylı bilgiler yer almaktadır.[321]

Zervanîler, zamanın nihayetsiz olduğunu ve bütün yaratıkların zamanın eseri olduğuna inanırlar. Onlar, Hurmüzd ve Ehrimen'i Zervan'ın ya da ezelî zamanın iki çocuğu olarak görürler. Dehrîler şeklinde de adlandırılan bu inanç mensupları, dünyanın yani zamanın başının ve sonunun olmadığını sanırlar.[322] Zervaniyye olarak da adlandırılan bu düşünüşün, Zerdüşt dininde belirmiş olan ikiciliği gidererek bir tür "tevhîd" anlayışına yönelmeye çalıştığı da düşünülmektedir.[323]

İran inanışları arasında oldukça eski bir geçmişe sahip olan Zervan inanışı "zaman" düşüncesiyle ilgili görünmekle birlikte, sadece "zaman" anlamına gelmemektedir. Bu ilginin yanı sıra Zervan inanışı, "kader/yazgı" kavramıyla birlikte de anılır. Bu ilişkinin sonucu olarak, Zervanizm cebriye inanışının ortaya çıkışında da

---

[318] *Mînû-yi Hired* eseri Zervanizm düşüncesiyle ilgili olmakla birlikte, âlemin yaratılışı konusuna çok fazla yer vermemiştir. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 162.
[319] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 650; Mîrbâkırî Ferd, s. 54.
[320] Tefezzulî, *Minû-yi Hired*, s. 107.
[321] Zervan ve düşüncesi üzerine yapılmış özgün çalışmalar ve ayrıntılı bilgi için bkz. R. C. Zaehner, *Zurvan*, Oxford, 1955; M. Boyce "Some Reflections on Zurvanism" *BSOAS* 19, 1957, 304-316; M. Molé, "Le problème zurvanite" *JA*. 1959, 431-469; J. Duchesne-Guillemin, *La religion de I'ran ancien*, Paris, 1962, 302; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 171; Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kâdîm*, (Çev.: Z. Safâ), Tahran 1336 hş., s. 123-141; Mihrdâd Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, Tahran 1378 hş.; Dûsthâh, *Avesta* II/995-997.
[322] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 109.
[323] "Dipnotlar/H. Hatemi", Mutahhari, *Adl-i İlâhî*, s. 444.

etkili olmuştur. MÖ XV. yüzyıla ait Babil kalıntılarındaki bazı yazıtlarda Zervan adında bir tanrıdan söz edildiği de kaynaklarda yer almaktadır.[324]

1.5.3.5. Maniheizm

Sasaniler döneminde ortaya çıkan önemli inanışlardan biri de Maniheizmdir. Maniheizm düşüncesinin kurucusu olan Mani, milâdî 215 yılında Mardinu'da (Mardin) doğmuştur. On üç yaşında kendisine ilk vahiy gelmiştir. Yirmi beş yaşında, bu vahiy tekrar etmiş ve en doğru dini tebliğ etmesi ondan istenmiştir. İbn Nedim'in *el-Fihrist* eserinde de geçtiği üzere I. Şapûr'un tahta oturduğu gün, padişahın meclisine kabul edilmiştir. Mani'nin ortaya çıkışı Marcion'dan yüz yıl, Bardesanes'ten ise yetmiş yıl sonra olmuştur. Bu yönüyle Mani, gnostik mirası bu iki isimden almıştır.[325]

Mani, gençlik yıllarında Hint, Turan ve Belucistân ülkelerine seyahatler yapmış, yolculukları sırasında Budizm ve Brahmanizm dinlerinin yanı sıra Helenizm gibi birçok inancı da tanıma fırsatı bulmuştur. Mani, I. Şapûr'un hükümdarlığı zamanında peygamberlik iddiasıyla tebliğe başlamış ve onun desteğini de görmüştür. Şapûr'un bu desteğine karşılık Mani, *Şapûrgân* adında bir eser kaleme almıştır. Şapûr'un Rumlara karşı zafer kazanma konusunda, halkın desteğini alabilmesine katkı sağlayacağını düşündüğü için bu inanca bağlılık gösterisinde bulunduğu düşünülmektedir. Şapûr daha sonraları ise Zerdüşt inancına bağlanmıştır. Mani inancının yaygınlık kazanmasının üzerindeki etkenlerden biri de, savunduğu düşüncelerinin bölgede konuşulan farklı dillere çevrilmesi olmuştur. Mani inancına ait eserlerin güzel bir hat ve çeşitli süslemelerle yayınlanması insanların beğenisine de hitap etmiştir. Mani'nin nakkaşlık yeteneğinin ürünü olan eserinin adı *Erj/teng*'dir. Mani'nin ressamlıktaki asıl amacı, okuryazarlığı bulunmayan insanlara iyi ve kötüyü resmederek göstermektir.[326] Çünkü Mani'ye göre insanların büyük bir kısmı okuryazar olmadığından dolayı hakikati öğrenemiyordu ve bunun sonucunda da kötülüklere yöneliyordu.[327]

---

[324] Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 140; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 346-347.
[325] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 201-202.
[326] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 1889; Rypka, s. 139; Mîrbâkırî Ferd, s. 54-55; Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 321; Kiyâyî Nejâd, s. 48-49; Pîrniyâ, s. 288, 431-432; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 82;
[327] Pûrrızâ, s. 385.

Mani'nin annesi ve babası Eşkaniler hanedanındandır. Babası Fâtik, aslen Hemedanlı olup sonradan Babil'e hicret etmiştir.[328] Seçkin bir aileye mensup olan ve kendisini Zerdüşt, Buda ve İsa Peygamber gibi tanrının görevlendirdiği bir elçi olarak tanıtan[329] Mani'nin, daha küçük yaşta babası tarafından özel bir eğitime tâbi tutulduğu ve et yemekten[330] sakındırıldığı aktarılır. Babasının ona özel bir ilgi göstermesinin nedeni, yaratıcı tarafından bir melek aracılığıyla Mani'nin küçüklüğünde babasına bazı haberler verilmesi gösterilmektedir. Sabiî inanışı üzerine yetişen Mani, yetişkinlik dönemine ulaştığında, artık eski inancıyla ikna olmayacak noktaya erişmiştir. O, arayış ve düşünüşünün sonunda kötülüğün kıyamete kadar devamlı olarak varolacağı inancına ulaşmıştır. Mani, Sabiîlerde son derece önem verilen gusül ve temizliği tasvip etmişse de, irfan (gnosticisme) düşüncesine daha çok önem vermiştir. Mani, *Tevrat*'ı tümüyle reddetmiş fakat *İncil*'i kabul etmiştir.[331]

Lukonin de, Mani'nin milâdî 243 yılında mevcut inanışları birleştiren "yeni bir inancın kurucusu" unvanıyla hükümdar Şapûr'un huzuruna kabul edildiğini ve yirmi beş yaşındaki Mani'nin bundan önce doğuya yaptığı gezileri sayesinde Buda ve Brahmanizm'in yanı sıra, Orta Asya inançlarını da tanıma fırsatı bulduğunu belirtir. Seyyid Hüseyin Takîzâde de bu konuyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, Mani'nin öğretilerinin Hristiyanlık (Gnostik), eski Babil inançları, Yunan Helenizmi, Zerdüşt inanışı ve diğer İran inanışlarından bir terkip olduğunu ifade etmiştir.[332]

Mani, "evrensel bir din kaygısı" sonucu farklı inançlardan aldığı çeşitli değerleri yeni bir terkiple ortaya koymuştur.[333] Mani inanışının Zerdüştîlikle farkı, Mani inancında kötülük devamlılık özelliğindedir ve ebede kadar sürecektir.[334]

İbn Nedim (ö. 385/995), *el-Fihrist* eserinde Mani'nin peygamberliğe seçilişini haber veren meleğin "*Selam sana Mani! Tanrı seni insanları hak dine çağırman için*

---

[328] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 193.
[329] Ghirshman, s. 380.
[330] Bîrûnî ve İbn Esir'e göre Mani öğretisinde et yemek "seçkin"ler için yasaklanmıştı. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 339. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda da insanlara et yerine sebze yemeleri (*vejetaryen*) tavsiye edilmiş ve sebze yiyen insanların daha uzun ömürlü olacakları anlatılmıştır. Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 162.
[331] Pîrniyâ, s. 431.
[332] Lukonin, s. 118-119; Kiyâyî Nejâd, s. 50 (Takîzâde, *Mâni ve Dîn-i Û*, s. 30'dan naklen); Pûrrızâ, s. 383.
[333] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 201.
[334] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 110.

görevlendirdi" tarzında sözler söylediğini aktarmıştır. Aynı eserde, Mani daha küçük yaştayken, annesinin onunla ilgili güzel rüyalar gördüğü, hatta bir defasında uyanık halde iken bir kimsenin gelip Mani'yi de beraberinde alarak yerden göğe yükseldiği, bu yükselişten bir ya da iki gün sonra tekrar Mani'yi yere indirdiği de aktarılmaktadır. *Milel ve'n-Nihâl*'de ise *Şapûrgân* eserinden Mani'ye ait şu sözlere yer verilmiştir: "*Her zaman peygamberler hikmet ve hakikati insanlara aktarmışlardır. Bir zaman Hindistan'da Buda adındaki peygamber, bir zaman İran'da Zerdüşt adındaki peygamber, bir zaman ise batı coğrafyasında İsa adındaki peygamber bu hakikati açıkça beyan etmişlerdir. Sonuncu olarak ise yaratıcının peygamberi olan ben Mani, Babil coğrafyasında hakikatleri yaymak için görevlendirildim."*[335]

Tenasüh inancını Budizm'den, övgüyü Zerdüşt inancından ve kurtarıcının (mehdi) doğuşunu Hristiyanlıktan alan Mani'nin nasihatlerinin kaynağının Zerdüşt'ün düşünceleri olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Mani inancında asıl iki kuvvet (nur ve zulmet) arasındaki mücadeleye inanılmış ve yaratılışın geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üç devreden oluştuğu ileri sürülmüştür. Mani'nin eserleri arasında *Şapûrgân, Erj/teng, Kefâlâ, Seferu'l-esrâr, Zebûr, Nâmehâ, Kenzu'l-ihyâ, İncîl-i Mânî, Tovbenâme* ve *Kitâb-i Kâvân*'ın isimleri zikredilmektedir.[336] İbn Nedim'in eserinde ise Mani'ye ait yedi kitaptan söz edilmiştir. Kendi kitaplarının yanı sıra, takipçileri tarafından kaleme alınan yetmiş beş kitap ve risale bulunması da Mani düşüncesinin eski İran'daki tesirini göstermesi bakımından son derece önemlidir.[337]

İlk İran minyatürlerinin Mani'nin kitaplarında yer aldığı düşünülmektedir. Özellikle İslâm sonrası Fars edebiyatında Mani, "Nakkâş Mani" olarak yer almıştır. Rivayetlere bakılacak olursa nakkâşlığı Çin'de öğrenmiştir. Firdevsî de eserinde Mani'nin nakkaşlıktaki benzersizliğini dile getirmiştir.[338] Zerdüşt rahiplerinin "sapkın"

---

[335] Kiyâyî Nejâd, s. 49-50. (İbn Nedim, *el- Fihrist*, s. 392'den naklen, *Milel ve'n-Nihâl*, Reşîd-i Yâsemî yayını, s. 84); Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 194.

[336] Mîrbâkırî Ferd, s. 56-57; Lukonin, s. 119. Mani ve takipçilerinin kaleme aldığı kitaplarının içeriği hakkında geniş bilgi için bkz. Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 99-106. Mani edebiyatı hakkında geniş bilgi için bkz. Gershevitch, Ilya-Boyce, Mary, *Edebiyyât-i Devrân-i Îrân-i Bâstân*, (Çev.: Yedullah Mansûrî), Tahran 1377 hş., s. 155-176.

[337] Zebîhullâh-ı Safâ, "Dûrnumâyî Ez Seyr-i Ulûm ve Hikmet Der Îrân", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahran*, Sayı: II, 1339 hş., s. 14.

[338] Şemîsâ, s. 515; Kiyâyî Nejâd, s. 55. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 211.

bir inanış şeklinde değerlendirdiği Maniheizm, bazı düşünürlere göre müstakil bir din olmaktan çok, kendi döneminde varolan inanışlara karşı çıkan bir düşünce sistemidir.[339]

Said-i Nefisî'ye göre Mani inancı, İran tasavvuf düşüncesini de etkilemiştir. Yahudi, Hristiyan ve Yunan düşüncelerinin etkisinde kalan Mani inancının taşıdığı etki, bu düşünce aracılığıyla İran tasavvuf düşüncesine de geçmiştir. Bu etkinin en açık izleri "siyah nur ve beyaz nur" telakkisinde görülmektedir. Sasaniler döneminde taraftar toplayan Mani inancına ilgi gösterenler, kendini seçkin ve mutlu addedenlere karşı genellikle aşağılanmış ve mutsuz kalmış topluluklardır.[340]

Bazı araştırmacılar ud aletinin, bu dönemde yaşamış olan Mani tarafından icad edildiğini düşünmektedir. Mani mabedlerinin genellikle musikiyle tanışık oluşu, hem müzik kültürünün İran coğrafyasında eski bir geçmişe sahip oluşunu, hem de Sasaniler döneminde bu alanda son derece yaygın bir kültürün bulunduğunu göstermektedir. Sasaniler döneminde bazı dinî ve edebî eserler "hunyâger" adındaki okuyucular tarafından müzik aletleri eşliğinde de söylenmiştir. Dönemin tanınmış saz sanatkârları ve çalgıcıları arasında Bârbed, Serkeş ve Nekîsâ'nın isimleri geçmektedir. İran musikisine ait birçok aletin mucidi olarak da Bârbed gösterilmektedir. Sasanilerin son dönemlerinde hunyagerlerin, padişah sarayındaki dört asıl makam arasında yer almış olması da dikkat çekicidir.[341] Eski İran padişahlarından I. Erdeşîr, Behrâm-i Gur,

---

[339] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 146. Hüseyin Hatemi, Mani'nin büyük ihtimalle Zerdüştlüğün Paulus'u olduğunu, Mani'nin "ikici" düşünceye dayanması bakımından Zerdüşt'ün büyük önem verdiği tevhit inancını bulandıran kişi olduğu düşüncesindedir. "Dipnotlar/H. Hatemi", Mutahhari, *Adl-i İlâhî*, s. 437.

[340] Abdurrefî Hakîkat, *Târîh-i İrfân ve 'Arifân-i Îrânî*, Tahran 1375 hş., s. 43.

[341] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 273; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 465-466; Gershevitch-Boyce, s. 109. Boyce'a göre eski İran'da eserlerin aktarıcıları arasında yer alan *hunyâgerler*, Eşkaniler döneminden önce de etkindi. Bu okuyucuların yüksek sesle söyledikleri eserler de muhtemelen nazım özelliğini taşımaktaydı. Sesli okuyuculuk olarak da adlandırılan hunyâgerliğin sadece belirli kişilere ait bir uğraş olmaktan ziyade, daha geniş kitleler tarafından da icra edildiği düşünülmektedir. Strabon, Partlar döneminde insanların eğitim ve öğretiminde yüksek sesle okuyuşun kullanıldığından söz etmiştir. Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 220. Hunyâgerler, Sasaniler döneminde sarayda önemli unsurlardan biri konumuna erişmiştir. Kendi zamanlarının aktarıcıları olan bu kişiler, şiirleri saz aleti eşliğinde söylerdi. İslâmî dönemde musikinin yasaklanması, sözlü kültür yerine yazılı kültürün hergeçen gün daha çok ön plana çıkması ve şiirde aruz kalıbının benimsenmesi gibi etkenlerin, eski İran şiirlerinin bugüne ulaşamamasında önemli bir rol oynadığı ileri sürülmüştür. Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 72. Hunyâgerler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Muîn, "Urfeûs-i Hunyâger", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 293-299.

Enûşîrvân ve Hüsrev-i Pervîz'in musiki sanatçılarına özel bir konum belirlemiş olmaları da İran'da bu kültüre verilen önemin göstergelerindendir.[342]

Mani düşüncesi üzerine yapılan araştırmalarda, bu inanışta ibadet olarak günde dört defa abdest veya teyemmümle güneşe dönerek[343] namaz kılındığı, her vakit on iki defa özel bir tesbihat yapıldığı, her ay yedi gün oruç tutulduğu ve zekât ve sadaka verildiğine dair bilgiler de yer almaktadır.[344]

Mani inanışının dayandığı eseslar "yedi mühür" biçiminde ifade edilmiştir. Bunlardan dördü manevî ve itikadî, üçü ise amel ve davranışlarla ilgilidir. Amel ve davranışa yönelik olanları ağzın mührü (küfür ve kötü sözlerden sakınma), elin mührü (nurlara zarar verici amellerden sakınma) ve gönlün mührü (şehevî arzulardan ve kötü emellerden sakınma) şeklinde formüle edilmiştir.[345]

Mani inancı çok hızlı yayılarak uzak bölgelere kadar ulaşmasına rağmen, birkaç yüzyıl sonra da ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Mani düşüncesinin hızlı yayılmasına rağmen böylesine çabuk ortadan kalkmasındaki etkenler arasında dünya görüşü ve felsefesinin karmaşıklığı, insanlara ağır sorumluluklar yüklemesi, dünyayı terk düşüncesinin varlığı, insan, yaratıcı ve yaratılışa ilişkin kötümser düşünceleri barındırması gibi hususlar sayılmıştır. Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi geçerli inançların Mani düşüncesi karşısında şiddetli muhalefeti de, bu inanışın gücünü yitirmesinde önemli rol oynamıştır.[346]

Hindistan ve Çin gibi ülkelere seyahatler yapan Mani'nin inanç ilkeleri ile Sabiîlerin inançları arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Mani, çocukluğunu Moğolistan bölgesindeki Sabiîler arasında geçirmiş ve ilk vahyini de çocukluğunda

---

[342] Pîrniyâ, s. 471-472. Mazdek inanışında musikiye öylesine önem verilmiştir ki, musıki manevî nurlardan biri olarak görülmüştür. Pûrrızâ, s. 400.

[343] Güneş birçok inanç ve kültürde saygı duyulan varlıklardan olmuştur. Eski Türklerde güneşe saygı ifadesi olarak, kapı doğuya açılırdı. Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil), Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yay., İstanbul 2007, s. 120.

[344] Kiyâyî Nejâd, s. 54; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 204-205.

[345] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 203-204.

[346] Mîrbâkırî Ferd, s. 57. Mani düşüncesinde ağır sorumluluklar olarak görülen et yememe, bir günlük azık ve bir kat elbiseden fazlasına sahip olmama, yeşile zarar vermeme, şarap içmeme, evlenmeme ve inanışı yaymak için devamlı sefer hali gibi sorumlulukları seçkin inanç mensupları yerine getirmek zorundaydı. Seçkinlerin dışında kalan sıradan insanlar ise dünyaya gönül bağlamamak şartıyla bu yasakların birçoğuna uymak zorunda değildi. Fakat Mani inanışına mensup sıradan insanlar, seçkinlerin bitkilerden oluşan yiyeceklerini bizzat koparmak ve diz çökerek onlara takdim etmekle sorumluydu. Seçkinler ise sıradan din bağlılarının bitkileri koparmakla nura verdikleri zarardan ötürü onlar için Tanrıdan bağışlanma dilerdi. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 204.

almıştır.[347] Mani inancı, kendi döneminde son derece yaygın olan efit (Ophites) felsefesine de oldukça yakındı.[348]

I. Şapûr'un desteğini almış olan Mani, Şapûr'un oğlu Hürmüz döneminde de yönetimin desteğini görmüştür. Mani, I. Behrâm döneminde Zerdüşt din adamlarının fetvasıyla öldürülmüştür. Yaklaşık bin yıl boyunca dünyanın geçerli inançlarından biri olma özelliğini taşıyan bu düşünce Batı Asya, Avrupa,[349] Kuzey Afrika, İspanya ve Çin sınırlarına kadar etkisini genişletmiştir. Uygur Türkleri'nin de resmî olarak kabul ettikleri Mani düşüncesi, özgün olmaktan çok, karma bir inançtır.[350]

1.5.3.6. Mazdekizm

İstahr bölgesinden olan Mazdek'in (Pehlevice *Mazdak*) Sasaniler döneminde ortaya çıkışı da, Mani'nin ortaya çıkışı gibi büyük bir hadisedir. Taberîye göre Mazdek, Dicle'nin doğu kıyısındaki Madariyâ'da doğmuştur. Dineverî'nin aktardığına göreyse Mazdek, Istahr halkından bir kimseydi. Bazı rivayetlerde ise Mazdek'in Tebrizli olduğu söylenir.[351]

"*Drîst-dên*" adındaki inanışı yayan Mazdekle ilgili *Mezdeknâme* ve *Kubâdnâme* kitaplarında aktarılan bir kısım efsanevî bilgiler bulunmaktadır. Zerdüşt dininin ıslah edilmesi düşüncesiyle ortaya çıkan Mazdek, ekonomik ve siyasî olarak zayıf durumdaki yönetimin bu halinden de yararlanmış ve etkinliğini artırmıştır. Fakirlik ve sıkıntı içerisinde yaşayan halkın sözcüsü gibi düşüncelerini cesurca ifade eden Mazdek'in ortaya çıkışını, Kubâd'ın ona desteğini ve onun görüşlerinin etkisiyle hazineyi halka açışını Firdevsî de eserinde aktarmıştır. Nûr (Yezdân) ve zulmet (Ehrimen) arasındaki ezelî mücadele anlayışı bakımından Mani ve Mazdek inancı arasında benzerlik de bulunmaktadır.[352]

---

[347] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 197.
[348] Lukonin, s. 121.
[349] Mani düşüncesinin Avrupaya girişi Afrika üzerinden gerçekleşmiştir. Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 206.
[350] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 332-335. Mani'nin öldürülüşüyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre, dinden çıkmakla suçlanan Mani'nin diri diri derisi yüzülmüş ve başı kesilerek Cündişapur'un sonraları "Mani Kapısı" adını alan girişine asılmıştır. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 207; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 83.
[351] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 337.
[352] Muîn, *Ferheng-i Fârsî,VI*, s. 1963; Mîrbâkırî Ferd, s. 58; Pîrniyâ, s. 435; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 206.

Mazdekîlik inancı, Mazdek tarafından Zerdüşt'ün kurmuş olduğu din ile Mani öğretileri ve Eflâtun'un *Cumhuriyet* eserinde ortaya koyduğu düşüncelerin mezcedilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Birçok inanışta olduğu gibi Mazdekîlik inancı da kurucusunun adıyla tanınmıştır. Zerdüştten yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşamış olan ve bu düşünceyi geliştiren Mazdek, hükümdar Kubâd döneminde (485-531) İran'ı büyük ölçüde etkilemiştir. Mazdek'in düşüncesinin temeli insanlar arası eşit servet paylaşımına dayanır. Öyle ki Mazdek, çok sayıda kadınla kendilerine harem kurmuş olan kişilerin, ellerinde tuttukları kadınlardan eşi olmayanlara vermelerini dahi istemiştir.[353]

Mazdek'e göre insanlar arasındaki çatışmanın iki nedeni, mal ve kadındır. Bu çatışmanın ortadan kalkabilmesi için zenginlerden mal ve kadın varlığının alınıp muhtaçlara dağıtılması ve eşitliğin sağlanması gerekir. Zahid bir kimse olan Mazdek, tıpkı Mani önderleri gibi et yemekten ve kadından sakınmıştır.[354] Mani öğretisinden de esinlenen Mazdek, öğretisine davet ettiği insanlardan kin ve düşmanlıktan sakınmalarını istemiştir. Zenginlerin, mallarını fakirlere vermelerini esas alan bu düşünce "İran komünizmi" olarak da adlandırılmıştır.[355]

Mazdek'in uzun yıllar Bizans topraklarında yaşadığı, Eflâtun'un *Cumhuriyet* eseri gibi birçok eseri okuduğu, özellikle *Medîne-yi Fâzılâ* eserinden etkilendiği aktarılmaktadır. Ayrı bir düşünce sistemi ortaya koyuncaya kadar bir Mani inanırı olan Mazdek, Kubâd'ın kendi iktidarını sağlamlaştırma düşüncesinin sonucu olarak yönetim tarafından da destek görmüştür. Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde de geçtiği üzere, Mazdek'in düşüncelerinin etkisiyle halkın ekonomik durumunun iyileştirilmesi için, hazine halka açılmıştır. Mazdek'in inanışının geniş kitlelere ulaşmasındaki en büyük etkenin savunduğu eşitlik fikri olduğu söylenebilir.[356]

---

[353] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 92-93; "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 145, 147.
[354] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 111.
[355] Ghirshman, s. 362.
[356] Pûrrızâ, s. 387-388; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 339-341.

1.5.3.7. Mitraizm

Saf olmayan bir Zerdüşt inancı ve Hristiyanlığın rakibi olarak da nitelenen[357] Mitraizm (*Avesta* ve Eski Farsçada *Mithrā,* Sansnkritçede *Mitra,* Pehlevicede *Mitre*) inancı, Sasanilerde yaygın inançlardan biridir. Darmesteter'e göre *mihr* kavramının anlamı dostluk ve muhabbettir. *Gatalar*'da "ahid/yemin ve sözleşme" anlamındaki *mitra* kavramı, *Avesta*'da Ahura'nın yaratıklarından biri olarak yer alır. İran ve Hint uygarlıkları arasında ortak bir düşünce biçiminde kabul edilen bu inancın eski şeklinde, Tanrı ile insanlar arasında aracı konumunda *mihr* bulunmaktadır. İran'da *mithra* şeklinde adlandırılan bu üstün güç, Hintteki *mitra* ile aynıdır. İranlıların dünyasında *mihr*'in yerini, İslâm sonrası dönemde Hz. Ali almıştır. Tasavvuftaki "insan-ı kâmil" sembolüyle de ilişkili olarak gösterilen mitraizm düşüncesinin izlerini sürenler, bu etkileşimin Bayezîd-i Bestâmî ve Mevlânâ'ya kadar uzandığı inancındadır.[358]

Mihr inanışı Rum askerler aracılığıyla Avrupa'ya kadar da ulaşmıştır. Miladî II. yüzyılda Commodus bu inanışı benimsemiş ve inanışa mensup kişilerin ayinlerine gizlice katılmıştır. İranlıların, sonbahar mevsiminde gece ve gündüzün eşit olduğu zaman diliminde kutladıkları *mihrgan bayramı*, bu inanışın eski İran'dan bugüne bir yansıması olarak görülebilir.[359]

Mitraizm inancının temeli büyüye dayanmaktadır. Geçmişe bağlanarak azamet kazanmış bir düşünce olan mitraizm inancında, tanrı ve insan arasında rabıta durumundaki büyücüler, dinî işlerin de yürütücüsü konumundaydı. Mitraizm, Şeriati'nin tabiriyle "tıpkı uzak, güzel ve debdebeli görünen bir köy gibidir. Ama içine girildiği zaman, pislik dolu ve berbat kokulu"dur.[360]

Mani ve Mazdek inancının halk kitleleri tarafından ilgiyle karşılanması, Zerdüşt dininin insanları ikna edemez noktaya gelmesiyle açıklanmaktadır. Halkın inancı olmaktan gittikçe uzaklaşan "Sasani-Mûbed" dinî yapısı Şeriati'nin ifadesiyle İslâm'ın bir tekmesiyle yıkılmıştır. İslâm gelmeyecek olsaydı, İran zaten Hristiyanlığın kucağına

---

[357] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi,* s. 145-146.
[358] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, VI*, s. 2056; Pîrniyâ, s. 436-437; Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân,* s. 22; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 348-349.
[359] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî,* s. 133-134.
[360] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 382.

düşecekti.[361] Zira Hristiyanlık, Sasanilerin son dönemlerinde Orta Asya'dan Uzak Asya'ya kadar İran coğrafyası üzerinde geniş bir nüfuza erişmişti.[362]

1.5.4. Sasanilerde Dil ve Edebiyat

Ahamenişlerin sonundan İslâm'ın başlangıcına kadar İran coğrafyasında kullanılan diller, Orta Farsça[363] şeklinde adlandırılmıştır. Doğu ve Batı Orta Farsça dilleri olarak iki kısma ayrılan bu dillerin şark grubu içerisinde Belhî, Sekâyî, Soğdî ve Hârezmî dilleri; batı grubunda ise Eşkânî Pehlevicesi ve Orta Farsça dilleri yer almaktadır. Bu döneme ait yazıtlar arasında *Nakş-i Rustem, Nakş-i Receb, Kâbe-yi Zerduşt* ve *Kitâbe-yi Kârtîr* gibi bazıları hâlâ tam olarak okunamamış eserler sayılabilir.[364]

Sasaniler dönemine ait eserlerin büyük kısmını Zerdüşt dini kaynaklı eserler oluşturmaktadır. Daha çok sözlü edebî ürünlere mahsus olduğu üzere, Sasaniler dönemine ait anlatılarda da gerçek kişilerle mitolojik kahramanların birbirinden ayırt edilmesi son derece zordur. Sasaniler dönemi anlatılarında Orta Farsça ile kaleme alınmış olan eserler arasında dinî içerikli olmayan eserlerin varlığından bahsedilse de, bu eserler de bir yönüyle dinî inançların etkisini taşımaktadır. Bu döneme ait eserlerin büyük çoğunluğu zamanla kaybolmuş veya unutulmaya yüz tutmuş, fakat İslâm sonrasında farklı dönemlerde sözlü geleneğe dayanılarak yazıya aktarılmıştır.[365]

Sasaniler dönemine İran dil ve edebiyatı açısından bakıldığında, eski dönemlere göre gerek günümüze yakınlığı, gerekse devlet ve din gücünün etkinliği bakımından geride daha çok eser kalmıştır. İran tarihinde ilmî ve hikemî geçmiş Avesta dönemine dayandırılmakla birlikte bu tür eserler için zirve çağ Sasaniler dönemidir.[366] Bu döneme ait eserler içerisinde macera, tarih, coğrafya, pendnâme, dinî şiir ve Avesta tefsiri gibi eserler sayılabilir. Dinî eserlerin yazımında *din debîrî* (dinî yazı), halk diline ait olanlarda *hâm debîrî* (genel yazı) ve ekonomik alana ait olanlarda *âmâr debîrî*

---

[361] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 380. İslâmın ortaya çıkışı, özellikle doğuda en çok Hristiyanlığın gelişimini etkilemiştir. İslâm bu coğrafyaya gelmemiş olsaydı; Hristiyanlık sadece İran topraklarına değil, belki de bütün doğuya egemen olacaktı. Pûrrızâ, s. 377.

[362] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 80.

[363] Orta Farsçanın (*Fârsî-yi Miyâne*) kullanılma dönemi olarak MÖ 300-MS 950 yılları arası da gösterilmiştir. Gershevitch-Boyce, s. 76.

[364] Rypka, s. 79; Mîrbâkırî Ferd, s. 60-61.

[365] Mîrbâkırî Ferd, s. 61; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 140.

[366] Safâ, "Dûrnumâyî Ez Seyr-i Ulûm ve Hikmet Der Îrân", s. 13.

(muhasebe yazısı) kullanılmıştır. Sasaniler zamanında kullanılan alfabenin 360'tan fazla harften meydana geldiği ve doğadaki yağmur sesini bile karşılayacak kadar geniş olduğu aktarılmaktadır.[367] Sasaniler döneminde kullanılan yazı türleri konusunda geniş bilgiler İbn Nedim'in *el-Fihrist* eserinde de yer almaktadır. Çok sayıdaki yazı türleri arasından ancak *dîn debîrî* ve *Avesta Yazısı* günümüze kadar gelebilmiştir.[368]

Sasaniler döneminde bugünkü Fars şiiri yapısına benzer, yani aruz tarzı bir şiirin varlığı sözkonusu değildir. Sasaniler dönemindeki Bârbed ve Nekîsâ gibi hunyagerlerin musiki aletleri eşliğinde söyledikleri şarkılar ve bu dönemde padişahların musikiye gösterdikleri özel alâka, nesirden farklı ve hece ölçüsünde bir anlatımın varlığını düşündürmektedir. Bunun yanı sıra *Avesta*'nın en eski bölümleri olan *Gatalar*'ın da yapı olarak hece ölçüsünde olduğu kabul edilmektedir. Yine Mani edebî ürünleri de eski dinî şiirin örnekleri biçiminde görülür. Alanın uzmanları tarafından *Dıreth-i Âsûrîk* ve *Yâdgâr-i Zerîrân* eserleri de mevzun birer eser kabul edilmiştir.[369]

Christensen, İran araştırmaları uzmanı Andréas'ın I. Şapûr'a ait bir taş yazıtın bitiş kısmında sekiz heceli bir ibare bulduğunu aktarmaktadır. Yine İbn Mukaffa, *Kelîle ve Dimne*'nin Hindistan'dan getirilişi münasebetiyle, Enûşîrvân tarafından sarayda düzenlenen meclise katılan hatip ve şairlerden bu konuda bir şeyler ortaya koymalarını istediğini söyler. Bütün bunlara ek olarak Devletşâh-ı Semerkandî'nin eserinde eski İran padişahlarından Behrâm-i Gur'a ait olduğu belirtilen bir şiirin yer alması, İslâm öncesi İran edebiyatında bugüne ulaşmamış olsa bile, şiirin varlığının delili görülmelidir.[370]

---

[367] İstilâmî, s. 7.

[368] Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 214.

[369] Zerrînkûb, *Nakd-i Edebî, I,* s. 181; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 112. Hunyagerlerin saray ile ilişkileri son derece güçlüydü. Av sırasında bile padişahla birlikte bulunurdu. II. Hüsrev'in Dicle kıyısında inşa ettirdiği bir seddin bitirilişi münasebetiyle düzenlenen açılışa hunyagerler de katılmıştır. Hunyagerlerin padişahlar katındaki değerini göstermesi bakımından şu anekdot ilginçtir: II. Hüsrev'in çok sevdiği siyah atı Şebdîz'in ölümünü haber veren kimsenin asılacağı bilindiğinden, bu haberin verilmesi için saraylılar Bârbed'den ricada bulunmuştur. Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 169.

[370] Pîrniyâ, s. 470-471. Pehlevi edebiyatında şiirin varlığı konusunda bilim adamları arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı yazarlar eski İranlıların şiir sanatı konusunda bilgi sahibi olmadıklarını, Arap aruzunun şiir ve şairliği onlara öğrettiğini ileri sürmüştür. Fakat Christensen ve Andreas'ın, Hâcîâbâd'ta bulunan I. Şapûr'a ait Pehlevice yazıtın sonunda yedi ya da sekiz heceli bazı şiirsel metinler yer aldığını tespit etmeleri bu düşüncenin yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Yine, Turfan'da bulunan Mani ve Mani takipçilerine ait bazı metinlerde de ilahiler ve şiir kıtaları bulunmuştur. Nitekim Jackson, Mani düşüncesi üzerine kaleme aldığı eserinde (*Researches in Manichaeism*, p. 133) bu şiirlerle ilgili tespitler yapmıştır. H. S. Nyberg de *Bundehişn*'de Zervân'ın övgüsüyle ilgili kısımda da bazı şiirsel kıtalar tespit etmiştir. Fransız araştırmacı Benvenist ise *Dıreht-i Âsûrîk* üzerine yaptığı incelemelerde bu eserin tümüyle manzum olduğunu ortaya koymuştur. Perviz Nâtil Hânlerî, *Vezn-i Şi'r-i Fârsî*, 1354 hş., s. 44-46.

Sasaniler dönemine ait olduğu düşünülen edebî eserlerden *Mînû-yi Hired*, *Ardâvîrafnâme* ve *Bundehişn* gibi eserler Pehlevice ile Yeni Farsça arasındaki dönemde kullanılan Pâzend diliyle kaleme alınmıştır. Pâzend, bir dil olarak kabul edilmesinin yanı sıra, aynı zamanda Zerdüşt inancına mensup insanların kutsal kitabı kabul edilen *Âvesta* tefsiri *Zend*'in yorumuna isim olarak da verilmiştir.[371] Orta Farsça adı verilen bu dönemden kalan eserlerin çoğunluğunda Zerdüşt inancının izleri bulunmaktadır. Yeni Farsçaya bu eserler aracılığıyla, çoğunluğu Zerdüşt inancına ait kavramları karşılayan kelimeler de geçmiştir.[372]

Bugüne ulaşan İslâm öncesi İran öğüt edebiyatı eserleri özellik olarak yerel ve millî bir görünüm arzetmektedir. İslâm öncesi dönemde edebî metinlere hâkim olan mahallî özellikler, İslâm sonrası edebiyatta farklılık göstermektedir. Bu dönemde İran edebiyatı kendisine ait hususiyetlerin yanı sıra Hint, Yunan, Yahudi ve Arap kültürünün bir bileşkesi olarak "*imtizâc/bireşimsel edebiyat (synthetic literature)"* şeklinde tanımlanabilecek ölçüde esnek ve zengin bir yapı kazanmıştır. Bu sentezin beslendiği kaynakların niteliğinin tespit edilebilmesi, özellikle şimdiye kadar üzerinde çok fazla çalışma yapılmayan İslâm öncesi döneme ilişkin karşılaştırmalı araştırmalara bağlıdır.[373]

Dinî inançlar ve edebiyata ilişkin ürünler üzerine yapılacak çalışmalar, sadece Fars edebiyatının İslâm öncesi dönemiyle İslâm sonrası dönemi arasındaki dil ve üslûp farklılığını ortaya koymakla kalmayacak, bunun yanı sıra kültürler arası etkileşime de ışık tutacaktır. Yaşadıkları çağ, coğrafya ve konuştukları dil farklı olsa bile toplumlar arası etkileşimin bazen mitolojilerdeki benzerliklere, hatta ortaklıklara kadar uzanmış olması şaşırtıcı değildir. Herodotos'un aktardığı bilgilerde, Kurûş'un çocukken bir köpek tarafından beslendiğine dair rivayet[374] ile Zerdüşt'ün bir kurdun ininde koyun tarafından emzirildiği yönündeki anlatım bu bakımdan ilginç bir örnektir.[375]

İslâm öncesi döneme ait gerek Pehlevice, gerekse daha eski dönemlere ait küçük yazıtlar boyutundaki çivi yazısı eserleri, edebî bakımdan çok fazla değer ifade etmeseler

---

[371] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 89-90.
[372] Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1999, s. 43.
[373] Ahmed-i Kerîmi-yi Hakâk, "Edeb, Ehlâk, Enderz: Teemmûlâtî Der Bâre-yi Se Mefhûm Der Ferheng-i Îrân", *Îrân Nâme*, Sayı: 28, 1368 hş., s. 652.
[374] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 30.
[375] Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 241.

de tarih ve dilbilim açısından son derece önemlidir. Bu yazıtlarda cümleler genellikle kısa, sade ve hayal vasfından uzak ve bir bakıma şiirsel bir görünüm taşımaktadır.[376] Edebî ürünlerin en ilk şekillerinin bütün dünya edebiyatlarında nazım biçiminde olduğu düşünülse de; bu şiirsel yapı, şekil ve anlatım olarak bugün sahip olduğumuz ölçü ve biçimlerle farklılıklar taşımaktadır.[377]

Sasaniler dönemi öğüt metinleri genel olarak din adamlarına ya da devlet adamlarına nispet edilmiştir. Din ve devlet bütünlüğü ya da uyumu diyebileceğimiz, birbirini tamamlayan ve muhafaza eden anlayışın bir ürünü olarak Sasanilerde padişahlar, Zerdüştîlik inancına destek olmuş, bu dinin temsilcisi konumundaki mûbedlere yakın alâka göstermiş ve böylelikle din ve devlet arasında çok sıkı ve güçlü bağların oluşması sağlanmıştır. I. Erdeşîr'in kendi yönetimi döneminde *Avesta*'ya ait metinlerin bir araya toplanması için Tansar'ı görevlendirmesi bunun göstergelerinden biri kabul edilmektedir. Din ve devlet arasındaki uyum ve münasebetler Zerdüşt inancının halk kesiminde de kolaylıkla yaygınlaşmasına büyük katkı sağlamıştır.[378]

Sasaniler döneminde sanat olgusu, milâdî III. yüzyıla kadar genel olarak daha çok "resmî tasvirler" biçimindedir. Padişah ve dinî kişiliklerin portrelerinin de bulunduğu resmî kitabe ve tasvirlerin yanı sıra Ahura Mazda, Mitra ve Anahita tasvirleri de Sasaniler döneminin hem devlet, hem de inanç dünyası hakkında bilgiler vermektedir. Vahşi hayvan figürleri, efsanevî kuşlar ve güller de bu döneme ait tasvirlerde dikkat çekmektedir.[379]

Sasaniler dönemine ait sanat eserleri çevre kültürleri de etkilemiştir. Sasanilere ait sanat eserlerinin etkisi Soğdca yazılan Bugut Türk Yazıtları üzerinde de görülmüştür. Bu etki sadece sanat boyutunda kalmamış, Zerdüşt inancı, Uygur Türkleri aracılığıyla Türk düşünce yapısına da nüfuz etmiştir.[380]

Yönetimde bulunmuş tarihî kişiliklere atfedilen öğüt metinlerinin yanı sıra bazı enderznâme ve pendnâme metinleri ise, Sasaniler döneminde kadılık, doğum, nikâh, temizlik ve kurbanla ilgili işleri tespit ve tanzim etmek, mabedlerdeki dinî tefrişat,

---

[376] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 29.
[377] Okay, "Edebiyat", s. 396.
[378] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 151; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 227; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 328-329.
[379] Lukonin, s. 148.
[380] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 96-97.

günahkârların itiraflarının dinlenmesi ve gerekirse affedilmesi ve kefaretlerin miktarının belirlenmesi gibi görevleri üstlenen ruhanîlere aittir.[381]

1.5.4.1. *Avesta* ve Avesta Edebiyatı

Avesta, İranlıların en eski eserlerinin genel adı ve Mezdâperestîlerin dinî eseridir. "Avesta" kavramı, *Avesta* kitabının kendisinde geçmemektedir. Orta Farsçada *Abestāg* biçiminde geçen bu kavram, Gershevitch'e göre "emir ve buyruk" anlamına gelmektedir.[382] Avesta kelimesinin "esas, tamal, asıl metin, sığınma" gibi anlamlara geldiği de düşünülmektedir.[383]

Avesta'nın adı Evistâ, Bistâk, Ebistağ, Îstâ, Bestâh, Âbestâ, Efestâ, Epestâ, Estâ ve Setâ biçimlerinde de kullanılmıştır. Tıpkı Zerdüşt'ün yaşadığı dönemin delillerle belirlenememesi gibi, *Rig Veda* ve *Tevrat*'tan sonra dünyanın en eski kitabı olarak kabul edilen *Avesta*'nın yazıya aktarıldığı dönem de tam tespit edilebilmiş değildir.[384]

Taberî gibi İslâmî dönem tarihçilerinin de aktardığına göre *Avesta* son derece geniş bir eserdir. West'e göre yirmi bir Nesk'ten oluşan eser, tahminen 345.700 kelimeden oluşmaktadır. Ancak bu geniş eserden günümüze, yaklaşık 83.000 kelime gelebilmiştir. Bu da Sasaniler döneminde yazıya geçirilen en eski nüsha olan büyük *Avesta*'nın dörtte biri kadardır.[385] Bugünkü şekli *Gatalar, Yesnâ, Yeştler, Vendîdâd, Vîspered* ve *Horde Avesta* olmak üzere altı bölümden meydana gelmektedir. Bazı dilbilimcilere göreyse Avesta kavramı "tanımak, bilmek, anlamak, ortaya çıkmak" gibi anlamları taşır. Hintlilerin en eski dinî eseri *Vîd/Veda* da aynı kavrama dayanmaktadır. Ali Ekber Caferi, "Avesta" kelimesinin, kelimenin başındaki olumsuzluk öneki "a"dan hareketle "gizli hazine, gizli sırlar" gibi anlamlara geldiği düşüncesindedir.[386]

---

[381] Atalay, s. 14-15.

[382] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 22. Ilya Gershevitch, *Destûr-i Zebân-i Soğdî-yi Mânuvî* (*A Grammar of Manichean Sogdian*, 1954) adlı önemli eserin yazarıdır. Soğd dili üzerine Teymûr-i Kâdirî tarafından yapılan bir çalışma da *Nizâm-i Fi'l Der Zebân-i Soğdî* (Basılmamış Doktora Tezi 1370 hş.) adlı eserdir.

[383] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 35.

[384] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 169-170, 173-174.

[385] Rızâzâde-yi Şafak, s. 33.

[386] Dûsthâh, *Avesta* II/932; Pîrniyâ, s. 421. *Nesk*: *Avesta*'da *nesk* olarak geçer. Kitap ya da büyük bir eserin her bölümü. Bazen tüm *Avesta*'yı anlatmak için de kullanılmıştır. "Avesta okumak" anlamında "Nesk okumak" tabiri de kullanılmaktadır. Dûsthâh, *Avesta* II/1065. *Horde Avesta (*Pehlevice *Hortek Âvestâk/Âpistâk)*: *Küçük Avesta* demektir. Bu eser, Âzerbâd-ı Mârespendân tarafından II. Şapûr döneminde (m. 310-379) kaleme alınmıştır. Kiyâyî Nejâd, s. 85. *Avesta*'nın Almanca "bilmek, bilgi"

Sasanilere kadar sözlü gelenek yoluyla aktarıla gelen *Avesta* kitabı, *Dînkerd*'de anlatıldığına göre ilk olarak Erdeşîr zamanında kitap haline getirilmiştir. Bu çalışma Erdeşîr'in Zerdüşt dinine yaptığı büyük bir hizmet şeklinde kabul edilmektedir. Rivayete göre İskender, *Avesta*'nın Yunancaya çevirisi yapıldıktan sonra asıl nüshasının yakılmasını emretmiştir. Bu yakılma hadisesinden sonra parçalar halinde *Avesta*'nın mevcut olan metinlerinin toplanması talimatını mûbedân-ı mûbed makamına veren kişi Erdeşîr olmuş fakat *Avesta*'nın toplanması I. Hüsrev zamanında tamamlanmıştır. *Dînkerd*'de *Avesta*'nın toplanması Tansar'a (ya da Tûser) nispet edilmiştir.[387]

Zerdüştîlerin kutsal kitabı kabul edilen ve çok az bir kısmı dışında kaybolan *Avesta*, Zerdüştî rivayetlere göre Goştâsp'ın emriyle on iki bin sığır derisi üzerine (bazı kaynaklarda altın sayfalar üzerine)[388] *din debîrî* yazısıyla yazılmıştır. İskender'in (*İskender-i Goceste/g*)[389] İran'ı fethi zamanında tıp, astronomi ve diğer ilimlerle ilgili kısımları Yunancaya aktarılarak eserin orijinali yakılmış ve denize atılmıştır. Eser, I. Belaş (51-78) zamanında bugün Avesta yazısı olarak adlandırılan yazıyla tekrar kaleme alınmıştır. *Avesta*, İran dillerinden biri kabul edilen ve eski Farsçaya yakın olduğu düşünülen bir dilde yazılmıştır. Zerdüştîlerin kutsal kitabının kaleme alındığı bu yazı dili, Sasaniler zamanında yaşayan bir dil olmadığı için mûbedler tarafından bile *Avesta* artık okunup anlaşılamıyordu. Bunun sonucu olarak eserin anlaşılabilmesi için, *Avesta*'nın şerhi ve tefsiri şeklinde yazılan ve *Zend*[390] adı verilen başka bir eser de

---

anlamındaki "wissen" sözcüğü ile yakınlığı da olabilir. "Dipnotlar/H. Hatemi", Mutahhari, *Adl-i İlâhî*, s. 437.

387 Rypka, s. 96-97; Mîrbâkırî Ferd, s. 50-51; Lukonin, s. 133. Tansar: Sasaniler döneminin dindar ve doğru sözlü kişisidir. *Hîrbedân-ı hîrbed* lakabıyla da tanınmıştır. Asıl adı Behrâm Hûrzâd olan Tansar, mûbedân-ı mûbed makamında bulunan bir kimseydi. Erdeşîr-i Bâbekân döneminde müsteşarlık ve bakanlık yapmıştır. Tarihte *Nâme-yi Tansar* eseriyle şöhret bulmuştur. Kiyâyî Nejâd, s. 140.

388 Bazı kaynaklarda ise ceylan derisi üzerine yazıldığı bilgisi yer almaktadır. Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 248.

389 *Goceste*: Lanetlik, habis, melun. Ateşkedeleri yıktırması, kutsal kitap *Avesta*'yı yaktırması ve muğları öldürtmesi nedeniyle İskender hakkında Zerdüşt edebiyatında "Mel'ûn İskender" tabiri kullanılmıştır. İskender, İran'ın birliğini ve gücünü bozan bir kimse olarak değerlendirilmiştir. Fakat *Şahnâme*'de İskender, Zerdüşt edebiyatı eserlerindeki lanetli özellikleriyle değil de, bir İranlı şehzâde olarak yer almaktadır. Bu durum da, Firdevsî'nin eserini ortaya koyarken tümüyle Zerdüşt geleneğine dayanmadığının delili olarak görülmüştür. Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 127-128; Yârşâtır, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", s. 188; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 16.

390 *Zend*, Müslümanların tarihi açısından "zendik" ya da "zındık" sözcüğüne kaynaklık etmesi bakımından da önemlidir. *Avesta*'yı metne bağlı kalmadan yorumlayanlara "zendik" denilmiştir. İslâm dünyasında ise zındık kavramı, Sünnî geleneğe uymayan yorumlar için kullanılmıştır. "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 149. Mezdâîlik inancına tâbi olmayan ya da bu inançtan

kaleme alınmıştır. Andreas ise *Avesta*'nın Eşkaniler döneminde Aramîce harflerle yazıldığı fakat sonraları yeni harflere aktarıldığı inancındadır.[391]

Avesta'ya ait bu güne kadar gelebilmiş derlemeler MÖ VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Yüzyıllar boyu, sözlü olarak nesilden nesile aktarıla gelen *Avesta*'nın bu gelenekle taşınmasının nedeni kimi araştırmacılara göre, İran halkının bu kutsal eseri yazabilecekleri bir alfabeye sahip olmamasıdır. Bunun sonucunda İranlılar, MÖ VII. yüzyıldan MS III. yüzyıla kadar *Avesta*'yı ezberlemek suretiyle taşımıştır. MS III. yüzyılda eserin aktarılabileceği bir alfabe oluşturulmuş ve *Zend Avesta* adı verilen eser, Hindistan'da *Avesta* üzerine çalışan ilk batılı araştırmacı Anquétil Duperron tarafından XVIII. yüzyılda batıya tanıtılmıştır.[392]

Cemil Meriç'in "ihtiyar Asya'yla genç Avrupa arasında ışıktan bir köprü"[393] olarak nitelediği *Avesta*'yı ele geçirmek için Duperron, Parsîliğe meyletmiş bir Fransız askeri rolüne bürünmüş ve Hindistan Zerdüştlerinden ders almış, sonunda bazı kitapları ve bu arada da *Avesta*'yı iki mendil ve iki gömleğine doldurarak Fransız Doğu Hindistan Cemiyeti'ne kaçırmıştır.[394] Sadece ilim merakıyla açıklanamayacak olan ilgi çekici anekdot, batılıların doğu mirasına ait eserleri "taşıma"larının örneklerinden de biridir.

Günümüzde büyük ilgi gören eski İran inanışının kutsal kitabı olarak kabul edilen *Avesta* konusundaki çalışmalarla batı dünyasının tanışması Anquétil Duperron'un

---

dönenler içinde kullanılan zındık kavramı, Tefezzulî'ye göre dinî metinleri şeriata ve geleneğe aykırı yorumlayanlara verilmiş bir isimdir. Dûsthâh, *Avesta* II/998. "Zandig" kavramı ilk olarak, miladî III. yüzyılda Kertir Kitabeleri'nde mani inanışı mensuplarını tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kavram "düalist inanışa sahip olanlar, Zerdüşt'e ait *Zend* kitabını açıklamak için yazılan bir eser, inançsız ve mülhid, Mani ve Mezdek'in takipçileri, zahirde inanmış fakat gerçekte inançsız kişi" gibi farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Zandig/zındık'ın çıkış noktasının, kadınların dinî rehberlik ettiği bir inanışı tarif için "zendîn" olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Nyberg bu kavramın "zand"dan alındığı ve zendîk kavramının da Yunanca gnostic kavramının karşılığında kullanıldığı inancındadır. Bahâr ise zandig kavramının Avestâî "zantay"a dayandığını ve "zan/bilmek" anlamına geldiğini belirtir. Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 353-355.

391 Muhsin Ebu'l-Kâsımî, "Evistâ", *DMBİ*, Tahran 1380 hş., X, s. 441.

392 Nefîsî, "Fars Edebiyatı", s. 261; Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 216. Uryân, sözlü biçimde nesilden nesile taşınan *Avesta*'nın o döneme kadar yazıya aktarılmayışını "gerekli görülmemesiyle" açıklamaktadır. Fakat eserin saldırılar sonucunda kaybolmakla yüzyüze kalması nedeniyle yazıya aktarılması kaçınılmaz olmuştur. s. 218.

393 Meriç, *Bu Ülke*, s. 148.

394 Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 103; Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 263. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sömürgesi haline gelen Hindistan'da misyoner kökenli Batılı araştırmacıların Parsîlere ait metinlerle tanışmasıyla birlikte, geleneksel yapılarını koruyan Hindistan Zerdüştîleri de Batılı bakış açısından etkilenmiştir. Bu durum Hindistan Zerdüştîlerinin Hristiyan temelli bir din algısının etkisinde kalmalarına da zemin hazırlamıştır. Alıcı, s. 263.

(1731-1805) çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Hint kültürüne de ilgi duyan Duperron, yirmili yaşlarda Hollanda'da İbranice, Arapça ve Farsça öğrendikten sonra Hint'e gitmiş ve 1771 yılında ilk olarak *Avesta*'nın Fransızca tercümesini, 1801'de de elli *Upanişad* tercümesini yayınlayarak Batı kütüphanesini zenginleştirmiştir. Duperron'un bu çevirisini Kleuker de bazı notlarla Almancaya çevirmiştir. Sonraları *Avesta* üzerinde Westergaard, Burnouf, Haug, Spigel, Silvestre de Sacy ve Chr. Bartholomae (1855-1925) gibi birçok araştırmacı tarafından da çalışmalar yapılmıştır.[395]

Hint, Doğu kadar Batı düşüncesi için de ilham kaynağı olmuştur. Batı'nın Hint coğrafyasıyla karşılaşmasında, Batılılar kendilerini şaşırtan bu düşünceye ait eserlerden çok sayıda çeviriler yapmıştır. Hint'i merak eden Batı, bu düşünce biçimiyle giriştiği kültürel alış verişler sırasında bir tahrif ve istismar da meydana getirmiştir. Konuyla ilgili Herder'in (1744-1803) *İnsanlık Tarihinin Felsefesi* eserinde Hind'le ilgili yaptığı tespitler önemlidir: "Brahmanlar Hintli'nin ruhunu öylesine inceltmiş, öylesine saflaştırmıştır ki, Hintlilerle Avrupalılar arasında yapılacak bir karşılaştırma, çok defa ikincilerin aleyhindedir. Dilleri de zariftir Hintliler'in, hareketleri de. Sakin, iyi kalpli, son derece temizdirler… Yaşayışları sadedir. Çocuklarını büyük bir şefkatle yetiştirirler, bütün inançlara saygı gösterir, yabancıların dinlerini hoş görürler. Ne yazık ki, o ülkenin şahane iklimi Hintli'yi fazla uysallaştırmış, fazla insanlaştırmıştır. Huzur içinde yaşarken maceracı kavimlerin istilasına uğramış, barışseverliğini çok pahalıya ödemiştir".[396]

Zerdüşt'e ait olduğu kabul edilen tanrının övgüsü, tabiatın vasfı, dua, ahlâkî ve dinî meseleler gibi hususları içeren *Avesta* kitabı, Sanskritçeye yakın, Hind-Vedâî adı da verilen Bakteryân ya da Zend olarak isimlendirilen bir dille kaleme alınmıştır.[397] *Avesta*'nın ilk defa 1771 yılında üç cilt kitap şeklinde Paris'te yayınlanmasıyla birlikte; diğer insanlar nazarında Perslerin de kendilerine ait bir dinlerinin olduğu gerçeği unutulduğu için, bu çeviri insanları böyle bir eserin varlığından şüphe duyacak noktaya getirmiştir.[398]

---

[395] Rypka, s. 50-51; Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, s. 37-38; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 19.
[396] Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, s. 52.
[397] Atalay, s. 4-5.
[398] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 157, 160.

Bugün elde bulunan *Avesta*'nın el yazmasının milâdî 1268 ya da 1287 yılına ait olduğu düşünülmektedir.[399] Avrupa'da 1771 yılında *Avesta* eseri yayınlanana kadar, eski İran'ın peygamberi olarak adlandırılan Zerdüşt, eski Yunan ve Rum dünyasında "büyük bir bilgin ve filozof" şeklinde tanınmaktaydı. Anquétil Duperron tarafından *Avesta*'nın çevirisinin Avrupa'da yayınlanmasıyla birlikte, iki yüzyıla yakın bir dönemde birçok araştırmacı bu eser üzerine araştırmalar yapmıştır. Bazı araştırmacılar çalışmalarına bir ömür vermiştir. "Eski İran'ın peygamberi" olarak tanımlanan Zerdüşt'ün öğretileri, bazı araştırmacılara göre sadece eski İran dünyasına hitap etmekle sınırlandırılamaz. Tarihsel süreç içerisinde birçok önemli şahsiyet gibi Zerdüşt'ün de öğretileri unutulmuş veya değiştirilmiş, kişiliği etrafında ise farklı anlatımlar oluşturulmuştur.[400]

Avesta'nın Avrupa'da yapılan bu çevirisinin anlaşılması ve kabul görmesi yaklaşık bir buçuk asır boyunca, özellikle eski Hint inanışı ve *Vedalar* üzerine yapılan çalışmaların sonucunda mümkün olmuştur. Çalışmalar sonunda araştırmacılar, Sanskrit dilinin de yardımıyla Anquétil Duperron için anlaşılması mümkün olmayan mefhumları anlama imkânına erişti. Zira Zerdüşt inanışının anlaşılabilmesi için hem o döneme ait İran inanışının, hem de İranlılarla aynı kökenden gelen ve dilleri de birbirine benzeyen Hintlilerin inanışının da bilinmesi gerekir.[401]

Avesta, içerdiği Tanrının övülmesi ve tabiatın tasviri gibi bölümler nedeniyle de edebî bakımdan önemli kabul edilmektedir. *Gatalar*'da yer alan güzel ritmik söyleyişler, yakarış ifadeleri ve ruhsal şiirler o dönemin dinî hissiyatını göstermesi bakımından son derece değerlidir.[402]

Bugün *Zerdüşt Edebiyatı* şeklinde de adlandırılan *Avesta Edebiyatı*, Zerdüşt inancı mensuplarının Sasanilerin yıkılışı ve İslâm'ın İran'a yerleşmesi sonrasında Pehlevice ve Pâzend diliyle vücuda getirdikleri ya da Farsçaya aktardıkları eserler için kullanılan bir tabirdir. Bu alanda yapılan çalışmalar daha çok Avesta anlatıları,

---

[399] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 22.

[400] Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 877-878. "Hristiyanlar başka türlü anlar Zerdüşt'ü, dinsiz başka türlü, Mecusiye, Museviye, filozofa, din bilginine apayrı şeyler söyler Avesta. Bize gelince… İslâm'ın gümrah ruhu, ateşgedelerin titrek ışığını söndürdükten sonra, mubidler Hint'e göçer. Zerdüştçülük soluk bir hatıradır artık, günden güne unutulan bir hatıra". Meriç, *Bu Ülke*, s. 148.

[401] Larnes Brown, "Avesta ve Zertuşt", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Berresîhâ-yi Târîhî*, 1345 hş., Sayı: 5-6, s. 264, 266.

[402] Rızâzâde-yi Şafak, s. 37.

Pehlevice ve Pâzend dili risalelerinden oluşmaktadır. Günümüze kadar ulaşan Avesta edebiyatı eserlerinde, Zerdüşt ahlâkının dinî ve felsefî inanışı ile ve bazı ibadet ve davranış biçimleriyle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bilgilere ek olarak bazı tarihsel ve coğrafî konulara ilişkin veriler de eserlerde yer almaktadır.[403]

Değişen zaman ve dilin etkisiyle, bu eserlerin tam anlaşılabildiğini söylemek güçtür. Özellikle İslâm sonrası edebiyatta, eskilerin o eskimeyen edebiyatlarının izlerini sürmek son derece heyecan verici olacaktır. Fakat bu alanda yeterli çalışmalar yapılmış değildir. Daha çok yazıya geçirilme veya yayınlanma tarihlerine dayanarak ait oldukları dönem hakkında tahminler yürütülen eserlerin, gerçekten ait oldukları dönemi net biçimde belirlemek, sözlü İran geleneğinin zenginliği hatırlandığında mümkün görünmemektedir. Zerdüşt Edebiyatı yaklaşık milâdî X. yüzyılda İran'dan göç ederek Hindistan bölgesine yerleşen Zerdüştîlerin ortaya koyduğu çabalarla şekillenmiştir. Fars dilindeki bu edebiyat dört başlık altında tasnif edilebilir:

1- Tam olarak günümüze ulaşmış ve bu edebiyatın özünü teşkil eden risaleler: *Zerduştnâme*[404] ve hicri VII. yüzyılda Moğollar döneminde yaşamış olan Zerduşt Behrâm Pejdu'nun Hezec bahrindeki *Ardâvîrâfnâme* eseri, *Mînû-yi Hired* ve *Sed Der Nesr* ve *Sed Der Bundehişn* gibi.

2- *Avesta*'dan çevrilen fakat tam olmayan kısımlar ve ravilerin mektupları.

3- Zerdüşt inanışıyla doğrudan ilgili olmasa da tarihe ilişkin olan eserler. *Şâhnâme, Mukaddimehâ-yi Şahnâme, Dâstân-i Cemşîd ve Nahîd* gibi.

4- Bugün anlaşılması güç olan, Pâzend dilinde bazı dualar. *Sî Rûze, Ormuzd Yeşt, Hûrşîd Niyâyiş* gibi.[405]

Zerdüşt inancındaki bazı hususlar *Kitab-ı Mukaddes* ve *Kur'an-ı Kerim*'in öğretileri ile benzerlik göstermektedir. Zerdüşt öğretilerinin Hz. Muhammed tarafından da teyid edildiğine ilişkin bazı saptamalar da yapılmıştır. *Zerdüşt, Hindu, Budist Doğu Kutsal Metinlerinde Hz. Muhammed* adlı eserde bu benzerlikler şöyle sıralanmaktadır:

---

[403] Rızâzâde-yi Şafak, s. 32.

[404] Zerdüşt'ün hayatına ilişkin anlatımlardan oluşan bu eser üzerine E. W. West, F. Rosenberg, C. Rempis ve H. Masse gibi batılı araştırmacılarca çalışmalar yapılmıştır. 1904 yılında Rosenberg tarafından (*le livre de Zoroastre*, Petersbourg 1904) Fransızca çevirisi yayınlanan eserin Farsçadaki yayını ise Muhammed Debîr-i Siyâkî tarafından *Zerâtuştnâme (*Tahran 1338 hş.) adıyla gerçekleştirilmiştir. Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 176.

[405] Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 172-174.

1- Evrenin altı zaman dilimi içerisinde aşamalı olarak yaratılması. Ahura Mazda ilkin gökleri, sonra sırasıyla suyu, yeri, bitkileri, hayvanları ve insanları yaratmıştır.

2- Beşer: Maşâya ve Maşâyana (erkek ve dişi) adıyla bilinen bir çiftten meydana gelmiştir. Maşâyâ erkek manasını taşır.

3- Yaratıcının Nuh tufanıyla varlığı yok edeceğini bildirmesi.

4- Nuh'un (Yim) ilk şeriat getiren peygamber kabul edilmesi. *Vendîdâd*'da[406] (*Vendîdad Fargard*, II, 4) Nuh'un peygamberlik görevini başaramaması nedeniyle Zerdüşt'ün ikinci şeriat koyucu olarak gönderildiği düşünülmektedir.

5- Mesih ve diğer peygamberlerin, gelecekte gönderilecek bir elçinin gelişini haber vermesi gibi Zerdüşt de kendisinden sonra Soşyant'ın (Soişgant âlemlere rahmet anlamına gelir) geleceğini haber vermektedir.[407]

1.5.4.2. *Gatalar, Zend, Pâzend, Dîrkerd, Bundehişn* ve Diğer Eserler

Gatalar, Zerdüşt'ün öğretilerini içeren *Avesta* (bilgi, marifet) kitabının en eski parçalarıdır. Bu alanda çalışma yapan araştırmacıların neredeyse tümüne göre *Gatalar* (*Gâsâlâr*), büyük ihtimalle Zerdüşt'ün kendi ilahileri ya da onun yaşadığı döneme en yakın metinlerdir.[408]

Yüzyıllar boyu sözlü biçimde nesilden nesile aktarıla gelen *Gatalar*'ın yazıya geçiriliş tarihini tam belirlemek mümkün olamamıştır. "Şarkı" anlamındaki "*gâs/gâh*" kelimesinden türeyen *Gatalar*'ın, dil olarak Hintlilere ait *Vedalar*'a çok benzediği, on yedi ilahiden oluşan bu metinlerin bizzat Zerdüşt tarafından yazıldığı düşünülmektedir.

---

[406] *Vendîdâd*: *Avesta*'ya düzyazıyla Zerdüşt'ten sonraki dönemde eklenmiş metinlerdir. *Yeni Avesta*'nın bir kısmına denir. Neredeyse bütünüyle Zerdüştlüğün yasa ve kurallarından oluşur. Dinî merasimlerde okunan bir kitap değildir. Bu eserin her bir kısmına *Fergird* adı verilir. En önemli bölümü, öbür dünyada doğru olanları günahkârlardan ayıran, arkasında Şarkı Evi'nin bulunduğu köprüyü (Sırat'ı çağrıştırır) anlatan bölümdür. Dûsthâh, *Avesta* II/1074; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 200. "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 151. Zerdüşt inanışında şarkı, Eliade'ye göre önemli bir rol oynuyordu. Çünkü cennete verilen isim *garô demânâ* "şarkı evi" anlamına geliyordu. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 380.

[407] A. H. Vidyarthi-U. Ali, *Zerdüşt, Hindu, Budist Doğu Kutsal Metinlerinde Hz. Muhammed*, (Çev.: Kemal Karataş), İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 11-12.

[408] Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 15.

İran musikisinde yer alan "*Gâh*"[409] da Avestâî bir kelime olan "*gâsâ*"ya dayanmaktadır.[410] *Gatalar*'ın asıl kısmı "*Staota yesnya*" adında ritmik bir yapıda oluşturulmuştur. En eski Avesta dili ürünü kabul edilen bu eser, Sanskritçeye de yakındır.[411]

Gatalar'da baştan sona kadar Zerdüşt'ün, Ahura Mazda ile sır dolu söyleşileri ve yakarışları da yer almaktadır. Çevirmenlerin yetersizlikleri nedeniyle Zerdüşt'ün sözleri tam aktarılamamış, ilk çevirmenler kendi anlama güçleri oranında bu sözleri çevirebilmiştir.[412] Yazılış biçimi olarak *Gatalar* ile *Rig Vedalar* arasında da önemli benzerlikler bulunmaktadır. *Vedalar* ve *Avesta*'da ortak birçok tanrı ve hükümdar ismi yer almaktadır.[413]

Darmesteter gibi dilbilimcilere göre *Gatalar*'ın, diğer metinlere oranla Zerdüşt'e aidiyeti daha güçlü bir ihtimaldir. Bu metinler Zerdüşt'e ait olsun ya da olmasın dönem bakımından onun yaşadığı çağa yakın bir zamanda oluşturulmuştur. *Gatalar*'ın son kısmında Zerdüşt'ün tanrısına hitaben söylediği "Ey Ahura Mazda, sen karanlığı yarattın, nuru yarattığın gibi…" sözleri, ilk Zerdüşt inancında (yani Mezdâperestîlikte) iyilik ve kötülüğün yaratıcısının, nur ve ışığın, çirkinlik ve güzelliğin ve her şeyin yaratıcısının Ahura Mazda olduğunu tam olarak göstermektedir.[414]

Gatalar'da büyücülük ve hayvanların kurban edilmesi yasaklanmaktadır. *Gatalar*'a göre insan, iyi ve kötü arasında kendi tercihini yapmak ve sonuçlarından da sorumlu olmakla görevlidir. Metinlerdeki anlayış "iyi düşünce, iyi davranış ve iyi söz" şeklinde özetlenmiştir.[415] *Avesta*'nın mevcut bir bölümü olan *Gatalar*'ın diğer bölümlerden farklı olduğu, konunun uzmanları tarafından da vurgulanmaktadır. Şiirsel yapıda olan bu bölüm, dil olarak da diğer bölümlere göre farklılık arzetmektedir. Avesta dili üzerine de çalışmaları olan ve 1906 yılında İncil'i Yunancaya çeviren James Hope

---

[409] Türk musiki makamları arasında da *çârgâh* ve *segâh* adında makamlar bulunmaktadır. *Çârgâh*, Türk mûsıkîsinin 1 numaralı basit makamı ve anadizisidir. *Segâh* ise Türk müziğinin en eski makamlarındandır. Kuvvetli bir zühd ve açık bir hüzün bildirir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1999, s. 152, 929.
[410] Mîrbâkırî Ferd, s. 21; Dûsthâh, *Avesta* II/1040; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 24.
[411] Rızâzâde-yi Şafak, s. 35.
[412] Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 877-878.
[413] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 27-28.
[414] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 387.
[415] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 127-128.

Multon da, 1913 yılında yayınlanan eserinde *Gatalar*'ın Zerdüşt'ün sözleri olduğu yönünde görüş ortaya koymuştur.[416]

Zend, yüzyıllar boyu ezber yoluyla sözlü olarak nesilden nesile aktarıla gelen *Avesta*'nın yazıya geçirilmiş biçimine denilmektedir. İskender zamanında kaybolan eserin tekrar toplanma ve yazıya aktarılma tarihi tam bilinememektedir. *Avesta*'nın, Eşkaniler döneminde I. Belâş'ın hükümdarlığı zamanında ya da Sasaniler döneminin başlangıcında toplanmaya başlandığı, yönetiminin temelini dine dayandıran Erdeşîr-i Bâbekân zamanında Tansar'ın rehberliğinde birleştirildiği ve I. Şapûr zamanında da bu çalışmalara devam edildiği düşünülmektedir. II. Şapûr zamanında *Avesta*'nın toplanması işi tamamlanmış ve sonraki dönemlerde ise tefsirleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Enûşîrvân döneminde Veh Şapûr (Weh-Sapur) başkanlığındaki mûbedler *Avesta*'nın yirmi bir Nesk'ini incelemeden geçirmiştir. Bu kitaba ait çok az bir kısım bugüne kadar gelebilmiştir.[417]

Dilinin eskiliği nedeniyle mûbedler bile anlamakta zorlandığı *Avesta*'dan sıradan insanların yararlanmasının imkânsızlaşması, bu dönemde yaşayan din adamlarını kutsal kitabın tekrar insanların hayatına taşınabilmesi için çalışmalar yapmaya mecbur etmiştir. Yapılan çalışmaların sonucunda *Avesta,* ilk olarak Orta Farsçaya aktarılmıştır. Salt çeviriler olmaktan ziyade açıklayıcı nitelikteki şerh ve tefsirleri de içinde barındıran yeni metinlere *Zend* adı verilmiştir. Tümü mevcut olmayan Zend metinlerinden *Zendîsnâ, Vîspered,*[418] *Vendîdâd, Horde Avesta, Hîrbedistân, Nîrengistân* ve *Âvgemedîçâ*'nın isimleri aktarılmaktadır. Bunlar arasında en geniş olanı *Hîrbedistân* ve *Nîrengistân,* en güvenilir olanı ise *Vendîdâd*'dır.[419]

Bazı araştırmacılar, Pehlevi yazısının okunmasındaki güçlük ve dilin unutulmaya yüz tutması nedeniyle, Hindistan'a göç eden Zerdüştî âlimlerin kendi inançlarıyla ilgili metinleri ve duaları Avesta yazısıyla kaleme aldıkları ve bu eserlere de *Pâzend* adı

---

[416] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 265.

[417] Mîrbâkırî Ferd, s. 65. Zend (*Zand*) kelimesinin gerçek anlamı belirsizdir. Fakat "bilgi" ve "açıklama ve aydınlık" anlamında kullanılmış olabilir. Gershevitch-Boyce, s. 82. *Avesta*'nın derlenmesini destekleyen I. Belâş'ın (MS 51-78) bu çabasıyla, onun çağdaşı Rumların meşhur zalim hükümdarı Neron'un dört *İncil*'in toplanması için gösterdiği çabanın aynı ya da yakın dönemde gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir. Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 312.

[418] *Vîspered*, "Vispe ratavo" biçiminde iki parçadan meydana gelen bir kelimedir. Yıl boyunca çeşitli zamanlarda okunan duaları içerir. Karmaşık ve zor cümlelerden oluşan eserin her bölümüne "kerde" adı verilmiştir. Toplam yirmi yedi "kerde"den oluşmaktadır. Rızâzâde-yi Şafak, s. 34.

[419] Mîrbâkırî Ferd, s. 66; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 51-52.

verildiği inancındadır. Pehlevice metinlerin Pâzend diline aktarılması İslâmın ilk yıllarından, hicri VIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.[420]

Diğer bazı araştırmacılara göre *Pâzend*, Sasaniler döneminde Pehlevice kaleme alınmış olan *Zend*'in tefsirine denilmektedir. *Pâzend*, Pehlevice ile Yeni Farsça arasında kullanılan ve Yeni Farsçaya daha yakın olan bir dile isim olarak da verilmiştir. Bu dilde de birçok eser kaleme alınmıştır. Pâzend diliyle yazılmış eserler arasında *Şikend Gomânîk Vîzâr*, *Mînû-yi Hired, Zend-i Vehmen Yesn, Ardâvîrâfnâme, Yâdgâr-i Câmâspî, Hîşkâri-yi Rîdegân, Âferinhâ, Duâhâ* ve *Bundehişn* gösterilebilir.[421] Bu eserlerin bazıları Avesta yazısıyla, bazıları ise Parsî yazıyla kaleme alınmıştır.[422]

Dînkerd, Avesta ve çevirilerine dayanılarak yazılmış, Zerdüşt ansiklopedisi mesabesinde bir kitap olarak kabul edilmektedir. "Dînkerd" kelimesi "dinî ameller ve davranışlar" anlamına gelmektedir. *Zend Âgâhi* adıyla da bilinen ve IX ciltten oluşan bu eserin I., II. ve III. cildinin bir kısmı mevcuttur. Eserin yazarları, farklı dönemlerde yaşayan birçok kişiden oluşmaktadır. *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ* adı da verilen *Dînkerd*'de, eserin yazarlarından ikisinin ismi yer almaktadır. Bu yazarlar arasında, halife Me'mun zamanında yaşamış olan Âzer Fernebiğ Ferruhzâdân ve Âzerbâd Emîdân (ö. hicri 318) da bulunmaktadır. Zerdüşt inancının ansiklopedisi şeklinde de nitelenen eserde tarihî olaylar, Keyûmers'in yaratılışı, tanrılar, inançla ilgili hususlar, öğüt muhtevalı metinler ve Zerdüşt'ün hayatı gibi konular yer almaktadır.[423]

Bundehişn ve *Gozîdehâ-yi Zâdesperem*, *Zend* üzerine kaleme alınmış olan diğer eserlerdendir. *Bundehişn* otuz altı bölümden oluşmaktadır. İlk telifinin Sasanilerin son dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Yaratılış konusunu içermesi bakımından önemli görülen eserde dünyanın yaratılışı, yıldız bilimi, nehirler, dağlar ve bitkilerin adları gibi konular yer almaktadır. *Bundehişn-i Îrânî* ve *Bundehişn-i Bozorg* adıyla iki metni mevcuttur.[424]

---

[420] Rypka, s. 48; Mîrbâkırî Ferd, s. 22; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 377-378.
[421] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 52-53; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 466-467; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 386-387.
[422] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 216.
[423] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 53; Mîrbâkırî Ferd, s. 66; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 388-389.
[424] Dûsthâh, *Avesta* II/1045; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 55-56.

İlk yaratılış anlamına gelen *Bundehişn*'in önemli bölümleri de yaratılış hakkındadır. Farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış olan eserin son yazarı olarak, hicri III. yüzyılda yaşamış olan Âzerfernebiğ gösterilmektedir. Bu eser, İslâm'ın başlangıç yıllarından hicri VI. yüzyıla kadarki dönemde birden fazla yazar tarafından kaleme alınmıştır. Efsanelerle karışık bir anlatıma sahip olan ve kıymetli görülen eser dünyanın yaratılışı, Ehrimen'in yeryüzünde ortaya çıkması, ölümden sonra dirilişte korkutucu yaratıklar, İran coğrafyası, dağları, nehirleri, padişahları ve kahramanları gibi birçok konuyu içermektedir. *Bundehişn*'in önemli yayınları yapılmıştır. Batıdaki yayını E. W. West, Farsçadaki yayını ise Mihrdâd Bahâr tarafından yapılmıştır.[425]

Anquétil Duperron, 1734 yılında Hindistan Farslarından elde ettiği *Bundehişn*'e ait farklı Pehlevice metinleri Avrupa'ya getirmiş ve 1771 yılında Fransızca bir çevirisini yayınlamıştır. Danimarkalı Rask (1787-1832) da, 1825 yılında *Bundehişn*'nin beş yüzyıllık geçmişe sahip bir nüshasını Kopenhak'a getirmiştir. Ayrıca 1851 yılında Westergaard tarafından *Bundehişn*'in bir taş baskısı yayınlanmış, 1864 yılında Haug, 1863 yılında Windischman ve 1865 yılında ise Spigel tarafından eser Almancaya çevirilmiştir. Almanca bir başka çevirisi ise, daha önceki metinlerden yararlanılarak Ferd Justi tarafından 1868 yılında yapılmıştır.[426]

Gozîdehâ-yi Zâdesperem de Mezdâperestî inanışına ilişkin yaratılış ve yeniden diriliş konularını içeren eserlerdendir. Otuz beş bölümden oluşan eserde dünyanın yaratılışı, Zerdüşt'ün hayatı, dinin tarihi, insanın ten, can ve ruhtan oluşumu, dünyanın yok oluşu ve yeniden diriliş gibi konular işlenmiştir. Farsçada ve Avrupa dillerinde birçok araştırmacı tarafından hakkında çalışmalar yapılan bir eserdir. *Gozîdehâ-yi Zâdesperem*'i kaleme alan Zâdesperem, hicri III. yüzyılda yaşamıştır. Söz konusu eserde Ormuzd'un vasfı, denizler, nehirler, ırmaklar ve dağlardan da söz edilmektedir.[427]

Daha önce Pehlevice ya da Part diliyle kaleme alınmış olan ve İslâm sonrası dönemde Arapçaya aktarılan eserler arasında *Kelîle ve Dimne, Veys u Ramîn, Vâmık u Azrâ, Hezâr Efsâne, Belûher ve Buzâsf, Sindbâdnâme* ve *Tûtînâme* gibi kitaplar da

---

[425] Dûsthâh, *Avesta* II/948-949; Rypka, s. 100-101; Mîrbâkırî Ferd, s. 66-67.
[426] E. W. West, "Edebiyât-i Pehlevî", (Çev.: Rukiye Bihzâdî), *Çîstâ*, Sayı: 61, 1368 hş., s. 23-24.
[427] Dûsthâh, *Avesta* II/1045; Mîrbâkırî Ferd, s. 67; Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 312; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 56.

bulunmaktadır. Özellikle *Kelîle ve Dimne* eseri başta olmak üzere, bu eserlerde öğüt muhtevalı sözler de yer almaktadır. Eserler yazıya geçirilmeden önce uzun zaman sözlü destan biçiminde nesilden nesile aktarılmıştır. İslâm öncesi İran'da, eski Mısır kültüründe de olduğu üzere sözlü kültürün etkinliği nedeniyle eserler yazıya çok daha sonraki dönemlerde aktarılmıştır.[428]

Avesta edebiyatı kapsamında kaleme alınan Pehlevice eserlerden bazıları da şunlardır: *Vîştâsb Yeşt, Hurmuzd Yeşt, Behrâm Yeşt, Haduht Nesk, Âteş-i Niyâyiş, Hûrşîd Niyâyiş* ve *Âbân Niyâyiş*. Dinî, ahlâkî ve kelâm konularına ilişkin eserler arasında ise *Dâdistân-i Dînîk, Rivâyât-i Pehlevî, Şikend Gomânîg Vîzâr, Şâyest Nâ Şâyest,*[429] *Penc Hîm-i Âsurûnân, Nâmehâ-yi Minûçehr, Câmasbnâme* ve *Mâtikân-i Yûştferyân* eserleri sayılabilir. Din dışı eserler arasında ise *Mâdîgân-i Hezârdâdistân Der Hukuk, Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân, Ferheng-i Pehlevî, Yâdgâr-ı Zerîrân, Şehrhâ-yi Îrân, Şigoftî ve Erzîşmendî-yi Sîstân, Husrev-i Kubâdân ve Rîdekî, Mâh-i Ferverdîn Rûz-i Hordâd, Dıreht-i Âsûrîk, Gozâriş-i Şetrenc, Âyîn-i Nâmenivîsî, Peymân-i Kethudâyî, Dârû-yi Hursendî, Âmeden-i Şâh-i Behrâm-i Vercâcend* ve *Hîm u Hired-i Ferruhmerd* gibi birçok eser kaleme alınmıştır.[430]

Bu eserlerden İslâm'ın ilk yıllarında Arapçaya çevrilmiş olanlara ait nüshalar mevcut değildir. Eserlerin yazımında milâdî VIII. ve IX. yüzyılda kullanılan Pehlevice ile XI. yüzyılda kullanılan Pehlevice birbirinden farklıdır. Bu eserlerde, Sasani dönemi Pehlevicesinden daha çok Yeni Farsçaya dönüşen bir dil kullanılmıştır.[431]

Sasaniler döneminin ihtişamı güçlü bir askerî yapıya sahip olması, tarım ve ticaretin son derece gelişmişliği ile din ve devlet arasında sağlanan güçlü uyumla açıklanmaktadır. Sasaniler, sahip oldukları değer yargıları ve özellikleri bakımından düşmanları tarafından da "saygıdeğer rakipler" olarak görülmüştür. Bu başarı "ordusuz

---

[428] Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 216-221; Gershevitch-Boyce, s. 123.

[429] İyilik ve kötülük arasındaki fark, günahlar, sevaplar, evlilik gibi farklı dinî konuları içeren bu eserin aslı ve ait olduğu dönem hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Eserin geçmişi E. W. West'e göre çok eski zamanlara gitmemektedir. Eserin bir nüshası Oxford'da (Ouseley Collection in the Bodleian Library at Oxford 116/56) bulunmaktadır. Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 194-195.

[430] Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 222-224.

[431] Pîrniyâ, s. 452.

krallık olmaz, varlık olmadan ordu olmaz, maddî zenginlik olmadan varlık olmaz, adalet olmadan maddî zenginlik olmaz" biçiminde formüle edilmiştir.[432]

[432] Garthwaite, s. 80, 85. Ülke yönetimi, savaş sanatı, temizlik ve görgü kuralları, adaletli yönetim, tıp ilmi, giyim ve yemek kültürü konusunda Sasanilerden çok şey öğrenmiş olan Araplar, Sasanilerden derin bir saygıyla söz etmiştir. Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 189-190.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖĞÜT KAVRAMLARI: ETİMOLOJİ VE İÇERİK

Öğüt, kelime anlamı bakımından "başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik ve kötülükten sakındırmak üzere verilen tavsiye; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin aydınlatılması ve bu yönde gösterdiği gayret" şeklinde tanımlanmıştır. Öğüt kavramını karşılamak için *nasihat* kavramının yanı sıra, başka birçok eş anlamlı kelime de kullanılmıştır. Farsça kökenli kelimeler arasında yer alan *pend* ve *enderz*'le birlikte, Türkçe *öğüt* ve Arapça *hikmet* kavramı, hem bu tarz eserlerin içeriğine, hem de bu türe ait eserlere isim olmuştur. Muhatapların iyiliği için çaba göstermek amacıyla söylenen ya da kaleme alınan bu türden eserlerin yazarlarının en önemli görevi, Mâverdî'ye göre "bir öğüt verici olarak sonuç almak değil; iyi, güzel ve doğruyu göstermektir."[433]

Nasihat kavramı, muhatapları doğru, iyi, güzel ve faydalı olana ulaştırmak amacıyla söylenmiş olan ve içinde hayır ve iyi düşünceyi barındıran sözler için kullanılmaktadır. Nasihat etmek aynı zamanda dostluk ve muhabbetin gerçek bir göstergesidir. İyi niyetle söylenmiş sözler muhataplar üzerinde olumlu etkiler yaparken, nasihat tarzında da olsa kötü maksatla söylenmiş sözler ise dinleyenler üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır.[434]

Öğüt denilince akla gelen ve belki de her öğüdün verilişindeki maksadı ifade eden *hikmet* kavramının, *Kitâb-ı Mukaddes*'in birçok yerinde "zihnî kabiliyet, ustalık" anlamında kullanılan İbranice *hokhmah* kelimesiyle aynı semitik köke dayandığı düşünülmektedir. "Eşyanın hakikatini bilme, güzel ve isabetli işler yapma" anlamındaki *hikmet*, bazı düşünürlere göre Allah'ın yalnızca peygamberlere veya Müslümanlara bir lütfu değildir. Bu kavramla ilişkili olan tefekkür fiili, sonuçlardan sebeplere gidebilen "aklî bir yöneliş" olarak kabul edilmektedir.[435]

Bazı İslâm düşünürlerine göre Allah'ın dilediği kimseye verdiği *hikmet*'in *(Bakara:269)* nebîler hakîmi ve hakîmler nebîsi olan son peygamberin getirdiği şer'î

---

[433] Çağrıcı, "Nasihat", s. 409.
[434] Mahmûd Denvâlî, "Felsefe-i Nasihât ve Râhnumâî", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 153-154, 1374 hş., s. 191.
[435] Kutluer, "Hikmet", s. 503-504.

bilgilere nisbeti içinde anlaşılması gerekir. Allah'ın verdiği *hikmet*'in Eflâtun, Aristo ve Câlînûs gibi filozofların yahut onların izinden gidenlerin görüşleri anlamına gelmeyeceğini belirten Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin yanı sıra, Fahreddin Râzî gibi İbn Kesîr de hikmet'in peygamberliğe hasredilemeyeceğini ileri sürmektedir. Birçok Müslüman düşünüre göre hikmet, en yüksek beşerî tecellisi nübüvvet olan daha kapsamlı bir kavram şeklinde algılanmıştır. Bu düşüncenin ürünü olarak Müslümanlar arasında *hikmet*'in peygamber olmayanlara da verilebileceği yönünde bir inanç oluşmuştur. Bu meyanda Müslümanlar arasında "Her nebî hakîmdir. Ancak her hakîm nebî değildir" sözü meşhur olmuştur.[436]

Tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte *hikmet* kavramının daha çok "felsefe, felsefî ilim, aklî ilimler" karşılığında kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Grekçe felsefî eserlerin Arapçaya tercümesi sırasında, *felsefe* şeklinde Arapçalaştırılmış olan Grekçe *philo-sophia* kelimesinin *hikmet sevgisi* anlamına gelmesiyle bağlantılı olarak, *hikmet* terimi felsefî anlamlar kazanmış ve zamanla İslâm felsefî ilimler sisteminin genel adı olmuştur.

İbn Mukaffa (ö. 142/759) *Kelîle ve Dimne* çevirisinde *hikmet*'i, *felsefî bilgi'*nin karşılığı olarak kullanmıştır. İslâm dünyasında ilk Müslüman filozof kabul edilen Yakûb b. İshak el-Kindî de *philo-sophia'*nın karşılığı olarak *felsefe* ile birlikte zaman zaman *hikmet* terimini de kullanmıştır.[437]

İslâm öncesi Fars edebiyatında *öğretici edebiyat* türü ahlâk, din ve hikmet konuları üzerinde padişahlar, din adamları ve bilge kişilerin ortaya koydukları eserler aracılığıyla gelişmiştir. Bu eserler ve hikmet içerikli risaleler *pendnâmeg* ya da *enderznâmeg* biçiminde adlandırılmıştır. Bilgi ve tecrübenin özü olarak da nitelenebilecek olan bu eserler kısa cümleler (*maximes*) biçimindedir.[438]

İslâm sonrasında olduğu gibi, İslâm öncesinde de İran edebiyatında da son derece zengin bir geçmişe sahip olan ahlâk içerikli eserlere *enderz, pend, vesâyâ, uhûd, tovkiât, âyinnâme* ve *tacnâme* gibi farklı isimler de verilmiştir. Öğretici edebiyat türü, Fars

[436] Kutluer, "Hikmet", s. 504.
[437] Kutluer, "Hikmet", s. 506.
[438] Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 52.

şiirinde irfan düşüncesinin gelişmesiyle zaman içerisinde daha büyük bir gelişme de göstermiştir.[439]

İslâm, Hint, İran, Arap, Çin ve Yunan gibi farklı inanç ve kültürlere ait felsefî ekollerin ortaya koyduğu mistik düşüncelerin bileşkesi olarak da tarif edilen *irfan düşüncesi* sayesinde hem tasavvuf, hem de öğüt edebiyatı son derece geniş bir içerik ve ifade gücü kazanmıştır.[440] Özellikle Sasaniler döneminde gerçekleştirilen çeviri faaliyetleri sayesinde zenginleşen bu düşünce biçimi, İslâm sonrası dönemde de etkisini sürdürmüştür. Arthur Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* eserinde (s. 454-456) İslâm öncesi dönem eserleri olan *Mînû-yi Hired* ve *Ardâvîrâfnâme*'de yer alan bazı ifadelerin, İslâm sonrası şairlerden Ömer Hayyâm'ın rubaileriyle aynı çağrışımı yaptığı görüşündedir. Bu konular "malını iyi yerden kazanmak, muhtaçlara yardım etmek, şerefli fakirliğin haksız biçimde elde edilen zenginlikten üstün olması, bir musibetle karşılaşan insanın sabır göstermesi, dünyanın insanların gelip geçtiği bir kervansaray gibi görülmesi" biçiminde ifade edilmiştir.[441]

Hikmet ya da *pend*'in "ortak akıl ürünü" kabul edilme anlayışının bir parçası olarak, tarihî malumat içermeyen pendnâmelerin söyleyenlerini kesin olarak tespit etmek güçtür. Ritter'e göre, sadece bir isim değişmesiyle herhangi bir başka kimseye mal edilebilme özelliğinde olan bu eserler İslâmlaşma sonrası dönemde, eski inanışlarına bağlı kalmak isteyen bir takım kimselerin İslâmiyeti kabul edemedikleri için Pehleviceyi canlandırmak ve eski dinlerini devam ettirmek istemelerinin ürünü olarak yazıya geçirilmiştir.[442]

Orta Farsça edebî ürünlerinin en önemli kısmını pendnâme ya da enderznâme adı verilen öğüt metinleri oluşturmaktadır. Gerek öğüt metinleri, gerekse *Ardâvîrâfnâme*

---

[439] Ahmed Tamîm Dârî, *Kitâb-i Îrân: Târîh-i Edeb-i Pârsî*, Tahran 1379 hş., s. 239. İrfan düşüncesinin İslâm öncesi İran'daki karşılığı öğüt geleneğidir. Din sahibi hiçbir varlığın irfan düşüncesinden yoksun olması düşünülemez. Zira din, irfanın kaynağı, irfan da dinin varlığının merkezi ve esasıdır. Eski İran'da Ahamenişler, Eşkaniler ve Sasaniler döneminde irfan düşüncesi ögelerini barındırması bakımından Zerdüşt inanışı, insanların dünyasında son derece önemli bir yere sahipti. Bu yönüyle İslâm öncesi İran'da irfan düşüncesinin ve *İşrâk* felsefesinin kaynağı olarak Zerdüşt'ün sözlerine bakmak gerekir. Kiyâyî Nejâd, s. 26, 28.

[440] Abdurrefî Hakîkat, *Târîh-i İrfân ve 'Arifân-i Îrânî*, s. 35. Şeriati, "Tasavvufa Yöneliş Toplumu Bozar" başlığı altında toplumun akıl, iktisat ve adalet ile yaşaması gerektiğini söyler. O, Lao-Tsu Taoizmi örneğinden hareketle toplum ve medeniyetteki fesatla mücadelesi bakımından, olumlu bir düşünce olarak kabul edilen mistisizmin "bireysellik, bireysel mâneviyat, ahirete yöneliş, mücerret ahlâkî faziletlerle" süsleme özellikleriyle toplumu zayıflattığını söyler. *Dinler Tarihi*, s. 151.

[441] Kiyâyî Nejâd, s. 26.

[442] Ritter, s. 88.

örneğinde olduğu üzere kutsal yolculuklara (miraç) ilişkin İslâm öncesi edebî ürünleri hem İslâm sonrası İran edebiyatını, hem de Arap, Türk ve diğer dünya edebiyatlarını etkilemiştir. Orijinal metni bugün mevcut olmayan birçok öğüt metninin elde kalan kısımları, İslâmlaşma dönemiyle birlikte Pehlevice yazıya aktarılmış ve zaman içerisinde hem Farsçaya hem de batı dillerine çevrilmiştir. Hikmet metinleri olarak da isimlendirebileceğimiz bu öğütler, İslâm öncesi İran'da yaşamış bilge kişiler, din büyükleri ve padişahlara nispet edilmektedir.[443]

2.1. ENDERZ

Enderz kelimesi, etimolojik olarak Pehlevice (Orta Farsça) *handarz* ya da eski Farsçadaki *ham-darza* kökeninden gelmektedir. Pehlevice olan *enderz* kavramı, Yeni Farsçada da kullanılmıştır. *Enderz* metinler "dinî önderlerin kendi takipçileri, padişah ve vezir gibi ülke büyüklerinin kendi çocukları, bilge ve âlimlerin ilim ehli ve halk tabakası, babaların kendi çocukları için sözlü veya yazılı tavsiyeler"den oluşur. Muhataplara bazı ahlâkî davranışları kazandırmak ve onları ahlâk dışı davranışlardan sakındırmak amacıyla ortaya konmuş bu tür metinler bazen saray mensupları, bazen de halkın geneli için söylenmiştir.[444]

Pend, nasîhat ve *vasiyyet* kavramlarıyla eş anlamlı olarak da kullanılan *enderz* kavramının, Pehlevice "buyruk, âdet, kural, kanun ve töre" anlamlarındaki *âyin* kelimesiyle de yakınlığı vardır. Pehlevicede *enderz*, siyaset ve devlet işlerinde, günlük ve dinî yaşamda doğru bir gidiş için nasihat ve öğütleri kapsayan bir edebî ve yazılı tür için kullanılır. *Pend* ve *enderz* şeklinde adlandırılan öğüt metinleri her ne şekil ve amaç için ortaya konulursa konulsun insanoğlunun zihnî ve ilmî tecrübelerinin bir sonucudur.[445]

Enderznâme ve *pendnâme* adı verilen metinlerde de görüleceği üzere, özellikle Sasaniler zamanında padişahlar yönetimde bulundukları dönemde yahut ölümlerine yakın zamanda oğullarına, vezirlerine ya da halklarına nasihatler verirdi. Yaşadıkları dönemin birer yenilikçileri de olan hükümdarlar, genellikle bozuk ve karışık bir

---

[443] Mîrbâkırî Ferd, s. 69.

[444] Berzger, "Enderznâme", s. 162; Mûîn, I/373; Bihrûz Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired*, s. XXXII; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 414-415.

[445] Fouchécour, "Pendnâme", http://www.encyclopaediaİslâmîca.com/madkhal2.php?sid=2846, Erişim tarihi: 22.09.2011.

devirden sonra gelir, ülkelerine nizam vermek, refah getirmek, düşmanlarını yok etmek, adaleti tesis etmek, memleketlerini imar etmek ve serveti arttırmak iddiasını taşırdı. Ritter, *el-Fihrist*'te kırk kadar pendnâme adının bulunduğunu fakat bütün bu eserlerin günümüze ulaşmadığını, bunlar içerisinde Pehlevice yazıyla, sadece on beş pendnâmenin bize ulaştığını ifade etmektedir. Ritter'e göre, günümüze az sayıda ulaşmış olsa da bu türe ait eserlerin İslâmî edebiyata etkisi büyük olmuştur. *Siyasetnâme ve Kabusnâme*[446] gibi edep, ahlâk, nasihat kitapları hep İran'ın eski enderz tarzının devamıdır. Ondan gelişmiştir.[447]

Enderznâmeler ve enderz edebiyatı, aralarında çoğunlukla sağlam ve ince bir bağ bulunmayan kısa hakîmâne sözlerden oluşmaktadır. Bu hakîmâne sözler anlatım ve üslûp bakımından rivayet (hikâye) üslûbunu taşımamakla birlikte, kimi zaman söylenen sözler tarihî ya da efsanevî bir şahsiyetle ilişkilendirilmiştir.[448]

Orta Farsça (Pehlevi) döneminden bugüne kalan eserlerin zengin bir bölümünü inanç, ileri görüşlülük ve ahlâkî içerikli pend ve darb-ı mesel tarzındaki hikmetli öğütler oluşturmaktadır.[449] Enderzlerin aslı ve kaynağı hakkında kesin bir görüş ortaya konulamamakla birlikte, metinlerden bazılarının satır aralarından *Avesta* kaynaklı oldukları, bazılarının da *Avesta* metinlerine yazım tarzı bakımından yakın oldukları kabul edilmektedir.[450]

İslâm öncesi dönemine ait enderzlerin bir kısmı müstakil olarak yayınlanmış ve bir kısmı da *Dînkerd*, *Gozîdehâ-yi Zâdesperem*, *Rivâyet-i Pehlevî*, *Ardâvîrâfnâme* ve *Mînû-yi Hired* gibi dinî, tarihî, hamasî ve felsefî içerikli metinler içerisinde yer almıştır.[451]

---

[446] *Kabusnâme*, Unsuru'l-Meâlî Keykâvus tarafından h. 475/m. 1082 yılında oğlu Giylânşah'a yazılmış bir eserdir. *Kabusnâme* adı, ilk yazıldığında kitaba verilen bir isim değildir. Yazar, kitabını oğlu Giylanşah adına yazmıştır. Kabus ise onun dedesinin adıdır. Dedenin adını kitaba vermek mutat olduğu gibi, müellifin "Kâvus" adından alınarak Kâvusnâme'den bozulmuş olması da muhtemeldir. Nitekim Cingiz'in ölümünden çok sonra, onun sülalesinden gelenler hakkında yazılan eserler de *Cingiznâme* adı verilegelmiştir. Orhan Şaik Gökyay, "Önsöz", Keykâvus, *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmed), Kabalcı Yay., İstanbul 2007, s. 7.

[447] Ritter, s. 130-131.

[448] Berzger, "Enderznâme", s. 163; Mahmûd Caferî,"Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", *Çîstâ*, 1371 hş., sayı: 88, s. 869.

[449] Gershevitch-Boyce, s. 103.

[450] Berzger, "Enderznâme", s. 163; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 415.

[451] Berzger, "Enderznâme", s. 163.

İran öğüt metinleri olan enderznâmelerden her biri bir Zerdüşt din büyüğüne, realist, ileri görüşlü, olgun ve tecrübeli yaşlılara, eski bir yönetici ve padişaha ya da bir bilgeye nispet edilmiştir. Bu kişilikler arasında en öne çıkanları padişah olarak Enûşîrvân, vezirler arasında Bozorgmihr-i Behtegân, din adamları arasında Âzerbâd-ı Mihrespendân ve Mihrespendân'ın oğlu Zerdüşt yer almıştır.[452] Bazen enderzler belirsiz isimler aracılığıyla açıklandığı gibi kimi zaman da enderz söyleyicileri sıradan halk tabakasına mensup kişilerden biri olabilmektedir. İslâm öncesi İran öğüt metinleri bugün Pehleviceden Farsçaya, Arapçaya, İngilizceye ve Hindistan Zerdüştlerinin dili olan Gocerat diline de tercüme edilmiştir.[453]

Pehlevi dilinden eldeki mevcut enderz metinlerine ek olarak, İslâm öncesi İran döneminden, özellikle de Pehlevice asılları elde olmasa da Sasani döneminden farklı enderznâmeler Arapça ve Farsça çeviriler yoluyla bugüne ulaşmıştır. Arap edebiyatında akıl, tedbir, bilgi ve hikmetle anılan Erdeşîr-i Bâbekân'ın (226-241) *Ahd-i Erdeşîr*'i, Erdeşîr-i Bâbekân dönemi mûbedlerinin başı Tansar-ı Behrâm-ı Hûrzâd'ın *Nâme-yi Tansar*'ı, Sanskritçe *Pança Tatra*'nın çevirisi olan ve İbn Mukaffa'nın Pehleviceden Arapçaya çevirdiği *Kelîle ve Dimne* bu tür eserlerden sayılabilir. İslâmî kitaplarda Sasani padişahlarının dilinden aktarılan bir takım sözler, tahta oturma ya da ölüm döşeğinde daha çok pend, enderz, mevize ve vasiyetler biçiminde de aktarılmıştır.[454]

Arap edebiyatındaki, âdâbu'l-mulûk tarzındaki âdâb (kanun) kitabı yazarlarının neredeyse tümü, İslâmî dönemin başlangıcında az çok İran enderznâmelerinden faydalanmıştır. Geniş bir bölümünde Pehlevi enderznâmelerinin aktarıldığı en önemli kitaplardan biri İbn Miskeveyh'in Arapça kaleme aldığı eski İran, Yunan, Rum, Hint ve Arap filozof ve bilgelerinin öğütlerinden seçki tarzındaki *Câvîdân-i Hired/Âdâbu'l-Arab ve'l-Furs/el-Hikmetu'l-Hâlide* eseridir. Seâlibî'nin *Gurer-i Ehbâr-i Mulûk'il-Furs ve Siyeruhum*'u ve Câhız'a (öl h. 225) atfedilen (fakat gerçekte Muhammed b. Hâris

---

[452] Gershevitch-Boyce, s. 104; Muhammed Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", *Mecmu'a-yi Makâlât I,* (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 181.

[453] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164. Sasaniler döneminde sarayda, seçkinlerin çocuklarını eğitmek ve ahlâkî düsturları onlara ezberletmekle görevlendirilmiş "enderzbed" (*handarz bad*) adı verilen kişiler vardı. Asker sınıfında da (*ustuvârân*), vatanseverlik ve fedekârlık duygularını telkin edici özel enderz metinlerinin varlığından söz edilmektedir. Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 18.

[454] Berzger, "Enderznâme", s. 164; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 265.

Teğlebî) *Kitâbu't-Tâc Fi Ehbâru'l-mulûk*'da da Pehlevice enderz konularının geniş bir bölümü Arapçaya geçmiştir.[455]

Müslüman toplumda hikmet, tehzîb-i nefs, ahlâk ve terbiye gibi kavramlar devlet yapısının gelişmesi ve kurumların oluşması sonucunda aşamalı olarak kitaplarda müstakil birer konu haline gelmiştir. Bu gelişimin sonucunda Enûşîrvân, Bozorgmihr, Hûşeng, Behmen ve Âzerbâd gibi İranlı şahsiyetlerin öğüt ve nasihatleri Arap-İslâm eserlerinde bu şahsiyetlerin dilinden aktarılmıştır. Hatta bazı araştırmacılara göre Hz. Ali'den sonra sözleri en çok rivayet edilen şahsiyetler arasında İslâm öncesi İran döneminin tarihî kişiliği Enûşîrvân yer almıştır.[456]

Zamanla İran menşeli olan öğüt ve nasihat muhtevalı eserler İslâmî kültürün rengini ve usulünü kazanmış ve gelişerek zenginleşmiştir. İran'ın İslâm öncesi kültürünün canlılığını koruduğu hicri V. yüzyıl başlarında Pehlevice aslından tercüme edilen enderz metinleri olduğu gibi, tercüme edilmemiş olanların varlığından da söz edilmektedir. Bu tür eserler için *pendnâme, enderznâme*, *nasihatnâme, vasiyetnâme, vesâyâ, mevâiz/hikem* gibi isimler verilmiştir.[457]

Zebîhullâh-ı Safâ'ya göre, şiir ve nesir türünde diğer dünya edebiyatları içerisinde en geniş enderz edebiyatını oluşturan Fars edebiyatının bu ürünleri için İranlı yazarlar genellikle *pend, enderz, vasiyet, vesâyet, mev'ize, nasihat, hikmet* ve *tahkîk* kelimelerini kullanmıştır. İslâm sonrası Fars şiirinde enderz söyleme geleneği ise kendilerinden eser kalan, her ikisi de milâdî IX. yüzyılda yaşamış olan ilk Fars şairlerileri Hanzala-yi Badğîsî ve Ebu Suleyk-i Gurgânî ile başlamış ve kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Rûdekî'nin (ö. 329/940) *Kelîle ve Dimne*'nin Farsça manzum çevirisi bu yolda atılan en önemli adımlardandır.[458]

2.2. PEND

Kelime olarak "enderz, nasihat, mevîze, vaaz, zikr, öğüt, ahd, mîsak" anlamları verilen *pend;* Pehlevi dilinde III. yüzyıla kadar çok tanıdık bir kelime olup "nasihat" anlamında ve bazen de "yol, yöntem, din, âdet" anlamında kullanılmıştır. IV. ve V.

[455] Berzger, "Enderznâme", s. 165.
[456] Berzger, "Enderznâme", s. 165-166.
[457] Berzger, "Enderznâme", s. 166.
[458] Safâ, "Enderz", s. 383.

yüzyıllar arasında *pend*, özellikle de *enderz* ve onun Arapça eşanlamlılarından daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla *nasihat* kelimesi, biraz da *vasiyet* ve onun çoğulu *vesâya* kavramı *pend* kelimesinin yerini almıştır. Nitekim "pend dâden: öğüt vermek" bileşkesi mecazen "yol göstermek" anlamını da karşılamıştır. Orta ve Yeni Farsçada "yol" anlamında olan *pend* kelimesi, mecazî olarak *yol ve yöntem* anlamında "bilgece davranış" ve "hatırlatma" anlamlarına işaret etmektedir.[459]

Pendnâme olarak adlandırılan ahlâkî muhtevalı eserler, V. yüzyıl sonlarında müstakil kitap şeklinde derlenmeye başlanmıştır. Bu tür eserlerin kökeni eski İran'a dayanıyorsa da, Farsça pendnâmelerde aktarıcısız biçimde karşımıza çıkan bu öğütlerin menşeini kesin bir biçimde belirlemek son derece güçtür. Hemen hemen tüm milletlerin edebî eserlerinde olduğu gibi Yunan kültüründe de bu türün nüveleri oldukça fazladır. İran edebiyatında son derece önemli eserler olan pendnâmeler, İran kültürünün en eski ahlâk kitapları olarak kabul edilmektedir.[460]

Pend ve *enderz* kelimesinin Fars şair ve yazarlarının eserlerinde ne zamandan beri kullanıldığına bakıldığında; Sadî-yi Şîrâzî VII. yüzyılda *pend* kelimesini yeni kulanmışsa da; Hâfız, *Divanı*'nda yedi defa bu kelimeyi kullanmış (Sadîkîyân, s. 248) fakat *enderz* kelimesini kullanmamıştır. *Pend* kelimesi, eski Fars edebiyatı eserlerinde "nasihat dinleme" ve "itaatkâr" anlamında "pendgîr, pendpezîr, pendşenûd ve pendniyûş" gibi bileşiklerde de kullanılmıştır.

Charles Henri de-Fouchécour'e göre *pend* kelimesinin tarihsel kökenine inildiğinde, Avestâî bir kelime olan *pantay*'ın *pend* anlamında kullanıldığı (Bartholomae, *Sütûn*, 847) ve Mani metinlerinde Partî diliyle de mevcut olduğu (Boyce, *Metn*, s. 119) görülür.[461] *Pendnâme* ise eğitici, ahlâkî, dinî ve ülke yönetimine ilişkin hikmetli sözlerin ve veciz ifadelerin yer aldığı öğütler mecmuasıdır. Pendnâme ayrıca Fars edebiyatında ahlâkî kitapların ilk şekline verilen isimdir. Bu eserler enderznâme, nasihatnâme, vasiyetnâme, ahlâk ve âdâb isimleriyle de adlandırılmıştır. Eski İran kültürünün en önemli metinlerinden olan pendnâmelerin oluşumunda Hint, eski Mısır, Yunan, Rum ve İslâm kültürlerinin etkisi de bulunmaktadır.[462] Türkçede *öğüt*, Arapçada

[459] Berzger, "Enderznâme", s. 162; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 822; Fouchécour, "Pendnâme".
[460] Fouchécour, "Pendnâme"; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 423.
[461] Fouchécour, "Pendnâme".
[462] Melihâ Mihdevî, "Pendnâme", *DMBİ*, XXIII, Tahran 1376 hş.; Fouchécour, "Pendnâme".

nasîhat kelimeleriyle karşılanan pendnâmeler zamanla, İslâm milletinin farklı dillerindeki edebiyatlarda dînî, ahlâkî ve siyâsî içerikli bazen eğitici ve bazen de telkinde bulunucu öğütler ihtiva eden edebî bir tür haline gelmiştir.[463]

Pendnâme denilince, bir tür ismiyle âdeta aynı bilinirlik derecesine ulaşmış olan, Feriduddîn-i Attâr'ın hacmi küçük, tesiri büyük eseri *Pendnâme* akla gelmektedir. Bu eserde, Kur'an ve hadis öğretileri ve kavramlarının etkisi son derece yoğundur. Neredeyse her beytinde Kur'an ve hadislere telmihler vardır.[464]

2.3. VESÂYÂ

"Vasiyetler, enderzler, pendler" gibi anlamlara gelen *vesâyâ*, Sasani padişahlarının ölüm zamanlarında ortaya koydukları vasiyet türündeki konuşmaları için kullanılmıştır. Pehlevi edebiyatında çok sayıda örneği bulunan bu türden metinlerin bir kısmı Arapçaya da çevrilmiştir. *Târîh-i Taberî*'de, Dîneverî'nin *Ahbâru't-tıvâl*'ında, *Târih-i Hamza-yi Isfehânî*'de ve özellikle de Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde bu tarz ahlâkî öğütlere çok rastlanmaktadır. Adı geçen yazarlar, Sasani padişahlarına ait konuşmalara eserlerinde genişçe yer vermiştir. Gutchmid'e göre, İran padişahlarına ait olan ve *Tâcnâme*'de aktarılan sözler vesâyâ türü eserlerden alınmıştır.[465]

Asılları mevcut olmamakla birlikte, Sasani padişahlarından kalma bazı *uhûd* ve *vesâyâ* metinleri İslâm'ın ilk dönemlerinde Arapça ve Farsça eserler aracılığıyla bugüne ulaşmıştır. Siyasî vasiyetnâmeler olarak da adlandırılabilecek bu metinlerde padişahlar, genellikle kendilerinin yerine idareyi devralacak olan kişiye veya yönetimde görev alacak şahıslara hitaben ülke yönetimi hakkında bazı tavsiyeler ortaya koymuşlardır. Bu türe örnek olarak *Enderz-i Husrev-i Kubâdân* gösterilebilir.[466]

2.4. UHÛD

Ahd kelimesi, "enderz ve vasiyet" anlamlarına gelmektedir.[467] Sözlük anlamı olarak "korumak, vefa göstermek, yemin, şart, mîsak" gibi karşılıklar verilen *uhûd*

---

[463] Alim Yıldız, "Nasihatname, Pedname Ya Da...", *Ay Vakti Dergisi*, Sayı: 33, Haziran 2003.
[464] Rıza Mustafa Sebzvârî, "Pendnâme", http://www.encyclopaediaİslâmîca.com/madkhal2.php?sid=2846; H. İbrahim Şener, Alim Yıldız, *Türk İslâm Edebiyatı*, Rağbet Yay. İstanbul 2010, s. 243.
[465] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 5032; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 270.
[466] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 214-215.
[467] http://www.loghatnaameh.org/, Erişim tarihi: 19.07.2012.

türünden eserlerin en çok bilinenleri, Sasani padişahları arasında diğer yöneticilere göre kendilerinden daha fazla öğüt aktarılan Erdeşîr-i Bâbekân ve Enûşîrvân'a ait olanlardır. *Ahd-i Erdeşîr* eseri, Erdeşîr'in kendisinden sonra yönetime gelecek olan İran padişahlarına hitaben söylenmiştir. Ebu Cafer (Ebu Hasan) Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî (ö. 279/892) bu eseri Arapçaya çevirmiştir. *Ahd-i Erdeşîr* eserinin orijinal metni bugüne ulaşmamış ancak Arapça çevirilerine ait birkaç nüshası mevcuttur.[468]

İbn Nedim de, *el-Fihrist* eserinde *Ahd-i Erdeşîr* ve *Ahd-i Enûşîrvân* gibi bazı kitap isimlerini aktarır. "Ahd" metinleri Sasani padişahlarının ülke yönetimi, padişahlık adet ve kuralları ve kendi yerlerine geçecek olan kişi ya da ülkenin önde gelenleri için söyledikleri ahlâkî tavsiyeleri içerir. Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb*'inde *Ahd-i Şapûr'*dan bahsetmiş, İbn Taktakî *el-Âdâbu's-sultâniyye* eserinde *Ahd-i Kubâd Be Husrev-i Enûşîrvân'*dan bazı sözler aktarmıştır. Firdevsî de bu her iki eserden çıkardığı enderzleri şiirleştirmiştir.[469]

Ahd-i Şapûr'un başlıca konuları arasında, beceriksiz kişilerin din ve yönetim işlerine gelmemesi, din adamlarının sadece dinî işlerle meşgul olması, iyi bir veliahtın seçilmesi, padişahın kendi yerine geçecek olan kişinin adını önceden açıklamayarak vasiyetine yazması gibi konular bulunmaktadır. Aynı eserde yazılan vasiyetin padişahın ölümüne kadar saklanması, aile içinden bile olsa padişahlığa layık olmayan kişilerin yönetimden uzak tutulması, iş, dinlenme ve yemek için belirli bir zamanın tayin edilmesi ve padişahların özel yaşamlarına dikat etmesi gibi çok çeşitli hususlar işlenmiştir.[470] Nitekim Perslerin yasalarında "meşru bir oğul dururken tahtın bir piçe verilemeyeceği"[471] inancının İran devlet geleneği üzerinde olumlu sonuçlar ortaya çıkardığı da tartışılmazdır.

Ahd-i Erdeşîr'de dikkat çeken bir başka husus da toplumun dört sınıfa ayrılmış olmasıdır. Bu eserde toplum, 1- Savaşçılar, 2- Din adamları, 3- Kâtipler, müneccimler-doktorlar, 4- Sanatkârlar, tüccarlar ve çiftçiler şeklinde dört kısma ayrılmıştır. Bir tabakaya mensup olan kişinin diğer bir tabakaya geçmesi de yasaklanmıştır. Şahlar kendilerinin yerine geçecek kişiyi hayatlarında açıklayamaz, bunu ancak bir vasiyet

---

[468] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 2366; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 215; Gershevitch-Boyce, s. 117.
[469] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 271; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 64.
[470] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 216-217.
[471] Herodotos, s. 143.

olarak yazıp mühürler, hazinede saklar ve dört nüshasını da güvenilir kimselere verebilirdi. Şahın ölümünden sonra bu emanet mektuplar açılır ve hazinede saklananla doğrulanırdı. Akıl ve görünüm bakımından nakıs kimseler padişahlık makamı için uygun görülmezdi.[472]

Bugün mevcut şekli Sasanilerin son dönemine ait olan ve sonraları Arapçaya çevrilen *Ahd-i Erdeşîr*'den zaman içerisinde bazı eksiltmeler yapılmıştır. Esere sonradan eklemeler yapıldığına ilişkin bilgiler de vardır. Bu eser içerik olarak *Nâme-yi Tansar* ile de benzerlikler taşımaktadır. Me'mun'un eğitimcilerden kendisinin çocuklarına okutulmasını istediği *Ahd-i Erdeşîr*'den, *Mucmelu't-tevârih* ve *Farsnâme*'de de bahsedilmiştir.[473] Aynı eseri İbn Kuteybe, Mesûdî, Taberî, Seâlibî, Câhız ve Firdevsî de kendi metinlerinde konu etmiştir.[474]

Edebî, ahlâkî ve sosyal içerikli nükte ve hikâyeleri de içinde barındıran *Ahd-i Erdeşîr*, çok eski bir kurumsal devlet geleneğine sahip olan İranlıların bu alandaki birikimlerinin Araplara aktarılmasında büyük katkı sağlamıştır. Eser, Sasaniler tarihi boyunca bütün hükümdarlarca önemli bir talimatnâme olarak da görülmüş ve ilk dönemlerde şehzadelere okutulan önemli eserlerden biri olmuştur.[475]

Ahd-i Erdeşîr'in yanı sıra çeşitli kaynaklarda uhûd türünde şu eserlerden de söz edilmiştir: *Ahd-i Erdeşîr Be Pesereş Şapûr Risâle-yi Erdeşîr Der Âyîn-i Kişverdârî, Ahd-i Şapûr ve Pesereş Hurmuz, Ahd-i Kubâd, Ahd-i Enûşîrvân, Kârname-yi Enûşîrvân* ve *Şâhînî*.[476]

2.5. MUKÂTEBÂT

Kelime olarak *mukâtebât/resâîl*, "mektup yazma, mektuplar, küçük risaleler" anlamına gelir. Terim olarak ise "iki kişi arasında, genellikle de baba ile oğul arasında yapılan nasihat içerikli mektuplaşmalardan oluşan eserler"i tanımlamak için kullanılmaktadır. İbn Nedim'in *el-Fihrist* eserinde bu özellikte bazı eser isimleri

---

[472] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 216; Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 317.
[473] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 217-218.
[474] Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 62. Fars edebiyatında uhûd tarzı eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, V, s. 373-402.
[475] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 441-442.
[476] Geniş bilgi için bkz.: Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 214-226; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 440-446.

aktarılmıştır. Arap edebiyatında Husrev-i Perviz'in oğlu Şîrûye'ye cevaben yazdığı bir eserin adı yer almaktadır. Bu eser bir mektuba dayanır. Mektup, Şîrûye'nin babasına karşı galip gelmesi ve onu zindana atması sonucunda, oğlunun yaptığı haksız uygulamaları anlatmak amacıyla Hüsrev-i Pervîz tarafından oğluna gönderilir. Husrev-i Pervîz, kendisine yapılan suçlamaları da cevapladığı mektupta oğluna öğütler vermiştir.[477]

Dîneverî *el-Ahbâru't-tıvâl*'da, Taberî *Târîh-i Taberî*'de ve Firdevsî de *Şahnâme*'de bu olaydan bahsetmiş ve anılan mektuptan iktibaslar yapmıştır. İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Uyûnu'l-ahbâr* eserinde bu mektuptan söz etmiş ve eserin içerik olarak memleket yönetimi, padişahlığın ilkeleri, istişarenin övülmesi, istibdadın yerilmesi ve cezalandırmanın şekli gibi konuları içerdiğini aktarmıştır. Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb*'de Şapûr'un Kayser'e mektubu ve onun cevabı ile yine Şapûr'un bazı devlet görevlilerine yazdığı mektup ve IV. Behrâm'ın ordu komutanına yazdığı mektuptan söz eder. Christensen ve Inostranzev gibi bazı araştırmacılara göre bu türden mektuplar ve edebî eserler Pehlevice *Tâcnâme* eserinde de mevcuttur. [478]

İslâmî kaynaklarda "mukâtebât" ve "resâil" adıyla geçen ve ilk müslüman kâtiplerce de ilgiyle karşılanan türe ait eserlerden *Nâmehâ-yi Erdeşîr, Nâme-yi Tansar* ve *Nâmehâ-yi Enûşîrvân* gibi çalışmaların adları da aktarılmaktadır.[479]

2.6. TOVKÎÂT

Kelime olarak "işaretlemek, mektup ya da ferman imzalamak, şahın fermanı ya da tuğrası, padişahın imza etmesi, ferman vermesi" gibi anlamlara gelen *tovkî'*, tarihsel süreçte bugüne kadar gelebilmiş edebî önemi haiz bazı nazım ve mensur edebî ürünler için de kullanılmıştır. Daha çok yönetime ilişkin olmakla birlikte, ait olduğu dönemin dil ve üslûp özelliklerini yansıtması bakımından bu türe ait eserlere önem verilmiştir.[480]

---

[477] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 4308; II/1651; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 271-272.
[478] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 272-273.
[479] *Nâme-yi Tansar Be Pâdşâh-i Teberistân* adlı eser, Sasaniler döneminin teşkilat yapısıyla ilgili geniş bilgiler içermesi bakımından son derece önemli bir eserdir. Tarihî bir şahsiyet olan Tansar, I. Erdeşir döneminde Zerdüştîliğin tecdidinde önemli bir rol oynamıştır. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 76. Mukâtebât tarzı eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, V, s. 347-371; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 446-448.
[480] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1169; Hûmen Abbâspûr, "Tovkî'", *Dânişnâme,* II, 1381 hş., s. 410-411.

Tovkîât, Sasani padişahlarına iletilen gerek ülke yönetimi ve gerekse diğer konulara ilişkin taleplere padişah tarafından verilen kısa ve veciz cevapların saray görevlisince kaleme alınmış ve padişah tarafından da imza edilmiş metinlerine denir. Bu metinler, içerisinde öğüt içerikli bazı sözleri barındırmakla birlikte, daha çok yönetime ilişkin pratik devlet uygulamalarıyla ilgilidir. Bu yönüyle birer siyasî vasiyetnâme olarak da kabul edilmektedir.[481]

Firdevsî, Husrev-i Enûşîrvân'a ait tovkîâtlardan söz etmiş ve Enûşîrvân'ın 36 tokvî'âtını *Şahnâme*'sinde özetleyerek manzum biçimde aktarmıştır. Eski İran yönetim geleneğinde çok önemli bir yere sahip olan bu yazışma şekli, sonraları Müslüman yöneticiler, saray kâtipleri ve bilginleri tarafından da örnek alınmıştır.[482] Enûşîrvân'ın bu tarza ait aktarılan şu sözü ilgi çekicidir: "به مه نه مه به / *Her iyilik büyüktür, her büyüklük iyi değildir.*"[483]

Tovkîât adını taşıyan kısa ya da uzun hikmetli metinlerde, hükümdarların kendilerine yöneltilen sorulara ya da sunulan raporlara istinaden genelde yazılı ve bazen de sözlü biçimde verdikleri cevaplar yer almıştır. Dîneverî'nin aktardığına göre, Enûşîrvân kendi kâtibine yazılan fermanların son kısmında, padişahın kendi yazısıyla *sözü*'nü yazacağı dört satırlık bir boşluk bırakmasını emretmiştir. Bu sözlere örnek olarak aktarılan, "İyileri şefkatle yönet. Halkın idaresinde korkuyla yoğrulmuş bir haletle ve alt tabakaya mensup kişilere karşı gönüllerine korku salarak muamelede bulun" sözü bu metinlerin özelliklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.[484]

Pehlevice asılları mevcut olmayan, daha çok siyasî-toplumsal içerikli öğütleri ihtiva eden ülke yönetimiyle ilgili bu metinlerde, bazen de emsâl tarzındaki anlatımlara yer verilmiştir. Bu türden metinler arasında *Tovkîât-i Erdeşîr, Tovkî-yi Nersî, Tovkî-yi Behrâm-i Gûr, Tovkî-yi Hurmuz Peser-i Enûşîrvân, Tovkîât-i Husrev-i Pervîz, Tovkî-yi Kubâd Peser-i Husrev-i Pervîz* ve *Tovkîât-i Enûşîrvân* sayılabilir. Türün en kapsamlı eseri, Enûşîrvân'a ait 173 soru ve cevaptan oluşan ve Arapçadan Farsçaya çevrilmiş çalışmadır.

---

[481] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 274-275; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 65.
[482] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 275.
[483] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, V, s. 357.
[484] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 239-240.

Arapçası bugün mevcut olmayan bu eserin hangi dönemde ve kim tarafından Pehleviceden Arapçaya çevrildiği bilinmemektedir. Enîşirvân'a ait eser, XVII. yüzyılda Mîrzâ Celâlî tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Soru soranın genellikle belirsiz olduğu metin, *Mucmelu't-tevârih*'te Enûşîrvân'ın vasiyetleri arasında sayılmıştır. Hicri IV. ve V. yüzyıl Fars şairleri bu eseri bilmek ve okumakla iftihar etmişlerdir. Nâsır-ı Husrev, Unsûrî, Emir Muizzî gibi şairler divanlarında, Nizâmî *Heft Peyker* eserinde, Keykâvus *Kabusnâme*'sinde bu esere göndermelerde bulunmuştur.[485]

Bazıları birbiriyle ortaklıklar taşıyan, bir kısmı Sasani hanedanının son dönemlerinde kaleme alınmış olan ve Arapçaya çevrilmek suretiyle tanınan tovkîâtlar, ait oldukları hükümdarların dönemlerine ilişkin siyasî, toplumsal ve kültürel hususlarda bilgiler vermesi bakımından da önemlidir.[486]

2.7. ÂYİNNÂMELER

Âyînnâme (Pehlevice Âyînnâmeg) ya da *nizâmnâme,* kelime olarak "devlet kurumları, mahallî encümenler, partiler, şirketler gibi genel ya da özel bir kurumun kendi kurumuna ait özel işlerini düzenlemek için hazırladığı yönetmelik ve tüzük yahut mecmua" gibi anlamlara gelmektedir.[487]

Âyinnâmeg adını taşıyan risaleler, Pehlevice kaleme alınmış saray âdâb ve gelenekleri, devlet büyüklerinin dereceleri ve makamları, oyun ve eğlencenin usul ve kuralları, savaş sanatı, İran kültürüne ait Nevrûz ve Mihrigân[488] bayramlarınının kutlanma şekilleri ve hikmetli sözlerden oluşmaktadır. Bu türe ait eserlerin hiçbiri orijinal diliyle ve tam metin olarak bugüne ulaşmamıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde dinî olmayan türe ait bazı eserler Arapçaya çevrilmiştir. Özellikle Rumlardan yönetim, Sasanilerden de saraya ilişkin konularda yararlanmaya çalışan Müslüman yöneticilerin, bilhassa Abbasilerin ilgisi bu tür eserlerin Arapçaya çevrilmesinde etkili olmuştur.[489]

---

[485] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 242-245.
[486] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 450-451.
[487] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 113.
[488] Eski İran kültüründe "yılın çeşitli aylarına dağılmış vaziyette dinî kutsal gün ve bayramlar bulunmaktadır. Yılda kutlanan yedi bayram içerisinde en büyük bayram olarak Nevrûz bayramı görülür. Baharın müjdecisi kabul edilen Nevrûz bayramı, bir rivayete göre efsanevî İran kralı Cemşîd ya da Zerdüştle ilişkilidir." Gündüz, "Mecusilik", s. 520.
[489] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 245; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 65.

Sasani dönemi kitaplarından bir kısım kaynaklarda da örf, âdet, âyinler, doğruluk ilkeleri, sanatlar ve meslekler anlatılmıştır. Gerçekte bunlarının büyük bir kısmının içeriği Sasani toplumunun siyasî ve toplumsal kurumları, dinî ve ahlâkî ideallerine ilişkindir. Bu tarz eserlerden *Âyîn Nâmek* ya da kanunlar kitabı olarak bilinen eser zikredilmiştir.[490]

Mesûdî, *Âyinnâme* türünün en tanınmış ve en büyük eseri olarak *Kitâbu'r-rusûm* adıyla gördüğü bir eserden söz etmiştir. Tam metninin mûbedân ve din büyüklerinin elinde bulunduğunu belirttiği bu eser, İbn Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilmiş fakat ne Pehlevicesi, ne de Arapçaya yapılan çevirisi bugüne ulaşmıştır. İslâmî dönemin tarih ve edeb sahası yazarları tarafından da büyük önem verilen bu eseri İbn Nedim tarih kitabı olarak görmüştür. İbn Kuteybe de *Uyûnu'l-ahbâr*'da aynı eserden bazı parçaları aktarmıştır.[491]

Pehlevice "âyîn-nâmeg" ya da "ēwēn-nāmag" adıyla tanınan ve hiçbiri tam metin olarak günümüze kadar ulaşmamış olan *âyinnâme* türü eserler, İslâmî dönem kaynaklarında aktarıldığı üzere resmî kitaplar arasında sayılmıştır. Bu eserler daha çok saray, saray hayatı, devlet yapısı, makam ve mevkiler, oyun ve eğlenceler, bayram kutlamaları gibi konulara ilişkindir. İçerisinde latife, hikmetli söz ve hikâyelerin de yer aldığı belirtilmektedir. Bu türe ait eserler arasında *Kitâb-ı Âyîn-i Tîrendâzî Ez Behrâm-i Gûr* ve *Âyîn-i Çovgân*'ın ismi kaynaklarda yer almaktadır. Saray makamları ve farklı kademelerdeki yetkililerin isimlerinin de bulunduğu *Âyinnâme*'nin bir diğer türü de *Gâhnâme* adı verilen eserlerdir.[492] Arapça olarak kaleme alınan ilk İslâmî dönem eserlerinde aktarılan eski İran'ın edebiyat, tarih, coğrafya ve özellikle Sasaniler dönemi ahlâkıyla ilgili bilgiler büyük olasılıkla bu âyinnâmelerden alınmıştır.[493]

2.8. TAÇ GİYME KONUŞMALARI

Konuşmacının dil ve edebiyatın imkânlarından yararlanarak topluluk ya da bireylere yönelik yapmış olduğu konuşmalara hitâb (*oratoric)* adı verilmiştir. Edebî değerlendirmeler bakımından her konuşma hitab sayılmamış; bir konuşmanın hitab

---

[490] Berzger, "Enderznâme", s. 165.
[491] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 75; Ahmed-i Tefezzulî, "Âyinnâme", *DMBİ*, II, s. 289; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 246-247.
[492] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 452-454.
[493] Tefezzulî, "Âyinnâme", *DMBİ*, II, s. 289; Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 62.

sayılabilmesi için orijinallik, edebî sanat özelliklerini taşıma, üslûb, ezbere yapılmış olma ve söyleyişinin güzel olması gibi hususiyetler aranmıştır. Sözün kılıçtan keskin oluşu inancıyla, düşünce sahipleri söze büyük önem vermiş, yerinde ve zamanında kullanımına özen göstermiştir. Bugün konuşma sanatı olarak da isimlendirilen hitabet sanatının tarihsel geçmişi eski Yunan'a (Homer MÖ 850) kadar götürülmektedir. Dinî, siyasî ve hukukî olarak da sınıflandırılan hitabet sanatı, her kültür ve dilde gerek sözlü ve gerekse yazılı olarak hep varolmuştur.[494]

Padişahlığın âdet, merâsim ve tabirleri ile ülke yönetiminin usullerini anlatmak için kaleme alınan eserler için Farsçada *Tâcnâme* ve Arapçada *et-Tâc* adı kullanılmıştır. F. Gabreli gibi bazı doğubilimcileri, Sasaniler zamanında *Tag-namag* adında özel bir eserin varlığını benimsemiştir. Arthur Christensen, Baron Rosen ve Inostranzev gibi araştırmacılar da tacnâmeler üzerine araştırmalar yapan doğu bilimcilerindendir.[495]

"Yeni padişahın taç giyme töreni" olarak anlam verilen *tacguzârî/taç giyme konuşmaları* Fars öğüt edebiyatının zenginleşmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Sasani padişahlarının "taç giyme törenleri"nde bir konuşma yapma geleneklerinin olduğu kabul edilmektedir. Christensen'e göre padişahların yönetime gelişleri sebebiyle halka karşı yapmış oldukları bu tarz konuşmalar üslûp bakımından enderznâmelere benzemektedir. Bu konuşma metinleri özenle hazırlanır ve söz konusu dönemde de yaygın olduğu üzere konuşmalarda ahlâkî vurgulara önem verilirdi. *Uyûnu'l-ahbâr*'da taç giyme konuşmalarına yapılmış göndermelere ve alıntılara rastlanmaktadır. Dîneverî, eserinde Hurmuzd'ün taç giyme töreninde yaptığı konuşmadan alıntılar aktarmıştır. Metinlere bakıldığında konuşmaların sanat ve üslûp bakımından ustaca hazırlandığı ve bu özelliklerinin Arapçaya yapılan çevirilerine de yansıdığı görülür.[496]

Sasani padişahlarının tahta geçme törenleri sırasında yaptıkları konuşmalara ait metinlerin asılları bugün mevcut değildir. Müslüman yazarlar, yukarıda da geçtiği üzere eserlerinde bu konuşma metinlerine bazen atıflarda bulunmuş, bazen de bu eserlerden

---

[494] Meryem Cevân, "Hitâbe", *Dânişnâme* II, 1381 hş., s. 549-550.
[495] Seyyîd Hasan-i Emîn, "Tâcnâmehâ", *Îrânşinâsî*, Sayı: 49, 1380 hş., s. 104.
[496] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 996; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 276; Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", *Câvîdân-i Hired,* s. XXXIV. Ahamenişler döneminde taç giyme merasimleri, İstahr şehrindeki Anahita Tapınağı'nda gerçekleştirilirdi. Bu merasimde incir ve ayrandan oluşan bir ikram kullanılırdı. Ayrıca muğların huzurunda Ahura Mazda'nın öğretilerine bağlılık yemini içilirdi. Çok sayıda seçkin kimsenin de katıldığı tören sonrasında yeni padişah, sarayın burçlarından saray çevresinde toplaşan insanlara görünürdü. Beyânî, s. 177-178.

alıntılar yapmıştır. Firdevsî, eserinin her padişahın yönetimiyle ilgili kısımında o padişaha ait tahta oturma konuşmasını aktarmıştır. Türün en geniş metni Enûşîrvân'a aittir. Bir diğer geniş metin ise Dîneverî'nin sözünü ettiği *Hutbe-yi Hurmuz Peser-i Enûşîrvân*'dır.[497]

Padişahların taç giyme merasimlerinde yaptıkları konuşmalar örnek olarak Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde şu tasvirler yer almaktadır: "*Lohrâsp, başına gönülleri aydınlatan tacını koyup da fildişi tahtına oturunca, yeryüzünü yaratan Tanrı'yı överek ona şükrettikten sonra adamlarına: Adaletli Tanrı'dan çok şey umun, fakat çok da korkun! Şu dönen gökleri böyle yıldızlarla süsleyen ve kullarının güçlerini artıran hep Odur… Denizleri, dağları ve toprağı yarattıktan sonra gökleri de onların üstüne bir örtü gibi çekti… Felek bir çevgen, biz de onun önünde yuvarlanıp duran bir top gibiyiz. Ondan gelecek iyilik ve kötülüklerin karşısında çabalayıp durmaktayız. Şimdi sevinç içindesin ama bilmiyorsun ki, ölüm keskin pençeleriyle azgın bir aslan gibi karşında durmuş seni bekliyor. Gücümüzle övünmeyi bir yana bırakalım da bilgisizliğimizi itiraf edelim.*"[498]

İran tarihinde çok eski bir geçmişi olan taç giyme törenleri bazı usullere göre düzenlenirdi. Törenlere özellikle bilginlerin ve padişahın danışmanlarının katılımı önemliydi. Halka açık olarak yapılan bu törenlerde bilgelere şükran ifade edilirdi. Taç giyme merasiminde, padişah tacını kendisi giyerdi. Padişahın yönetimden kendi isteğiyle çekilmesi durumunda ise yeni padişaha tacı kendisi giydirirdi.[499]

İbn Nedim, *el-Fihrist*'inde İran kitaplarıyla ilgili olarak iki yerde *Tâcnâme* eserinden söz eder. İbn Nedim her ne kadar bu eseri tarih kitapları arasında gösterse de, içerik olarak daha çok edebî ve ahlâkî Pehlevice eserlerle benzerlikler taşır. Bu yönüyle de Arap edebiyatında örnek alınan bir eser olmuştur. İbn Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilen ve Arap edebiyatında *Kitâb'ut-tâc* ya da *Tâcnâme* olarak bilinen eser, Sasaniler dönemine ait enderzleri de içinde barındırmanın yanı sıra, dönemin devlet yapısıyla ilgili bilgileri de içerir.[500]

---

[497] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 238-239.
[498] Firdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 1031.
[499] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 20-21. Garthwaite, taç giyme merasimlerinde, tacın mûbedân-ı mûbed tarafından şehinşahlara giydirildiğini ve bu uygulamanın da "devletle din arasındaki bağın kurulması" anlamına geldiğini aktarır. Garthwaite, s. 93.
[500] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 161.

Hükümdarların vasiyetleri, hayat hikâyeleri ve konuşmaları gibi konuları içeren *Tacnâmeg* türü eserlerin çoğunun, taç sahibi kişilere ait sözleri ve onların eserleri olmaları nedeniyle bu ismi aldığı düşünülmektedir. İslâm öncesi döneme ait bu tür eserler, çeviri faaliyetleri sonrasında Araplar arasında da yaygınlık kazanmış ve İslâm geleneği içerisinde de zamanla aynı türde eserler kaleme alınmıştır.[501]

İslâm sonrası dönemde Arapçaya çevrilen ya da telif edilen tacnâmelerin önemlileri arasında İbn Mukaffa tarafından Orta Farsçadan çevrilen *et-Tâc Fi Sîreti Enûşîrvân*, Abbasiler döneminin başında Ebu Ubeyde Muammer b. Musennâ-yi Şuûbî (ö. 210) tarafından kaleme alınan *et-Tâc-i Ebû Ubeyde Şuûbî*, bugüne tam gelebilen eser olarak bilinen Câhız'a (ö. 255) ait *et-Tâc Fi Ahlâki'l-mulûk*, Abdulmelik b. Hişam b. Hamîrî'ye (İbn Hişam ö. 213/8) ait *et-Tîcân Fi Mulûk-i Hamîr* ve Ebu İshak İbrahim b. Hilal Sâbî'ye (ö. 384) ait *Tâc-i Telîf-i Ebu İshâk Sâbî* eserlerinin isimleri sayılmaktadır.[502]

Taç giyme töreninde yapılan konuşma metinlerinin genel eksenini akla ve adalete övgü, adaletin sağlanması, halka karşı merhametli olunması ve memleket idaresiyle görevli kişilere yapılan tavsiyeler oluşturmaktadır. Bugün seçim zaferi kazanan devlet başkanlarının, seçim sonrası yaptıkları konuşmalar bu metinleri çağrıştırmaktadır.

[501] Emîn, "Tâcnâmehâ", s. 106; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 456.
[502] Emîn, "Tâcnâmehâ", s. 107-113. Tacnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, V, s. 424-431.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ FARS ÖĞÜT EDEBİYATI ESERLERİ

Öğüt metinleri gerek yazılı ve gerekse sözlü biçimde tarihin hemen her döneminde, her toplumda ilâhî menşelî olsun ya da olmasın toplumsal ahlâkın bir gereği olarak varolmuştur. Öğüt metinleri bir bakıma, bireylerin bir toplum meydana getirmesi için gerekli olan ortak ahlâkî anlayışın sağlayıcısı kabul edilmiştir. Eski İran'da ahlâk içerikli edebiyat ürünlerine bakıldığında, öğüt muhtevalı edebî ürünlerin ilk yazılı örneklerinin özellikle Pehlevi edebiyatı içerisinde önemli bir yer tuttuğu görülür. *Enderznâme* ya da *pendnâme* olarak adlandırılan bu metinlerin bir kısmı elimize ulaşmış, bir kısmının metni ise kaybolmuş ve sadece kaynaklarda isim olarak yaşaya gelmiştir.[503]

Öğretici edebî eserlerin oluşturduğu enderznâme metinlerinden günümüze ulaşmış olanları Sasaniler dönemine aittir. Bu yönüyle enderznâme tarzı edebî ürünleri, Sasaniler dönemi edebiyatının da en önemli kısmını oluşturmuştur. Bu eserlerin önemli bir kısmı Arapçaya çevrilmek suretiyle İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired*'i, Seâlibî'nin *Ğurer*'i ve Câhız'a atfedilen fakat gerçekte yine Seâlibî'ye ait olan *Kitâbu't-Tâc Fi Ahlâki'l-Mulûk*'ı ile parçalar biçiminde İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-ahbâr*'ı, Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'i ve İbn Mukaffa'nın eserleri aracılığıyla günümüze ulaşmıştır.[504]

Câhız'a göre İranlılar, kültüre ait önemli olayları ve yarına kalmasını arzu ettikleri öğüt içerikli metinleri, unutulmaması ve kaybolup silinmemesi için taşlara ve yüksek yapılara kazımışlardır. Böylelikle sözlü kültür döneminde "düşünceye görünür bir biçim" kazandırmak kaygısıyla söz taşa işlenmiştir.[505]

İslâm öncesi devirlerde, özellikle Sasaniler döneminde İranlıların ahlâkî konulara gösterdikleri bu ilginin sonucunda öğütler ve ahlâkî tavsiyeler sadece kitaplara kaydedilmekle kalınmamış; yüksek yapılara, giysi kenarlarına, sergi ve sofraların çevrelerine, bazı kapların üzerine resim ya da nakışlar yerine öğüt içeren cümleler

[503] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 180; Rypka, s. 109.
[504] Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 17.
[505] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 151.

yazılmıştır. Rûdekî'nin *Kelîle ve Dimne* manzumesinde de söylediği üzere; bu çabanın amacı, elde edilen mirası sonraki nesillere aktarma kaygısıdır.[506]

Câvîdân-i Hired'de, eski İran geleneğinde öğüt kavramına verilen değere ilişkin önemli bir bilgi yer almaktadır. Eserde; Farsların oturma meclislerinin bir köşesine, o mecliste oturanların her an gözlerinin ilişeceği bir yere, hayatta uygulanması istenilen bir konuya ait dört satır yazı yazdıkları aktarılmaktadır.[507]

el-Fihrist, Kitâbu't-tâc, Keşfu'z-zunûn ve diğer kaynaklarda eski İran'a ait çok sayıda edebî eserin varlığından söz edilmesine rağmen, bugüne ulaşan eser sayısı çok azdır. İslâm öncesinde İran edebiyatı, sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarıla gelmiştir. İranlıların sözlü biçimde taşıdıkları eserlerini yazıya aktarmaları tarihsel süreç içerisinde savaşlar, alfabe değişikliği, dinî ve kültürel değişmeler gibi farklı etkenlerin sonucunda gerçekleşebilmiştir. Günümüze kadar müstakil kitap olarak gelememiş bazı İran sözlü kültürüne ait eserler ise Firdevsî'nin *Şahnâme* eseri aracılığıyla yazıya aktarılmıştır.[508]

İslâm öncesi İran edebiyatı, *Avesta* ve *Zend* parçalarının ait olduğu "dinî edebiyat" ile Sasaniler zamanına ait *Hudâynâme* ve diğer eserlerin ait olduğu "destansı edebiyat" şeklinde iki başlık altında incelenmiştir.[509] Bu dönemde gelenek ve görenekler, sanatlar ve çeşitli mesleklere ilişkin bilgilerin yanında siyasî yapılanma, dönemin sosyal yaşantısı, dinî ve ahlâkî konulara yer veren eserler genellikle *Âyinnâmeg* veya *Kitâb-ı Kavânîn-i Âdâb* adıyla bilinmiştir.[510]

İslâm öncesi öğüt edebiyatı metinlerinin kaynaklık ettiği, İslâm sonrası İran edebiyatında da özellikle *âdâbul-mülûk* başlığı altında çok sayıda eser kaleme alınmış ve Fars öğüt edebiyatı, tasavvufî akışın yanı sıra yönetime ilişkin siyâsetnâme tarzı eserlerle farklı özellikler kazanmıştır. Fars edebiyatında padişahların, şehzâdelerin ve vezirlerin eğitilmesi amacıyla kaleme alınmış olan bu tür eserler, pratik hikmete ilişkin çalışmalara da kaynaklık etmiştir. Batıda *Âyîne-yi Şehriyârân* (miror of princes) adıyla tanınan, kökleri İslâm öncesi İran'a dayanan ve Arap edebiyatına çeviri faaliyetleri

---

[506] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 260; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 421.
[507] Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired*, s. 118.
[508] Uryân, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", s. 215; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 139.
[509] Ritter, s. 54.
[510] Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, s. 444.

sonucu aktarılan ve zamanla *siyeru'l-mülûk, siyâsetnâme* ve *âdâbu'l-mülûk* gibi isimlerle anılan tür eserler pendnâme geleneğinin de önemli bir kısmını oluşturmaktadır.[511]

Birçoğu tarihî, efsanevî ve dinî şahsiyetlere ait olan enderznâme ve pendnâme metinlerinin en zirvede olduğu dönem Sasaniler dönemidir.[512] Gerek çeviri faaliyetleri, gerek yönetim tabakasının alakası ve gerekse o zamana kadar ortaya çıkan birikimin bir sonucu olarak Sasaniler dönemi içerisinde de Husrev-i Enûşîrvân'ın iktidarda bulunduğu zaman dilimi bu edebî tarzın zirveye çıktığı evredir. Yunan ve Hint kültürleriyle ciddî kültürel alışverişlerin yaşandığı dönem "İran tarihinin altın çağı" olarak da değerlendirilmektedir.[513]

Sasaniler döneminde öğüt muhtevalı eserlere ilgi gösterilmesinin farklı sebepleri vardır. Bu sebepler arasında söz konusu dönemin dinî, siyasî ve kültürel olarak güçlü olması, iktidar erkinin bu tür eserlere yakın ilgi duyması ve farklı kültürle tanışıklık konusunda cesur ve istekli olunması akla ilk gelen nedenlerdir. Bu tespit, öğüt muhtevalı eserlerin, Sasaniler öncesi dönemde İran edebiyatında bulunmadığı anlamını taşımamaktadır. Kimi araştırmacılara göreyse İranlıların Sasaniler döneminde *Kelîle ve Dimne*'nin Hintçeden Pehleviceye çevrilmesi konusunda gösterdikleri yoğun istek, İranlıların aynı türden eserleri daha önce de kaleme aldıklarının ve bu içerikteki metinlere karşı ilgilerinin bir göstergesidir.[514]

Mevcut felsefe ve kelâmla ilgili Pehlevice eserlerdeki felsefî düşünceler, İranlıların Ahamenişler ve Eşkaniler döneminde varolan Helenizmle tanışık oldukları konusunda da fikir vermektedir. Bu eserler Yunan etkileşiminin izlerini de taşımaktadır. Bazı Yunanca eserlerin I. Şapûr döneminde Pehleviceye çevrildikleri, felsefî içerikli kitapların önemli bir kısmının ise büyük bir olasılıkla Husrev-i Enûşîrvân döneminde Süryaniceden aktarıldığı düşünülmektedir. Yunanlı tarihçi Agathias, Husrev-i Enûşîrvân'ın Aristo ve Eflâtun felsefesine aşina olduğunu şaşkınlıkla aktarmış ve bu padişahın Yunan felsefesine ait eserlerin Pehleviceye çevrilmesi için emir verdiğini ve bu tanışıklığın ise Hristiyan Nesturîler aracılığıyla gerçekleştiğini dile getirmiştir. 529

---

[511] Huccetullâh Esîl, "Âdâbu'l mulûk", *Dânişnâme,* II, 1381 hş., s. 6.
[512] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 70.
[513] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân,* s. 61.
[514] Muhammed Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, VI, Tahran 1385 hş., s. 256; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 419.

yılında Rum hükümdar Justinian, Atina Okulu'nun kapatılması emrini verince; Priscianos'un da yer aldığı Yeni Eflâtun Düşüncesi'ne mensup yedi filozof, İran ülkesine sığınarak Tisfûn'da yaşamıştır.[515]

Suriye, Lidya, Gazze ve Fenike asıllı düşünürler arasında felsefî eserler kaleme almış ve felsefe eğitiminde şöhret bulmuş kimseler de bulunmaktaydı. Dönemin hükümdarı Enûşîrvân'ın, bu düşünürlere güvenli bir çalışma ortamı sağlamakla kalmadığı; onlara yakın ilgi göstererek meclislerinde bulunduğu ve bu münasebetlerin sonucunda Enûşîrvân'ın da Eflâtun ve Aristo felsefesiyle tanışma fırsatı elde ettiği kaynaklarda yer almıştır.[516]

Gelişme gösteren farklı kültürler, tarihin her döneminde iyi, güzel ve faydalı düşünceleri hangi dile ve coğrafyaya ait olduklarına bakmaksızın birbirlerinden almıştır. Bu etkileşimin bir örneğini, Hz. İsa'ya nispet edilen bir sözün *Dıreht-i Âsûrîk*'te de (111-112. bent) aktarılmasında görmekteyiz. Bu söz *Dıreht-i Âsûrîk*'te "sana söylediğim bu altın sözler yaban domuzunun önüne inci atmaktır" biçiminde geçmektedir. İslâm öncesi döneme ait fabl tarzı bir eser olarak da kabul edilen *Dıreht-i Âsûrîk*'e benzer, İran Yahudileri tarafından kaleme alınan *Rez u Mîş* (Üzüm Ağacı İle Koyun) adlı çalışmadan da söz edilmiştir.[517]

Devam eden savaşlar (özellikle yedi yüzyıl süren İran-Roma savaşları) yerleşik-göçebe kültür arasındaki uyumsuzluk, Arap Müslümanlar arasında mevcut olan *Kur'an*'ın cahiliye dönemine ait tüm eserleri nesh ettiği düşüncesi, eski inanışın İran toplumunu ikna edemeyişi, yeniye yer açılabilmesi için eskinin bir kenara itilmesi ve yeni dininin toplum hayatına yerleşememiş olması gibi etkenler sonucunda, İslâmlaşma döneminde eski İran öğüt metinlerine kısmen de olsa mesafeli durulmuştur. Bütün bu etkenlerin sonucunda eski İran kültürüne ait eserler sayı ve nitelik olarak azalmış, birçok eser unutulmaya yüz tutmuştur. Arap ve İran kültürü arasındaki tanışma ve yakınlaşmayla birlikte, özellikle ahlâk içerikli İran kültürüne ait eserler Arapçaya zaman içerisinde çevrilmiştir. Bu çeviri faaliyetlerinin sonucunda gerek İslâm öncesi ve gerek

---

[515] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 159-160; Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 96. Bazı araştırmacılar İslâm öncesi İran öğüt metinleriyle Romalı düşünür Seneca (ö. 65), Yunanlı filozof Epiktetus (ö. 135) ve Roma imparatoru ve filozof Marcus Aurelos'un (ö. 180) sözleri arasında karşılaştırmalar da yapmıştır. Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 54.

[516] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân,* s. 238-239.

[517] Çıtakoğlu, s. 28-29.

İslâm sonrası İran kültürü ile Arap-İslâm kültürü arasında hem edebî ürünler, hem de yönetim tecrübesinin aktarılması anlamında daha fazla yakınlaşma sağlanmıştır.[518]

Eski İran kültürüne ait eserlerin unutulması ya da bugüne taşınamamasında; yukarıda sayılan etkenlerle birlikte, Pehlevicenin Farsçaya dönüşmesi ve Pehlevi yazısından Arap alfabesine geçilmesini de unutmamak gerekir.[519]

Yönetime ilişkin eserlerin ilklerinden kabul edilen, yazıya geçiriliş dönemine kadar Strabon gibi Yunanlı yazarlara göre, nesilden nesile şifâhi yolla aktarıla gelen ve Yunanlı yazarların da kendisinden yararlandığı *Hudâynâme* eseri, *Şahnâme*'nin XV. yüzyılda hazırlanan bir yazmasındaki bilgilere göre Husrev-i Enûşîrvân zamanında yazılmıştır. III. Yezdigerd zamanında tamamlandığı belirtilen bu eserin, Arap edebiyatında çevirisi *Siyeru'l-mulûk* adıyla tanınmaktadır. Alman Noeldeke ve daha sonra Rus Baron Rosen tarafından da yayınlanmış olan eser, Noeldeke'ye göre İran tarihinin en eski zamanlarından beri varolmuş fakat Sasaniler zamanında şöhret bulmuştur.[520]

İran topraklarında Fars bölgesi dışında Zerdüştîlerin etkin olduğu bir bölgenin kalmaması sonucunda bu inanışa mensup Zerdüştîler, daha önce yapageldikleri dinî merasimlerini eskisi gibi açıktan yapamaz duruma gelmiş ve bunun sonucunda Hindistan bölgesine göç etmiştir. Pehlevi dönemi öğüt metinlerinin bugüne ulaşması, İran tarihiyle ilgilenen Mesûdî ve Bîrûnî gibi tarihçi ve İslâm bilginlerinin de başvurduğu bu bölgedeki ateşkedelerde inanç ve geleneklerini devam ettiren Zerdüştî mûbed ve hîrbedânlar sayesinde gerçekleşmiştir. İran tarihi hakkındaki en önemli eser olan ve Firdevsî'nin *Şahnâme*'siyle ölümsüzleşen *Hutaynâme*[521] ve *Âyînnâmek* de Zerdüştî mûbedler sayesinde yüzyıllar boyunca korunmuştur.[522]

Sasani devletinin yıkılışıyla birlikte "İslâm'ın dili Arapça", dil ve edebiyat bakımından köklü bir geçmişe sahip olan Pehlevicenin kullanımını sınırlamış olsa da, bu dilin tümüyle hayattan kopmasına neden olmamıştır. Özellikle Zerdüştî din adamları,

---

[518] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 39-40.
[519] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 77.
[520] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 30; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 153-154, 156; Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 309.
[521] *Hutâynâme*, İslâm'ın ilk yıllarında İranlı bilgin İbn Mukaffa tarafından *Siyeru'l-mulûk* adıyla tercüme edilmiş fakat hem Pehlevice metni, hem de eserin Arapçaya yapılan çevirisi günümüze kadar ulaşmamıştır. Rızâzâde-yi Şafak, s. 42.
[522] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 47-51; Rypka, s. 146-148.

dönemin yöneticilerinden kısmî de olsa gördükleri hoşgörü sayesinde (halife Me'mun'un huzurunda *Gocesteg-i Ebâlîş* tartışması örneği) İran kültürüne ait bazı eserlerin bugüne ulaşmasına önemli bir katkı sağlamıştır.[523]

Avesta ve *Zend* metinlerinin ait olduğu dinî edebiyat alanında batı dünyasında çok sayıda çalışma kaleme alınmıştır. İran ve Hindistan bölgesinde yaşayan Zerdüştîler (Parsîler) ve diğer araştırmacılarca dinî ve ahlâkî Zerdüşt metinleri üzerine yapılan çalışmaların sonucunda ortaya "Avesta Edebiyatı" denilen bir araştırma alanı da çıkmıştır. Bugün de devam eden bu alandaki çalışmaların önemli bir kısmını, öğüt edebiyatı metinleri olan enderznâme ve pendnâme türü eserlerin yayınlanması oluşturmaktadır.[524]

İslâmlaşma döneminde İran ahlâkî ve edebî eserlerinin Arapçaya çevrilmesiyle birlikte bu eserler dil, içerik ve biçim bakımından Arap ve İslâm kültürünün de etkisiyle değişim geçirmiş ve zenginleşmiştir. Bir yönüyle bu zorunlu değişiklik, Zerdüşt dinine ait edebî metinlerin Müslümanların hayatına taşınabilmesi için gerek çevirmenler ve gerekse eserlerden yararlanan yazarlarca "kültürel uyarlama" denilebilecek tasarruflarla gerçekleşmiştir.[525]

İbn Nedim, *el-Fihrist* eserinde Pehlevice eserleri Arapçaya çeviren kişiler arasında; sadece çevirileriyle değil, geride bıraktığı birçok eserle hem İran ve hem de Arap edebiyatında müstesna bir yere sahip olan ve Noeldeke'ye göre bazen kitapların aslında yer almayan fakat okuyucuların ihtiyaç duyacakları kısımları da ekleyebilecek kadar yetenekli çevirmenler olmuştur. Bu yönleriyle salt birer çevirmen olarak tanımlanamayacak bu kişilerden İbn Mukaffa, Hânedân-ı Nûbehtî, Musa ve Yusuf b. Hâlîd, Ali b. Ziyâd-ı Temîmî, Hasan b. Sehl, Ahmed b. Yahya (Belâzûrî), Cebele b. Sâlim, İshâk b. Yezîd, Muhammed b. Cehm-i Bermekî, Hişam b. Kâsım, Musa b. İsa,

---

[523] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 45-46, 50;

[524] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 369-370.

[525] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 288. "Kültürel uyarlama" bir bakıma metinlerin bir kültürden ötekine aktarılmasında zorunlu bir yöntem olarak da görülebilir. Farklı kültür ve inanışlara ait metinlerin, eski dönemlerde Arapçaya aktarılmasında "kültürel uyarlama"ya başvurulmasına gösterilecek en güzel örneklerden biri İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired* eseridir. Eserde yer alan Yunan düşüncesine ait değerler, "İslâm ahlâk sistemi ile uyuşuyor görünen anlam düzenini olduğu kadar, alegorik anlatısal yapının temel motiflerini ve estetik biçimini tahrif etmeyecek bir alımlama kalıbıyla İslâmîleştirerek, hedef dil ve kültür çerçevesine" taşınmıştır. Bu aktarma sırasında "*hō Hērakleis/Ey Herakles!*" sözü, "Hayat veren Allah aşkına, "Allah'a yemin ederim ki" biçimini almıştır. Ali Utku- Nevzat H. Yanık, "Kebes'in Tablosu", *Kebetos Pinaks*, Haz.: Ali Utku- Nevzat H. Yanık, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul 2011, s. 45.

Zâduye b. Şâhuye-i Isfehânî, Muhammed b. Behrâm b. Meteyâr-ı Isfehânî, Behrâm b. Merdânşah ve Ömer b. Ferhân'ın isimleri sayılabilir.[526] Çevirdikleri metinlerde eserin ve okuyucunun lehine bazen araya giren bu 'çevirmenyazarlar', eski İran düşüncesine ait enderznâme ve pendnâmelerin bugüne taşınmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

İran topraklarında Müslümanlığın gittikçe yaygınlaşması ve Arapçanın da 'din dili' şeklinde önem kazanmasının sonucunda, eski kültür ve inançlar doğal olarak geri planda kalmıştır. İranlıların İslâmlaşmasının bir sonucu olarak millî kültürlerinin yok olmaya yüz tuttuğunu, bunun da İslâm'la ilişkili olduğunu dile getirenlerin aksine, Arthur Christensen'ın *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* kitabında yapmış olduğu tespitler son derece önemlidir:

"Müslümanların, Zerdüştîleri ehl-i kitap kategorisine koyduklarını biliyoruz. Hal böyle iken, o grubun mukaddes kitaplarının ortadan yok olmasını Müslümanların tutuculuğuna bağlamak mümkün değildir. Sasani dönemi *Avesta*'sının çoğu bölümleri milâdî IX. asra kadar varlığını sürdürdü ya da en azından o bölümlerin Pehlevi diline yapılmış olan tercümesi, *Zend* diye bilinen yorumlarıyla birlikte elde bulunuyordu… Elimizde bulunan bir takım karinelere dayanarak söyleyebiliriz ki, Zerdüşt şeriatı Arapların üstünlüğünün gerçekleştiği ilk asırda bir dereceye kadar reforme edilerek değişime uğramıştı ve zaten Zerdüştîler genel bir takım efsane ve düzmeceleri yok etmek fikrindeydiler."[527]

Bu konuda önemli bir yaklaşım da Alessandro Bausani'nin yaptığı tespitlerde ortaya konmuştur. Yapılan tespitler, söz konusu dönemde yaşanan değişimin nasıl gerçekleştiğini anlamamızı da kolaylaştırır. "Dıştan bakıldığında, tek-biçimli bir Ortodoks yapı çizen dinin gerisinde hoşnutsuzluklar vardı. Köylülerin fakirliği katlanılmaz haldeydi, halk bundan dolayı elit dinine bütünüyle katılamıyordu; Taht ve

[526] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 140-141, 146.

[527] H. Rafsancani, C. Bahoner, S. H. Nasr, s. 67-68; Bkz.: Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 152-153. İslâm öncesi İran kültürünün yok oluşundan kasıt Mecusî inanışının yok olmasıdır. Zaehner, Macuch ve Boyce gibi araştırmacılar İslâm fetihleriyle birlikte hızlı bir İslâmlaşma sürecinin yaşandığını ve Mecusîliğin bu dönemde yok olmaya yüz tuttuğunu iddia etmektedir. Hâlbuki eski İran dini edebiyatına ait eserler bu dönemde yazıya geçirilmiştir. Bu dönemdeki faaliyetler Yeni Farsçanın oluşumunda Pehlevicenin canlı bir dil olarak konumunu korumasını da sağlamıştır. Alıcı, s. 204.

Tapınak arasındaki mücedeleyi de eklersek, Arapların İran'ı niçin o kadar kolayca fethettikleri açıklanmış olur."[528]

İslâm öncesi İran öğüt metinleri, İranlıların Müslümanlığı kabulü sonrasında göçebe Arap kültürü tarafından da ilgiyle karşılanmış; Enûşîrvân, Bozorgmihr, Hûşeng, Âzerbâd ve Behmen gibi kendilerinden öğütler aktarılan İslâm öncesi şahsiyetleri, İslâm sonrası dönemde dinî birer kişilik gibi görülmüştür.[529] Bu yaklaşımda Arapların katkılarının yanı sıra; İranlıların gerek mezhebî ve gerekse tarihsel süreçte izleyegeldikleri "*kendilerine özgü güvenli bir varolma koridoru tesis etme felsefesi*"nin etkisi de vardır. Bu yaklaşım, İranlıların millî kültürleri ile inançları arasında uzlaştırmada ne kadar ısrarcı ve başarılı olduklarını da göstermektedir. Nitekim Dâryûş Şâyegân da İranlıların kültürel devamlılık özelliğiyle ilgili olarak şu tespitleri yapmıştır: "Antik İran mirasından İslâmî İran'a intikal etmiş olan ve Şiilik kalıbında gelişmek ve serpilmek için uygun bir ortam bulan arketiplerin birçoğu da aynı türdendir. Böylesi geçmişlerin ve aktarımların prensip olarak mümkün olabilmesinin nedeni, bir uygarlığın bir başka uygarlığın yerine geçmesinin, çok zaman (özellikle hâlâ canlı olan uygarlıklar söz konusu olduğunda) ulusal hatıranın yok olmasına yol açmış olmasıdır."[530]

İslâm öncesi dönemde daha çok eski din adamlarının ve devrin yöneticilerinin etkisiyle vücuda getirilen ahlâkî-öğretici eserlere; İslâm sonrası dönemde *Kur'an-ı Kerim*'in ayetleri, Hz. Peygamberin hadisleri ile sahabe, Sünnî mezhep imamları ve Şiî imamlar gibi başka İslâm büyüklerinin sözleri de etkide bulunmuştur. Bu etkilerin sonucunda İslâm sonrası İran öğüt edebiyatı, İslâm dini öğretilerinin baskın hale geldiği bir şekil almıştır. İslâm öncesi metinlerinde adı çokça geçen Bozorgmihr isminin yerini Lokman Hekim almış ve öğüt sahibi olarak Ali b. Ebi Talib, Muhammed Bâkır, Cafer-i Sâdık ve Musa Kâzım gibi şahsiyetler ön plana çıkmıştır.[531]

Pehlevi dili konusunda çalışmalarıyla tanınan batılı araştırmacı E. W. West'e göre, *Avesta* dışında bugün mevcut olan Pehlevice eserler Sasanilerden sonraki döneme

---

[528] Alessandro Bausani, "İslâm Öncesi İran Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1990, s. 80.
[529] Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, s. 445.
[530] Şâyegân, s. 148.
[531] Berzger, "Enderznâme", s. 166-167; Safâ, "Enderz", s. 397.

aittir. Zira Pehlevice dili, hicri II. ve III./milâdî VIII. ve IX. yüzyılda hâlâ kullanımdaydı ve XI. yüzyıla kadar da bu kullanımı devam etmiştir.[532]

Bir kısmı Pehlevice orijinal şekliyle, bir kısmı da Farsça, Arapça ve İngilizce çevirileriyle günümüze gelmiş olan ve çalışmamızın esas konusunu oluşturan bu metinler şöyle sıralanabilir: *Dînkerd'in Altıncı Kitabı, Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*, *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, *Enderz-i Oşnar-ı Dânâ*, *Enderz-i Zerduşt Peser-i Âzerbâd*, *Enderz-i Pîşînegân*, *Enderz-i Nûşîrevân, Enderz-i Husrev Kubâd*, *Enderz-i Dânâkân Be Mezdiyesnân, Enderz-i Pûryûtkîşân*, *Enderz-i Kûdekân, Mînû-yi Hired*, *Enderz-i Destûran Be Bihdînân, Enderz-i Behzâd Ferruh Pîrûz, Enderz-i Azerfernebiğ-i Ferruhzâdân, Pendnâme-yi Bozorgmihr, Pendnâmek-i Zerdüşt, Hîm u Hired-i Ferruh Merd, Penc Hîm-i Rûhâniyân, Dârû-yi Hursendî* ve *Risale-yi Rûzhâ*. Eski İran inanışına ait bu metinlerin etkisi İslâmî dönem eserleri olan Keykavus'un *Kabusnâme*'sinden Sadî-yi Şîrâzî'nin *Gülistân*'ına kadar birçok eserde çok açık biçimde görülmektedir.[533]

Diğer milletlerde olduğu gibi İranlılarda da atalarına ait en eski eserlere ulaşma arzusunun bir sonucu olarak gerek edebiyat ve gerekse din alanında İslâm öncesi döneme ait metinlerin günümüz Farsçasına aktarılması ve daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan çalışmalara her gün yenileri eklenmektedir. Bu anlamda, İslâm öncesi İran edebiyatı ve tarihi sahasında çalışmalarıyla tanınan İranlı araştırmacılar şunlardır: Melikuşşuarâ Bahâr, Mahyâr-i Nevvâbî, Ahmed-i Tefezzulî, Jâle Âmuzgâr, Ferhâd Âbâdânî, Ketâyûn-i Mezdâpûr, Rahîm Afîfî, Celâluddîn Âştiyânî, Seyyid Muhammed Turâbî, Muhammed Muîn, Müctebâ Mînovî, İhsan Yârşâtır ve Teymûr-i Kâdirî. Batıda, İslâm-Arap/İran ilişkileri üzerine çalışmalar yapan Goldziher, Von Kremmer, Noeldeke, Brockelmann, Arnold, Baron Rosen, Zutemberg, Huart, E. Browne, Inostranzev, Arthur Christensen, Mary Boyce, E. W. West, Vesta Sarkhosh Curtis, Philippe Gignow ve John Russels Hinnells[534] ile Türkçede İslâm öncesi İran'a ilişkin Nimet Yıldırım'ın çalışmaları da son derece önemlidir.

[532] Kiyâyî Nejâd, s. 78-79.
[533] Mihdevî, "Pendnâme", *DMBİ*, XXIII.
[534] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 37.

3.1. DÎNKERD'İN ALTINCI KİTABI

Arapların İran topraklarına saldırıları döneminde (m. 650'den sonra) önemli eserler geride kalmıştır. Bu eserlerin hacim bakımından en önemlisi, Pehlevice en büyük enderznâme olarak da kabul edilen *Dînkerd*'dir. Dinin emirleri (*kirdârhâ-yi dînî*) anlamına gelen *Dînkerd,* "Âzer Fernebiğ tarafından Pehlevice kaleme alınan kapsamlı bir eserdir. Eser Zerdüşt inanç ilkeleri, âdâb ve usulleri, tarihi ve edebiyatını kapsamaktadır. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı,* mezdâperestlerin bireysel, toplumsal ve siyasî ya da ülke yönetiminde uymaları ve kaçınmaları gereken ahlâkî kurallara geniş biçimde yer vermiştir.[535]

Avesta'nın bazı bölümlerinin çevirisi şeklinde kabul edilen ve bir Zerdüşt ansiklopedisi mesabesindeki *Dînkerd* genel olarak akıl, bilgelik, kültür, bilgeler ve iyilerle oturup kalkma, inanç, din, aşırılıktan kaçınma, yoksulluk ve insan üzerindeki etkileri, iyi ve kötünün özellikleri gibi konuları içerir. Üslup bakımından sade ve akıcı bir yapıdadır. *Dînkerd*'in derlenmesi, üçüncü kitabında da belirtildiği üzere, *Mâtâgdân-i Gocestek-i Ebâlîş*'in de yazarı olan Zerdüşt mûbed Âtûr Fernebiğ Ferruhzânân (Âzer Fernebiğ Peser-i Ferruhzâd) tarafından Halife Me'mun döneminde (813-833) yapılmıştır.[536]

Altı "fasıl"a ayrılan ve içerisinde dinî öğütlerin yanı sıra çeşitli konularda hikmetli sözlerin de bulunduğu *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda verilen öğütler, bazen herhangi bir isme nispet edilmeden önceki dönemlerde yaşayan din önderleri ve bilge kişilere işaret edilerek verilir. Fakat bir kısım öğütler ise Husrev-i Enûşîrvân, Âzerbâd-ı Mihrespendân, Buht Âferîd, Âtûrbâd-ı Zerduştân ve Âzer Nersî gibi Sasaniler döneminin tanınmış yönetici, din adamı ve bilgelerine nisbet edilmiştir.[537]

Dînkerd'de padişahın din, devlet ve vatandaşlarıyla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda da çeşitli hususlara değinilmiştir. Bu hususlar "akıllı ve ferasetli olmak, kalbi temiz olmak, affedici olmak, tebaasını sevmek ve refahını gözetmek,

---

[535] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 552; Dûsthâh, *Avesta* II/985; Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 9, 16.
[536] Rypka, s. 96-97; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 135; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 54. *Goceste Ebâliş* adlı eser Sâdık Hidâyet tarafından Pehleviceden Farsçaya çevrilmiştir. Sadık Hidayet'in Pehleviceden Farsçaya çevirdiği diğer eserler ise şunlardır: *Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân, Yâdgâr-i Câmâsb, Zend ve Hûmenyesn* ve *Şehristânhâ-yi Îrân*. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 488.
[537] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 122; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 427.

ahlâkı güzel olmak, dünyanın geçici olduğunu hatırda tutmak, iyi çalışanların makamını yükseltmek, kötü çalışanları cezalandırmak, halk ile irtibatı kesmemek, adil davranmak, cömert olmak, hırslı ve açgözlüleri cezalandırmak, halkı düşmana karşı korumak, sarayında makam ve mevki vermek suretiyle dindarları ve iyi kişileri mükâfatlandırmak, atamalarda dikkatli olmak ve herkesten daha faziletli olmak" şeklinde özetlenebilir.[538]

Çalışmamızda *Dînkerd*'e ilişkin olarak Teymûr-i Kâdirî'nin "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne (377-432)", (*Mecelle-yi Mutâleât-i Îrânî*, Yıl, II, Sayı: IV, 1382 Kirman) ve "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", (*Mecelle-yi Mutâleât-i Îrânî*, Yıl: 3, Sayı: 6, Kirman 1383 hş.) adlı makalelerinin yanı sıra *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, (Tahran 1387 hş.) isimli kitabı ile Mihrdâd Bahâr'ın *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân* (Tahran 1378 hş.) kitabında yer alan ilgili bölümden yararlanılmıştır.

3.2. ENDERZ-İ ÂZERBÂD-I MİHRESPENDÂN

Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân (Andarž-i Ātūrpāt) kısa cümlelerden oluşan bir öğüt metnidir. Eserin yazarı olarak kabul edilen Âzerbâd, II. Şapûr (309-379) döneminde, mûbedlerin mûbedi olan Mihrespendân'ın oğludur. Enderznâme metninin girişinde de belirtildiği üzere çocuğunun olmayışı nedeniyle Tanrıya tevekkül ettiği ve dualarının sonunda Tanrının ona bir çocuk bağışladığı anlatılmaktadır. Oğluna kendi dininin peygamberi olan Zerdüşt'ün adını vermiş ve ona hitaben bazı tavsiyeler ortaya koymuştur. Mihrespendân'ın çocuğunun olmaması ve bunun için Tanrıya yakarışına dair anlatım Zekeriya Peygamber çağrışımı (*Âl-i İmran* 38, *Meryem* 8-9) yapması bakımından ilgi çekicidir.[539]

Metin, 1270 kelimeden oluşmaktadır. 1869 yılında Bombay'da Pâzend dilindeki metni Şehryâr Ci Dâdâbuy tarafından Gocerât[540] diline ve 1887 yılında C. De Harlez (1832-1899) tarafından da Fransızcaya çevrilmiştir. Ayrıca eserin bir metni Destûr Minûçehr Câmasp Asânâ'nın *Mutûn-i Pehlevî/Pahlavi Texts* adlı kitabında da yer

[538] Atalay, s. 13.
[539] Nevvâbî, "Enderz-i Âzerbad Mârespendân", s. 518; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 184; Rypka, s. 92; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 429.
[540] Gocerat bölgesi mahallî dili.

almaktadır.[541] İngilizceye ise 1930 yılında Sohrâb-ı Kâvuscî Destûr Mehrcî Rânâ[542] ve 1956 yılında R. C. Zaehner tarafından çevrilmiştir.[543] Birçok kişi tarafından Farsçaya çevirisi yapılan eseri çevirenler arasında Hudayâr Destûr Şehryâr-i Îrânî (Bombay 1899), Melikuşşuarâ Bahâr, Reşîd-i Yâsemî ve Mahyâr-i Nevvâbî sayılabilir. E. W. West'e göre dörtte biri ortadan kaybolan *Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*'ın eğer tam metni bu güne kadar gelebilmiş olsaydı, hacim bakımından tahminen 3.000 Pehlevice kelimeden müteşekkil olurdu.[544]

Tecrübeye dayalı, pratik hayat ve genel ahlâk konularının işlendiği bu enderznâme 78 madde olarak kaleme alınmıştır. Teşbih ve temsillere çokça başvurulmuş olan öğüt metninde yer alan bazı tavsiyeleri İbn Miskeveyh de *Câvîdân-i Hired* eserinde yer yer aktarmıştır. Eserin kimi bölümlerinde, ayın hangi gününde hangi işlerin yapılacağı ve hangi işlerin yapılamayacağı da anlatılmıştır. Âzerbâd'ın ölüm anında söylendiği düşünülen bu öğüt metninde, öğütler verilirken çoğul emir sigası kullanılmıştır.[545]

Zerdüşt dinine yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Zerdüştîlikle ilgili birçok kaynakta Âzerbâd'ın (*Mânsersipendân*)[546] isminden övgü ve saygıyla söz edilmektedir. Tanrıya yapılan dualarda onun adı aracı olarak anılmakta ve hatta şefaatine sığınılmaktadır. Âzerbâd'ın kaynaklarda milâdî 290 yılında dünyaya geldiği, 320 yılında mûbedân-ı mûbed makamına eriştiği ve 371 yılında, seksen bir yaşında öldüğü belirtilmektedir. Bazı Arap yazarlar onu, belki de mensubu olduğu inanca yaptığı hizmetler ve göstermiş olduğu başarı nedeniyle "*Zerdüşt-i sânî*: İkinci Zerdüşt" unvanıyla tanıtmaktadır. *Avesta*'nın bir bölümü ve *Horde Avesta*'yı derleyen kişinin de Mihrespendân olduğu düşünülmektedir. Âzerbâd'ın Zerdüşt adındaki oğlu ve Âzerbâd

---

[541] Bkz.: Dastur Jamaspji Minocheherji Jamasp-Asana, *The Pahlavi Texts*, II, Bombay 1913.
[542] Bkz.: Sohrab Kavasji Dastur Meherji Rana, *Denā vājak i aīchand i Atropāt Māraspandān*, Bombay 1930.
[543] Bkz.: *The Teaching of The Magi*, London 1956.
[544] Nevvâbî, "Vâjeî Çend (Ez) ÂzerbadMârespendân", s. 11-12; Muhammed Taki-yi Bahâr, *Sebkşinâsî I*, Tahran 1376 hş, s. 80; Berzger, "Enderznâme", s. 163.
[545] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 181-182; Berzger, "Enderznâme", s. 163; Rypka, s. 88.
[546] *Mânsersipendân*: Avesta dilinde "mukaddes söz" anlamına gelir. Bilginler bu kelimenin Pehlevice şeklini "Mârspend, Mârsfend veya Mihrespend" şeklinde yazmıştır. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 239.

adındaki torununun Sasaniler zamanında mûbedân-ı mûbed makamında bulunduğu da kaynaklarda yer almaktadır.[547]

Âzerbâd-ı Mihrespendân'ın oğluna öğütleri (*Enderz-i Âtûrpât-ı Mârespendân),* İslâm sonrası dönemde Unsûru'l-Meâlî Keykâvus b. İskender'in (ö.492/1098) kendi oğlu için kaleme almış olduğu *Kabusnâme* eserinde de genişçe işlenmiştir. Rûdekî'nin sözlerinde de bu eserin izleri görülür.[548] Eserde Âzerbâd'ın öğütleri, ait olduğu düşünüş biçiminin ötesinde adeta İslâmî renkleri taşıyan yeni bir söyleyişle ortaya çıkmıştır. Özellikle kitabın sekizinci bölümünde 56 öğüdün yer aldığı Enûşîrvân'ın öğütleri kısmı dikkat çekicidir. Unsûru'l- Meâlî'ye göre bu öğütler Enûşîrvân'ın mezar taşında Pehlevi yazısıyla yer almaktadır.[549]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân'ın girişinden de anlaşıldığı kadarıyla, bu öğüt metni Âzerbâd tarafından ölüm döşeğinde bulunduğu zamanda tüm insanlara hitaben söylenmiştir. Yer yer aynı tavsiyelerin tekrar edildiği metinde, dilin eksiltili kullanımı ve bazı kelimelerin düşmesi metnin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Metnin hem başında ve hem de sonunda "Ey oğlum!" hitabı kullanılmış, böylelikle verilen öğütlerin muhataplara daha etkili biçimde ulaşması hedeflenmiştir.[550]

Çalışmamızda Mahyâr-i Nevvâbî'nin "Vâjeî Çend (Ez) Âzerbad Mârespendân", (*Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 56, 1340 hş.) ve "Enderz-i Âzerbad Mârespendân" (*Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 51, 1338 hş.) adlı Farsça çevirileri esas alınmıştır.

3.3. YÂDGÂR-İ BOZORGMİHR

Pehlevi edebiyatının en önemli eserlerinden olan *Yâdgâr-i Bozorgmihr,* Husrev-i Enûşîrvân'ın veziri Bozorgmihr-i Puhtegân'a aittir. Bozorgmihr isminin sözlüklerde farklı yazılışları da (*Bozorj-mehr, Bozorg-om(m)īd, Vočurg-umēt, Bozorg-mehr, Vuzurgmitr*) yer almaktadır.[551] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr,* Câmasp Asânâ tarafından

---

[547] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 415; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 429. Âzerbâd-ı Mihrespendân hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 70-73.

[548] Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 55.

[549] Safâ, "Enderz", s. 389; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 417.

[550] Nevvâbî, "Vâjeî Çend (Ez) Âzerbad Mârespendân", s. 23; Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân, s. 501, 528.

[551] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 267.

hazırlanan *Mutûn-i Pehlevî*'de (85-101 sayfalar) yayınlanmıştır.[552] Bu öğüt metni ilk olarak 1885 yılında Avesta yazısı, İngilizce ve Gocerat dili çevirisiyle birlikte *Genc-i Şâygân*'da basılmıştır. Câmasp Asânâ'nın metni 1733 kelimeden oluşmaktadır. Bu metnin Fransızca çevrisi Le Muséor dergisinde (IV, 265-266), İngilizceye çevirisi ise J. C. Tarapore tarafından Bombay'da (*Pahlavi Andarznāmak,* 1933) yayınlanmıştır.[553]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'in, yapı bakımından vasiyetnâme tarzında olduğu söylenebilir. İçerik olarak ise, muhatapları iyi olma ve iyiliğe ulaşma hedefine yönelten, dünyanın geçici, insanın ölümlü olduğu gerçeğini öne çıkaran ve ölümle birlikte insanın en yakınlarının bile onu terk edeceklerini hatırlatan konular üzerinde durulur.[554]

Hayatı hakkında kesin bilgiler bulunmayan Bozorgmihr, Ebu Hanife Dîneverî'nin aktardığına göre, Enûşîrvân döneminin en büyük bilginidir. Sasaniler döneminin "adalet simgesi" kabul edilen Enûşîrvân'ın hemen hemen her işini kendisiyle istişare ederek yaptığı zeki ve akıllı veziri Bozorgmihr ile bu padişah arasında öylesine bir yakınlık oluşmuştur ki, Enûşîrvân'dan her söz edildiğinde Bozorgmihr de hatırlanır. Üstün zekâya sahip bir kişi olarak tanınan Bozorgmihr'in Husrev-i Pervîz tarafından öldürüldüğü aktarılmaktadır. Tavla oyununu da satranca karşılık onun icad ettiği söylenir.[555]

Enderznâmenin girişinde "Ben Bozorgmihr-i Bahtegân" diye kendinden bahseden Bozorgmihr, bu eseri Yezdân'ın ve diğer meleklerin (îzed) yardımıyla ve Şehinşâh Husrev'in emriyle yazdığını ve Genc-i Şâygân'a[556] koyduğunu söylemektedir. Öğütlere dünyaya ait şeylerin geçici ve yokoluculuğuna vurgu yapılarak başlanır. Öğüt metninde bu dünyaya ait şeylerin kimseye kalmayacağı, ahiret âlemine ait şeylerin ise kalıcı olduğu ve iyi davranış sahiplerinin iyiliklerinin kaybolmayacağı anlatılır.[557]

Bozorgmihr ile *Kelîle ve Dimne*'yi Hint ülkesinden getiren Borzoviye-i Tabîb'in aynı kişiler mi, yoksa ayrı kişiler mi olduğu da araştırmacıların ilgilendiği konular

---

[552] *Pahlavi Texts*, Edited by Jāmaspji Dastur Minochehrji Jamasp-Asana, Bombay 1897.
[553] Mahyâr-i Nevvâbî, "Yâdgâr-ı Bozorgmihr", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 50, 1338 hş., s. 302.
[554] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 416-417.
[555] Kiyâyî Nejâd, s. 205-206; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 429.
[556] *Genc-i Şâygân*: Padişahın makamı anlamına gelmektedir. Oşîderi'de yer alan bilgilerde ise, *Genc-i Şâygân* aynı zamanda Bozorgmihr'e ait eserin adı ve 1885 yılında Bombay'da basılan Pehlevice enderznâme eserlerini içeren bir eserin de adı olarak yer almıştır. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 441.
[557] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, md. 1, 2.

arasında yer almıştır. Danimarkalı Christensen, bu iki tarihî kişiliğin aynı olduğu inancındayken, Fransız araştırmacı Silvestre de Sacy ise her ikisi de Sasaniler sarayında bulunmuş ve çok önemli görevler yapmış Borzoviye-i Tabîb ve Bozorgmihr'in iki farklı tarihî kişilik olduğu görüşündedir. Muhammed Takî-yi Bahâr da *Sebkşinâsi* eserinde (I/51-53) Bozorgmihr'in Zerdüşt bilgelerinden biri olduğunu ve bu tarihî kişiliğin Lokman gibi hayatı bilinmeyen efsanevî bir kişilik gibi değerlendirilemeyeceğini dile getirmiştir.[558]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de öğütler sorulu-cevaplı anlatım biçimiyle verilmektedir. Hangi konuda öğüt verileceğini sorulan soru belirlemektedir. Sorular bizzat öğüt verici tarafından sorulmuş ve cevaplar da buna göre verilmiştir. Sorulan sorulara bakıldığında daha çok ahlâkî faziletlerin ve insanların işledikleri hataların konu alındığı dikkat çeker. Bozorgmihr'e ait öğütler İslâm sonrası dönemlerde de İran, Arap ve Türk edebiyatlarının yanı sıra birçok milletin edebiyatında şöhretini korumuştur. İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired* eserinde "Bozorgmihr'in Sözleri" başlığı altında (s. 53-76) verilmektedir. Bozorgmihr'in öğütleri Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde de aktarılmıştır. İslâm sonrası döneme ait eserlerde yapılan atıflar ve alıntılarda eserin orijinalindeki Zerdüşt inanışı renginin kaybolduğu ya da eserden çıkarıldığı düşünülmektedir.[559] *Enderznâme-yi Yâdgâr-ı Bozorgmihr* eseri üslup olarak Aristo'nun *Nikomachos Etiği* eserini de çağrıştırır.[560]

Bozorgmihr'in öğütlerine ve yaptığı rüya tabirlerine Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde geniş yer verilmiştir. Gençlik yıllarının başında Merv'den Medâyin'e giden ve Husrev-i Enûşîrvân'ın rüyasını tabir etme başarısını göstermesiyle onun sarayına alınan Bozorgmihr, padişah tarafından düzenlenen meclislerde ülkenin tanınmış bilginlerinin de hazır bulunduğu, adeta karşılıklı pend ve enderz söyleme yarışlarında "söz ülkesinin padişahı" konumundaydı. Çok çeşitli konulara ilişkin söylenen ve o meclislere katılanlarca da dinlenen bu öğüt cümleleri, İslâm öncesi İran öğüt geleneğinin en önemli

---

[558] Kiyâyî Nejâd, s. 223-225.
[559] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 430.
[560] Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 23. Nikomachos, Aristo'nun oğlunun adıdır. Bu eseri Aristo'nun derslerini esas alarak hazırlaması nedeniyle, eser *Nikomachos Etiği* adıyla şöhret bulmuştur. Bu eserin dışında Aristo'nun ahlâka ilişkin *Ethique a eudemo* adıyla tanınan başka bir kitabı da vardır. Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 128. Geniş bilgi için bkz. Aristoteles, *Eudemosa Etik*, (Çev.: Saffet Babür), Dost Kitabevi Yay., Ankara; Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev.: Saffet Babür), Kebikeç Yay., Ankara 2005.

metinlerinden kabul edilmiştir. Şah ve meclise katılan diğer bilgelerce büyük bir hayranlıkla dinlenen Bozorgmihr'in öğütleri, onun adının bilgeler defterinin en başına yazılmasına neden olmuştur.[561]

Bozorgmihr'in öğütleri, kendisinden sonraki dönemlerde de ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Ona ait öğüt ve sözler bazen farklı kişilerce de dile getirilmiştir. Bu anlamda şu anekdot önemlidir: Bozorgmihr'e: "Sasanilerin yıkılışının sebebi ne idi?" diye sordular. O da cevaben: "Büyük işleri küçük adamlara, küçük işleri de büyük adamlara verdiler. Büyük adamlar küçük işlere ilgi duymadılar, küçük adamlar da büyük işlerin altından kalkamadılar. Kaçınılmaz olarak her iki iş de sonuçsuz kaldı" der.[562] Aynı sözün, Büyük Selçuklu Devletinin son sultanı, Sultan Sencer'e de (1118-1157) nispet edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Zira devlet yönetimiyle ilgili metinlerde bu hususa genelde dikkat çekilmektedir.

Bir anlatıya göreyse, Enûşîrvân'ın gördüğü bir rüyanın yorumunda rüya tabircileri yetersiz kalınca, küçük bir mektepli olan Büzurc'u çağırırlar ve rüyayı o yorumlar. Bu yorumun sonucunda hükümdar tarafından sarayda birinci müsteşar olur fakat bazı cesurane ve hikmetâmiz sözlerinden dolayı hapse atılır ve orada kör olur. Bozorgmihr, Husrev veya halefi Perviz tarafından bir hiddet anında öldürülür.[563]

Çalışmamızda Mahyâr-i Nevvâbî'nin "Yâdgâr-i Bozorgmihr" (*Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 50, 1338 hş.) adlı metni ve İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired* adlı eserinde yer alan ilgili bölüm esas alınmıştır.

3.4. ENDERZ-İ OŞNAR-İ DÂNÂ

Oşnar (Pehlevice *Ošnar),* eski İran'da bilge ve hekîm olarak tanınan bir kimsedir. Yaşadığı dönem tam bilinmese de; Oşnar (üstâd anlamında *hûşver/hûş âver*) eski rivayetlerde Keyânî dönemi bilginlerinden, *Dînkerd* gibi bazı eserlere göre ise Keykâvus'un veziri sayılmıştır.[564] Muîn, Oşnar'a ait öğüt metninin yaklaşık 145

[561] Kiyâyî Nejâd, s. 209-210, 214.
[562] Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/85. Bu konuda benzer bir söz de Erdeşîr'e nispet edilmiştir: "Hükümdara yakışmayan şey, başı kuyruk, kuyruğu baş etmektir." es-Seâlibî, s. 70.
[563] Ritter, s. 87.
[564] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 43.

kelimeden oluştuğunu söylese de,[565] mevcut metin hacim bakımından tahminen 1400 Pehlevice kelimeden meydana gelmektedir.[566] Enderzler sayı numarasıyla sıralanmak suretiyle verilmiştir. *Dînkerd*'in rivayetine göre, Keykâvus'un danışmanı olan Oşnar, Ehrimen'in aldatmasıyla uygunsuz işleri yüzünden bu padişah döneminde öldürülmüştür. Ona nispet edilen enderz metni 56 bölümden oluşmaktadır. Eserde bir öğrenci Oşnar'a çeşitli sorular yöneltir ve bilge, kendisine yöneltilen sorulara cevap olarak bir takım öğütler verir.[567]

Zerdüşt inancının kutsal kitabı olan *Avesta*'da adının "Urvaîxšya" şeklinde geçtiği belirtilen Oşnar, akıllılığıyla ün kazanmış "bilge" kişi ya da "üstad" olarak da tarif edilen bir şahsiyettir. Kötülüklerden sakınma konusundaki hasletiyle dindaşlarını eğiten Bilge Oşnar, aynı zamanda ileri düzeyde hukuk bilgisine de sahip bir kişidir. *Dînkerd*'de tanrısal güce sahip oluşu, anne karnında konuşmayı öğrenmesi gibi olağanüstü özellikleri ve yetenekleriyle nitelenen Oşnar'ın görevlerindeki başarısı, üstün yetenekleri ve bilgeliği sayesinde, Keykâvûs yedi ülkenin padişahlığını ele geçirmiştir. Üstün yetenekli olan Oşnar, bir rivayete göre Ehrimen'in kendisini yanıltması ve kışkırtmaları nedeniyle Kâvûs zamanında, kimi rivayetlere göreyse onun emriyle öldürülmüştür. Yedi ülkede yaşayan insanların dillerini ve kültürlerini öğrenerek İran ülkesine aktarmış ve İranlılara en güzel öğütleri vermiştir. Mezdâperestî inanışına göre Bilge Oşnar'ın öldürülmesi, Keykâkus'un büyük günahlarından biri olarak kabul edilmiştir. *Şahnâme*'de Oşnar gibi bir şahsiyetten söz edilmemiş olması da ilginçtir.[568]

Öğütler 56 başlıkta ve çeşitli maddeler altında yer alan sorulara cevap olarak getirilmiştir. Bazı bölümler orijinal metinden düşmüş olması nedeniyle boş bırakılmıştır.[569] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'nın Kopenhagen, Paris ve Munich müzelerinde bir kaç yazma nüshası bulunmaktadır. Eser, E. B. N. Dhabbar editörlüğünde 1930

---

[565] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 184. Bu bilgi bir yazım hatasından kaynaklanmış olmalı. Çünkü Muîn'in başka bir eserinde, bu metnin 1400 kelimeden oluştuğu bilgisine yer verilmiştir. Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 182.

[566] Rızâzâde-yi Şafak, s. 44.

[567] Dûsthâh, *Avesta* II/933; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 198; Berzger, "Enderznâme", s. 163; Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/80; Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 870; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 186.

[568] Safâ, "Enderz", s. 398; Berzger, "Enderznâme", s. 163; Dûsthâh, *Avesta* II/933; Yâhakkî, s. 174-175; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 430-431.

[569] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'nın 41. maddesinde "Şu altı şeyden sakınmak gerekir:" denilmiş fakat bu altı şeyin ne olduğu metinde yer almamıştır. 42. maddede ise, on madde halinde iyi davranışlar sıralanmış fakat bu davranışların hangi tip insanlara/hangi şeylere ait olduğunu bildiren kısım metinde boş bırakılmıştır.

yılında Bombay'da yayınlanmıştır. Pehlevice orijinal metni 1930 yılında İngilizce önsöz ve açıklamalarla birlikte yayınlanmış olan bu öğüt konulu eser, Farsçaya Ğulâm Rıza Reşîd-i Yâsemî (Tahran 1313 hş) ve Rahîm Afîfî tarafından çevrilmiştir.[570]

Danimarka'da Kopenhag Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın yazım tarihi hicri 691 yılına aittir. İslâm sonrası öğüt geleneğine kaynak olarak Fisagores (MÖ 570-495), Aristoteles, Eflâtun ve diğer Yunanlı bilgeler gösterilse de *Enderz-i Oşnar-i Dânâ* ve diğer İslâm öncesi İran öğüt metinleri hem Arap edebiyatını, hem de İslâm sonrası İran edebiyatını etkilemiştir. İslâm öncesi dönemde İran saraylarında şehzadelerin yetiştirilmesinden sorumlu bilge kişilerin varlığı da öğüt geleneğinin güçlenmesindeki etkenlerden biri olarak görülmektedir. İran sarayındaki bu bilge kişiler, İslâm sonrası saray yapısında *muhtesib*'in konumunda ve Rumlardaki *censor* adı verilen kişilerin statüsüne benzer bir yetkiye sahipti. Birkaç yüzyıl öğütleri sözlü biçimde nesilden nesile aktarılan Bilge Oşnar, halk arasında geniş bir üne sahipti. Onun şöhretinin bir göstergesi olarak *Dâdistân-i Dînîk*'te "Çok akıllı kimse, Hûşver gibidir" sözü yer almıştır.[571]

Christensen her ne kadar *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'nın Sasaniler döneminden sonra yazıldığını söylese de, hem Oşnar adı *Dâdistân-i Dînîk*, *Rivâyât-i Pehlevî* ve *Dînkerd* gibi birçok eserde yer almış, hem de Sasaniler döneminde Bilge Oşnar'ın birçok öğüdü İranlılar arasında dilden dile dolaşmıştı.[572]

Çalışmamızda, Reşîd-i Yâsemî ve Rahîm Afîfî tarafından hazırlanan Farsça çeviriler esas alınmış, yer yer Nimet Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilmiş metne de başvurulmuştur.

3.5. ENDERZHÂ-Yİ PÎŞÎNİYÂN

Pehlevice metninin bir kısmı Câmasp Asânâ tarafından 1897 yılında Bombay'da *Mutûn-i Pehlevî* içerisinde yayınlanmış olan Enderz-i Pîşînîyân (*Andarzihâ i Pešînîkân*), 280 kelimeden oluşmaktadır. Eser, on iki bölüme ayrılmıştır. "Yezdân'ın adıyla" diye başlayan öğüt metninde, tavsiyeler şiirsel bir dille ve oldukça kısa cümlelerle verilmiştir. *Enderz-i Pîşînîyân*'ın Farsçaya çevirisi Mahyâr-i Nevvâbî

[570] Berzger, "Enderznâme", s. 163; Yıldırım, "Enderz-i Oşnar-i Dânâ", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 24, s. 224. Bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 351-357.
[571] Reşîd-i Yâsemî, "Enderz-i Oşnar-i Dânâ", *Mihr*, Sayı: 19, 1313 hş., s. 718-720.
[572] Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 182.

tarafından (*Çend Metn-i Kûçek-i Pehlevî -Enderzhâ-yi Pîşînân ve Coz'î Ân* (*Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 53, 1339 hş., ss. 245-265) yapılmıştır.[573] Çalışmamızda da bu çeviri esas alınmıştır.

3.6. ENDERZ-İ HUSREV-İ KUBÂDÂN (ENÛŞÎRVÂN)

Eserin adından da anlaşılacağı üzere bu öğüt metni, İran padişahlarından II. Husrev'e (Enûşîrvân) ait sözlerden oluşmaktadır. *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'ın 1885 yılında Avestâî yazıyla birlikte Gocerât diline çevirisi Destûr Peşûten Sencânâ tarafından *Genc-i Şaygân*'da basılmıştır. 1899 yılında Farsçaya çevirisi Destûr Hudâyâr Şehriyâr-i Îrânî tarafından yayınlanmıştır.[574] Eser, Câmasp Asânâ tarafından 1913 yılında Bombay'da *Mutûn-i Pehlevi* adlı eser içerisinde de (II/55-57) yayınlanmıştır.[575]

Enderz-i Husrev-i Kubâdân'ın birçok batı diline çevirileri yapılmıştır. 1887 yılında Casartelli İngilizceye çevirmiştir.[576] Salemann tarafından Almancaya[577] çevrilen eserin İngilizceye, Tarapore tarafından[578] 1933 yılında ve M. F. Kanga tarafından[579] 1948 yılında yapılmış çevrileri de bulunmaktadır.[580] Bu eser, *Muhammed Keyvanpûr-i Mekri* (Tahran, 1326 hş. ve 1329 hş.) ve Mahyâr-i Nevvâbi (*Neşriyye-i Dânişkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, Yıl: 12, 1339 hş., No:1, syf.:142-144) tarafından Farsçaya çevrilmiştir.[581]

Enûşîrvân'ın kendi milletine hitaben söylediği *Enderz-i Husrev-i Kubâdân* (Kavâtân), tahminen 380 Pehlevice kelimeden oluşmaktadır.[582] *Şahnâme*'de de aktarıldığına göre, bu öğütler Kubad'ın oğlu Enûşîrvân'ın ölüm anında tüm insanlara hitaben söylenmiştir. Giriş kısmında maddî dünyanın değersizliğinin anlatıldığı eserde

---

[573] Nevvâbî, Mahyâr-i, "Çend Metn-i Kûçek-i Pehlevî (Enderzhâ-yi Pîşînân ve Cuz-i Ân)", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 53, 1339 hş., s. 245; Berzger, "Enderznâme", s. 163-164; Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 185-186.

[574] *The Pahlavi Texts, Containing Andarz-i Adarbâd Maraspandân, Andarzi Khusrû-i Kavâtân*, Bombay, 1889.

[575] Mahyâr-i Nevvâbî, "Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 52, 1339 hş., s. 127-128.

[576] *Two discourses of Chosroes, the immortal-souled Babylonian and Oriental Record*, I, 97-101, London, 1887.

[577] *Mittel-Persische Studien*, Petersburg, 1887.

[578] *Pahlavi- Andarz-Nâmak, Containing Citak –Andarz-i Poryotkaešān and Five other Andarz Texts*; Bombay 1933.

[579] *The Testament of Khusrav I*; Sanj Vartamann Annual 1948.

[580] Nevvâbî, "Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân", s. 127-128.

[581] Berzger, "Enderznâme", s. 164; Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, VI, s. 261.

[582] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 184; Rızâzâde-yi Şafak, s. 56.

emir kipi kullanılmış ve bazı bölümlerde ikinci çoğul şahıs, bazı bölümlerde ise ikinci tekil şahıs hitabıyla öğütler verilmiştir. Sorulu cevaplı bir anlatım tarzı tercih edilmiştir.[583]

Husrev-i Kubâdân'ın enderz metninde yer alan "Nereden geldim? Neden buradayım? Öldükten sonra nereye gideceğim? Benden ne isteniyor?" soruları, hemen her düşünce adamının ve düşünen insanın cevaplar aradığı sorulardır. İslâm sonrası İran edebiyatında aynı türden sorular Ömer Hayyâm ve Hâfız gibi şahsiyetlerin eserlerinde de sorulmuş ve bu sorulara cevap aranmıştır.[584]

Husrev-i Enûşîrvân'a ait bir tür vasiyetnâme olarak da kabul edilen *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'ın girişinde, ögüt metninin Husrev-i Kubâdân tarafından ölümünden önce cihanda kalanlara hitaben söylendiği açık biçimde ifade edilmiştir. Metinde hükümdarın şöyle hitap ettiği yer almaktadır: *"Bu ruh bedenden ayrılınca, beni tabuta koyunuz, kabristana götürünüz, mezara koyunuz ve şöyle nida ediniz: Ey insanlar! Günah işlemekten sakınınız ve sevap işlemek için çaba gösteriniz. Dünya malına değer vermeyiniz. Dün, insanların kendisine üç adım yakın olduğunda dünya malına eriştiği bu tene, bugün elini süren kimsenin elini yıkaması gerekir. Yezdân'a ibadet etmekten ve iyilerle oturup kalkmaktan uzak durmayın. Dün padişahlığın görkemi elini kimseye vermedi, bugünse kimse ona murdar diye elini vurmuyor."*[585]

Enderz-i Husrev-i Kubâdân'da Enûşîrvân, ölümü esnasında, halka hitaben söylediği bazı öğütlerde günahlardan sakınmayı, iyi işlere yönelmeyi, zenginliği hakir görmeyi ve ilgiyi ölümden sonraki hadiselere yöneltmeyi tavsiye etmektedir.[586] Arap geleneğinde *Ahd-i Kisra* adıyla da bilinen bu öğüt metni İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired* adlı kitabında da yer almıştır.[587] Çalışmamızda, Mahyâr-i Nevvâbî'ye ait Farsça çeviri esas alınmıştır.

---

[583] Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/81; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 187-188.
[584] Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 56; Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 184; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 417-418.
[585] Mahyâr-i Nevvâbî, "Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 52, 1339 hş., s. 142; Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 55; Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 26-27.
[586] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164.
[587] Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 22.

3.7. ENDERZ-İ DÂNÂYÂN BE MEZDİYESNÂN

"Yezdân'ın adıyla" diye başlayan *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân,*[588] kişinin günlük yapması gereken dinî vazife ve davranışlarından söz eden bir eserdir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere bilge kişilere ait olduğu düşünülen sözlerden oluşmaktadır. Destûr Peşûten Sencânâ, 1885 yılında Avestâî yazıyla birlikte eserin Gocerât diline çevirisini *Genc-i Şaygân* (160-169) içerisinde yayınlamıştır. Câmasp Asânâ tarafından da 1913 yılında Bombay'da *Mutûn-i Pehlevî* adlı eser içerisinde (II/51-54) yayınlanmıştır.[589]

Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân İngilizceye 1933 yılında J. C. Tarapore[590] ve 1948 yılında ise M. F. Kanga[591] tarafından çevrilmiştir. Öğüt metninin Farsça çevirisi Mahyâr-i Nevvâbî (1339 hş.) tarafından yapılmıştır.[592] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân* da *(Andarz ī Dānāgān ō Mazdesnān),* diğer İslâm öncesi İran öğüt metinlerinin genel karekteristiği olan, bir din büyüğüne ya da bir bilge şahsiyete nispet edilme özelliğini taşımaktadır.[593]

Hacim bakımından tahminen 980 Pehlevice kelime[594] ve yaklaşık 75 satırdan oluşan[595] eserde; ölüm, yok oluş ve maddî dünyanın geçiciliği gibi konular üzerinde düşünülmesi gerektiği anlatılır. Ölüm, dünya hayatının faniliği, iyi bir insan olmak ve iyi işler yapmak gibi hemen hemen bütün öğüt metinlerinin ortak konusu olan hususlar bu eserde de ana tema olarak işlenmiştir. Öğütlerin ilk kısmında; sabah temizliğinin önemi, temiz elbise giyme, kostî bağlama, dünyanın geçiciliği, mal ve mülkün bir gün yok olacağı, sözünde durma ve yeminine bağlı olmanın önemi gibi hususlar

---

[588] *Mezdiyesnân*: Zerdüşt dininin takipçileri, tek tanrıya tapanlar demektir. Birden çok tanrıya inananlara *Dîvyesnâ* adı verilir. Nevvâbî, *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, s. 136.

[589] Mahyâr-i Nevvâbî, "Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 52, 1339 hş., s. 127.

[590] *Pahlavi-Andarz-Nâmak, Containing Citak-Andarz-i Poryotkaešān and Five other Andarz Texts*; Bombay 1933.

[591] *Admonitions of the Sages Mazdayasninans*; Sanj Vartaman Annual, 1947.

[592] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164.

[593] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 181.

[594] Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/80.

[595] Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 186.

vurgulanmaktadır. Zerdüşt inancının temel düsturu olan "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel" bu eserde de kişilere tavsiye edilmektedir.[596]

"Öğüt metinlerinde insan teni; önce dikilen, sonra bin bir nazla büyütülen, daha sonra da yararlı olma çağına geldiğinde kesilerek ateşe atılan ve yakılarak dumanı bütün evrene yayılan bir ağaca benzetilir. İnsanoğlunun da, fizikî açıdan bakıldığında aynı sonuçla karşı karşıya olduğu, bu sebeple fizik ötesi âlemlere bağlanması gerektiği salık verilir. Eski Fars edebiyatının en önemli yapıtlarından *Kerdîr Kitabeleri*'nde de benzeri öğütler dikkat çeker. *Zerdüşt'ün Kâbesi*'ndeki *Kerdir Kitabesi*'nde; Mûbed Kerdîr, hayatı boyunca yürüttüğü faaliyetleri özetledikten sonra şu ifadelere yer verir: "*Herkes, benim gibi, Allah'a yöneticilere ve kendine karşı doğru olmalı. Elinden geldikçe fani tenini iyilikler ve güzelliklerle iyi süslemeli, nefsin esiri olan ruhunu kurtuluşa eriştirmeli."*[597]

İslâm öncesi İran öğüt edebiyatı metinleri içerisinde şiirsel kısımların bulunduğu eserlerden biri *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*'dır. İlk olarak bu öğüt metninin son kısmının (18. maddeden 20. maddenin yarısına kadar olan kısmı) manzum olduğu Henning tarafından tespit edilmiştir. Bazı beytlerinin metinden düştüğünü düşünen Henning, anlaşılmasını kolaylaştırmak için manzum metne, paranteze alarak bazı kelimeler de eklemiştir. Pehlevice olan manzum kısım, Nevvâbî tarafından Farsçaya da şiirsel biçimde çevrilmiştir.[598] Çalışmamızda, Mahyâr-i Nevvâbî'nin Farsçaya çeviri metni esas alınmıştır.

3.8. ENDERZ-İ PÛRYÛTKÎŞÂN

"Yezdân'ın adıyla" diye başlayan *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da, on beş yaşına gelmiş olan her Zerdüşt inancı mensubunun bilmesi ve uyması gereken hususlar anlatılmaktadır. Bu inanca göre iyi olan her şeyin kaynağı Ormuzd, kötü olan her şeyin kaynağı ise Ehrimen'dir. Öğüt metninde anlatılan başlıca konular ölüm sonrası hesaba

---

[596] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 433. Zerdüşt öğretisinin temelini oluşturan bu üç temel buyruğa uyan insan, doğruluğa dayalı bir yaşam sürerek, iyinin gücünü artırır, kötünün gücünü de azaltır. "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 149.

[597] Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 56; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 418-419, Muhammed Cevâd Meşkûr, "Kerdir Yâ Tansar", *Nâme-yi Bastân*,Tahran 1378 hş., s. 202.

[598] Nevvâbî, "*Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân"*, s. 139.

inanma, Çînvad Köprüsü'nü (Sırat) geçme, Soşyânt'ın[599] (kurtarıcı/mehdi) gelişi, günde üç defa ateşkedeye gitme gibi ameller yer almaktadır. "Ben kimim?" sorusuna da cevap aranılan bu metinde, anlatımların ortaya konulması için önce bazı sorular sorulur, sonra sorulara cevaplar verilir. Bu eser, dinî bir yapı taşımakla birlikte çalışkan olmak, kültürlü olmak, alay etmekten kaçınmak, baba ve anneyi azarlamamak gibi genel öğütleri de içermektedir. Diğer İslâm öncesi İran öğüt edebiyatı metinlerinden farklı olarak, *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da itikatla ilgili konulara daha fazla yer verilmiştir.[600]

Pehlevice kaleme alınmış çok değerli ve heyecan verici nesir tarzı edebî eserlerden biri kabul edilen *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da, "Ben kimim? Nereden geldim ve nereye gideceğim? Ormuzd'un (Hurmuzd) mu Ehrimen'in mi, Yezdân'ın mı yoksa Dîvlerin mi yakınıyım? İyilerin mi, yoksa kötülerin mi dostuyum? İnsan mıyım, yoksa şeytan mı? Yol kaç tanedir ve dinim hangisidir? Kim dostum, kim düşmanımdır? Başlangıç bir midir, yoksa iki mi? Kimden iyilik, kimden kötülük gelir? Nerden aydınlık, nerden karanlık gelir? Kimden güzel koku, kimden kötü koku gelir? Kimden adaletsizlik, kimden adalet gelir?" soruları dikkat çeker.

Bu sorulara "Cennetten geldim, dünyaya ait değildim. Yoktum, yaratıldım. Ehrimen'in değil, Hurmuzd'ün yakınıyım. Şeytanların (dîv) değil, yaratıcının (Yezdân) yakınıyım. İyilerin dostuyum, kötülerin değil. İnsanım, şeytan değil" gibi cevaplar verilmiştir.[601]

Enderz-i Pûryûtkîşân'da, inanırlarından gece ve gündüzü üçe taksim etmesi istenir. Din mensuplarından gece ve gündüzün üçte birini ateşkedeye (*hirbedistan*) gitmeye, üçte birini dindarların idrakine harcamaya, üçte birini de yemeye ve dinlenmeye ayırması istenir. Soğd Mani metinlerinde de buna benzer bir öğreti ortaya konmaktadır. Marmâni Melek, günü üç kısma ayırmayı, bir kısmında padişah ve

---

[599] Soşyant: Zerdüşt'ün soyundan olan ve bir bakireden doğacağına inanılan kişidir. Bu kişinin yeryüzünde iyiliğin egemenliğini tekrar tesis edeceği düşünülmektedir. Soşyant, hemen hemen bütün dinsel geleneklerde var olan Mesih ya da Mehdi inancına tekabül eden eskatolojik bir kurtarıcıdır. Gündüz, "Mecusilik", s. 517. Geniş bilgi için bkz. Yâhakkî, s. 490-491; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 561-562; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 334-335; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 637.

[600] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, s. 525; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 188-189.

[601] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, s. 525. *Dînkerd*'de de aynı anlamda öğütler yar almaktadır. "Ben neyim? İnsan mıyım yoksa şeytan mı? Nereden geldim? Hangi yol üzere yaşıyorum? İyilerin yolunda mı, yoksa kötülerin yolunda mıyım? Cennete mi, yoksa cehenneme mi gideceğim" gibi soruları dikkate almayan ve bu sorulara cevap veremeyenler gaflete düşenler arasında sayılmıştır. Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 106-107.

emirlere hizmet etmeyi, bir kısmında dünya işleriyle meşgul olmayı ister. Metinde, günün üçüncü bölümünün neye harcaması gerektiğine ilişkin kısım mevcut değildir.[602]

Enderz-i Pûryûtkîşân eseri *Pendnâme-yi Zerdüşt* adıyla da bilinmektedir. "Pûryûtkîşî" kelime olarak "Zerdüşt dininin ilk takipçileri" anlamına gelmektedir.[603] Burada kendisine eser nispet edilen Zerdüşt'ün, Âzerbâd-ı Mihrespendân olması muhtemeldir.[604] 59 madde altında öğütlerin anlatıldığı metin, yaklaşık 1430 kelimeden oluşmaktadır. Câmasp Asânâ'nın, *Mutûn-i Pehlevî* mecmuasında yayınlanmış ve Mahyâr-i Nevvâbî tarafından da Farsçaya ("Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 55, 1339 hş.) çevrilmiştir. Eser İngilizceye,[605] Fransızcaya,[606] Almancaya[607] ve Gocerat diline de çevrilmiştir. Çalışmamızda, Mahyâr-i Nevvâbî'nin metni esas alınmıştır.

3.9. ENDERZ-İ KÛDEKÂN/HÎŞKÂRÎ-Yİ RÎDEGÂN

Pâzend dilindeki metni mevcut olan *Enderz-i Kûdekân*'da yer alan öğütlerden bazıları dinî içerikte, bazıları ise genel konulara ilişkin olmakla birlikte, eser daha çok dinî bir renk taşımaktadır. Enderznâmede, çocukların sabahleyin kalktıklarında, medreseye (*debîristân*) gittiklerinde ve eve döndüklerinde yapmaları gereken işler, sofra âdâbı, medresede ders dinlerken bütün dikkatini derse yöneltme, öğretmenlere saygı, evde yerine getirilmesi gereken görevler, anne-baba ve diğer kimselere karşı davranış şekli ve günlük yapılacak ibadetler gibi konular ele alınmıştır.[608]

Pâzend dilindeki metni birkaç nüsha esas alınarak yayınlanmış olan eserin Farsça çevirisi de, Ketâyûn-i Mezdâpûr tarafından yapılarak 1368 hş. yılında *Çîstâ* dergisinde (VI/7-8) Pâzend diline ait metinle birlikte *Enderz-i Kûdekân* adıyla yayınlanmıştır.[609]

---

[602] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5698.
[603] Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 63.
[604] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, VI, s. 261.
[605] J. C. Trapore, *Pahlavi Andarz Nâmak Containing Chitak Andarz-i Pôryôtkaêšan and Five other Andarz Texts*, Bombay 1933; E. M. F. Kanga, *Citak Handarž i Pôryôtkêšân*, Bombay 1944 (Iran Leagae Quarterly, vols: XIII&XIV; R. C. Zaehner, *The Teaching of the Magi*, London 1956.
[606] Henry Corbin, *Le Livre des Conseils de Zartusht*, Bombay 1951(Prof. Poure Davoud Memorial Volume No II).
[607] A. Freiman, *Pand Namak-i Zartušt*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XX; H. S. Nyberg, Hilfsbuch des Pehlevi, 2 pts. 1928&1930.
[608] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 192.
[609] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164.

İslâm öncesi öğüt edebiyatı metinlerinin birçoğunda olduğu gibi bu esere de sonradan isim verilmiştir. Ketâyûn-i Mezdâpûr'a göre esere bu isim A. Freimann tarafından verilmiştir.[610] Metnin Farsçaya çevirisinde, İslâm öncesi kültüre ait bazı hususların daha iyi anlaşılabilmesi için (misvak, namaz, vazife, medrese) gibi dinî ve dinî çağrışımı olan bazı kavramlar da parenteze alınarak verilmiştir. Metinde yer yer tekrarlar dikkat çekmektedir.

Metinde geçen medrese büyüğünün ya da diğer adıyla "*debîristân-ı hudây*"ın çocuklara yönelik tavsiyelerinde o döneme ilişkin yaşam şekliyle alakalı bilgilere ulaşmak da mümkündür. Üslûp olarak ikinci çoğul şahıs kipiyle verilen öğütlerde, çocukluğa ilişkin dil ve üslûbun korunabilmiş olması önemlidir. Eserin gerek kaleme alındığı yazı dilinin değişime uğraması, gerek yeni dilin unsurlarıyla tekrar yazılmış olması ve gerekse kullanılan kısa ve kapalı üslûp nedeniyle el yıkama, dişlerini fırçalama ya da yemekten sonra sofrada yapılan diğer şeylere ilişkin ayrıntılı bilgiler elde edilememektedir.[611] Çalışmamızda, Ketâyûn-i Mezdâpûr'un metni esas alınmıştır.

3.10. MÎNÛ-Yİ HİRED

"Yüce aklın ya da ruhun öğretileri" olarak tanımlanan *Mînû-yi Hired (Mēnōg-i Xrad),* Sasaniler döneminin sonunda Pehlevice kaleme alındığı düşünülen eserlerin en önemlilerindendir. Her ne kadar yazılış tarihinin Sasaniler dönemine ait olduğu düşünülse de, mevcut nüshaları İslâm sonrası döneme aittir. Zerdüşt inancının önemli eserleri arasında sayılmaktadır.[612]

Hacim bakımından yaklaşık, 11.000 Pehlevice kelimeden oluşan bu eser enderz ve hikmet geleneği bakımından son derece önemlidir. Kitap; bir Önsöz, 62 soru ve bu sorulara verilmiş cevaplardan oluşmaktadır. Soruları soran "*dânâ*: bilge" ismindeki hayalî kişiliğin sorduğu sorulardan, tıpkı sorulara cevap veren *Mînû-yi Hired (Aklın Cenneti)* kadar bilgi sahibi bir tip olduğu anlaşılmaktadır. Bu esere *Mînû-yi Hired* ismi, diğer Pehlevice enderznâme eserlerde olduğu gibi eseri telif eden kişilerce verilmiştir.

---

[610] A. Freimann, "Andarz ī Kotakan", *Dastur Hosbang Memorial Valume*, Bombay, 1918, PP.482-9. Bu enderz *Bundehişn*'in Pâzend'inin 31. Bölümünden gelmektedir. Bkz. E. E. K. Antia, *Pazend Texts*, Bombay, 1909, PP. 73-4; Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Handbuch der Òrientalstik*. Abt I, Bd. IV: İranistik. Abschnitt 2: Literature, Lfg. I, Leiden, 1968, p. 64.

[611] *Enderz-i Kûdekân*, s. 488.

[612] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 504.

Eserin önsözünde belirtildiği üzere dânâ, hakikat peşinde yeryüzünün çeşitli coğrafyalarını gezmiş, farklı bilgelerle haşır neşir olmuş, farklı inançları tanımış, sonuçta "akl"ı seçmiş, *Mînû-yi Hired* eseri kendisinde tecelli etmiş ve dâna ona cevap aradığı sorularını sormuştur.[613]

Mînû-yi Hired, Zerdüşt inancının âdâb ve usullerini ortaya koymak için soruların sorulduğu ve bu sorulara cevapların verildiği bir eser olarak tarif edilebilir.[614] Merdân-ı Ferrûh Muğ tarafından yazıldığı düşünülen eserde yazar Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Mani mensuplarıyla tartışıp konuşmayı faydalı gördüğünü belirtir. Eserin son bölümünün kaybolması nedeniyle eksik olduğu düşünülmektedir.[615] *Mînû-yi Hired* içerdiği dinî konulu enderzlerle birlikte salt bir enderznâme olarak görülemez. Bir ahlâk kitabı şeklinde tanımlansa da, içerdiği öğütlerin yanı sıra eserde yaratılış, mitolojik olaylar ve yeniden diriliş gibi birçok konudan da söz edilmektedir.[616]

İnsanın ölümden sonraki hayatı ve ruhun bedenden ayrılması gibi bazı anlatımların da bulunduğu eserde tecrübeye dayalı ve pratik öğütlerle karşılaşmak mümkündür. Bu eserde işlenen temalar arasında; ölçülü şarap içmenin faydaları, ölçüsüz şarap içmenin zararları, yemek yerken konuşmamak, kostî bağlamadan yola gitmemek, tek ayakkabı[617] ile yürümemek, ayakta bevletmemek, ölüleri kefenlemekten kaçınmak, mahremlerle ve yabancılarla evlilik, günde üç defa güneş, ay ve ateş karşısında ibadet ve tövbe etmek, yaratıcı Ormuzd'a inanmak ve Ehrimen'i yok etmek, ölümden sonra dördüncü günün sabahında hesaba çekileceğine inanmak, bitkileri tanımak, gökyüzü, yerküre, su, yıldızlar, dağlar ve denizler, Elburz Dağı,[618] bulutlar vs. gibi konular dikkat çeker.[619]

---

[613] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 196; Bahâr, *Sebkşinâsî*, I, 1376 hş., s. 79;

[614] Ferhâd Âbâdânî, "Çend Enderz Ez Pehlevî "Dânâ ve Mînû-yi Hired", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 69, 1343 hş., s. 247.

[615] Rypka, s. 100.

[616] Ahmed-i Tefezzulî, "Önsöz", *Mînû-yi Hired*, Tahran 1356 hş., s. XXIII-XIV; Dûsthâh, *Avesta* II/1063.

[617] Tek ayakkabı ile yürümenin men edilme nedeni insanların yılan, akrep ve herefester adı verilen zararlı canlıların korkusundan emin olabilmeleridir. Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 200.

[618] Elburz Dağı, *Yeştler*'de "hera" ya da "herâyîtî", Pehlevî metinlerinde "herborz", Farsçada ise "Elborz/Yüksek Dağ" olarak geçer. "Borz" Avesta dilinde "yüksek" anlamına gelir. Birçok farklı özellik atfedilen bu dağ, aynı zamanda Zerdüşt'ün hayata veda ettiği yerdir. Çînvâd Köprüsüyle de bağlantılı olan bu dağın zirvesinde Simurg'un yuvası bulunmaktadır. Firdevsî de Zal'ın doğumu bahsinde Elburz Dağından söz etmiştir. Yâhakkî, s. 152-153.

[619] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 197-198.

Bazı araştırmacılar, bu eserde ortaya konan hususlardan dolayı eserin Zervanî inancının etkisini taşıdığı düşüncesindedir. Kitabın yazılış tarihini tam olarak belirlemek güç olmakla beraber, Araplardan ve İslâm'dan hiç bahsedilmemesi, Rum ve Türklerin devamlı saldırılarından söz edilmesi gibi nedenlerden dolayı Sasanilerin son döneminde kaleme alındığı söylenebilir. Eserin önsözü bir bakıma Borzoviye'nin *Kelîle ve Dimne* önsözünü çağrıştırması yönüyle[620] Husrev-i Enûşîrvân döneminde kaleme alındığı da düşünülebilir. Kitap sade ve akıcı nesrin en güzel örneklerindendir. Cümlelerin genelde kısa ve açık oluşu ile Deri Farsçası dil kurallarının ve kelimelerinin etkisinden uzak olması da Sasaniler dönemine ait bir eser olduğunu göstermektedir.[621] Eserin önsözü, *Şikend Gomânîg Vîzâr*'ın girişinde yer alan aklın övgüsü hakkındaki şiirle de benzerlikler taşımaktadır.[622]

Eserde Zerdüştî bir kişinin, eğer iyi amel sahibiyse ölümden sonra güzel çehreli bir huriyle karşılaşacağı anlatılmaktadır. Dindar kişinin ruhu karşılaştığı bu güzellik karşısında: "Sen kimsin? Senden daha güzelini ve iyisini dünyada görmedim" diye sorar. O güzel yüzlü de şöyle cevap verir: "Ben huri değilim. Aksine senin iyi amelinim." Soğd metinlerinde de aynı konunun işlenmiş olması dikkat çekicidir. Soğ metinlerinin bu yönüyle Zerdüştî metinlerden etkilendiği düşünülebilir.[623]

Mînû-yi Hired'de çok geniş bir konu zenginliği vardır. Ormozd ve Mezdiyesnâ dini, aklın övgüsü ve niteliği, aklın gerekleri ve Mînû-yi Hired'de aklın tecellisi, Dânâ ve onun çabası, çeşitli enderzler, ruhların yazgısı ve ölüm sonrası, kutlu ve uğursuz mekânlar, cennet, berzah ve cehennem ile buradaki insanların amelleri, Ormuzd ve Ehrimen'in yaratıklarının niteliği, bir ülkeden diğerine gidiş, suyun yeryüzünde yaratılışı, Ormuzd ve Ehrimen arasında barışın imkânsızlığı, akıl ve sanat, zenginlik ve fakirlik, süt, buğday ve hurma gibi yiyecekler ve giyecekler; insanların az düşündüğü dört şey; korkuyla yaşamak ve yalan söz mü üstündür yoksa ölüm mü?, padişahlar için faydalı şeyler, ruhanîlerin ve çiftçilerin görevleri, günahlar ve iyi işler, iyi ve kötünün

---

[620] Bkz. *Kelîle ve Dimnê*, Haz. Muctebâ-yı Mînovî, Tahran 1343 hş., s. 44 ve sonrası.
[621] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 197-198; Dûsthâh, *Avesta* II/1063.
[622] Tefezzulî, "Önsöz", *Mînû-yi Hıred*, s. XXIII-XIV. *Şikend Gomânîg Vîzâr* adlı eser Abbasilerin ilk dönem Mutezilî tartışmaları ve İslâm kelam ilminin etkisini de taşır. Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 50.
[623] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5697.

nitelikleri; yıldızlar, güneş ve ay, dağlar ve denizler gibi birçok konuda görüşlerin ortaya konduğu görülmektedir.

Acta İranica'da (1977) W. B. Henning'in aktarmasına göre; Bir genç öldükten sonra güzel yüzlü melekler, ellerinde güller ve altın bir tahtla onu görmeye gelirler. Ona şöyle derler: "Ey dindar ruh! Korkma, aydınlık cennete gel." Orta Farsça döneminde tercüme ve tefsirlerden elde edilen bu Avestâî metnin benzeri *Bundehişn*'de de mevcuttur.[624]

Goştâsp'a kadar büyük İran Padişahlarından da söz edilen eserin klâsik dönemlerde yapılan çeşitli yayınlarının yanı sıra gerek Avrupa dillerinde, gerekse Farsçada manzûm ve mensûr çevirileri bulunmaktadır. *Mînû-yi Hired*'in Pâzend dilindeki metni, Sanskrit ve *Avesta* diline de çevrilmiş, *Avesta* diline çevirisi ünlü mûbed Neriosengh (M. XV. yüzyıl) tarafından yapılmıştır. 1627 yılında Dârâb Sincânâ tarafından nazmedilen *Mînû-yi Hired*, E. W. West tarafından *The Book of The Mainyo i Khrad* adıyla İngilizceye çevrilerek ayrıntılı bir önsözle birlikte 1871 yılında Londra ve Stuttgart'ta yayınlanmıştır. Farsça çevirileri arasında, Ahmed-i Tefezzulî tarafından sözlük ve açıklamalarla birlikte 1354 hş. yılında bilimsel metotlar esas alınarak yapılmış yayını bunların en önemlisidir. Paris Milli Kütüphanesinde eserin orijinal bir nüshası da bulunmaktadır.[625]

Menog-i Xred adıyla anılan (Pehlevice *Mainyo ī Xrad) Mînû-yi Hired*; içerisinde yer alan ahlâka ilişkin öğütler, mitolojik anlatılar ve dinî konuların yanı sıra coğrafya bilimine ilişkin bazı konular nedeniyle, İran kültür tarihi açısından son derece önemli bir eserdir. Hemen hemen tüm İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde karşımıza çıkan "akla vurgu" bu eserde daha fazla dikkat çekmektedir. Diğer İslâm öncesi İran öğüt metinlerinden farklı olarak, öğütlerin yanı sıra mitolojik konulara ve tarihî anlatımlara geniş yer vermesi bakımından onlardan ayrılmaktadır. Yazar eserinin sunuşunu "Yaratıcı Ormuzd'un adı ve övgüsüyle" şeklinde başlayan cümlelerle yapmaktadır.

Diğer sorulu cevaplı öğüt metinlerine göre, soruları ve cevapları daha uzun olan bu eserde dikkat çeken bir tanımlama da *Kaç türlü insan vardır?* sorusuna verilen

---

[624] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5697-5698.
[625] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 438; Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 190.

cevapta yer almaktadır. *Mînû-yi Hired* yazarına göre üç tür insan vardır: *İnsan, yarı insan ve yarı şeytan.*[626]

Ayrıca eserde "gökyüzü ve yeryüzünün nasıl yaratıldığı, yağmurun yeryüzüne nasıl yağdığı, bulutun nerede durduğu, kış şeytanının nerede hükümran olduğu, yeryüzünde hangi coğrafyanın afetlerden korunmuş olduğu" konusunda da sorular sorulmaktadır. Bu sorulara verilen cevaplarda "gökyüzü, yeryüzü, bulutlar ve su için hem dış görünüş olarak hem de içyapı bakımından bir yumurta benzetmesi yapılır. Bulutun mekân olarak Elburz dağlarında kaldığı ve kış şeytanının Îrânvîc'te hükümran olduğu anlatılır.

"İran toprakları" anlamına gelen *Îrânvîc/ç*, İranlıların ilk yaşadıkları coğrafya kabul edilmektedir. *Îrânvîç* adı Avesta ve Pehlevi edebiyatı eserlerinde çokça kullanılmış ve bu topraklara övgüler dizilmiştir. *Îrânvîç* coğrafyasının hangi sınırları kapsadığı konusunda araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüştür. Bazı araştırmacılara göre Îrânvîç bölgesi, Zerdüşt'ün doğduğu Çîçest (Urumiye) Gölü çevresinin de içinde bulunduğu Azerbaycan coğrafyasıdır.[627]

Vendîdâd'da yapılan tasvirlere göre Îrânvîç'te on ay kış, iki ay yazdır. İki aylık yaz döneminde de burada su, toprak ve bitki soğuktur. Burada yılan da çoktur. Eserde anlatılanlara göre Ormuzd, Îrânvîç'i dünyanın diğer yerlerinden daha güzel yaratmıştır. Buranın iyiliği, bu coğrafyada yaşayan insanların ömrünün üç yüzyıl olmasıdır. İnek ve koyunların ömrü ise yüz elli yıldır. Îranvîç'te dert ve hastalık azdır. Burada yalan söylenmez ve hırs şeytanı bu bölgede yaşayanlara az musallat olur. Burada on kişi bir ekmekle doyar. Her dört yılda bir, bir kadın ve erkekten bir çocuk doğar. Onların kanunu iyi ve inançları Pûryûtkîşî'[628]dir. Bu insanların padişahı ise Surûş'tur" denilir.[629]

---

[626] *Mînû-yi Hıred*, 41. Bölüm, md. 1-3.
[627] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 46.
[628] Zerdüşt'ün ilk takipçilerinin dinidir. Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 63.
[629] Dûsthâh, *Avesta* II/937-938; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 450-451; Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 14-15; *Mînû-yi Hired*, 43. Bölüm, md. 1-35; Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 14.

3.11. RÂHETU'L-İNSÂN PENDNÂME-Yİ ENÛŞÎRVÂN VE *KİTÂBU'L-MESÂİL*

Pehlevicede "ölümsüz ruh" anlamına gelen Enûşîrvân adının aynı zamanda Zerdüşt metinlerinde ölüler için "övgü" anlamında "Enûşeg-reva"nın farklı bir biçimi olduğu da düşünülmektedir.

Büyük İran padişahı Enûşîrvân-ı Âdil'e ait olduğu söylenen öğütlere Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde de genişçe yer verilmiştir. İbn Kuteybe, Enûşîrvân'ın sarayında yazılı bazı sözleri aktarmış, Mesûdî de bu yapının etrafında, farklı mücevherlerle süslenmiş hikmetli sözlerin yazılı olduğundan bahsetmiştir. Eserin önsözünde yer alan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, buradaki öğüt içerikli cümleler Enûşîrvân'ın tacında yer almaktaydı.[630]

Kabusnâme'de de nakledilen[631] Enûşîrvân'a ait öğütlerinin yazılı metninin Muhammed b. Muhammed-i Bedâyiî-yi Belhî'ye ait olduğu kabul edilmektedir. Bedâyiî-yi Belhi, Husrev-i Enûşîrvân'ın öğütlerini mesnevi kalıbında iki yüz beyitle aktarmıştır. Aslı Pehlevice olan bu öğüt metninin Farsça çevirisi İbn Sina tarafından yapılmıştır.[632]

Büyük bilgeye ait öğütler Dinşâh Îrânî tarafından *Ahlâk-ı Îrân-ı Bâstân* (Bombay, s. 101-102) adlı eserde de yayınlanmıştır. Rızâ Kulî Hân Hidâyet'in *Mecmau'l-fusâhâ* (I/174-175) adlı eserinde bu risalenin 91 beyti Bedâyiî-yi Belhî adına aktarılır. Ancak Muhammed Muîn, risalenin yazarı hakkında kesin bilgi bulunmadığını ifade eder. Charles Schefter eserin tümü olan 409 beyti *Râhetu'l-insân (Chrestomatie Persane, Paris 1873)* isimli eserde aktarmış ve Saîd-i Nefîsî tarafından Farsça çevirisiyle *Mihr* dergisinde (Sayı: 2-3, Yıl 2, 1313 hş.) yayınlanmıştır. Sözkonusu öğüt metninin *Armağan* dergisinde de (Sayı: 9, yıl 12, syf. 623-626) yapılmış bir yayını mevcuttur.[633]

Enûşîrvân'a nispet edilen öğüt metinlerinden biri de *Kitâbu'l-mesâil* adlı eserdir. *Kitâbu'l-mesâil* müstakil bir eser olmaktan ziyade İbn Miskeveyh'in *Câvîdân-i Hired* adlı eserinde de hikmetli sözleri aktarılan bilge hükümdara ait öğütleri içermektedir.

---

[630] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 260.
[631] Bkz. "Nuşirevan'ın Sözlerin Beyan Eder" Keykâvus, *Kabusnâme,* (Çev.: Mercimek Ahmed), Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 68-71.
[632] Mihdevî, "Pendnâme", *DMBİ,* XXIII.
[633] Safâ, "Enderz", s. 385-389; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 160.

Enûşîrvân'a ait öğütlerin *Kitâbu'l-mesâil* adıyla anılması, çeşitli konulara ilişkin onun hikmetli sözlerinin Arap edebiyatına yapılan çevirileri nedeniyledir. İbn Nedim'in *el-Fihrist* eserinde de İran, Rum, Hint ve Arap bilgelerine ait öğüt içerikli ahlâk kitaplarından söz edilirken, *Kitâbu'l-mesâil*'e değinilmiştir. Enûşîrvân'ın hikmetli sözlerine dayanak olan bu eser, İbn Mukaffa tarafından Pehleviceden Arapçaya çevrilmiştir.[634]

Eserin Arapçaya çevrilmesi sonucu birçok öğütte "kültürel uyarlama"ya başvurulduğu göze çarpmaktadır. Bu yönüyle Enûşîrvân'ın Arap edebiyatında yer alan öğütlerinde eski İran'ın izlerini görebilmek mümkün değildir. Öğütleri söyleyen kişi artık "eski İran dinine mensup biri" olmaktan kurtulmuş ve "bizden biri" konumuna çıkartılmıştır denebilir.

531 yılında tahta geçen Enûşîrvân'ın yaptığı icraatları içerisinde en önemlileri, Mazdeizm'in ortaya çıkardığı zararları izale etmek ve arazi ve vergi reformunu hayata geçirmek olmuştur. Ülke yönetimini bölgelere ayırarak, her bölgeye merkezî yönetimin bir temsilcisini görevlendirmesi de onun yenilikleri arasında sayılır. Birkaç şehir inşa ettirildiği de söylenen Enûşîrvân, farklı inanç mensuplarına karşı da hoşgörülü davranmış ve Atina Okulu'nun 529 yılında I. Justinianos tarafından kapatılması üzerine bu kurumun birçok bilim adamına kapılarını açmış ve onlara çalışma imkânı vermiştir. Cundîşapûr'da tıp okulu da kurmuş olan Enûşîrvân, Yunanca ve Süryaniceden Pehleviceye birçok eser çevrilmesine de büyük imkânlar sağlamıştır. *Kelîle ve Dimne* bu eserler içerisinde en önemlisi olmuştur. *Avesta*'nın nihaî derlemesi de, adaleti nedeniyle birçok hikâye ve anlatıda adı geçen Enûşîrvân-ı Âdil zamanında yapılmıştır.[635]

Çalışmamızda, Bedâyiî-yi Belhî'ye ait "Pendnâme-yi Enûşîrvân" (*Mecmuâ-yi Mihr*, Sayı: 14, 1313 hş.) adlı metin ile Muhammed Muhammedî'ye ait "*Kitâbu'l-mesâil*" adlı metin esas alınmıştır.

3.12. ENDERZ-İ DESTÛRÂN BE BİHDÎNÂN

Daha çok dinî içerikli öğütleri içeren bu eserde temizlenme adabı, ateşkedeye gitme, dua ve ibadet etme, yemek yerken konuşmaktan kaçınma ve haset etmeme gibi

---

[634] Muhammed Muhammedî, "*Kitâbu'l-mesâil*", *ed-Dirâsâtu'l-edebiyye*, Sayı: 25-26, 1344 hş. , s. 45-48.
[635] Tefezzulî, "Enûşirvân", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 255.

konularda öğütler yer almaktadır. Hacim olarak tahminen 800 Pehlevice kelimeden oluşmaktadır. Sorulan sorular içerisinde, bugün bizim toplulumuzda da mevcut olan, "Bir kimsenin öldüğü evde üçgün geçmedikçe taze et yenmemesinin nedeni"ne ilişkin bir soru da dikkat çekmektedir.[636]

Öğüt metni, Câmasp Asânâ tarafından (*Mutûn-i Pehlevî)* 1913 yılında Bombay'da yayınlanmıştır. Zerdüşt din önderleri ve mûbedlerine ait bazı öğütleri içeren bu metinde hem pratik hikmete, hem de bazı ibadetlere ilişkin öğütler yer almıştır. "Zerdüşt inanırlarının sabah temizliğine dikkat etmeleri, günün belli zamanlarında ateşkedelere giderek oralarda ibadetlerde bulunmaları, yemek esnasında konuşmaktan sakınmaları, bedenin bütün arzularını yerine getirmekten kaçınmaları, kıskançlıktan uzak durmaları gibi konular öne çıkmaktadır." *Enderz-i Destûrân Be Bihdînân* adlı öğüt metni, Mahyâr-i Nevvâbî tarafından Farsçaya çevrilerek *Mecmua-yi Makâlât* içerisinde de (1355 hş.) yayınlanmıştır.[637] Çalışmamızda bu Farsça çeviri esas alınmıştır.

3.13. ENDERZ-İ BEHZÂD-İ FERRUH PÎRÛZ

Enderz-i Behzâd-i Ferruh Pîrûz (Andarz ī Wehzād-i Farrox Pērōz) adlı öğüt metninin Ferruh Pîrûz'un oğlu Behzâd'a ait olduğu düşünülmektedir. Behzâd'ın hayatı ve yaşadığı dönem kesin olarak bilinememektedir. Bu öğüt metnini söyleyen Behzâd-i Ferruh Fîrûz, Sasanilerin son döneminde ya da İslâmî dönemin başlangıcında yaşamış olan ruhanîlerden biridir. Otuz yedi madde şeklinde ortaya konan enderznâme metninde iki konu üzerinde söz söylenmiştir denebilir. Bunlardan birisi akla övgü, diğeri ise maddî dünyanın geçiciliği ve önemsiz oluşudur. Metinde akla övgü konusunda etkileyici benzetmeler yapılmış ve şâirane bir üslûp kullanılmıştır.

Enderz-i Ferruh Pîruz, Destûr Hudâyâr Îrânî tarafından 1899 yılında Bombay'da yayınlanan *Enderznâme-yi Pehlevî*'de yer almıştır. Câmasp Asânâ'nın *Mutûn-i Pehlevî* eseri içerisinde de yayınlanmış olan öğüt metni, Ferhâd Âbâdânî tarafından Farsça olarak (*Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişkede-yi Tahran*, Sayı: 59, Tahran 1346 hş.) yayınlanmıştır. Farsça yayınları arasında Ahmed-i

---

[636] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 189; Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/80; Bedâyiî-yi Belhî, "Pendnâme-yi Enûşîrevân", *Mecmuâ-yi Mihr*, Sayı: 14, 1313 hş., s. 181.

[637] Berzger, "Enderznâme", s. 164; Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 186; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 434.

Tefezzulî'ye ait çeviri de (*İrânşinâsî*, II, 1971, ss. 45-60) yer almaktadır.[638] Çalışmamızda Ferhâd Âbâdânî'ye ait Farsça çeviri esas alınmıştır.[639]

3.14. ENDERZ-İ ÂZERFERNEBİĞ-İ FERRUHZÂDÂN

Âzerfernebiğ-i Ferruhzâdân, hicri III. yüzyılda, Abbasî halifesi Me'mun (198-218) zamanında yaşamıştır. Zerdüşt geleneği, edebiyatı ve ilahiyatı açısından son derece önemli kabul edilen *Dînkerd* adıyla tanınan eseri dokuz cilt olarak Pehlevice kaleme alan[640] Ferruhzâdân, Fars mûbedlerinin mûbedi namıyla bilinir. Me'mun'un huzurunda, daha önce Müslüman olan bir Zerdüştî ile tartışan ve bu tartışması Pehlevice *Gocesteg-i Ebâlîş* adıyla kitaplaşan Âzerfernebiğ muteber bir Zerdüştî bilgin olarak kabul görmüştür.[641] Bu kişi, *Dînkerd*'in hicri III. yüzyıl müelliflerindendir.[642]

Me'mun'un huzurunda gerçekleşen ve itikadî konuları içeren tartışmada Ebâlîş, Âzerfernebiğ'e sorular yöneltmiştir. Bu tartışma, "yaratık olan su ve ateşin zarar vericiliğini Ahûrâmazda'nın mı yoksa Ehrimen'in mi sağladığı, su yerine ineğin idrarı ile gusletmenin faydası, kostî bağlamanın gereksizliği ve ölü bir cesedin mabedi kirletmesi" gibi konularda yapılmıştır. Bu tartışmanın yapılış tarihi, yaklaşık milâdî 825 yılıdır. H. H. Schaeder'e göre, Ebâliş adı Arapça "Ebu Lîsîn"den gelmektedir. İsmin bu şekli alması hitap cümlesi olarak "Yâ Ebâlîsîn!" biçiminde söylenmesinden doğmuştur.[643]

3.15. PENDNÂME-Yİ BOZORGMİHR/ÂDÂB-İ BOZORGMİHR

Pendnâme-yi Bozorgmihr (*Pendnâmek-i Vucûrgomter-i Buhtekân*) adlı enderznâme, görünürde milâdî IX. yüzyılda derlenmiş ve yazılmıştır. Bozorgmihr'in diliyle aktarılan enderzlerin bir kısmı *Pança Tatra*'dan alınmış, bir kısmı ise daha eski

---

[638] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 190; Berzger, "Enderznâme", s. 163-164; Muîn, "Enderz Yâ Hikmet-i Amelî Der Edebiyyât-i Pehlevî", s. 185.

[639] Ferhâd Âbâdânî, "Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tehrân*, Sayı: 59, 1346 hş.

[640] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 58-59.

[641] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 129.

[642] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164. Âzerfernebiğ-i Ferruhzâdân hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 74-75.

[643] Rypka, s. 98.

enderzlere dayanmaktadır.[644] *Pendnâme-yi V/Bozorgmihr* yaklaşık 1760 kelimeden oluşmaktadır.[645]

Bu pendnâme, Samani hükümdarı Nuh b. Mansur (976-997) zamanında, onun emriyle Pehleviceden Farsçaya çevrilmiş ve esere *Zafernâme* adı verilmiştir. Çevirinin (bazılarına göreyse kitabın kendisi) Mansur'un veziri İbn Sina'ya ait olduğu da söylenmiştir.[646] Charles Henri de-Fouchécour'a göre, İbn Sina'ya (m. 1036) atfedilen bu eser aslında Bozorgmihr'in öğütlerine dayanır. Eser, Enûşîrvân'ın sorularına Bozorgmihr tarafından verilen cevap ve öğütlere dayandırılmaktadır. Farklı nüshaları da bulunan eserin 1307 ve 1331 hş. yılında Tahran'da yapılan yayınlarının yanı sıra, Charles Schefter (Paris 1883) ve Gulamhuseyn Sadıkî (Tahran 1348 hş.) tarafından gerçekleştirilen çevirileri de mevcuttur. Eser bir defa da manzum olarak yayınlanmıştır.[647] *Pendnâme-yi Bozorgmihr*'in sahibi, büyük bilge Bozorgmihr üzerine Danimarkalı araştırmacı Arthur Christensen tarafından *Dâstân-i Bozorgmihr-i Hekîm* (La légende du sage Buzurjmihr) adıyla bir çalışma da yapılmıştır.[648]

İbn Miskeveyh, "Âdâb-i Bozorgmihr'den Aktardıklarım" ifadesiyle bu eserin *Âdâb-i Bozorgmihr* adıyla bilindiğini belirtir. Öğüt metninin bir kısmını Firdevsî *Şahnâme'*sinde şiirleştirmiştir. *Murûcu'z-zeheb, el-Fihrist, Uyûnu'l-ahbâr* gibi birçok eserde de Bozorgmihr'in sözleri aktarılmıştır.[649] Pehlevice aslı mevcut olmayan bu eser, İbn Miskeveyh'in *Câvâdân-i Hired* eserinde neredeyse aynen aktarılmıştır.[650]

Pendnâme-yi Bozorgmihr'in, Bozorgmihr'e atfedilen bir eser olmaktan öte Arapça ve Farsça kaynaklardan farklı zamanlarda derlenmiş kitaplara verilen genel bir ad olduğunu düşünenler de vardır. Sasani padişahlarından Enûşîrvân'ın veziri veya danışmanı olduğu söylenen ve aynı hükümdarın emriyle Hindistan'dan *Pança Tatra*'yı (*Kelîle ve Dimne*) getirmekle görevlendirilen Borzûye Tabip olarak da bilinen Bozorgmihr, *Pendnâme-yi Bozorgmihr*'i III. yüzyılda yazmıştır. Eserde, Bozorgmihr'in dilinden aktarılan öğütlerin bir kısmı *Pança Tatra*'dan, bir kısmı da daha eski devirlerde

---

[644] Berzger, "Enderznâme", s. 164; Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 265.
[645] Rızâzâde-yi Şafak, s. 44.
[646] Oşîderî de Pehleviceden Farsçaya çevrilmiş olan *Zafernâme* adlı eserin İbn Sina'ya ait olmasını tümüyle şüpheli görmektedir. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 357.
[647] Fouchécour, "Pendnâme"; Safâ, "Enderz", s. 388-89
[648] Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 6.
[649] Muhammedî, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm,* s. 278-279.
[650] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 202.

kaleme alınmış birtakım eserlerden alınmıştır. Eserin pehlevice tam metni, Peşûten Destûr Behrâm Cî Sencanâ tarafından Bombay'da (1885) *Genc-i Şâygân* adıyla yayınlanan külliyât içerisinde yer almaktadır.[651] *Pendnâme-yi Bozorgmihr*'in Reşîd-i Yâsemî tarafından yapılan (Tahran, 1313 hş.) bir yayını da mevcuttur.[652]

Bozorgmihr eserine, kendini anlatarak başlar, sonra lakabını söyler ve eseri Husrev-i Enûşîrvân'ın emriyle kaleme aldığını belirtir. Enderzler soru ve cevap biçiminde ortaya konmuştur. Sorulan sorular da, verilen cevaplar da yazarın kendisine aittir. Ahlâka ve tecrübeye ilişkin öğütler içeren bu eser, İslâmî dönemde hem Müslümanlar arasında, hem de sonraki dönemlerde Avrupa'da büyük bir şöhret ve öneme sahip olmuştur.[653]

3.16. PENDNÂMEK-İ ZERDÜŞT/ENDERZ-İ NEHOSTÎN DİNDÂRÂN

Hacim olarak tahminen 1430 Pehlevice kelimeden[654] oluşan Âzerbâd-ı Mârespendân'ın babası ya da oğlu Zerdüşt'e aittir. Bu enderznâme, Bombay'da Câmasp Asânâ'nın *Mutûn-i Pehlevî* eserinde yayınlanmıştır. Farsça çevirisi Mahyâr-i Nevvâbî tarafından yapılmıştır. (*Neşriyye-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Tebrîz*, Yıl 12, Sayı: 4, 1339, syf. 513-536).[655] Çalışmamızda bu Farsça çeviri esas alınmıştır.

3.17. PENC HÎM-İ RÛHÂNİYÂN

Penc Hîm-i Rûhâniyân (*Panj Xēm ī Āsrōnān*) iki bölümden oluşan bir öğüt metnidir. İlk bölümünde ruhanîlerin sahip olması gereken beş özellik anlatılmıştır. Sonraki bölümünde ise, metinden anlaşıldığı kadarıyla ruhanîlere hitaben on enderz söylenmiştir. Bu metnin bir başka versiyonu ise, *Gozîdehâ-yi Zâdesperem*'de yer almaktadır.[656]

---

[651] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 435.
[652] Safâ, "Enderz", s. 398.
[653] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 185.
[654] Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/80.
[655] Berzger, "Enderznâme", s. 163-164.
[656] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 191.

3.18. DÂRÛ-Yİ HURSENDÎ

Dârû-yi Hursendî, Pehlevi edebiyatına ait küçük bir metindir. Sekiz madde ve 120 kelimeden oluşan bu oldukça kısa metinde, eczacılıkla ilgili bazı kavramlara yer verilmiştir. Eserde temsilî bir dil kullanılmıştır.[657] Hursendî, Farsçada "mutluluk ve sevinç anlamında kullanılmıştır.[658]

Câmasp Asânâ'nın, *Mutûn-i Pehlevî* adlı mecmuası (Bombay 1897-1913) içerisinde yayınlanmış olan *Dârû-yi Hursendî*'nin Farsça birçok çevirisi yapılmıştır. Muhammed Takî-yi Bahâr tarafından hazırlanan Farsça metni, *Tercume-yi Çend Metn-i Pehlevî* (1347 hş.) içerisinde yayınlanmıştır. Ferîdun-i Vehmen (*Ferheng-i Îrânzemîn*, s. XII, Tahran 1343 hş.), Ferhâd Âbâdânî (*Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî*, 1343 hş.) ve Saîd-i Uryân tarafından (1371 hş.) yine aynı adla çevrilerek *Mutûn-i Pehlevî* (Tahran 1341 hş.) adlı mecmuada yayınlanmıştır.[659]

3.19. RİSÂLE-Yİ RÛZHÂ

Risâle-yi Rûzhâ, bir ayın otuz gününde ne yapılması ve ne yapılmaması gerektiğine ilişkin öğütlerin iki kısımda anlatıldığı bir eserdir. İlk risalesi *Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*'da yer almıştır.

Daha geniş olan ikinci risale, Câmasp Asânâ'nın *Mutûn-i Pehlevî/Pahlavi Texts* adlı mecmuası (Bombay 1897-1913) içerisinde yayınlanmıştır. Özellikle Behmen ayının ikinci ve Ordîbehişt ayının üçüncü gününe ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Haftanın başlangıç günlerine de işaretlerde bulunulan *Risâle-yi Rûzhâ*'nın konusuna bakıldığında, İslâmî takvimlerin etkisinde kalınarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Risalede ortaya konan tavsiyelerin benzerleri Şiî rivayetlerde de aktarılmış olup, bu enderzlerin kenarlarında İranlıların sözlerine atıflar yapılmıştır.[660]

3.20. ENDERZ-İ HÛBÎ KONEM BE ŞOMA KÛDEKÂN

Bu metinde, dinî medreseye (*hîrbedistân*) giden çocuklara, hayvanlara eziyet etmemeleri, hîrbedistâna gidip gelirken karşılaştıkları kişilere, anne-babalarına ve diğer

---

[657] Ferhâd Âbâdânî, *Dârû-yi Hursendî*, s. 195; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 191-192.
[658] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 208.
[659] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 435-436.
[660] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 192; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, 436.

kimselere karşı saygılı olmaları, yemek yeme adabı, sabah vaktinde yapılması gereken dinî vazifeler ve medresede hocalarla münasebet şekli gibi davranışlar işlenmiştir.[661]

Risâle-yi Rûzhâ adlı eserle bazı benzerlikler taşıyan *Enderz-i Hûbî Konem Be Şomâ Kûdekân* (*Andarz ī weh kunēm ašmā kōdakān: Size İyi Öğütler Vereyim Çocuklar*) adındaki bu eser, Pâzend dilinde kaleme alınmıştır.[662]

3.21. EL-EDEBÜ'S-SAĞÎR

Eski İran öğüt metinlerinin bir kısmı, İbn Mukaffa'nın *el-Edebü'l-kebîr* ve *el-Edebü's-sağîr* adını taşıyan iki eseri aracılığıyla aktarılmıştır. Büyük olasılıkla İbn Mukaffa'nın Pehlevice orijinalinden aldığı bu eserler Avrupa dillerine de çevrilmiştir. İbn Mukaffa'nın hangi kaynaktan aldığını belirtmediği eserlerden olan *Edebu'l-kebîr*'de padişahlık adabı, yönetim usulü, büyüklerin meclisinde davranış biçimi ve dostluk adabı gibi konular yer almıştır. Tehzîb-i nefs gibi konuların işlendiği *Edebu's-sağîr*' eseri diğer esere göre daha küçük bir hacimdedir.[663]

"Arap edebiyatında *el-Edebü's-sağîr* adıyla bilinen bu eser, İslâm sonrası ilk devirlerde bile önemli ahlâk ve eğitim konulu eserlerden biri olarak yoğun ilgi görmüştür. Günümüzde de aynı önemini korumakta olan *el-Edebü's-sağîr*, Sasani döneminden bugüne Arapça çevirisi yoluyla gelmiş en eski eserlerden biridir. Eserin bazı bölümleri diğer ahlâk konulu eserlerde de alıntılanmıştır. Bazı araştırmacılar bu eserin bizzat İbn Mukaffa tarafından kaleme alındığı kanısını taşır."[664]

"Edeb" terimini bir eser ismi olarak ilk kez bu çalışmada Abdullah b. Mukaffa kullanmıştır. Aynı türe ait eserlerle hedeflenen şey, kişiye başarılı ve mutlu olabilmesi ve başkalarıyla sağlıklı ilişkiler kurabilmesi için yararlı öğütler vermektir. Bu tarz eserlerle ahlâk eğitiminin sağlanması amaçlanmaktadır.[665]

---

[661] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 193.
[662] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, 437.
[663] Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 32-33, 37.
[664] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, 439.
[665] Mehmet Şirin Çıkar, "Temel Kaynakları Bağlamında "İlmu'l-Edeb" Terimi ve İçeriği", *Nüsha*, Sayı: 19, 2005, s. 49.

3.22. ENDERZNÂMEHÂ-Yİ KÛÇEK: KÜÇÜK ENDERZNÂMELER

Yukarıda bahsi geçen enderznâmeler dışında, kaynaklarda *Küçük Enderznâmeler* adıyla dokuz öğüt muhtevalı risaleden daha söz edilmektedir. Bunların tamamı, Câmasp Asânâ'nın, *Mutûn-i Pehlevî/Pahlavi Texts* (Bombay 1897-1913) adlı mecmuası içerisinde yayınlanmıştır. *Enderznâmehâ-yi Kûçek* adlı metinler Mahyâr-i Nevvâbî tarafından Farsçaya çevrilerek *Mecmua-yi Makâlât* içerisinde (1355 hş.) yayınlanmıştır.[666]

Daha çok kısa cümlelerle anlatımın gerçekleştirildiği metinlerde bazen fiilin yerine masterın kullanımı dikkat çekmektedir. Bu anlatımlarda bilgelik, ölüm, iyi işleri yapmak ve kötü işlerden sakınmak, sanat ve güven gibi ahlâkî faziletler ya da nimetler hakkında öğütler ortaya konmuştur. Bir kısmı *Dînkerdin Altıncı Kitabı*'nda da aktarılmış olan enderzlerin bazıları *Âzerbâd-ı Mihrespendân*'a atfedilmektedir.[667]

3.23. ENDERZHÂ-Yİ MERDEK

Arapça kitaplarda kendisinden öğütler aktarılan, bazı bilginlerce meşhur Mazdekle karıştırılan, Sasani dönemi bilgelerinden Merdek'e ait (Mazdek) bu eser, İbn Mukaffa tarafından Pehleviceden Arapça nesre ve sonraları Arap şiirine de aktarılmıştır. İslâmî dönemde Mazdek inancı hakkında eser kaleme alan yazarlardan hiçbiri bu eserden bahsetmemiştir. *Kitâb-ı Merdek*'ten (Merûk), *Sinbâd ve Şimas* adlı eserde Hamza-yi Isfehânî söz etmiştir.[668]

Taberî, hicri 225 yılının olaylarından bahsederken Efşîn'in, küfür içerikli kitapları evinde bulundurmakla suçlandığından bahseder. Efşîn bu suçlamalarla ilgili olarak mahkemesine katılan Müslümanlara, eserin kendisine babasından kaldığını, İranlıların hikmetli sözlerini içerdiğini (*Fihi Edeb Min Âdâbu'l-Acem*) ve bu eseri evinde bulundurmasının, kendisinin Müslüman olmadığına delil olamayacağını söyler. Savunmasında "Sizler de *Kelîle ve Dimne* ve *Merdek* eserini evlerinizde bulundurmaktasınız" diye ekler. Câhız'a göre Bozorgmihr ve *Ahd-i Erdeşîr*'den

---

[666] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, 440.
[667] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 194-195.
[668] Mihdevî, "Pendnâme", *DMBİ*, XXIII; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 209-210.

faydalanması bakımından *Kitâb-i Merdek* adeta bir ilim madeni, *Kelîle ve Dimne* eseri de hikmet hazinesi mesabesindedir.[669]

Bütün bu anlatılanlar, *Kitâb-ı Merdek*'in de *Kelîle ve Dimne* ve Bozorgmihrin sözleri gibi edeb ve ahlâk kitapları sınıfından olduğunu göstermektedir. Eser bugün mevcut olmamakla birlikte, Arapça kitaplarda bu eserden sözler aktarılmıştır. Ebu'l Muzeffer-i Belhî ve Turtûşî de Merdek'ten bazı sözleri eserlerinde aktarmıştır.[670]

2.24. ARDÂVÎRÂFNÂME

Sasaniler döneminin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Ardâvîrâf/znâme*, Ardâvîrâf'ın yüce âleme yaptığı yedi günlük bireysel yolculuğu ve bu ruhsal yolculuğu sırasında cennet, berzâh (hemistekân) ve cehennemde karşılaştığı hadiseleri konu edinmektedir.[671] Eser, miraçnâme ve ruhsal yolculuk türünün en eski örneklerinden biri kabul edilir.[672]

Ardâvîrâfnâme'nin ortaya çıkış serüveniyle ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: İskender'in İran'a saldırısı sonrasında Zerdüştîlik inancının zarar görmesi ve inanırlarının da şüphelere kapılmasından dolayı, II. Şapûr dönemi baş mûbedi Âzerbâd-ı Mihrespendân bazı gayretler gösterir. Bu gayretlerin parçası olarak mûbedler, Fars'ta *Fernebiğ Ateşkedesi*'nde bir araya gelmiş, kendi aralarından Ardâvîrâf (*Ardâvîrâz*) adında temiz ve iyi bir kimseyi, öteler âlemine gidip haberler getirmesi için seçerler. Bîhşâne yiyen bu kişi, öteler âlemine seyahat eder. Yedi günden sonra uyanır (ruhu tenine geri döner) ve öteler âleminden ve gerçeklerden haberler verir. Bu eserin biri Pâzend ve ikisi nazım nesir karışık üç nüshası bulunmaktadır.[673]

Böyle bir eserin ortaya çıkarılması fikri, katı kuralları nedeniyle insanlar arasında zayıflayan Zerdüşt inancına tekrar ilgi uyandırmak şeklinde izah edilmektedir. Esere hem içerik, hem de üslup olarak bakıldığında, burada amacın dünya hayatı sonrasında insanların ebedî kalacakları cennet, araf ve cehennemde nasıl bir karşılık göreceklerini merak uyandırıcı, heyacan verici ve etkileyici bir anlatımla ortaya koyarak, insanların ahlâkî değerleri sahiplenmesini temin etmek olduğu daha net anlaşılmaktadır. Çeşitli

---

669 Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 210.
670 Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 210-211.
671 Dûsthâh, *Avesta* II/906; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 59.
672 Yâhakkî, s. 92.
673 Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 68; Kiyâyî Nejâd, s. 164-165; Bahâr, *Sebkşinâsî*, I/52.

mesleklere mensup insanların cennet, araf ve cehennemde tasvir edildiği bölümlerde, yapılan tasvirlerden amaç, dünyadaki insanları uyarmaktır. Amaç tasvir yapmak değil, bir mesleğin icrasında nelere dikkat edilmesi gerektiğini açıklamaktır.[674]

Yazılış tarihi tam belli olmayan eserin, Sasaniler dönemine ait olma ihtimali güçlüdür. Dinlerde yükseliş motifi[675] kapsamında da değerlendirilebilecek olan eserde cennet, araf ve cehennemdeki insanların halleri, buraya hangi amelleri işlemenin sonucunda gittikleri gibi konular anlatılmaktadır. IX. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen eserin en eski yazma nüshası X. yüzyıla aittir. XIII. yüzyıl şairlerinden Behrâm Pedjû tarafından Farsçaya manzum olarak aktarılan eser, 1816 yılında J. A. Pope tarafından İngilizceye, 1887 yılında ise M. A. Bartholomae tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. 1902 yılında Bombay'da Dastour K. J. J. Asa tarafından *Arda Viraf Nameh* adıyla da yayınlanmıştır. Farsçaya aktarmaları arasında Rahîm Afîfî, Reşîd-i Yâsemî ve Mihrdâd Bahâr[676] tarafından yapılan yayınları mevcuttur. Türkçeye de Nimet Yıldırım tarafından[677] asıl metnin yanı sıra geniş bir tanıtım ve açıklayıcı notlarla aktarılan *Ardâvîrafnâme*'nin, Dante'nin *İlahi Komedya* eserine kaynaklık ettiği yönünde bilimsel tespitler de yapılmıştır. Bu tarza ait eserler içerisinde İslâm dünyasında Ebu'l-Âlâ Maarrî'nin *Risâletu'l-Gufrân*'ı, Senâî'nin *Seyru'l-ibâd ile'l Meâd*'ı, Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ı, Evhâduddîn-i Kirmânî'nin *Misbâhu'l-Ervâh*'ı ve İkbâl-i Lâhorî'nin *Câvîdnâme*'si de sayılabilir.[678]

Ardâvîrâf, mûbedlerin ifadelerine göre hayatı boyunca "tek bir günah bile işlememiş" olan bir kişiliktir. Hatta faziletinin göstergelerinden biri de, eski İran inanışında sevap olarak kabul edilen mahremlerle evlenme konusunda yedi kız kardeşiyle evlenmiş olmasından dolayı "en ileri örnek"tir.[679]

Ardâvîrâf'ın öteler âlemine gidişinin belirlenmesi "ok çekme kurası"yla yapılmıştır. Öteler âlemine yolculuk, Zerdüşt inancına mensup kişilerce büyük önem

---

[674] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 28.
[675] Bkz. Şinasi Gündüz, Yavuz Ünal, Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Vadi Yay., Ankara 1996.
[676] Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 300-334.
[677] Ardâvîrâf, *Ardâvîrâfnâme*, (Çev.: Nimet Yıldırım), Pinhan Yay., İstanbul 2011.
[678] Rypka, s. 88-89; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 408-410; Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 177. Öteler âlemine yolculuk düşüncesini barındıran eserlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Kiyâyî Nejâd, s. 170-185.
[679] Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 301.

verilen üç büyük tapınaktan biri olan Âzerfernebiğ Ateşkedesi'nde başlamış ve yine burada son bulmuştur. Yolculuğun öncesinde Ardavîrâf yıkanıp temizlenmiş, yeni elbiseler giymiş, vasiyetini yapmış, din önderlerince verilen üç kadeh *meng*'i içip *baj*[680] okuduktan sonra uykuya dalmış ve yedi gün yedi gece süren öteler âlemi yolculuğuna başlamıştır. Surûş[681] (haber meleği) ve tanrı Âzer[682] adlı iki yol arkadaşının eşliğinde gerçekleşen bu yolculuğu boyunca, iyi amel sahipleriyle kötü amel sahiplerinin ahiret hayatındaki hallerine tanıklık etmiş ve daldığı uykudan uyandıktan sonra gördüklerini bilge bir kâtibe yazdırmıştır.[683]

Ardâvîrâf'ın yaşadığı çağ olarak, kaynaklarda yer alan bilgilere göre IV. yüzyıl sonlarından VII. yüzyılın ortalarına kadar olan zaman diliminin herhangi bir dönemi gösterilmektedir. Bu geniş zaman dilimi içerisinde de, büyük olasılıkla Ardâvîrâf'ın, Sasani devletinin kurucusu Erdeşîr-i Bâbekân döneminde yaşadığı düşünülmektedir. E. W. West, Haug ve Christensen gibi araştırmacılar Ardâvîrâf'ın yaşadığı çağ ne zaman olursa olsun, eserin içerik bakımından Sasaniler dönemine ait olduğu inancındadır.[684]

Eserin son kısmında, beden olarak görünmeyen fakat sesi duyulan Ahura Mazda'nın,[685] yolculuğunu tamamlayan Ardâvîrâf'tan şunları istediği aktarılmaktadır: "*Dünyalılara duyduklarını ve gördüklerini olduğu gibi anlat. Unutma ki, ben Ahura*

---

680 *Meng*: Bir tür uyuşturucu/sarhoşluk veren yeşil bitki. *Vendîdâd*'da hamile bırakmada tesirli dört bitkiden biri olarak da kabul edilir. Yâhakkî, s. 771. Goştâsp'ın hikâyesinde de *meng*'den söz edilmiş ve Zerdüşt'ün elinden *meng* ile karıştırılmış meyi içen Goştâsp'ın, bundan böyle dinin hakikatini kavradığı aktarılmıştır. *Bâj*: Zerdüştîlerin, Tanrıya verdiği nimetler için şükretmek amacıyla alçak sesle okudukları dualar. Mihrdâd Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 329; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 622. Baj okumak konusu "Yemek Yerken Konuşmamak" başlığı altında da işlenmiştir.

681 Surûş: *Avesta*'da Tanrının buyruklarına itaat etme, işitme anlamında geçmektedir. *Avesta*'da itaatkâr, dindar, temiz, iyi, kutlu, güçlü ve cesur gibi birçok sıfatla anılan bir varlıktır. Yaratıcıyı ilk öven ve ibadet edendir. Ebû Reyhân Bîrûnî de *Surûş*'un, insanları Tanrıyı övmeye çağıran ilk kimse olduğunu yazmıştır. Fars ve İslâm kaynaklarında *Cebrâil* olarak geçer. *Surûş* da tıpkı yaratıcı gibi daima uyanıktır. Dûsthâh, *Avesta* II/1007-1008. Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 642-644.

682 Âzer: Ateşi korumakla görevli meleğin/ateş tanrısının adıdır. Hintlilerde ateş tanrısının adı da Âgni'dir. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 66.

683 Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 19-20.

684 Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 24, 27.

685 *Ahura Mazda*: Zerdüşt'ün *Avesta*'daki Tanrısı. *Ahura*: Efendi, önder, anlamına gelmektedir. *Avesta*'da da büyük ve önder karşılığındadır. *Mazda*: Bilge manasındadır. Böylece tanrılarının adı "Bilge Önder" anlamına gelmiş olur. *Gatalar*'da doğrudan tanrı kelimesi geçmemektedir. Bunun yerine "Ahura: Rab, Mazda: Her şeyi bilen, hâkim" anlamındaki bileşik isim geçmektedir. İranlıların Ahura'sı eski Hintte Asura olarak yer alır. Dûsthâh, *Avesta* II/936; Yâhakkî, s. 179; Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 21; Ahura Mazda hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 19-28; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 59-60; A. H. Vidyarthi – U. Ali, *Zerdüşt, Hindu, Budist Doğu Kutsal Metinlerinde Hz. Muhammed*, s. 10; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 107.

Mazda, hep seninleyim. Âlim kişilere, doğru söyleyen ve yalandan uzak duranı tanıdığımı ve bildiğimi söyle. Mezdiyesnâ inanırlarına kötülüklerden sakınma yolunu seçmelerini söyle. Ne huzur, refah ve bolluk içerisinde bulunduğunuzda, ne de sıkıntılar ve darlık zamanlarınızda bu yoldan hiçbir şekilde ayrılmayın.''[686]

3.25. CÂVÎDÂN-İ HİRED

İranlı filozof İbn Miskeveyh'in en önemli çalışmalarından biri kabul edilen *Câvîdân-i Hired,* bugün "güzel/özlü sözler antolojisi" biçiminde karşılaştığımız tarza benzer bir eserdir. Bu tarz eserlerde farklı kültürlere ait bilge şahsiyetlerin iyi, güzel ve faydalı şeylere ilişkin düşünceleri bir araya getirilmektedir. *Câvîdân-i Hired* eseri İbn Miskeveyh'e nisbet edilmekle birlikte, eserin en eski şeklinin eski İran padişahlarından Hûşeng'e ait olduğu kabul edilir. İslâm öncesi eserlerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilen bu kitap hakkında birçok efsanevî anlatım bulunmaktadır.[687]

İbn Miskeveyh, bugün ilk biçimi mevcut olmayan *Câvîdân-i Hired* adlı eseri, gençlik yıllarında Câhız'ın *İstitâletu'l-fehm* eserinde gördüğünü, yıllarca bu eseri elde etmek için aradığını, sonunda Fars'ta bir mûbedân-ı mûbed'in yanında bulduğunu belirtir. İbn Miskeveyh'e göre eser, "Hûşeng'in oğluna ve bazı padişahlara vasiyeti"ni kapsamaktadır.[688]

Câvîdân-i Hired, Abbasi halifesi Me'mun zamanında, onun vezirinin aktarmasına göre Hasan b. Sehl tarafından Arapçaya cevrilmiştir. Daha sonra (IV/X. yüzyılda, 376-382) İbn Miskeveyh bu eseri Hint, Arap ve Rum bilgelerine ait öğüt içerikli sözlerle birlikte Arapçadan Farsçaya çevirmiş ve esere *Câvîdân-i Hired* adını vermiştir. Pratik hikmete ilişkin bir eser olarak İbn Miskeveyh'ten bize kalan bu hikmet hazinesi'nin Arapça yayını Mısır'da *el-Hikmetu'l-Hâlide* adıyla yapılmıştır. İbn Miskeveyh'e ait Farsça nüshası elde bulunmayan eseri Muhammed Ercânî Şûşterî, Hint padişahı

---

[686] *Ardâvîrâfnâme*, 101. Bölüm, md. 1-8.

[687] Servetiyân, "Pîşgoftâr", *Câvîdân-i Hired,* s. I. Firdevsî *Şahnâme*'de Hûşeng'den "Büyük yaratılışlı şehzade, akıl ve zekânın bir timsali" gibi nitelemelerle söz etmiştir. Hûşeng, akıllı ve adaletli bir padişah olarak kırk yıl hükümdarlık yapmış ve dünyayı baştanbaşa mamur kılıp, adaletle yönetmiştir. Demiri kullanmayı, su kanalları yapmayı ve verimli ziraat yapmayı insanlara o öğretmiştir. Firdevsî, *Şahnâme,* s. 61-62.

[688] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 206-207; Muhammed Arkoun, "Mukaddime-i Câvîdân-i Hired", İbn Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired,* Haz.: T. M. Şûşterî, Tahran 2535 şş., s. V.

Nûreddîn Muhammed Cihângîr (m. 1014-1037) için Arapça metinden asıl dili olan Farsçaya çevirmiştir.[689]

İbn Sina ile aynı dönemde yaşamış olan ve İbn Miskeveyh adıyla bilinen Ebu Ali Elhâzen Ahmed b. Muhammed (m. 1030), e*l-Hikmetu'l-Hâlide* adında eski kaynaklardan derlediği kitapta, eski İranlı büyüklerin hekîmâne enderzleri ile Hint, Arap, Rum ve Müslüman şahsiyetlerin düşünceleriyle bir araya getirmiştir. Farsçada, Takiyuddin Muhammed b. Şeyh Muhammed Ercânî-yi Şûşterî tarafından (m. 1605-1627) *Câvîdân-i Hired*, Şemseddin Muhammed Hüseyin Hekîm (1659-1707) tarafından da *İntihâb-i Şâyeste Hânî* adıyla yayınlanmıştır.[690]

Câvîdân-i Hired'in ilk, tam ve doğru neşri Arapça olarak Abdurrahman Bedevi tarafından (1952) yapılmıştır. Farsça çevirisi Muhammed Arkoun ve Bihrûz Servetiyân'ın geniş sunuşlarıyla 1976 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.[691]

W. B. Henning'in de aralarında bulunduğu araştırmacılar tarafından *Câvîdân-i Hired*'in yazılış tarihi olarak Sasanilerin son dönemi (m. VI. yüzyıl) gösterilmektedir. Henning, *Câvîdân-i Hired*'in Hûşeng'e aidiyetinin kesin olmadığını fakat bu eserin İranlı ilk kral kabul edilmesinin de etkisiyle, vecizeler söyleyen bir kişilik olarak tanınmasa da Hûşeng'e atfedilmesinin anlaşılabilirliği inancındadır. Hûşeng'e ait eser dinî olma özelliğinden çok, tecrübî ve ilmî öğütlere örnek gösterilebilir.[692]

Hûşeng, Helen kültüründeki Hermes gibi ilk bilge tiplerden biridir. Abdurrahman Bedevî'nin *el-Hikmetü'l-Hâlide*[693] için yazdığı uzun mukaddimede, İran efsanelerinde Hûşeng'in ilk insan ve ilk kral olduğu söylenmektedir. İranlıların kahramanlık ve halk edebiyatı ürünlerinde hayat bulmuş efsanevî bir şahsiyet olan Hûşeng'in, Nuh tufanından kısa bir süre sonra yaşadığı, demiri ilk kez çıkaran, ondan sınaî aletler yapan ve ilk kez kumaş dokuyan kişi olduğu da düşünülmektedir. İnsanlara tarımı, bina yapmayı, hayvanların etlerinden ve derilerinden faydalanmayı öğreten kişi de

---

689 Muîn, *Ferheng-i Fârsî, V*, s. 424; Servetiyân, "Pîşgoftâr", *Câvîdân-i Hired,* s. I; Arkoun, "Mukaddime-i Câvîdân-i Hıred", s. III-IV.

690 Safâ, "Enderz", s. 389.

691 Çağrıcı, "Câvîdân-ı Hıred", s. 177-178.

692 Ahmed-i Tefezzulî, "Câvîdân-i Hired ve Hirednâme", *Tahkîkât-i İslâmî*, Sayı: 1, 1374 hş., s. 505; Serap Kılıç, *Philosophia Perennis Kavramı Açısından İbn Miskeveyh'in el-Hikmetü'l-Hâlide'si*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 47.

693 Bkz.: İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-Halide-Câvidan-ı Hıred*, Thk. ve Nşr.: Abdurrahman Bedevî, 3. bsm., Dârü'l-Endülüs, Beyrut, 1983.

Hûşeng'tir. Bu yönüyle Hûşeng, bütün kültürlerde varolan "ilk öğretici/kahraman insan tipi"nin İran kültüründeki yansımasıdır denilebilir.[694]

Eserin ilk ortaya çıkışıyla ilgili yapılan anlatımlarda, *Eyvân-ı Medâin*'in hazinelerinde bulunduğu, Zûbân(?) adındaki bilge kişinin Halife Me'mun'dan (h. 198-218) bu eserin kendisine verilmesini istediği, halifenin emriyle yüz yapraktan oluşan gömülü durumdaki eserin çıkarıldığı ve ona verildiği mevcuttur. Zûbân, eseri eski hikmete ait bir mecmua biçiminde vasfetmiştir. Hasan b. Sehl, *Câvîdân-i Hired*'in otuz varakını Pehleviceden Arapçaya çevrilmiş ve Câhız meşhur eserinde bu çeviriyi aktarmıştır. Şûşterî bu yönüyle, eserin Farsçaya çevirisinde Câhız'ı *Câvîdân-i Hired*'in derleyicisi olarak nitelendirir. İbn Miskeveyh de bu esere, Hûşeng'in vasiyetine binaen kendi kitabında yer vererek eserin serüveninden bahsetmiş ve Âzerbâd, Bozorgmihr, Kubâd, Enûşîrvân, Hürmüz, Behmen ve Cemşîd gibi bilge ve yönetici kişiliklerden öğüt içerikli metinler aktarmıştır.[695] Eserin T. M. Şûşterî'ye ait biçimi, Muhammed Arkoun'un takdimiyle (Tahran 1976) Farsça olarak da yayınlamıştır.[696]

Câvîdân-i Hired'in Arapça çevirisi, edeb ve ahlâk konusuna ilgi duyan yazarlarca beğenilmiş ve bu eserden çeşitli sözler aktarılmıştır. Râğıb-ı Isfehânî bu şahsiyetlerden biridir. Âmirî de aynı kitabı İranlıların en önemli eserlerinden saymış ve eserinde bazı cümleler nakletmiştir.[697]

Bazı yazmalarda da adı *Âdâbü'l-Arab ve'l-Fürs* şeklinde geçen *Câvîdân-i Hired*, Arkoun'a göre 382 yılına doğru yazılmıştır. *Câvîdân-i Hired* tabirini ilk kullanan kişinin adalet timsali kabul edilen İranlı hükümdar ve bilge Hûşeng olduğu (Araplarda *Uşhenc*) kaydedilir. Hûşeng'in bu eseri kendisinden sonra yönetime gelecek kişi için bir nasihatnâme olarak yazdığı, İranlı başka bir hükümdar olan Kencûr b. İsfendiyar tarafından Pehleviceden Farsçaya aktarıldığı da kaynaklarda geçmektedir. *Câvîdân-i Hired*'i Arapça neşreden Abdurrahman Bedevî, bu eserin Hûşeng'e nispetini uzak bir ihtimal olarak değerlendirmiş ve Sasaniler dönemi sonlarında yazılmış olma ihtimalinin daha güçlü olduğunu söylemiştir.[698]

---

694 Kılıç, s. 46.
695 Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 207-208.
696 Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, s. 80.
697 Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 208-209.
698 Mustafa Çağrıcı, "Câvîdân-ı Hıred", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 176.

Eserin İslâm sonrası aktarımı sırasında İslâm inanç ve kültürüne uyumunun sağlanması için "kültürel uyarlanma"ya dikkat edilmiştir. Eserin Farsça Şûşterî basımında "Âdâb-ı Fars" (s. 45-179) "Hikmet-i Ehl-i Hind" (s. 181-205), "Hikmethâ-yi Arâb" (s. 209-391) ve "Hikmet-i Rûm" (s. 409-429) bölümleri yer almaktadır. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in sözlerine de genişçe yer verilen eserde, Hz. Ali ve Hasan-ı Basrî gibi İslâm düşüncesinin ileri gelenleri ile Hz. Lokman'ın oğluna öğütleri de bulunmaktadır. "Hikmet-i Rûm" kısmında Sokrates **(**MÖ 470-399), Hermes, Diogenes, Batlamyus gibi şahsiyetlere ait bilgece sözler ile Eflâtun'un Öğrencisi Aristo'ya Öğütleri, Aristo'nun İskender'e Öğütleri gibi metinler de bulunmaktadır.[699]

Fars bilgelerine ait öğütler kısmında Âzerbâd-ı Mihrespendân'ın öğütleri, orijinal metnindeki gibi maddeler halinde olmamakla birlikte, eski İran inanışına özgü hususların dışında kalan genel ahlâk ilkelerinin neredeyse tümüne *Câvîdân-i Hired*'de yer verilmiştir. Aynı şekilde Bozorgmihr'in veciz sözlerine de bu eserde önemli bir yer ayrılmıştır. Eserde yer alan öğütlerde daha çok İslâmî terminoloji tercih edilmiş, eserde zikredilen hikmetli sözlere benzer Arapça sözler de dipnotlarla aktarılmıştır.[700]

Câvîdân-i Hired'de İbn Miskeveyh'in kendi sözleri ile İbn Mukaffa ve Farabî'nin hikmetli sözlerine de yer verilmiştir. Yazar, eserin yazılma amacını "insanlığın ortak kültür mirası durumundaki hikemîyâtın her zaman ve her yerde aynı olup milletlerin aynı aklî gerçekleri paylaştığını ortaya koymak" biçiminde açıklamıştır.[701]

Müslüman düşünürlerin "Hikmet-i Hâlide" ya da "Câvîdân-i Hired" şeklinde isimlendirdikleri ezelî ve evrensel hikmet düşüncesi (*philosophia perennis*), zaman ve mekân kayıtlarının ötesindeki ezelî ve evrensel bir hikmet olarak tanımlanmaktadır. *Philosophia perennis* ya da Hintlilerin deyimiyle *sanatana dharma* (ezelî-ebedî şeriat), farklı kültür havzalarına ait kavramsallaştırmalar olsa da, ezelî hikmet arayışının birer farklı söyleyişleri şeklinde görülmüştür. "Sanatana dharma" ya da tek başına "dharma",

---

[699] Takiyyuddîn Muhammed Şûşteri, *Câvîdân-i Hired*, Tahran 2535 şş.; Çağrıcı, "Câvîdân-ı Hıred", s. 177.

[700] Bkz. Miskeveyh, *Câvîdân-i Hıred.* Fars bilgelerine ait öğütler kısmında şu metinler yer almaktadır: Âzerbâd'ın öğütleri s. 46-52 ve 127-128; Bozorgmihr'in öğütleri, s. 51-76; Rum padişahının sorularına Kubâd'ın verdiği cevaplar, s. 77-83; Enûşîrvân'ın öğütleri, s. 91-110; Behmen-i İsfendiyâr'ın öğütleri 111-117; Cemşîd'in öğütleri 121-124. Eserde bazı aralıklarda "diğer Fars bilgelerinden biri şöyle demiştir" tarzında bazı öğütlere de yer verilmiştir.

[701] Çağrıcı, "Câvîdân-ı Hıred", s. 177-178.

dünyanın yaratılışı esnasında insanoğlunun huzurlu bir hayat yaşayabilmesi için Tanrı tarafından önerilen ve tesis edilen bir yoldur.[702]

İslâm düşüncesi içerisinde *Câvîdân-i Hired*'in yanı sıra, ezelî hikmet[703] arayışının ürünü olarak değerlendirilebilecek birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında İbn Fâtik'in *Muhtâru'l-hikem ve mehâsinu'l-kelîm'*i, İbn Hindû'nun *el-Kelimü'r-rûhâniyye fi hikemi'l-Yûnâniyye'*si, Sicistânî'nin *Müntehâb-ı sıvânü'l-hikme'*si gibi eserler sayılabilir. Bu eserler Müslümanlar arasında bir düstur haline gelen "yitik malı/hikmeti arayış" düşüncesini yansıtan klasik İslâmî dönem hikmet ve ahlâk literatürünün önemli örnekleridir.[704]

Câvîdân-i Hired'i "dört farklı kültürün hikmet pınarı olarak bir havzada toplamış olan İbn Miskeveyh; İran orjinli hikmet düşüncesini, İbrahimî dinlerin ahlâk anlayışı, rasyonel Yunan ahlâk anlayışı ve Hint ruhu ile besleyerek ortak bir değerler manzumesi teşekkül ettirmiştir. O, *Tehzîbü'l-ahlâk*'ta teorik bir tarzda işlediği fikirleri, *el-Hikmetü'l-Hâlide*'de pratize etmiştir."[705]

Muhammed Arkoun, bugün de Müslümanlar arasında büyük öneme sahip bir eser olarak tanımladığı *Câvîdân-i Hired*'e yazdığı sunuşta, bu eserin nasıl okunması gerektiği konusunda şu tespitleri yapmıştır: "Antolojiler, Kur'an ya da İncil'in tarzında bina edilmişlerdir. Çünkü kompozisyon kurallarına aykırı biçimde bağımsız, birbiri ardından sıralanmış çeşitli ifadeleri bir araya getiriyorlar. Fikir ve delillerden, spekülatif bir anlatımdan kurulmuş bir sistem yardımıyla değil, hikmetlerden, lirik iç dökmelerden, darbı mesellerden, sembolik figürlerden, anlamlı menkıbelerden oluşan bir bütünün teşkil ettiği bir sistemle, başka bir deyişle eğitici ve öğretici maksatlı müşahhas bir anlatım ile kurulmuş bir sistem aracılığıyla" anlatım gerçekleştirilir. "Gerçekten de antolojilerde kutsal kitaplarda olduğu gibi birçok tema gelişi güzel bir şekilde bir arada işlenebilmektedir. Sözdizimi yönünden bir nizamsızlık göze çarpmaktadır."[706]

---

[702] Kılıç, s. 1; Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007, s. 277.
[703] Ezelî hikmet düşüncesi üzerine geniş bilgi için bkz.: Frithjof Capra, *İslâm ve Ezeli Hikmet*, (Çev.: Şahabettin Yalçın), İz Yay.; Hüseyin Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler*, İnsan Yay., İstanbul 2003; Serap Kılıç, *İbn Miskeveyh ve Ezeli Hikmet*, İnsan Yay., İstanbul 2012.
[704] Kılıç, s. 4.
[705] Kılıç, s. 53.
[706] Arkoun, "Mukaddime-i Câvîdân-i Hired", s. XI-XII; Kılıç, s. 60.

Osmanlı coğrafyasında Ali Suavi de, İbn Miskeveyh'in eserinin izini sürmüş ve nihayet bu eseri İspanya kütüphanesinde *Câvîdân-i Hired Li-İbn Miskeveyh* adıyla bulmuştur. Suavi'nin "benzerine ulaşma imkânı bulamadığımız bir hikmet"[707] benzetmesini yaptığı *Câvîdân-i Hired* eseri, Türk edebiyatında da büyük ilgi görmüştür. Eserle ilgili Ali Suavi ve Manastırlı Mehmet Rıfat tarafından çalışmalar yapılmıştır.[708]

[707] Utku- Yanık, "Kebes'in Tablosu", s. 39-40.
[708] Bu eserler için bkz.: *Kebetos Pinaks*, Haz.: Ali Utku- Nevzat H. Yanık, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul 2011.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDERZNÂME VE PENDNÂMELERDE DİL, ÜSLÛP VE İÇERİK

Perviz Nâtil Hânleri'ye göre, yapı ve üslûp bakımından İslâm öncesi öğüt metinlerine bakıldığında, bu tür eserlerin bazılarının en eski biçimlerinin şiirsel söyleyiş özellikleri nedeniyle manzum olduğu düşünülebilir.[709] Elimizde Farsçaya çevirileri bulunan öğüt metinleri şiirsel söyleyişleri barındırsa da nesir tarzındadır. Bu metinlerden bazıları soru-cevap tarzında, bazıları ise maddeler halinde sıralanma biçimindedir. Soru cevap tarzındaki öğüt metinlerinde, sorularla nasihatlerin söylenmesine ortam hazırlanması amaçlanmıştır. Bir kısım pendnâmelerde de, "üç şey, başka üç şeye bağlıdır" ya da "dört şey, dört şey olmaksızın anlamsızdır" gibi sade bir üslûp tercih edilmiştir.[710]

Edebî eserlerin eğitici olması, geniş kitlelere ulaşması, ulaştığı kitleler üzerinde beklenen etkiyi göstermesi dil ve üslûp olarak anlaşılabilir ve ilgi çekici olmasıyla ilişkilidir. Edebî eserler için gerekli olan bu özellikler, ahlâk konusunda kaleme alınan eserler için de geçerlidir. Nitekim ahlâk edebiyatı içerisinde önemli bir yere sahip olan *Ahlâk-ı Alâî* hakkında çokça yapılan tenkit "anlaşılma güçlüğü"dür. Nâmık Kemal, toplum ahlâkını güzelleştirmek amacıyla yazılan bu eser üzerinden, eğitici olma özelliğindeki edebî eserlerin ne kadar lisân-ı avâmda yazılmış olursa olsun- okuyup ondan istifâde etmek zor olmamalıdır görüşünü ortaya koyar.[711]

İslâm öncesi İran öğüt edebiyatına ait metinlerde üslup genellikle sade ve akıcı, cümleler ise kısa ve basittir. Anlatımda sanatlı söyleyişten uzak ve doğrudan bir dil kullanılmıştır. Üsluptaki sadelik, konunun muhataplara rahat bir biçimde aktarılmasını kolaylaştırmaktadır.[712] Enderz ya da pendname metinleri genellikle öğüt metni sahibinin adıyla isimlendirilmişse de, en azından bugünkü isimlendirmeler sonraki dönemlerde yapılmıştır.[713] Farklı kültür havzalarının da medeniyet akışına katılmasıyla birlikte öğüt metinlerinde kullanılan dil ve üslup gelişmiş ve "hikmet ile hikâyenin terkip edilmesi" sonucunda anlatım farklı bir boyut kazanmıştır.

---

[709] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 416.
[710] Fouchécour, "Pendnâme".
[711] Yetiş, s. 64.
[712] Gershevitch-Boyce, s. 105; Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 61.
[713] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 18.

Öğüt metinlerinin sade bir üslupta ve kısa cümle yapısında olması, bugünden geriye bakıldığında, her ne kadar o dönemde kullanılan dilin anlatım imkânlarıyla açıklansa da; bu sade söyleyişte "hakikat basittir" yaklaşımının da etkili olduğu düşünülebilir.

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde, öğüt vermenin adabına ilişkin herhangi bir usul belirlenmezken; İslâm sonrası ahlâk içerikli eserlerde ise sadece öğüt verilmemiş, bazı eserlerde öğütlerin yanı sıra öğüt vermenin usul ve adabı konusunda da bazı tavsiyeler ortaya konmuştur. *Kabusnâme* ve *Gülistân* eserinde bu minvalde "Âdâb-ı Sohbet" adında bölümler yer almıştır.

Öğüt vermenin en önemli amacı, kusurların düzeltilmesidir. Kusurları düzeltirken muhatapların ruh dünyasında kırılmalara ve yeni hasarların oluşmamasına özen göstermek gerekir. Bu anlamda bir öğüdün etkili olabilmesi için şu hususlara dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir:[714]

a) Öğüt metinleri hem üslûp, hem de niyet bakımından muhatabı doğru, iyi, güzel ve faydalıya sevk etmeye yönelik olmalıdır.

b) Muhatabı aşağılayıcı olmamalıdır.

c) Tecrübe ve bilgiye dayalı olmalıdır.

d) Öğütler sadece bugüne değil, aynı zamanda geleceğe de yönelik olmalıdır.

e) İnsanın hem bedenine ve hem de ruhuna yararlı olmalıdır.

f) Bir hedef ve ideali ortaya koymalıdır.

g) Öğüt verici, kıskanç ve kendini beğenmiş bir kimse olmamalıdır.

h) Öğüt verici kişi, ufku geniş olmalıdır.

i) Öğüt vermek için uygun bir zaman ve zemin seçilmelidir.

j) Öğüt verici kişi, verdiği tavsiyelerle amel eden bir kimse olmalıdır.

k) Öğüt verici kişi, güvenilir ve saygın olmalıdır.

---

[714] Mahmûd Denvâlî, "Felsefe-i Nasihât ve Râhnumâî", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 153-154, 1374 hş., s. 258.

l) Öğüt, isteyen ve buna kulak veren kimselere söylenmelidir.[715]

Öğüt metinlerinin kısa ve "vurucu metin" yapısını taşımalarındaki asıl etken, hem sözlü biçimde aktarılabilmeleri, hem de bu metinlerin sanatlı söyleyişten çok, mesaj iletmeyi öncelemeleriyle açıklanabilir. Öğüt metinleri içerisinde sonraki dönemlerde farklı yapıda bulunan eserlerden de söz edilmektedir. Bu döneme ait bir kısım eserlerde, verilmek istenen mesajın daha anlaşılır ve hatırlanabilir olması amacıyla, özellikle İslâmî dönem sonrası yazıya aktarılan eserlerde görülen hikmet ve hakikati temsilî hikâyelere başvurarak açıklama geleneği son derece önemlidir.[716]

Kısa ve sade cümlelerle ifade edilen Pehlevi dönemi öğüt metinlerinde, muhatabın zihninde kalıcı bir imaj bırakılabilmesi amacıyla, insanın her an içinde yaşadığı tabiattan benzetmelere başvurulur. Yapılan benzetmeler basit olmakla birlikte, hayatın içinden teşbihler olması bakımından etkilidir. Az sözle çok şey ifade etme, tarihsel tecrübeden yararlanma, muhatabı ikna etme ve anlatımın zihinlerde iz bırakmasını kolaylaştırma gibi amaçlarla bu yöntem tercih edilmektedir.

Öğüt muhtevalı eserlerde anlatımı güçlendirmesi için, söz hitap şeklinde ve kısa tutulmuştur. Bazı metinlerde kullanılan üslûp *Mînû-yi Hired, Husrev-i Kubâdân ve Rîdek, Enderz-i Âzerbâd Mârespendân* gibi eserlerde olduğu üzere düzenli, kısa, tekdüze ve güzel bir yapı taşır. Bazı metinler ise, *Dînkerd, Dîbâçe-yi Yâdgâr-ı Bozorgmihr* gibi kapalı ve kısa cümleler tercih edilmiştir. Part dönemi edebî eserlerinden olan *Dıreht-i Âsûrîk* ve *Enderz-i Vehzâd Ferrûh Pîruz* gibi bazı metinlerin

---

[715] Unsuru'l-Meâlî Kâbus b. Voşmgir, "İstemedikçe bir kimseye öğüt verme" der. *Kabusnâme*, Haz.: Ğulamhuseyn Yûsufî, 1366 hş., s. 28. "Andan gerü ey ciğergûşem, senden bir kişi öğüt istemeyince sen ona nasihat verme. Hâssa bir kişiye ki sen öğüt veresin ve ol işitmeye. Anın bigi kişiyi rüzgârına ko ki her düştükte keksiz öğütlene. Kalaba halk arasında kimseyi öğütleme. Zira halk içinde öğüt vermek tamam ayıbını başına kakmış gibi olur. Velî halvette olursa kayırmaz. Nitekim demişlerdir ki kalaba halk arasında öğüt vermek başa kamçıyla urmaktır." Keykâvus, *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmed), s. 46.

[716] Öğüt edebiyatında en etkili anlatım biçimi olan hikâye yoluyla anlatımın geniş kitleler üzerindeki etkisini daha iyi anlamamıza Nâmık Kemal'in tespitleri katkı sağlayacaktır: "İşte eğlenceyi dahi bir medâr-ı istifâde etmek mütâla'asına mebnidir ki Hindliler, Yunanîler, Romalılar, Arablar, Acemler, Avrupalılar dâima hakîmâne nasîhatleri şathiyyât kabilinde bir takım hikâyeler içinde setr edegelmişlerdir. Hattâ Hind'den Garb'a geçmiş bir hikâyedir ki: "Hakîkat" bir kız imiş, fakat çıplak gezermiş, nereye gittiyse kabul etmemişler, nihâyet bir kuyuda saklanmağa mecbur olmuş. "Hikâye" ise dişleri dökülmüş, suratı buruşmuş, elleri çolak, ayakları paytak, beli kanbur, ağzı kokar, burnu akar, bir koca karı imiş. Lâkin yüzünü düzgünler, eğreti dişler, vücûdunu gâyet zînetli libaslarla tezyîn ettiğinden dâima görenlerin makbûlu olurmuş. Âkıbet, hakîkate bir gün kuyuda rast gelmiş, kendi elbise vesâire tezyînâtını vermiş. Ondan sonra "hakikat" de gittiği yerde kabul olunmağa başlamış." *Kâzım Yetiş, Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri*, İst. Üniv. Edb. Fak. Yay., İstanbul 1989, s. 65.

en eski biçimlerinde vezin ve kafiye bulunduğu düşünülmektedir.[717] Bu metinlerin en uzun olanı, yüz sayfayı aşkın hacmiyle *Dînkerdin Altıncı Kitabı* isimli eserdir.[718]

Bazı öğüt metinlerinde, öğütler verilirken doğrudan belli bir kitleye hitap edilmekte ya da özellikle belli insanların bu öğütlere kulak vermesi ve bunlara uymaları istenmektedir. *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*'ın birinci maddesinde, "Özellikle Mezdiyesnân inancına bağlı olanlar (seçkinler), sizler kulak verin!" diye hitap edilmiştir.[719]

Öğüt metinleri içerisinde dinî görünümlü olan metinler, etkileyicilik bakımından pratik hikmete ilişkin metinlere göre daha güçlüdür. Bunun sonucu olarak İran padişahlarına ait yönetime ilişkin bazı enderznâmeler, Dihhudâ'nın tabiriyle zamanla kendi siyasî renklerini kaybederek *Câvîdân-i Hired* ve Enûşîrvân'ın öğütlerinde olduğu üzere dinî birer pendnâme hüviyetine kavuşmuştur.[720]

Enderznâmelerde konunun anlatımını etkinleştirmek için kinâye, teşbih ve temsil gibi sanatlardan yararlanılmıştır. Bazen benzetmelerde "tevekkül kaşığı"[721] gibi kısa tabirler kullanılmış, bazen de dünya malının "bir ağaçtan öbürüne konan bir kuşa ya da iyi mi kötü mü olduğu anlaşılamayan bir rüyaya"[722] benzetilmesi örneğinde olduğu gibi daha uzun benzetmeler de kullanılmıştır. "Dünya hayatı gelip geçen bir bahar mevsimine"[723], "zeki ve bilgili adam iyi meyveler yetiştiren iyi bir toprağa"[724] ya da "meyve yüklü, dalları yeşil, her zaman gölgesi olan, meyvesi tatlı bir bağa" benzetilmiştir. Zeki ve bilgili insan bu özelliklerinden dolayı her zaman saygı ve hürmet görür. "Cahil kimse ise dalları kuru ve meyvesiz bir ağaca" [725] benzetilir. Böylesi bir ağaç yakılmaktan ve dama çatı olmaktan başka bir işe yaramaz. "Sadece kendini düşünen mağrur kişi, düz ovada hiç aslan görmemiş ve bu yüzden kendi kendine şişinip

---

[717] Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 870-871.
[718] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 180.
[719] Metnin Pehlevicesinde "pahlumihā" kelimesi geçmektedir. Bu kelime, *Husrev-i Kubâd ve Rîdek*'te Husrev-i Kubâd için "seçkinlerin padişahı" manasında "*pahlum*" olarak geçmektedir. *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, s. 136.
[720] Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", *Câvîdân-i Hired*, s. XXXI.
[721] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Pîruz*, md. 24.
[722] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*, md. 50, 91; *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 110-111.
[723] *Hîm u Hired-i Ferrûh Merd*, md. 6-7; *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 98-99.
[724] *Hîm u Hired-i Ferrûh Merd*, md. 8-9.
[725] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*, md. 93.

gezen mutlu görünümlü yaban eşeğine"[726] benzetilir. "Öfkeli ve boş konuşan kişi, sazlığa düşen ve kurdu kuşu yakan ateşe" [727] benzetilir. "Anne ve babası hayatta olan kişi, ormanda korkusuzca yaşayan aslana, anne ve babası ölmüş kimse ise elinden bir şey gelmeyen ve ihtiyaçlarını karşılayamayan dul bir kadına"[728] benzetilir. "Eski düşman, yüzyıl geçse de kinini tutan siyah yılana; eski dost, yıllandıkça kıymet kazanan şaraba"[729] benzetilir. "Ahlâkını güzelleştiren kimse, başkasının kendini onda görebildiği ve davranışlarını düzelttiği parlak bir aynaya"; "güzel davranışlı kimse, güzel kokuyu taşıdığında hoş kokulu esen fakat kötü kokuyu taşıdığında tiksinti verici bir kokuyu taşıyan rüzgâra; tövbe ise sertçe estiğinde bir ovadaki kiri pası süpürüp götüren bir rüzgâra" benzetilir.[730]

Batı Orta Farsça dönemi (Pehlevî) ve Doğu Orta Farsça dönemi (Soğd) enderz metinleri arasında farklılıklar da mevcuttur. Bu metinlerde insanların yapması gereken davranışlardan bahsedildiği gibi, yapılmaması gerekenler de ortaya konulmuş ve insanların kötülüklerden iyi işlere yönelmesi öğütlenmiştir. Yapı ve üslûp farklılığı noktasında Soğd metinlerinin hikâye tarzında, Pehlevi metinlerinin ise uygun görme (tasvip), emir/buyruk, ve soru-cevap tarzında olduğu görülür.[731] Soğd metinleri, Pehlevi metinlerinde olduğu gibi padişah, din adamı ve bilge şahsiyetler diliyle değil; belirsiz kişilikler üzerinden anlatılmıştır. Soğd metinlerinde tekrarlar daha az göze çarpmaktadır.[732]

Pehlevi dilinde yazılmış olan pendnâmelerde, emir *(Enderz-i Husrev-i Kûbedân*) veya *Yâdgâr-ı Bozorgmihr ve Enderz-i Poryetkeşân gibi eserler*de olduğu üzere soru-cevap tarzında olup, verilecek öğütler sorulara cevap şeklinde getirilmektedir.[733] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da öğütler "Ey Oğlum!" hitabıyla sıralanır. Bu hitap tarzı gerek dikkat çekme, gerekse verilen mesajın alınmasına etkinlik kazandırmak için hitabet sanatı açısından da önemlidir.[734] Zamanlar ötesi bir etkiye sahip olan "Ey Oğul!"

---

[726] *Enderz-i Dânâyân*, md. 4.
[727] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân*, md. 117.
[728] *Vâjeî Çend Ez Enderz-i Âzer Fernebiğ Ferrûhzâdân*, md. 9-10.
[729] *Dinkerd*, s. 521, *Kitâb-i Şeşom*, md. 224.
[730] Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 315-316; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 199-201.
[731] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5694.
[732] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 215-216.
[733] Fouchécour, "Pendnâme"; Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 869.
[734] Nevvâbî, "*Enderz-i Âzerbâd Mârespendân",* s. 519.

ifadesi, şefkat ve merhamet üzerine kurulu kadîm baba-oğul münasebetinin en güzel şekli olarak bugün dahi kullanılmaktadır.

Soğd metinlerinin yazarı ya da kâtibi, sözü kendisi söylemez. Pehlevi metinlerinde ise yazar ya da kâtip kişi, kaleme aldığı metinler kadar kendisi de toplumda tanınır. Pehlevi metinlerinde tekrara düşme çokça göze çarpar. Soğd metinlerinde ise tekrara daha az rastlanır. Pehlevi metinlerinde söyleyiş üslûbu ve konu farklılığı azdır. Pehlevi metinleri genellikle dinî içerikli olup, metinlerde iyi amellerin karşılığı cennet, kötü amellerin karşılığı ise cehennem biçiminde tasvir edilmiştir. Soğd ahlâkî metinleri her ne kadar Mani öğretisiyle[735] ilişkiliyse de, dinî olma özelliği Pehlevi metinlerindeki kadar açık değildir.[736]

Soğd metinlerinde Mani inancına sahip bir kişinin, gününü birkaç bölüme ayırması, bir kısmında ziraat ve alış verişle meşgul olması tavsiye edilir. Bu tavsiyeleri tutan bir kimse yapacağı işler sayesinde hem ailesini ve evini koruyabilme imkânına erişir, hem de dost ve tanıdıklarına da hizmet etmiş olur.[737]

İslâm öncesine ait bazı öğüt metinlerinde yer yer Pehlevice kelimelerin düşmüş olması, metinlerin tam anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Anlaşılma güçlüğü Farsçaya yapılan çevirilerde de görülmektedir. Bu öğüt metinlerinin yazılış amaçlarına bakıldığında askerî ve siyasî hedeflere ulaşma, eğitici olma, dinî bilgi ve heyecanı arttırma gibi farklı amaçlarla yazıldıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, metinlerde yer yer kapalı bir yapının görünme nedeninin ise öğüt vericinin, okuyucuların dikkatini daha fazla pend metnine çekme düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir.[738]

Enderznâmelerde farklı kültürlere ait düşüncelerin etkileri de görülmektedir. İyi ve kötünün tasvirinde olduğu üzere, Yunan felsefesinin etkisi bunun örneği kabul

---

[735] Soğdlar, ekonomik sorunları siyasal sorunlardan daha önemli, ticareti savaştan daha kazançlı görmüştür. Soğdlar, Arapların Soğd bölgesini fethinden önce 500 yıldan fazla bir süre Çin ile yaygın bir ticaret ilişkisine sahipti. Yeni Tanğ Tarihi'ne göre Sogdiyanalılar "kâr neredeyse oraya gitmişlerdi". Budizmi İç Asyaya yaymada etkin olan Soğdların, İran kültürünü Türkler arasında yaymaları Eski Türkçede Soğd dilinden gelen sözcüklerden de anlaşılmaktadır. A. K. Narain, "İç Asya'da Hint-Avrupalılar", (Çev.: L. Köker), s. 243-244, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl.: Denis Sinor, İletişim Yay., İstanbul 2000.

[736] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5695.

[737] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5696.

[738] Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 315.

edilmektedir. Bu etkileşime örnek olarak, Zerdüştî ahlâk'ın ıstılahı olan *Berâderân-i Dorûğîn*'in Aristo'nun *Nikomachos Etiği* etkisini taşıdığı gösterilir.[739]

Bir konuya ilişkin soru sormak, soruya cevap vermek ya da soruya soruyla cevap vermek, manzum olsun mensur olsun klasik edebî anlatımın en etkili şekillerinden biri olarak kullanılmıştır. Bazen anlatım şeklinde soruyu soran da, cevabı veren de aynı kişidir. Soru, cevab verilmek üzere sorulmuştur. Bu anlatım biçimi *Dıreht-i Âsûrîk* ve *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de etkili bir şekilde kullanılmıştır. İslâm öncesi İran öğüt edebiyatında en dikkat çekeci olan bu anlatım biçimi İslâm sonrası edebiyatına da etkide bulunmuştur. Örneğin Ebul Heysem Gurgânî (h. IV. yüzyıl) bir kasidesinde felsefe, mantık, astronomi ve dinî konularda 91 soru sormuş ve başka bir eserle sorulara cevap vermeyi düşünmüş fakat ömrü buna vefa etmemiştir. Nâsır-ı Husrev (481) *Câmiu'l-hikmeteyn* eserinde Ebul Heysem'in sorularına genişçe açıklamalar getirmiştir.[740]

Enderznâmelerde *Mâtikân-i Yûştferyân*'da olduğu gibi bilmecemsi (*riddle*) tarzda bir yöntem de takip edilmiştir.[741] Bu tarz anlatımın *Vedalar*'da da mevcut olması dikkat çekicidir. Nitekim bir Babilonya tabletindeki "Döllenmeden kim gebe kalır/Yemeden kim şişmanlar? (Cevap: Bulut)" şeklindeki bulmaca örneği meşhurdur. Bunun yanı sıra, bazen de rahiplerden biri soruyu sorar ve diğeri de cevap verir.[742] Bilmece tarzıyla bir eser ortaya konması ise diğer anlatım biçimlerine oranla daha zordur. Çünkü böyle bir anlatımı gerçekleştirebilmek Eliade'nin tabiriyle kahramanın zekâsını ve becerisini gerektirir.[743]

Sasaniler döneminde yazılan öğüt metinleri aracılığıyla gelenek ve görenekler, sanatlar ve çeşitli meslekler hakkında bilgilere ulaşmak da mümkündür. Öğüt metinleri dinî ve ahlâkî konuların yanı sıra, ait oldukları dönemdeki siyasî yapılanma ve sosyal yaşantı gibi hususlarda da ipuçları vermektedir.[744]

---

[739] Âmûzgâr, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", s. 316; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 201.
[740] Meryem Cevân, "Suâl ve Cevâb der Edeb-i Fârsî", *Dânişnâme*, II, Tahran 1381 hş., s. 531-532; Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 71.
[741] Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 870.
[742] Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, s. 86-87.
[743] Eliade, "Sözlü Yazın", s. 70.
[744] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 419; Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 869.

Öğüt metinleri, *Kelîle ve Dimne* ile *Câvîdân-i Hired* örneklerinde de görüleceği üzere bazen kısa cümlelerle, bazen fabl anlatımla,[745] bazen dua cümleleriyle, bazen hicvedici tarzda ve bazen de darb-ı mesel biçimindeki söyleyişlerle bireyin ve toplumun hayatında her biri özel bir tesir oluşturmuştur. Her biri diğerinden farklı etkiler altında vücuda getirilmiş olan bu metinler, sadece içerik olarak değil, üslûp bakımından da toplumların edebiyatına ve felsefesine yön vermiştir.[746]

4.1. ÖĞÜT VERMENİN FELSEFESİ

Pend ve enderz türü eserlerin yazılmasındaki asıl maksat, insanların dikkatini ideal kabul edilen bir yaşam tarzına çekmektir. Bunun gerçekleşebilmesi için de, insan davranışlarını etkileyen ve belirleyen ahlâk'ın güzelleştirilmesi amaçlanmıştır. İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde, öğütlerin verilme sebebinin insan bedeninin ve ruhunun gerek dünya hayatında ve gerekse öteki âlemde kurtuluşa ermesi olduğu çok açık olarak görülmektedir. Bu hedefe ulaşılabilmesi için de öğüt metinlerinde özellikle bireysel görevlere, ailenin gerekliliğine, toplumsal münasebetlere ve yönetimle ilgili konulara özel bir önem verilmiştir.[747]

Nasihat almak, sadece çocuklar için değil, bütün insanlar için büyük bir nimet ve önemli bir imkândır. Başkalarının tecrübelerinden yararlanmak insana şaşkınlık ve pişmanlıktan kurtulma imkânını sağlar. Büyükler de konumlarına göre, başkalarının öğütlerine muhtaçtır. Zira insanoğlu hangi yaşta ve konumda olursa olsun başkalarının deneyimlerine hep ihtiyaç duymuştur. Savaş, deprem, sel, maddî zarar vb. afet ve sıkıntıları yaşayan insanlar, içerisinde bulundukları durumu kabullenme ve bu durumu değiştirme noktasında diğer insanlardan daha fazla öğütlere ilgi gösterirler. Öğüt verici ile öğüt alıcının aynı duygu ve düşünceyi paylaşmaları, verilen öğüdün etkisini artıran en önemli etkendir.[748]

---

[745] Fars edebiyatında son derece etkili ve zengin bir anlatım biçimi olan fabl anlatım üzerine bkz.: Hasan Çiftçi, "Bir Fabl Olarak Fare ile Kedi Hikâyesinin Arkasındaki Mesaj", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul 1999; Orhan Başaran, "Bir Fabl Örneği: Keşfü'l-Esrâr 'Alâ Lisâni't-Tuyûr Ve'l-Ezhâr", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 1999.

[746] Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", *Câvîdân-i Hired*, s. XXXI- XXXII.

[747] Teymûr-i Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", *Mecelle-yi Mutâlaât-i Îrânî*, Kirmân 1382 hş., s. 132-134; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 443.

[748] Mahmûd Denvâlî, "Felsefe-i Nasihât ve Râhnumâî", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 153-154, 1374 hş., s. 196-197.

Öğüt metinlerinin değeri ve etkisi konusunda farklı görüşler de ortaya atılmıştır. Batılı araştırmacılar arasında Stendhal ve Maeterlinck'in de içinde olduğu bazı yazarlar, öğütlerin insan davranışlarına tesirinin olmadığını savunmuştur. Nietzsche gibi bazı düşünürler ise öğütlerin çok etkili fakat zarar verici olduğunu düşünmüştür. Herbert Spencer gibi bazı fikir adamları ise ahlâkî emirlerin dinî kökene dayandığını ve zamanla güçlerini yitirdiklerini savunmuştur.[749]

Nasihatın yapılma şekli hakkında İbn Hazm, ahlâk muhtevalı eserlerin yapı taşlarından biri kabul edilen *el-Ahlâk ve's-Siyer fî Müdâvâti'n-nüfûs* eserinde çok önemli tespitlerde bulunur: "Dinin bir gereği olarak yapılan ve uyarı ve hatırlatma için yapılan iki tür nasihat vardır. Nasihat ederken açıktan değil gizli olarak, doğrudan değil ima yoluyla nasihatte bulun. Fakat nasihat edilen imadan anlamıyor ise, bu durumda açıktan nasihati tercih et. İlla da karşıdaki kabul edecektir diye nasihatte bulunma."[750] Öğüt verilirken dikkat edilmesi gereken hususlar, İslâm öncesi İran edebiyatında öğüt verici kişilerin üsluplarında da görülmektedir. Bu sebeple öğütlerde yapıcı bir üslup kullanılmış ve muhatapların dile getirilen hususları kendi iradeleriyle yapmaları istenmiştir.

Gerek ülke yönetimi, gerekse ahlâki konularda öğüt eserlerinde ortaya konan prensiplere uyan toplumlar, her bakımdan büyük gelişme gösterme imkânını elde etmiştir. Öğüt metinlerinin taşıdığı potansiyel güce ilişkin olarak Ahmet Emin Mısrî *Târih-i Edebiyyât-i Arab* eserinde (s. 123) İbn Mukaffa örneğinden hareketle şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Eğer Müslümanlar o öğütlerle amel etseydiler, toplumsal hayatta özellikle de yargı ve adalet konusunda büyük bir aydınlanma gerçekleşirdi". Çünkü öğüt metinlerinde her ne kadar birey muhatap alınmış gözüküyorsa da aslında hedeflenen şey bir toplum idealine ulaşmaktır.[751]

Öğüt insanoğlunun, hayatın günlük problemleri içerisinde kendisine yol gösterecek ve içine düştüğü tereddütleri giderecek düşüncelere olan ihtiyacının sonucunda ortaya çıkmıştır. İnsana hayatı boyunca bu anlamda rehberlik etmek üzere gönderilen kutsal metinlerin en önemli özelliği hiç şüphesiz insana yol göstermek ve neyi yapıp, neyi yapmaması gerektiğini ona öğretmektir. Kutsal metinler bu yönüyle

[749] Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", *Câvîdân-i Hired*, s. XXIX.
[750] İbn Hazm, *Ahlâk*, (Çev.: C. Erdemci, H. H. Bircan), Bilge Adam Yay. İstanbul 2005, s. 85.
[751] Servetiyân, "Mukaddime-i Musahhih", *Câvîdân-i Hired*, s. XXX.

aynı zamanda hem birer öğüt metni, hem de öğüt metinlerine yön verici özelliğe sahiptir.

Nitekim *Aristo'nun İskender'e Öğüdü*'nde "*Şunu bil ki, düzeltmek isteyen bir kimse kendi nefsini düzeltmeye güç yetirmedikçe başkalarını düzeltemez. Kişinin kendisi bozuk mizaçlı olmadıkça başkalarını fesada sevkedemez. Eğer elinin altındakilerini düzeltmek istiyorsan önce kendinden başla. Eğer başkalarının ayıplarını ortadan kaldırmak istiyorsan, önce kendi ayıplarını ve kötülüklerini gider. Düşüncen seni asla aldatmasın. Eğer sözlerin güzel fakat amellerin kötü ise, davranışları sözlerini doğrulamayan bir öğüt verici olursun. İçiyle dışı bir olmayan adam olursun"*[752] denmiştir.

Aynı eserde kişilere kendilerinde bulunan kötü huyları düzeltmeleri konusunda da dikkat çekici tasvirlerle tavsiyeler verilmiştir: "*Kötü huylarını yen. Senin kötü huylarınla dünyanın isteklerinin bir araya gelmesi, tıpkı ateşle odunun, denizle balığın bir araya gelmesine benzer. Odunu ateşten ve suyu balıktan uzaklaştırdığında nasıl ki ateş söner ve balık da helâk olursa kendi kötü huylarını da ancak bu yolla ıslah edebilirsin."*[753]

Öğüt geleneği günümüzde nesirde kısa sözler, deyim ve atasözü ile sembolik hikâyeler aracılığıyla, şiirde ise her biri birer hikmet tohumu mesabesindeki berceste mısralar[754] ve şah beyitler[755] biçiminde devam etmektedir. Takvim yapraklarından mezar taşlarına kadar birçok biçimde karşımıza çıkan öğütlere, insanlığın hem pratik, hem de manevî hayatında devamlı muhtaç olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

İnsanlar sadece öğüt verici kişilerden öğüt almazlar. Bazen, hayatın günlük akışı içerisinde karşılaştığımız bir olay ya da duyduğumuz bir hadise de öğüt verici olabilmektedir. "İbret almak" biçiminde değerlendirebileceğimiz bu duruma kişi olarak bizler de düşebiliriz. Nitekim Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde öğüt vermenin bir başka yönüne de dikkat çekilmiştir. "Örnek insan olmak" biçiminde tanımlanabilecek bu duruma ilişkin anlatım şöyledir: Enûşîrvân'a "*Faydalı edeb (ahlâk)*

[752] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 303.
[753] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 304.
[754] Bkz. Hâlet Efendi, *Ziynetü'l-Mecâlis*, Haz.: Mehmet Atalay, Aktif Yay., Erzurum 2005.
[755] Bkz. N. Ziya Bakırcıoğlu, *Şah Beyitler*, Ötüken Yay., İstanbul 2004.

hangisidir? Diye sordular. Enûşîrvân şöyle cevap verdi: Senin başkalarının hallerinden ders almandır, başkalarının senden ibret alması değil."[756]

4.2. ÖĞÜT VERİCİ KİŞİLER, ZAMAN VE MEKÂN

Öğüt içerikli sözler daha çok sözlü geleneğe dayandıklarından, bu metinlerin söyleyenlerini, ait oldukları zamanları ve en eski biçimlerini kesin olarak tespit etmek son derece güçtür. Bu yönüyle eserler çoğunlukla eski büyük şahsiyetlere, bilge kişilere ve bazen de padişah ve din adamlarına nispet edilmiştir.[757]

İnsanlara yol gösterecek ve belirli öngörüler ortaya koyabilecek kişilerin kendilerini yetiştirmiş ve toplumda belli bir statüye sahip olmaları beklenir. İslâm öncesi İran edebiyatında kendilerine pend ve enderz atfedilen şahsiyetlere bakıldığında, enderz metinlerinin genelde dinî ruhanîlere, hükümdar ve vezirlere, bazılarının da saygın ve bilge kişiliklere ait olduğu görülür.[758] Söz söyleme konumundaki kişilerin muhataplarına oranla toplumsal statüleri yanında daha güngörmüş, kaderin cilvelerine uğramış, acıyı ve tatlıyı, dostluk ve ihaneti tecrübe etmiş olduklarına dair sonraları dile getirilen anlatılar, onlara ait sözlerin anlam dünyasını daha da derinleştirmiştir.

Öğütlerin söylenme yeri ve zamanı bazen *Âzerbâd-ı Mihrespendân ve Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'da olduğu gibi ölüm döşeğidir. Nitekim Firdevsî de *Şahnâme*'de "Menûçehr'in Oğluna Öğüt Vermesi" başlığı altında, padişahın dünyadan ayrılacağı zaman oğluna öğütler verdiğini anlatmıştır. Yıldızbakıcılar, yüz yirmi yaşına gelmiş Menûçehr'in etrafında toplanmış ve ona ömrünün azaldığını, artık bu âlemden çekip gitme zamanının geldiğini söyleyince; padişah bütün mûbedleri ve olgun kimseleri çağırtır ve hayata ilişkin bildiği bütün sırları onlara anlatır. Sonra Nevzer'i yanına çağırtır; dünya hayatının ve saltanatın geçiciliğini ifade etmek için, "Bu taç ve taht yel gibidir, bunlara ebedî olarak bağlanmak doğru olmaz" diyerek ona öğütlerini verir.[759]

---

[756] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 57. Bu sözler Şirazlı Bilge'nin *Gülistân* eserinde yer alan "Başkalarının başına gelenlerden ibret al, başkaları senden ibret almadan" sözünü çağrıştırmaktadır. *Kitâbu'l-mesâil*, s. 57.

[757] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 61.

[758] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, 414-415; Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 869.

[759] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 226-227. *Kabusnâme*'nin "Ağaz-ı Dâstan/Söze Giriş" başlığı altında söylenen şu sözler, bize eserin kendisinin de mülhem olduğu eski İran geleneğinde öğüt vermenin zamanı ve felsefesinin dayanak noktası hakkında da son derece önemli bilgiler vermektedir: *"Kûbistan mülkünde adı Keykâvus ibn İskender ibn Kabus İbn Veşmgir adında İslâm padişahlarından biri vardı. Bu melik pir olmuştu. Amma bir nevcevan oğlu vardı… Bir gün padişah oğlunun yüzüne baktı ve firaset birle*

Öğüt zamanı için bazen de padişahın yönetime gelişinin ifadesi olan taç giyme zamanı seçilir. Şüphesiz bu tür eserlerde, adı geçen kişilere ilişkin tarihî değer taşıyan bilgilerin doğruluğundan çok, eserlerde yer alan öğütler ve öğütlerde işlenen konular ile kullanılan dil ve üslûp önemli kabul edilmiştir.[760]

Enderz metinlerinde öğüt verici kişiler olarak, bazen Âzerbâd-ı Mihrespendân, Âzerfernebîğ, Âzerbâd-ı Zerduştîyân ve Buhtâferid gibi ruhanî kişiler, bazen Bozorgmihr, Oşnâr-i Dânâ, Husrev-i Kubâd, Cemşîd, Hûşeng ve Behmen gibi yönetici kişiler, bazen de *Enderz-i Poryotkîşân, Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân* ve *Enderz-i Pîşîniyân*'da olduğu gibi meçhul kişilerle karşılaşılır.[761]

Öğüt içerikli eserlerde öğüt verici tip olarak, tecrübesinden yararlanılması gereken, "görmüş geçirmiş", Romancı Alex Haley'in tabiriyle "ölümü bir kütüphanenin yanmasına eş değer olan yaşını başını almış şahsiyetler"[762] karşımıza çıkmaktadır. Sözün muhataplar üzerinde etkili olabilmesi için, hiç şüphesiz söyleyenin hayatından "yaşanmışlık" izlerini taşımasına büyük önem verilmektedir.

Enderz ve pendlerin söylenme nedenleri ve zamanı olarak, toplumun ahlâkî bakımdan zayıfladığı dönemler gösterilse de, ahlâkî bozulmaların arttığı dönemler dışında da enderz ve pend söylenmiştir. Enderz ve pendlerin muhatabı sadece sosyal yapının parçası olan sıradan halk kesimi değildir. Toplumu yönlendirme yetkisine ve

---

haline nazar etti. Eğerçi kim anda akıl ve hired ve kemâl-i devlet gördü. Ve lâkin yiğitlik gururun ve gaflet uykusu dahi bile gördü. Pes padişah fikretti kim eğer kendi terbiyet ederse ve ehl-i saadet (doğru yolda olanlar), eceli kendilerine igen yakın bilirler. Ve eğer terbiyet etmezse kendi cevherini balçığa atmış ola. Pes şöyle reva gördü kim oğluna, bir mürşit bula kim hiç fenası olmaya. Eyle olsa ana irşat için bu kitabı tasnif kıldı. Andan sonra oğlunu katına kığırdı ve ayıttı: Ey oğul, bilmiş ol kim ben kocaldım, zaif ve azıksız işte yol ağzına geldim. Zira kim azil nâmesini (işten çıkarılma emri, ölüm kâğıdı) elime sundular. Ol nâme sakal ağarmaktır kim adamın sakalı ağarsa çalaptan yanadan nida gelmektir kim ey kulum, yarağlan bu mülkü koyup anda varmağa (Bu dünyayı bırakıp öteki dünyaya gitmeye hazırlan)… İmdi ey ciğergûşem bu mazullük gelicek def'ine çare yoktur… Akıl bana şöyle yüz gösterdi kim ehl-i uzlete kavuşmadan dilerim kim birkaç nasihatlar rûzgâr tecrübelerinden kim iyilik yoluna ve devletliler derpeyine kılavuzlar ola, sana yadgâr verem kim bununla amel edersen, her işinden berhodar olasın ve nîknamlık hâsıl kılasın. Pes eyle olsa rüzgâr elinden sili yemeyesin. Zira ata, gayet şefkatinden dilemez kim oğlu rûzgâr elinden gûşmâl yiye… İmdi ol ki kendi tabiatımın hâsılıdır, her yönden bu kitapta yâd kıldım ve yazdım. Ve lâkin az ve öz yazdım. Zira her nesnenin azı ve özü yeğrektir. Andan gerü bilmiş ol ey oğul kim dünya halkının bir âdeti vardır kim bir aziz nesnesi olsa anı saklar kim bir aziz kimesnesine vere. Pes bu dünya hâsılından gayet aziz nesnem bu pendlerdir. Ve dahi gayet aziz kimesnem sensin… Sen dahi kabul kılasın ve bununla amel edersen, hodpesent olmayasın". Keykâvus, *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmed), s. 23-24.

[760] Berzger, "Enderznâme", s. 163; Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî", s. 869.

[761] Caferî, "Edebîyât-ı Enderzî", s. 869.

[762] William L. Randall, *Bizi Biz Yapan Hikâyeler*, (Çev.: Şen Süer Kaya), Ayrıntı Yay., İstanbul 1999, s. 194.

etkinliğine sahip, yönetim tabakasında bulunan padişah ve vezir gibi kişilere hitaben de öğütler verilmiştir. Bazen de yönetici durumundaki kişi, kendi yerine geçecek olan halefi için ya da genç yöneticiler için, eskilerin tecrübe ve öngörülerini aktarmıştır. İslâm öncesi İran'da padişahın kendisinden sonra yönetime gelecek kişi için bir "enderz azığı" bırakması son derece önemli görülmüştür.[763]

Öğüt metinlerinin tanınmış kişiliklere atfedilmesi anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü sıradan insanlar, büyüklerin sözlerinden etkilenme eğilimindedir. Bu noktada Sadî-yi Şîrâzî'nin aşağıdaki beyti, enderz ve pendlerin padişahların adıyla ortaya konulmasının sebeplerini anlamamızı da kolaylaştırmaktadır:[764]

اگر صد ناپسند آید ز درویش　　رفیقانش یکی از صد ندانند

وگر یک بزله گوید پادشاهی　　از اقلیمی به اقلمی رسانند

"Yoksul kişi yüz türlü uygunsuzluk işlese de
Görmez dostları bu yüz kusurdan birini bile
Padişahın biri bir tek kötülük de etse
*Ulaşır kusurları bir ülkeden bir ülkey*e."[765]

Enderz ve pendlerin yer aldığı müstakil eserlerin yanı sıra Arapça ve Farsça eserlerde eski İran şahlarından ve büyüklerinden çok sayıda öğüt içerikli cümleler ve özlü sözler de günümüze kadar ulaşmıştır. İbn Kuteybe, Âmirî, Câhız, Beyhâkî, Seâlibî ve Râğıb-ı Isfehânî gibi yazarların eserlerinde sözleri aktarılanlar arasında en çok dikkat çekenler Erdeşîr, Enûşîrvân ve Bozorgmihr (Bozorcmihr) ön plana çıkar. Behrâm-i Gûr, Kubâd, Hürmüz (Enûşîrvân'ın oğlu), Hüsrev-i Perviz ve Yezdigerd'den de hikmetli sözler aktarılmıştır. Bunların yanı sıra Feridûn, Behmen (İsfendiyâr'ın oğlu) ve Dârâ gibi efsanevî padişahlardan da bazı etkileyici ifadelere yer verilmiştir.[766]

---

[763] Seyyid Nâsır Câbirî, s. 64.
[764] Seyyid Nâsır Câbirî, s. 65.
[765] Sa'di-yi Şîrâzî, *Gûlistân*, Haz.: Gulamhuseyh Yûsıfî, Tahran 1369, s. 155.
[766] Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, s. 204-205.

4.3. ENDERZNÂME VE PENDNÂMELERDE İŞLENEN KONULAR

Pehlevi edebiyatının en önemli kısmını oluşturan öğüt eserleri, dinî içerikli olanlar ve pratik hikmete ilişkin olanlar şeklinde iki kısımdan oluşmaktadır. Bu edebiyat türünün Doğuda geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır.[767]

Pendnâme türü eserlerde kişinin uyması gereken dinî, sosyal ve bireysel görevlere ilişkin farklı konular işlenmiştir. Öğüt metinlerinde ele alınan konuların başında ölüm, hayatın geçiciliği, dinî vazifelerini yerine getirme, günahlardan ve kötülüklerden sakınma, tövbe, eş seçimi, çocukların terbiye edilmesi, ailesinin geçimini sağlama, sağlık ve sıhhat, misafirperverlik, sofra adabı, diğer insanlara iyilik etme, akıl ve bilgelik, bedeni ve ruhu kötülüklerden koruma, doğru şahitlik, yabancı kadınlarla münasebet kurmaktan sakınma, insanların kusurlarını affetme, bilge ve iyi kişilerle dostluk kurma, ruhun varlığına inanma, sır saklama, cömertlik, iyi ve adil yönetim, fakirlik ve yoksulluk, gençlik ve yaşlılık, dostluk ve arkadaşlık, korku, ümit, tevekkül, muhabbet ve hayâ gibi çeşitli başlıklar yer almıştır.[768]

İslâm öncesi İran kültürüne ait öğüt metinlerinin hemen hemen tümünde, bireyin hayatın gereklerini yerine getirmesi, toplumsal yaşamın adab ve kurallarını öğrenmesi, tembellik etmekten, yalan söylemekten ve adaletsizlikten sakınması, söz söylemeyi öğrenmesi, doğru ve dürüst olması, kendini her bakımdan ahlâkî melekelerle donatması gibi hususlar üzerinde durulur. Bu metinlerde geçen riyazet ve gece ibadeti gibi hususlar yaratıcının rızasını kazanma ve ahiret sevabı elde etme gibi vurgular okuyucu veya dinleyicinin bakışını hayatın olumsuzluklarından kullukla ilgili konulara çevirmeyi de amaçlamaktadır. Enderz verici kişinin dünya hayatını kötülemesi ve bu hayattan yüz çevrilmesini tavsiye etmesindeki asıl maksat, dünya hayatını ve hayatın gereklerini terk etmek değil, dikkatlerin tüm nimetlerin sonsuz olduğu uhrevî hayata çekilebilmesidir.[769]

Hikmet pırıltısı olarak tanımlanabilecek olan eski İran öğüt metinlerinin söyleyicileri iyi düşünceye ve iyiliğe yakın durmayı, kötü düşünce ve kötülükten

---

[767] Zerşinâs, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, s. 61.
[768] Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", s. 132-134; Sebzvârî, *Pendnâme,* http://www.encyclopaediaİslâmîca.com/madkhal2.php?sid=2846.
[769] Zebîhullâh-ı Safâ, "Enderz", s. 396; Berzger, "Enderznâme", s. 166.

sakınmayı, Ehrimen'e düşman olmayı, vazifelerini yerine getirmeyi ve tembellikten sakınmayı öğütlemektedir.[770]

Enderznâmeler, işlenen konular bakımından dinî ve pratik hayatla ilgili olmak üzere iki kısım şeklinde tasnif edilmiştir. *Hîşkârî-yi Kûdekân, Enderz-i Pûryûtkîşân* ve *Âzerbâd-ı Mârespendân* gibi metinlerde daha çok Zerdüştî akideye ilişkin konular işlenmiştir. *Enderz-i Oşnâr-i Dânâ, Mînû-yi Hired* ve *Ardâvîrâfnâme*'de ise yukarıda sayılan konuların yanı sıra gündelik hayat, öğretim ve kültür, konuşma adabı, satranç ve geçerli ahlâkî işlerle ilgili hususlar da geniş yer tutmaktadır.[771]

Bu metinlerde verilen öğütlerden maksat, okuyucu veya dinleyicileri dünya işlerine dalmama konusunda uyarmak ve fazilet ve iyiliğe yöneltmektir. Nitekim *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da yer alan şu tavsiye bütün öğüt metinlerinde dile getirilen hususların özeti sayılabilir: "*Gözüne, diline ve iki eline sahip ol. Eğer bu üçüne hâkim olursan, canın tüm kötülüklerden kurtulmuş olur. Feleğin sana iyilik getirmesini istiyorsan eğer, bu üç varlığını kendine düşman say. Nice aslan yürekli adamlar elleri, gözleri ve dilleri yüzünden helak olup yere serildi."*[772]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde âyîn-i eşhingâh (namaz), temizlenme, ateşkedeye gitme, fakirlere yardım gibi ibadetlerin nasıl yapılacağına ilişkin bilgilere yer verilmemiş, daha çok evrensel değerler diyebileceğimiz hususlarla alakalı tavsiyeler ortaya konmuştur. Zaten öğüt metinlerinde amaçlanan şey, iyi davranışların nasıl yapılacağını göstermek değil, insanları iyi davranışları sergilemeleri için belli bir bilinç düzeyine ulaştırmaktır. Öğüt metinlerinin birçoğu "Yezdân'ın adıyla" diye başlamaktadır. "Yezdân" kelimesi, Farsça "Tanrı" anlamındaki "İzed" veya *Avesta*'daki "Yazata" sözcüğünden gelmektedir. "Yeze" kökeninden gelen îzed kavramı "tapmak" anlamına gelir. İzedler, İmşaspendlerden daha alt bir konumdadır. Pehlevicede "İzed" kavramı ise "övgü, övülmeye lâyık" gibi anlamlara gelir ve en büyük tanrının Yezdân (*Yazatān*, Yezd'in çoğulu) olduğu kabul edilir. Başından sonuna kadar İran kültüründe

[770] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 156.
[771] Caferî, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", s. 870.
[772] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 188.

ve Fars dili ve edebiyatında "Îzed" kavramına dayanan ve kullanılan birçok terkip ve kelime de vardır.[773]

Pehlevicede "Yazd" şeklinde geçen ve Farsçada "Îzed" biçimine dönüşmüş olan kavram, Fars edebiyatında hiçbir şekilde "melek" kavramına karşılık olarak kullanılmamıştır. Bu kavram sadece "Tanrı" ve "Yaratıcı" kelimesini karşılamak için kullanılmıştır. Yunanlı tarihçi Diogenes Laertius (MÖ III. yy) eserinde, İranlıların semanın meleklerle dolu olduğuna inandıklarını aktarmıştır. Plutarkhos ise altı büyük melek dışında, İranlıların inanışında güneşi, ayı, yıldızları, göğü ve yeri, havayı, ateşi, suyu ve diğer şeyleri korumakla görevli yirmi dört meleğin daha bulunduğunu söyler.[774]

Christensen, Zerdüşt dininde "tek tanrı inanışı"nın, bu inanıştaki çok sayıda Îzed'in varlığı nedeniyle kusurlu olduğunu ifade eder. Fakat Îzedlerin tümü Ahura Mazda'nın zatının tecellileridir. Bu bakımdan Zerdüşt inanışındaki teslis ya da düalizm görüntüden öte bir şey değildir. Nitekim iyi ile kötünün arasındaki mücadele iyi'nin zaferiyle sonuçlanacaktır.[775]

Pend ve enderz metinlerinde aynı veya farklı eserlerde verilen öğütlerden, mana bakımından en kapsamlı olanı tercih edilmiştir. Anlam olarak iki farklı konuyu da içeren ve bölünmesi mümkün olmayan öğütler ise her iki başlık altında da değerlendirilmiştir.

4.3.1. İnanç ve İbadetlerle İlgili Konular

Mecusîlikte ahlâk sisteminin temeli "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel" ilkesine dayanır. "Beş vakit dua etmek, bu inanç mensuplarının uymaları gereken önemli bir

---

[773] Dûsthâh, *Avesta* II/940; Yâhakkî, s. 182-183; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 239-242; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 440. Zerdüştîlerin çok sayıdaki Îzedlerinin/kutsal güçlerinin her birinin adı, yılın on iki ayından birine verilmiştir. Bu durum da eski İran inanışında din ve kutsallığın hayatla ilişkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir: 1-Ferverdîn (Fravaši), 2-Erdevehişt (Aša Vahišta), 3-Hordâd (Haurvatât), 4-Tîr (Tištrya), 5-Emrdâd (Amərətât), 6-Şehrîver (Xša*θ*ra Vairya), 7-Mihr (Mi*θra), 8*-Âbân (Anâhitâ), 9-Âzer (Âtar), 10-Dey (Ahura Mazdâh), 11-Vehmen (Vohu Manah), 12-Espendârmed (Spənta Ârmaitî). Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 180-181; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 237-238; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 451-452. Ahamenişler padişahı Hoşâyârşâh'ın (MÖ 485) tahta oturmasından sonra ruhanîler eski güçlerine yeniden kavuşmuş ve yeni bir takvim geliştirmiştir. Bu takvimde on iki aya ve günlere Zerdüşt kutsalların isimleri verilmiştir. Beyânî, s. 189.

[774] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 240, 242-243; ; Muhammed Muîn, "Rûzşomârî Der Îrân-i Bâstân", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 182-183. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. s. 191.

[775] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 262.

ibadet olarak kabul edilmiştir. Güneş doğarken, öğlen tepedeyken, öğleden sonra, güneş batarken ve gece olmak üzere günde beş vakit her Mecusî güneşe, ışığa ya da ateşe dönerek dua okur. Dua öncesinde İslâmdaki abdest benzeri bir temizlenme ibadeti yapılır. Yüz, eller ve ayaklar yıkanır. Bu esnada kutsal kuşak kostî çözülür. Dua esnasında yeniden bu kuşak bağlanır."[776]

Zerdüşt inancında vahye, ruhun ölümsüzlüğüne, hesaba ve öteki dünya (cennet ve cehennem) yaşantısının varlığına da inanılır. Bu inanışa göre herkesin yapmakla vazifeli olduğu şeyleri yerine getirmesi gerekir. Zerdüşt, inanırlarından kötü amellerinden dolayı kendisinden şefaat beklememelerini istemiş ve herkesin kendi amellerinin karşılığını öteki âleme gittiğinde göreceğini söylemiştir. Zerdüşt inanışındaki kurtarıcı (Soşyant) fikri de Hristiyanlık inancıyla benzerlik gösterir.[777] Eski İran inanışında iyi ya da kötü ameli seçmek ruha bağlıdır ve ölümden sonra dünyada işlenen davranışların karşılığını ruh görecektir.[778]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde yaratıcı tek ve güçlü bir varlık olarak anlatılmış ve Tanrının bağışlamadığı kişinin öteki âlemde hüsrana uğrayacağına da vurgu yapılmıştır. *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da *"Tanrının ortağı yoktur. Öldüğünde Tanrının kendisinden razı olmadığı kişiden kötüsü yoktur. Tanrının kendisinden razı olmadığı kişinin cennette yeri yoktur"* ifadeleri yer almaktadır.[779]

Eski İranlıların ibadet etme yerlerine ilişkin farklı bilgiler verilmektedir. Bazı metinlerde ateşkedeye gitmeye büyük önem verilirken, bazı eserlerde ise Zerdüşt inancına mensup kişilerin yüksek tepelerde ve dağların zirvelerinde ibadetlerini yaptıkları bilgisi yer almaktadır.[780]

Dinî bir inanca bağlı olmak, eski İranlılar için son derece önemli kabul edilmiştir. Muğlar, namazı ahenkle ve sesli olarak kılardı. Bu tarz ibadet, Hintliler arasında da

---

[776] Gündüz, "Mecusilik", s. 519. Mecusî yazar F. Mehr'e göre Mecusîler Ahura Mazda için "nur" tabirini kullanırlar. Mecusîlerin ibadet esnasında nura, güneşe, aya ve ateşe yönelmelerinin nedeni ise ışığın kaynağının Ahura Mazda olduğuna inanmalarıdır. Ateşin huzurunda ibadet etmek, bu bakımdan ateşe tapmak değil de Ahura Mazda'ya ateş aracılığıyla ibadet ve tazimde bulunmak anlamına gelir. Alıcı, s. 179.

[777] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 271; Gündüz, "Mecusilik", s. 526. *Câvîdân-i Hired*'de de Âzerbâd'ın öğütleri içerisinde şefaatçilere güvenip kalmamak tavsiye edilmiştir. *Câvîdân-i Hired*, s. 48.

[778] Dûsthâh, *Avesta* II/993.

[779] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân, 4. Bölüm, md. 10-12.*

[780] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 194.

yaygındı. Hintliler de *Rig Veda*'yı sesli ve ahenkli biçimde okurlardı. Bu ibadet biçimi Zerdüşt'ün ortaya çıkışından önceki döneme aittir.[781]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de "*Hangi davranış iyidir?"* sorusuna, "*Dini hatırda tutmak"* diye cevap verilmiştir.[782] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da ise dinin hayattaki önemini ifade etmek için "*Korunması iyi olan şey dindir"*[783]denilir. Aynı eserde inancın insanlar açısından nasıl bir değer ifade ettiğini anlatmak içinse, "*Mutlu kimse, büyük yaratıcı Yezdân'a ibadet eden, onu sığınılacak varlık ve yaratıcı olarak tanıyan, ümitlerini Ahura Mazda'ya, büyük meleklere ve temiz ruhlara bağlayandır"*[784] ifadeleri kullanılmıştır.

4.3.1.1. İyi Düşünmek, İyi Konuşmak ve İyi Amel İşlemek

Düşünmek, "endişe etmek, hayal etmek, akıl etmek, beklemek, duraklamak, inandırmak, hatırlamak, göz önüne getirmek, bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, muhakeme etmek, zihniyle arayıp bulmak, bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak, ne olabileceğini önceden kestirmek, kaygılanmak ve korkmak" gibi anlamlara gelmektedir. *Konuşmak,* "söz söylemek, sohbet etmek, beyan etmek, bir dilin kelimeleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak, bir konuda karşılıklı söz etmek, düşüncesini herhangi bir araç kullanarak anlatmak, gizli bir şeyi açığa vurmak" gibi durumları karşılamaktadır. *Amel (*Pehlevice *kirdar*) ise "iş, meslek, fiil, işte devamlı gayretli olmak, insanın devamlı meşgul olduğu iş, bir işi, dinin ya da bir kimsenin buyruklarını yerine getirmek" biçiminde tanımlanmıştır.[785]

Eski İran inanışını formüle eden "iyi düşünce, iyi konuşma ve iyi amel" hususunda öğüt metinlerinde birçok tavsiyeyle karşılaşmak mümkündür. "İyi düşünce", Avesta dilinde *hûmata,* Pehlevice *Hû-manishn* ve Farsçada *menîş-i nîk* ya da *endişe-yi nîk* olarak geçer. "İyi söz" Avesta dilinde *Hûxta*, Pehlevice *Hû-gubishn* ve Farsçada ise

[781] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 267.
[782] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 73-74.
[783] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 44/6.
[784] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 55.
[785] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 376, III/2938, 3333; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 19.07.2012.

gûş-i nîk veya *goftâr-i nîk* biçiminde; "iyi amel" ise Avesta dilinde *Hvarshta*, Pehlevice *Hû-kunish* ve Farsçada ise *kuniş-i nîk* veya *kirdâr-i nîk* şeklinde geçmektedir.[786]

Bu üç vazgeçilmez esas, bir bakıma ahlâka verilen önemin de göstergesi olarak kabul edilebilir. Eski İran inanışının serlevhası konumuna erişmiş olan bu düşünce sistemi, "ahlâkî bir düşünce ve inanışın (idée) kökeni"ni açıklar.[787] Zira hayat, İranlı Aryânların nazarında bir savaş meydanıdır. İyi ile kötünün ya da karanlık ile aydınlığın taraf olduğu bu savaş meydanında insan, savaşın taraflarından biridir. Onların inancına göre "sakınan insan", hayatın iyi varlıklarına yardımda bulunmuş ve kötü varlıklarına ise karşı durmuş olur. Bu noktada "amellerin niyetlere göre olması" esası Mezdâperestîler açısından geçerli görülmemiştir. Bu inanışa göre kötü bir davranış ortaya koyan kişinin, iyi niyetli bile olsa bunun cezasını çekmesi gerektiğine inanılmıştır.[788] Aynı şekilde yapılmasa da, kötü amel işleme düşüncesi günah kabul edilmiştir.[789]

Yâdgâr-ı Bozorgmihr'de "*İyi ve kötü kanunlar hangileridir*?" sorusuna verilen cevapta, iyi kanun için "iyi düşünce, iyi söz ve iyi davranış", kötü kanun içinse "kötü düşünce, kötü söz ve kötü davranış" tabiri kullanılmıştır. Bu eserde iyi düşünce, "itidalli fikir/*patmânminešnîh*"*;* iyi söz, "cömertlik/bağışlayıcılık"; iyi davranış ise "doğruluk" olarak açıklanmıştır. Ayrıca kötü düşüncenin "doğru olmayan düşünce/ *farihbutminešnîh*"; kötü sözün "alçaklık, adilik/*panîh*" ve kötü davranışın ise "yalan sözlülük" anlamına geldiği aktarılmıştır.[790]

Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân'da, "*Her kim iyi düşünür, iyi konuşur ve iyi amel işlerse, davranışlarıyla kendi ruhunu en iyi varlıklara ulaştırır. Her kim de kötü düşünür, kötü konuşur ve kötü amel işlerse, davranışlarıyla kendi ruhunu en kötü varlıklara ulaştırır"*[791] denilmektedir.

---

[786] Muhammed Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî II***,** Tahran 1388 hş., s. 128
[787] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 46.
[788] Pîrniyâ, s. 444-445.
[789] Pûrrızâ, s. 100.
[790] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, md. 9-15. Hristiyan düşüncesinin öncülerinden olan Saint Augustin (milâdî V. yüzyıl), kendi döneminde son derece yaygın olan Mani inanışıyla ilgili yaptığı tespitlerde, Zerdüşt inanışında formüle edilen "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel" üçlemesine benzer biçimde Mani inanışında da "ağzın mührü (Mani inanışına aykırı şeyleri konuşmamak), elin mührü (tüm canlılara zarar verici şeylerden sakınmak) ve belin mührü (şehvetten ve evlilikten sakınarak zühd hayatı yaşama)" tarzında bir düşünce geliştirildiğini yazmıştır. Kiyâyî Nejâd, s. 53.
[791] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, md. 8, 11.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da, iyi ve kötü karşısında insanın nasıl bir tavır takınması gerektiği konusunda, "*Aklına iyi bir düşünce geldiğinde, onu gerçekleştir. Kötü bir düşünceye kapıldığında ise hemen ondan uzaklaş"*[792] denilmektedir. Aynı eserde iyi insanın en önemli vasıflarından olan iyi ahlâk sahibi olmak konusunda ise, "*İyi ahlâklı olmayı arzu eden kimseye söyle, insanların dertleriyle dertlensin"*[793] denilerek iyi insan olabilmek için topluma kayıtsız kalınmaması gerektiği de anlatılmıştır. Bilge Oşnar'ın eserinin farklı bir yerinde de, "*Din hakkında bilgi sahibi kimse iyi düşünce, iyi söz ve iyi amelden şüphe etmeyen kimsedir"*[794] ifadesi yer almıştır.

Enderz-i Pûryûtkîşân'da, bu dünyada ortaya konan davranışların karşılığı olan sevabın yarar, günahın ise zarar getireceği vurgulanarak, "*Hurmuzd'ün bizim dostumuz, Ehrimen'in ise düşmanımız olduğundan ve din yolunun tek olduğundan şüpheniz olmasın. Tek yol iyi düşünce, iyi söz ve iyi davranıştan oluşur"*[795] ifadeleri kullanılmıştır.

"İyi düşünce, iyi söz ve iyi amel"in öteki âlemde insanın karşısına nasıl bir şekilde çıkacağına ilişkin *Mînû-yi Hired*'de de anlatımlar yer almıştır. *Mînû-yi Hired*'de ölüm sonrası hayatta, kişinin dünya hayatında işlediği iyi amellerin karşılığı olarak çıkacak hurinin "*Ben huri değilim. Ben senin dünyadaki iyi düşüncen, iyi söz, iyi amel ve iyi dininim"*[796] diyeceği aktarılmaktadır.

4.3.1.2. Günah, Sevap ve Tövbe

Günah, "harap etmek, hata, cürüm, seyyie, dinî bakımdan suç sayılan iş veya davranış, acımaya yol açacak kötü davranış, sorumluluk, kabahat, hafif suç"; *sevap (*Pehlevice *kirfe),* "kulların yaratıcı tarafından bağışlanmak niyetiyle yaptıkları iş, bağışlanma, itaatin karşılığı, hayırlı bir davranış karşısında Tanrı tarafından verileceğine inanılan ödül" ve *tövbe (*Pehlevice *petit/paiteta)* ise "günahtan vazgeçme, kötü, yanlış

[792] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 48.
[793] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.
[794] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 46. *Avesta*'da "Asyemvohu Duası"nda "Bilgelik en büyük iyiliktir, o mutluluktur, bizim için mutluluk, yani bilgelik en büyük mutluluk içindir" ifadeleri yer almaktadır. *Avesta Bölümler*, Kora Yay. s. 57.
[795] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 9-10.
[796] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 123-136.

ve kusurlu işlerden geri durma, işlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme" anlamlarına gelmektedir.[797]

Sevap ve günah kavramları ahiret hayatının varlığını kabul eden her inançta bulunmaktadır. Pehlevicede mevcut dört *tövbenâme* (petitnâme) olduğu aktarılmaktadır. Bunlar *Petet-i Âzerbâdmihrespendân* (bu esere *Petit-i Peşîmânî* de denir), *Petit-i Îrânîk*, *Petit ve Tertekân* (*Dergozeştegân*) ve *Petit-i Hod* ya da *Hod Petit* adını taşımaktadır.[798]

Eski İran inanışında iyi ya da kötü amellerin asıl karşılığının ahiret hayatında verileceğine inanılsa da; sevap ve günah düşüncesi dünya hayatında hem fertlerin, hem de toplumun hayatında huzurun sağlanması bakımından da önemli görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak da "gizli pişmanlık" anlamındaki tövbeye, sadece bu inanışta örfî ve dünyevî cezaların ortadan kalkması amacıyla değil, aynı zamanda öteki âlemin cezalarına karşın ruhun özgürleşmesi açısından büyük bir anlam yüklenmiştir.[799]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde "sevapla hemhal olma ve günahtan uzak durma" konusuna özel bir vurgu yapılmıştır.[800] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de, *"Hangi şey daha kolaydır"* sorusuna, "*Günahsızlık ve iyi akibet"*[801] cevabı verilmiştir. *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da ise insanı maddî ve ruhsal bakımdan mutsuzluğa götürecek olan günah kavramı ve kötü insanlarla münasebetler konusunda dikkatle düşünülmesi gerektiği anlatılmıştır.[802]

Dînkerd'de, *"Ruhun siperi nedir?"* sorusuna, "*Günah işlememektir"* cevabı verilmiştir.[803] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*'de, *"İnsanlardan hangisi daha mübarek ve güzeldir?"* sorusuna cevap olarak, *"Daha az günahkâr olan"* denilmiştir. "*Kim daha az günahkârdır?"* sorusuna karşılık ise, "*Yezdân'ın kanununa güvenen ve şeytanların kanunlarından çok sakınandır"*[804] cevabı verilmiştir. "*Hangi arzu iyidir?"* sorusu da

---

[797] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1160, III/3395; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 392; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 19.07.2012.

[798] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 385; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 195. *Petit-i Hod* eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 385-389.

[799] Pîrniyâ, s. 447.

[800] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 19. Aynı öğüt *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da (md. 35) geçmektedir.

[801] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 213-214.

[802] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 18.

[803] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 103-104.

[804] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, md. 5-8.

Günahsızlık[805] diye cevaplandırılmıştır. Aynı eserde, "*Öteki dünyada kalıcı olan ve yok olmayan şey hangisidir?"* sorusu ise "*Sevap hazinesidir"*[806] biçiminde yanıtlanmıştır.

Eski İran öğüt metinlerinde inancın gerekliliği, sevap işlemenin faydası ve günah işlemenin zararları üzerinde durularak, insanların günlerin gelip geçişinden de dünyanın kalıcı olmadığını farketmeleri gerektiği belirtilmiştir. *Enderz-i Pûryûtkîşân'*da bu konuda ilgi çekici anlatımlar yer almaktadır: "*Ne kadar açıktır ki güneş hergün dünya insanlarına üç defa şu sözleri söylüyor: Sabahleyin: Hurmuzd size söylüyor ey insanlar! Sorumluluklarınızı yapmada ve sevap işlemede gayretli olun ki, ben dünya hayatını yaratayım. Öğleyin: Evlenmede, çocuk sahibi olmada ve diğer görevlerinizi yapmada gayretli olun ki, Ehrimen ve mensuplarının son kişileri Hurmuzd'den ayrılmasınlar. Akşamleyin: İşlediğiniz günahlardan tövbe edin ki sizi bağışlayayım. Ne kadar açıktır ki, güneşin aydınlığı yeryüzüne vurduğunda onun sözleri de yere iner."*[807]

Sevap ve günahın insanların hayatında ne ifade etmesi gerektiğine ilişkin yine *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da yapılan değerlendirmelerde *"Sevaptan yarar, günahtan zarar geleceğinden, Hurmuzd'un bizim dostumuz, Ehrimen ise düşmanımız olduğundan ve din yolunun tek olduğundan şüpheniz olmasın. Tek yol iyi düşünce, iyi söz ve iyi amelden oluşur"*[808] denilmektedir.

Günah işlemekten kaçınılması, hayatın geçiciliği, insanın bu dünyada bir gün unutulacağı ve hiç bitmeyecek gibi görünen gençliğin günün birinde sona ereceği gibi konularda, *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*'da dikkat çekici tasvir ve benzetmeler yapılmaktadır: "*Büyük sevabı düşününüz ve günah işlemeyiniz. Ey akıllı insanlar! Gençliğin kıymetini biliniz. Nice kimseler vardı, genç olarak dünyadan göçüp gittiler ve unutuldular. Nice kimseler vardı, uzun yaşadılar da sonunda ölmeleri gerekti ve yok olup gittiler. Fakat şimdi bunu biliyorum ki, uzun zaman yaşamak için o öte âlemin işini yapmak gerekir. Ey ten! Dünyanın yarım işi geçer, değerli ve nazik beden unutulanlar yurduna götürülür. Oraya konulur ve hatırlanmaz. Zaman geçtikçe daha çok hatırdan kaybolur ve unutulur."*[809]

---

[805] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 69-70.
[806] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 199-200.
[807] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 48-51.
[808] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 9-10.
[809] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, md. 13-16.

Amel ve davranışların iyiliğini ifade eden sevap için, *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda şu öğüt verilir: "*Sevabı küçük görmeyiniz. Çünkü her kim sevabı küçük görürse, büyük sevap da ondan uzak olur.*"[810] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da "*Yapılmasında pişmanlık duyulmayan iş sevaptır"*[811] denilir. Bir başka yerde ise "*Sevap, günahlardan kaçınmak ve kanaatkâr olmaktır"*[812] ifadeleri yer almaktadır. *Enderzhâ-yi Pîşîniyân'*da "*Sevap biriktirmek iyidir"* denilmek suretiyle sevap işlenmesine önem verilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Aynı eserde insanın davranışlarının iyi mi, yoksa kötü mü olduğunu öncelikle kendi kendine sorgulaması için şu öğütler verilmiştir: "*Her gün kendi kendine 'bugün kârım ve zararım nedir, hangisi günah, hangisi sevaptır? Bu dünya bir gün kadardır' diye kendini hesaba çekmek iyidir. Öteki âlem kalıcıdır."*[813]

Kişinin amel bakımından günahlarının mı, yoksa sevaplarının mı fazla oluşu ve bu hesaplamanın sonucunda nasıl bir muamele göreceği konusu ise *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da şöyle tasvir edilmiştir: "*Sevabı günahından fazla olan kişinin elinden dindar Surûş tutar ve onu cennete götürür. Günahı sevabından fazla olan kişinin elinden ise şeytan tutar ve onu cehenneme götürür. Ağlasa da bağışlanmaz, feryat figan etse de sesi duyulmaz."*[814]

Öğüt metinlerinde, üzerinde en çok durulan hususlar arasında tövbe ve pişmanlık da yer almıştır. Tövbe etmenin gerekliliği ve önemi konusunda *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da, *"Tüm günahlardan tövbe ediniz ve günahsız olarak Çînvad Köprüsüne(sırat) geliniz. Bir saati bile günahlardan tövbe etmeksizin geçirmeyiniz"*[815] tavsiyesinde bulunulmaktadır.

Mînû-yi Hired'de tövbe etmenin adabına ilişkin şu tespitler yapılmıştır: "*Bencillik yüzünden değil de bilmeden, sehven ya da cahillik nedeniyle günah işleyenler, Zerdüştî rahiplerin ve iyilerin huzurunda tövbe etmeli. Bu kimse eğer bundan sonra günah*

---

[810] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 126-127.
[811] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 3
[812] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 52.
[813] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 2. Bölüm, md. 5. *Dînkerd*'de kişiye en büyük kötülüğün ve zararın başkasından değil, kişinin kendisinden geleceği anlatılmaktadır. Bu eserde ayrıca bir kimsenin kendi davranışlarını günde en az üç defa gözden geçirmesi tavsiye edilir. Bu gözden geçirmenin sonucunda Yezdân'dan yana mı, yoksa şeytanlardan yana mı olduğuna bakması, şeytanlardan yana olması durumunda ise onlardan uzaklaşması tavsiye edilir. Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 163-164.
[814] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 2. Bölüm, md. 7-8.
[815] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 36.

işlemezse, tıpkı esişiyle ovadaki otu, tozu ve toprağı silip süpüren sert ve güçlü rüzgâr gibi bu tövbe, kişinin daha önceki o günahını ondan uzaklaştırır.”[816]

4.3.1.3. İbadet ve Dualar

İbadet, “tapmak, kulluk etmek, yüce Tanrıya itaat ve Tanrıya itaat için bir dinin buyruklarını yerine getirme” anlamını taşımaktadır. *Dua* ise “peygamber ve imamlardan öğrenilmiş cümleleri belirli zamanlarda Tanrıdan bağışlanma dileme ve ihtiyaçlarının karşılanmasını söyleme, övgü, selâm, bir kimseye rağbet etme, bir kimseyi çağırma, okuma, Tanrıdan istekte bulunma, Tanrıya yalvarma, yakarış için söylenen dinî metin” gibi anlamlara gelmektedir.[817]

Eski İran toplumunda, İslâmî terminolojiyle söylenecek olursa “muhtaçlara yardım etmek (zekât/sadaka), oruç tutmak ve namaz kılmak” gibi hususlar bireylerin genel görevlerinden kabul edilmiş ve bütün halk bu ibadetleri yapmakla sorumlu sayılmıştır. Araştırmacılara göre eski İran inanışında “ayda yedi gün oruç tutulur, bir günde dört defa namaz kılınırdı. Namaza başlamadan önce su ile abdest alınır, namazda on iki defa secdeye varılırdı. Su olmadığı zaman toprak veya diğer şeylerle teyemmüm edilirdi.”[818]

Eski İran inanışında hayatın çeşitli alanlarında güneşe, aya ve suya övgüde bulunma; uyuma, uykudan kalkma, yıkanma, kosti bağlama, yemek yeme, hapşırma, tırnak kesme, giyinme ve ateş yakma gibi birçok durumda okunacak özel dualar vardı. Yanan ateşin sönmemesine, güneş ışığının ateşe vurmamasına, ateşin suyla temas etmemesine ve metal cisimlerin ses çıkarmamasına dikkat edilirdi.[819]

---

[816] *Mînû-yi Hıred*, 51. Bölüm, md. 16-19. Benzer bir anlatıma *Vendîdâd*'da 8, 35 ve 42. maddelerde de yer verilmiştir.

[817] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1538, 2272; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 19.07.2012.

[818] Atalay, s. 23-24.

[819] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 132. “Azerbigan dahilindeki ateş kazara sönecek olursa iki odunu birbirine sürtmek suretiyle veyahut çakmak vasıtasıyla tekrar ikad ederler. Ateşin kibrit veya saire ile yakılmayarak tarz-ı ibtidaiyeye müracaat edilmesi Mecusiliğin ahkam-ı diniyesindendir. Kibrit gibi muhteriat-ı cedideden olan vesaitle mukaddes ateşi ikad etmek bidat-ı kabiheden madut olduğu cihetle memnudur… Ateşgede hıdemeleri nefesleriyle ateşin sönmemesine sebebiyet vermemek içûn nikapsız ateş-i mukaddese tekarrüp edemezlerdi”. Şemseddin, “Kadim İran'da Din”, s. 254.

4.3.1.4. Ateşkedeye Gitmek

Diğer birçok dilde olduğu gibi, hayatın asıl kaynaklarından biri olan ateşle (Pehlevice *ātarš, ātaš*) ilgili Farsçada da çok sayıda kelime ve kavram bulunmaktadır. *Ateşkede*, "Zerdüştîlerin mukaddes ateşi korudukları yerin adı, muğların ibadet yeri, ateş yakma yeri" olarak tanımlanmaktadır.[820] Eski İran inanışında ateş kültüne son derece önem verilmesine rağmen, Avesta dilinde ateşkede için kullanılan bir kelimenin yer almaması ilginçtir. Fakat Pehlevicede ateş, mutlak anlamda ateşkedeyi karşılayacak biçimde kullanılmıştır.[821]

Eski İranlıların tapınak yakmayı Yunanlılardan öğrendikleri düşünülse de[822] hemen hemen her toplumda hem inanç, hem de inancın görünürlük kazandığı inanç mekânlarına özel bir saygı duyulmuş ve bu mekânlar tarih boyunca varolmuştur. Ateş, eski İran inanışında öylesine önemli bir yere sahipti ki, her ailenin bir ateşi bulunur ve evin reisi bu ateşin sönmemesinin sorumlusu kabul edilirdi. Her köyde bulunan *Âzerân* adında bir ateşkedede, bu ateşkededen sorumlu iki de muğ tayin edilirdi.[823]

Dörtgen biçiminde kurulan ateşkedelerin İran coğrafyasında hangi tarihe dayandığını tespit edebilmek güçtür. Bu yapıların ilk yapılış amaçları da belirsizdir.[824] *Avesta*'da ateşkede kavramını karşılayan bir kelime yer almamakla birlikte Pehlevice eserlerden olan *Mînû-yi Hired*'de ateşkede kavramını karşılayacak biçimde ateş kelimesi kullanılmıştır. İranlı Zerdüştîler ve Hindistanlı Parsîler ateşkedeye "Âzerân" ve "Dâr-ı Mihr" adını da vermiştir.[825] Ateşin eski toplumlarda bu denli önemli görülmesinin üzerindeki asıl etken pişirme, ısınma ve aydınlanma gibi günlük ihtiyaçların kaynağı olmasıyla açıklanmıştır.

Öğüt metinlerinde ateşkedeye gidilmesi konusunda çeşitli tavsiyeler yer almıştır. *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, *"Hergün üç defa ateşkedeye gidiniz ve ateşe ibadet ediniz.*

---

[820] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 28, 30, http://www.loghatnaameh.org/, Erişim tarihi: 19.07.2012.
[821] Yâhakkî, s. 22.
[822] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 160.
[823] Pîrniyâ, s. 401. *Gatalar*'dan hareketle araştırmacılar Zerdüşt'ün ateşi bir tapınma objesi görmediğini, tarihsel olarak ateş tapınaklarının Zerdüşt'ten çok uzun bir zaman sonra geliştiğini ortaya koymaktadır. Zerdüşt *Gatalar*'da Ahura Mazda'dan söz ederken "senin alevli ateşin" ifadesini kullanmışsa da bu eserde Sasaniler döneminde kurumsallaşan ateşkedelerden söz edilmez. Alıcı, s. 165.
[824] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 105.
[825] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 291.

Ateşkedeye çok giden ve ateşe çok ibadet edenin dilekleri çok kabul olur ve ona dindarlık bahşedilir" denilmektedir.[826] Hayatın asıl unsurlarından biri olarak kabul edilen ateş, *Mînû-yi Hired*'de "daha çok koruyup gözetilmesi gereken varlıklar arasında" sayılmıştır.[827]

Zerdüştîlik inancında ve *Avesta*'da kutsal mekân kabul edilen ateşkedede, tapınılması gereken bir putun varlığından söz edilmemektedir. Ateş mabedleri olarak adlandırılan bu mekânlar, MÖ IV. yüzyılda Akamenidler döneminde Ahura Mazda'nın temsilcileri şeklinde varolmuştur. Bu mabedlerdeki uygulamaların Mug (*Magi/Mecusî*) adı verilen rahip sınıfının eliyle ve Asur-Babil etkisi altında oluşturulduğu düşünülmektedir. Zerdüşt'ün tek tanrı (Ahura Mazda) inancını getirdiği eski İran inanışına ateş mabedleri ve ateş kültü sonradan yerleşmiştir. Başlangıçta gerçek Zerdüştî mabedlerin "kutsal ateşin" muhafazası için inşa edildikleri, Zerdüştîlerin ateşe tapmadıkları ve ateşi tanrının bir sembolü olarak gördükleri kabul edilir. Başkalarının "Ateş Mâbedi" dedikleri bu mekânlara, İranlılar "Dâr-ı Mihr" adını vermektedir. Bir ev veya çok küçük mabedde takdis edilmiş ateşin bulunduğu yere *Âteş-i Dâdgâh;* on veya daha fazla Zerdüştî ailenin yaşadığı yerlerde inşa edilebilecek olana *Âteş-i Âzerân;* ikisi İran'da ve sekizi de Hindistan'da olmak üzere en kutsal Zerdüştî mabedlerinden sayılana ise *Âteş-i Behrâm* adı verilmiştir. Ateşkedelerin en eski tarihli olanı Bombay'da bulunmaktadır.[828]

Darmesteter de yayınladığı *Zend Avesta*'da Âteş-i Behrâm'dan söz etmiş ve en büyük mabedin Âteş-i Behrâm, en küçük mabedin ise Âderân ya da Agyârî olduğunu belirtmiştir. Bu ikisi arasındaki ayırıcı fark, ateşin niteliği ve hazırlanış biçimidir. Âteş-i Behrâm, Zerdüşt inanırları için çok önemli görülmüş ve mabedin korunup gözetilmesi, her Zerdüştînin görevi kabul edilmiştir.[829]

Ateşkedeler genellikle kare şeklinde, önünde açık bir avlu ve buna bitişik, üzeri kubbeyle örtülü boş bir odadan oluşmaktadır. Kutsal görülen ateş, bu oda içerisinde

---

[826] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 72-73. Aynı öğütler *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da (md. 45) geçmektedir.
[827] *Mînû-yi Hıred*, 28. Bölüm, md. 1-4.
[828] Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet,* Esra Fakülte Kitabevi, İstanbul 1999, s. 46-48; Pûrrızâ, s. 95.
[829] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 71.

yanmaktadır. Cemaat ise avluda toplanıp dua eder. Ateşe hiçbir insanın eli değmez.[830] Rahipler sunaklarda yanan ateşin kutsal alevlerine hürmeten onu kirletmemek için eldiven takar, nefesiyle onu soğutmamak için "Paitidâna" adı verilen bir şeyle ağzını örter, ateşi karıştırmak ve körüklemek için takdis edilmiş "Bersem/Baresma" adı verilen bir çubuk veya demir ve devekuşu yelpazesi kullanırdı.[831] Ateşkedeler genellikle sekiz kapılı inşa edilir ve sekiz köşeli odalardan oluşurdu.[832]

Ateş, hayat verici işlevi ve temiz kabul edilişi nedeniyle eski İranlıların hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. Ateş ilkel dinlerde yukarı doğru yükselen, kurbanı alıp yukarıya, cennete taşıdığına inanılan bir varlık olarak görülmüştür. Ateşkedenin eşiğine çıplak ayakla gelen ve güzel kokulu sandal ağacı, para vb. hediyeler sunan kişilerin alınlarına rahip tarafından ateşin külünden sürülürdü. Zerdüştîler diğer dinlere mensup olanların kendi kutsal mekânlarına girmelerine izin vermezlerdi. Çok geniş olmayan bu mekânlara kadınlar da girip dini görevlerini yapabilmekteydi. İbadetlerin bireysel yapıldığı ateşkedelerde kişilere vaaz verilmezdi. Bazı Zerdüştîler ise bu kapalı mekânlar yerine açık havada bir saygı ifadesi olarak güneşe dönerek dua ederlerdi.[833] Yunanlı tarihçi Dianon, Persler, Medler ve Muğların açık havada Tanrıya ibadet ettiklerini aktarmıştır.[834]

Ateşkede ya da tapınak inşa etmenin önemi konusunda Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde de ilgi çekici bir bilgi yer alır. Bu ayrıntı, önemli bir yerin fethedilmesinden sonra ibâdethane yapılması geleneği ve büyük ibadethanelerin yapısal özellikleri konusunda da ipuçları vermektedir. Keyhüsrev, Behmen Kalesi'ni aldıktan sonra "oraya, eni ve boyu on kement boyunda, kubbesi karabulutlara değen, etrafı hücreler ve yüksek kemerlerle çevrili; çevresi, bir arapatının koşabildiği mesafenin yarısı kadar

---

[830] Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 110. Oşîderî, ateşkedelerin her yerde aynı yapıda olduklarını, genellikle her ateşkedenin sekiz kapı ve her biri sekiz köşeli birkaç odadan meydana geldiğini söyler. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 62.

[831] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 300; Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 159. *Avesta*'da bersem'in nar, ceviz ya da hom ağacından yapılması gerektiği söylenir. Bersem hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 457-458; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s.162.

[832] Firdevsî, *Şahnâme* (Sözlükçe) , s. 1035.

[833] Güç, s. 49-50; "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 147.

[834] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 198. Sasaniler döneminde son derece yaygın olan ibadethanelerin Ahamenişler döneminde inşa edilmemiş olmasının nedeni bazı kaynaklarda, Ahamenişlerin Ahura Mazda'ya heryerde ibadet edilebileceğine, bunun için özel bir mekân gerekmediğine inanmalarıyla açıklanmıştır. Nitekim Herodotos da Ahamenişler döneminde ibadethanelerin bulunmadığını aktarmıştır. Pûrrızâ, s. 373.

tutan bir tapınak yapılmasını söyledi. Tapınak yapıldıktan sonra getirip oraya Âzergoşesp ateşini koydular ve mûbedler, yıldızbakıcılar, olgun kişiler gelip onun çevresindeki hücrelere yerleştiler."[835] Goştasb'ın da çok sayıda ateşkede inşa ettirdiğine ilişkin anlatımlar yine *Şahnâme*'de yer almıştır. Eski İran'da padişah olan kişilerin taç giyme merasiminden sonra ziyaret amacıyla, Medâyin'den Âzerceşnesf Ateşkedesi'ne yaya gittikleri ve çok sayıda adak sundukları da anlatılır.[836]

4.3.1.5. Hîrbedistân'a Gitmek ve Zend Okumak

Hîrbedistân; öğretmen, üstad, din önderi, mûbedân-ı mûbed (*muğbetān ı muğbet*), ateşkede reisi gibi anlamlara gelen hîrbedlerin dini eğitim ve öğretim verdiği mekânlardır. Bu eğitim kurumu, eski İran'da saygı duyulan ve gidilmesi gereken bir mekân olarak kabul edilirdi. *Hîrbed* ismi, *Avesta*'da "aethrya" biçiminde çok defa kullanılmıştır *(Mihr Yeşt 114, Ferverdîn Yeşt 105, Yesnâ 26 ve 7. bölüm)*. Hîrbed kavramı ilk zamanlar mûbed anlamında olmasa da, zamanla bu anlamda kullanılmıştır. Christensen'in *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* eserinde de geçtiği üzere, eski İran'da insanların eğitim ve öğretimi bu kişilerin yetkisi altındaydı. Nitekim bunun bir göstergesi olarak Erdeşîr-i Bâbekân döneminin tanınmış din önderi Tansar, "mûbêdân-ı mûbed" unvanına benzer biçimde "hîrbedân-ı hîrbed" şeklinde şöhret bulmuştur. Zerdüşt'ün, yetmiş yedi yaşında bir Turanlı tarafından Belh'te bir ateşkede de öldürüldüğünde hîrbedlerle birlikte bulunduğu da aktarılmaktadır. *Şahnâme*'de de yer alan bu bilgi, hîrbedlerin eski İran toplumundaki etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.[837]

Eski İran'da on beş yaş, bedensel ve ahlâkî eğitimin tamamlandığı yaş olarak kabul edilmekteydi. Pehlevice eserlerden *Pendnâmek-i Zerduşt*'te de yer aldığı üzere, bu yaşa gelmiş olan her gencin *Avesta* ve *Zend*'de geçen dinin emirlerini bilmesi ve vazifeli bulunduğu işleri yapması gerekirdi. Gençler yirmi yaşına geldiğinde ise bilginlerin, hîrbedânların ve Zerdüşt din adamlarının huzurunda imtihan edilirdi.[838]

---

[835] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 575.
[836] Yâhakkî, s. 22-23.
[837] Dûsthâh, *Avesta* II/1088-1089; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 5231-5232.
[838] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 405.

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda, Zerdüştîlerin kutsal kitabı olan *Avesta*'nın anlamı ve tefsiri ile okunmasının önemine dikkat çekilmiştir: "*Toplumda kendisinden iyi bir kişi olarak söz edilmesini isteyen kişi, Avesta'yı anlamı ve tefsiri ile okumalıdır.*"[839]

Enderz-i Pûryûtkîşân'da hîrbedistân'a gitme konusunda insanlara şu tavsiyede bulunulmuştur: "*Dünyada yaşayan her kişinin bazı ibadetleri yapması ve elinden ve ayağından gelecek günahları bilmesi gerekir. Bu ibadetlerden ikisi hîrbedistân'a gitmek ve Zend okumaktır.*"[840]

4.3.1.6. Kostî Bağlamak ve Sodre Giymek

Farsça *kostî* ya da *koştî* kelimesi, köken olarak Pehlevice *kostîk* kavramına dayanır. Kostî, *Avesta* ve diğer Pehlevice kitaplarda, "Zerdüştîlere özgü kemer" anlamında kullanılmıştır. Pehlevice "kenar, kıyı ve taraf" anlamındaki *kost* ile Latince *costa*, İngilizce *coast*, Almanca *Küste* ve Fransızca *côte* kavramları da aynı kökenden gelmektedir.[841] Bazıları kostî için "zünnâr" kelimesini kullansa da, Zerdüştîler kostî kavramını kullanmayı tercih ederler.[842]

"Beyaz koyun yününden, bir mûbedî kadın tarafından yapılan ve bele bağlanan kemer" anlamındaki kostî (*kostīk, kostīc koştî*), yetmiş iki yün ipten oluşmaktadır. Yetmiş iki sayısının *Avesta*'nın en önemli kısmı olan ve yetmiş iki bölümden oluşan *Yesnâ*'ya işaret ettiği kabul edilmektedir. Mezdâperestî inancına ait bir kemer olan kostî'nin üç kat sarılması gerekir. Buradaki üç sayısı ise, Mezdiyesnâ inancının temeli olan "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel"e işaret etmektedir. *Nîrengistân* eserine göre kostî'nin koyun yününün yanı sıra keçi ve deve yününden de yapılması mümkündür.[843]

Zerdüştî inanışına göre, yedi yaşına gelen her Zerdüştînin kostî bağlaması gerekir.[844] *Avesta*'da ise kostî bağlamanın yaşı onbeş olarak geçmektedir. Pehlevice ve Orta Zerdüşt edebiyatında *kuştî/kustî* şeklinde kullanılan kelimeyi Araplar *kustîc* biçiminde söylemiştir. Mecusî inancında kostî bağlamak bir törenle icra edilirdi. Bu kemer sadece yıkanma ve ibadet için temizlenme (abdest) anında çıkarılırdı. Zerdüşt

---

[839] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 104.
[840] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 33.
[841] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 376.
[842] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 306.
[843] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 379; Pûrrızâ, s. 104.
[844] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 51.

inanışında onbeş yaşına gelen her çocuk için bir çeşit dine giriş (Hristiyanlardaki dine giriş: *inisiyasyon*) sayılabilecek merasim düzenlenir. Hindistanlı Parsîlerin *nûcût* dedikleri bu törene Farsçada *nûzût/d* adı verilir. Pûrdâvûd'a göre törenin *nûzât/d/yeni doğuş* olarak adlandırılması Zerdüştî çocuklar için "dinî/manevî bir hayata doğuşu" ifade etmesi nedeniyledir. Çocuklar bu törende dualar[845] eşliğinde kutsal kabul edilen dinî elbiselerini giyinir ve kutsal kuşak (kostî) takarlar. Üç kez bele dolandıktan sonra önden ve arkadan bağlanan bu kuşağı erkek ve kadın dindar Mecusîler her zaman bağlarlar. Belinin üzerinde devamlı kostî bağlamak her Zerdüştînin görevi olarak kabul edilir.[846]

Manevî bir hayata doğuşu ifade eden bu törenlerde, insanların kostî bağlarken; "Ben Zerdüşt'ün getirdiği Mezdîyesnâ inancına tabiyim. İyi düşünce, iyi söz ve iyi ameli övüyorum. Savaş ve kan dökmeye karşı olan temiz Mezdîyesnâ inancını övüyorum. Ahura Mazda'yı tüm varlıkların ve benim yaratıcım olduğunu kabul ediyorum" şeklinde bir dua okudukları aktarılmaktadır.[847]

Kostî bağlamanın insana kazandıracağı en önemli şey, kişide "farkındalık" duygusu oluşturmaktır. *Dînkerd*'de kostî bağlamanın gerekliliğine işaret etmek amacıyla şu öğütlere yer verilmiştir: "*Kişi için üç şey daha iyidir: Hûm içmek, su içmek ve kostî bağlamak... Kostî bağlayınız ki kötülerden ayrı olasınız."*[848]

*Mînû-yi Hired'*de, "*Kostî bağlamadan ve sodre*[849] *giymeden adım atma ki, senin yüzünden iki ayaklılara, dört ayaklılara ve çoluk çocuğa felaket gelmesin"*[850] diye öğüt

---

[845] Sodre giyme sırasında bir mubed tarafından "Tendorostî/sağlık, selamet" adını taşıyan bir dua okunur. Nikâh sırasında gelin ve damat için de okunan duayı, Zerdüştîler günlük olarak kendileri ya da başkaları için de okurlar. Dua metninin Âzerbâd-ı Mihrespendân'a ait olduğu kabul edilir. Kostî bağlama ve açma sırasında ise *nîreng* adı verilen (*koştî efzûn*) bir dua okunur. Bu duada düşmanların o kişiden uzaklaştırılması ve bu kişinin sadece "iyi düşünce, iyi söz ve iyi davranış" üzere olması için yaratıcıya dua edilir. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 221, 394-395.

[846] Dûsthâh, *Avesta* II/1033-1034, 1066; Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 2971-2972; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 3377-378; Yâhakkî, s. 669-670; Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 8; Gündüz, "Mecusilik", s. 519. Kostî hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 586-588; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 393-394; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 476-477.

[847] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 17.

[848] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 103.

[849] *Sodre*: Zerdüştîlere özgü diğer elbiselerin altına giyilen beyaz, önü açık ve yakasız bir gömlektir. *Kostî* bu gömleğin üzerine bağlanır. Gömleğin bir diğer adı *şebî*'dir *(Pehlevice şebîg)*. Bu gömleğin "iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel hazinesi" konumunda "sevap kesesi" adı verilen bir cebi de vardır. Dûsthâh, *Avesta* II/1006; Yâhakkî, s. 454; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 557; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 634. Sodre giymek hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 322-324.

verilmektedir. *Ardâvîrâfnâme*'de de kostî bağlamadan ve sodre giymeden yürüyen insanların günah işledikleri ifade edilmiştir. Bu eserde ayrıca bir ayağı yalın gezmek de günah kabul edilmiştir. Bu günahı işleyenlerin ahirette, ayağının yırtıcı hayvanlar tarafından kemirilme cezasına çarptırılacağı anlatılmaktadır.[851]

Eski İran öğüt metinlerinde başını örtme konusunda herhangi bir tavsiye ile karşılaşılmamaktadır. Fakat Herodotos'ta yer alan bir anekdot eski İranlıların başlarını örttükleri yönünde bilgi verir. Perslilerin küçük yaştan itibaren başlarını örttüklerine ilişkin bu ilgi çekici anekdot bir savaş sonrası tasvirinde yer alır. Herodotos, Perslilerle Mısırlılar arasında yapılan savaşta ölen askerlerin kafataslarının birbirinden dikkat çekici biçimde farklı olduğunu, Mısırlı askerlere göre Persli askerlerin daha ince ve nazik bir kafatasına sahip olduklarını bizzat gördüğünü anlatır. Mısırlıların kafatasları ise taşla vursan zor kırılacak kadar serttir. Bu dikkat çekici farklılığın nedeni sorulduğunda oradakiler: "Persler, küçük yaştan başlayarak başlarına keçe ve sarık sardıklarından dolayı, kafatasları gölgede kalmıştır. Mısırlılar ise küçük yaştan itibaren çocuklarının saçlarını kazıtırlar. Bunun sonucunda hem saçlarının dökülmesi önlenir, hem de güneşin etkisiyle kemikdokusu daha sık olur" demiştir.[852]

4.3.1.7. Kurban Kesmek

Kurban, "yakınlaştırmak, kendisiyle yaratıcıya yakınlaşma aranılan, yüce yaratıcıya tasadduk edilen, yolunda dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan, bir ülkü uğrunda feda edilen veya kendini feda eden kimse" gibi anlamlara gelmektedir.[853]

Eski İran inanışında kurban kesmenin yer alıp almadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Herodotos'a ve edebiyat tarihçilerine göre eski İranlılarda kurban kesme geleneği vardı. Fakat *Gatalar* ve *Yesnâlar* gibi Avesta kaynaklarında Zerdüşt'ün kanlı kurban törenlerini kesin bir biçimde yasakladığına inanılmaktadır.[854]

Eski İran inanışında kanlı kurban törenlerinin yasak olduğunu düşünenler; bu yasak düşüncesini, "kurban olarak kesilen hayvanların, insanların geçimlerinin ve iş

---

[850] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 35-36.
[851] *Ardâvîrâfnâme*, 25. Bölüm, md. 1-3.
[852] Herodotos, s. 146.
[853] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 19.07.2012.
[854] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 192.

güçlerinin temel kaynağı kabul edilmesi anlayışına" dayandırmaktadır. Hayvanların kurban olarak kesilmesinin toplumun ekonomik yapısını zedeleyici bir ibadet şeklinde görülmesinden dolayı, bunun yerine bitkilerin kurban edilmesi gibi bir anlayışın ortaya çıktığı da kaynaklarda yer alır. Mitolojik anlatımlara göre Kavus, Keyhusrev, Goştâsb, Ercâsb ve Efrâsiyâb gibi birçok padişah Anahita için Çîçest Gölü'nün kenarında kurbanlar sunmuştur.[855]

Herodotos'a göre Persler, tanrısal gökkubbe'nin yanı sıra güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da hürmet göstermiş ve bunlar için de kurban adamıştır. Persler kurban kesmek istediklerinde kurbanı temiz bir yere götürür, başına genellikle mersin dalından bir taç koyar ve kurbanı hangi tanrı için kesiyorlarsa o tanrının adını anarlardı. Kurban kesen kişi, tanrısal yardımı sadece kendisi için istemek yerine bütün Persler için ve özellikle de kral için ister ve dualarını da bu minvalde yapardı. Kurbanı kestikten sonra etlerini parçalar, pişirtir, yere yumuşak otlar serer ve etleri bunun üzerine koyardı. Kurban sahibi bütün bunları yaparken yanında duran bir Mag (*Muğ*), tanrıların soy zincirini anlatan dua tarzında dinî bir söyleyişte bulunur. Perslerin inanışında Mag olmadan kurban kesmek yasaklanmıştır.[856]

Medlerin inanç dünyasında ölüm sonrası hayata inanmanın bir işareti olarak ilahlara kurban kesme geleneğinin varlığından söz edilmektedir.[857] Ahamenişler döneminde de muğlar öylesine önemli bir konumdaydılar ki, kurban törenleri muğlar olmaksızın icra edilmezdi.[858] Kurban kesme geleneğinin Eşkanilerde de bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır.[859]

Eski İran inanışında kurban kesme geleneğinin olmadığını savunanlara göre Zerdüşt, insanları yemeye ve kurbana ihtiyaç duymayan bir Tanrıya inanmaya çağırmıştır.[860] Zerdüşt'ün reformunun ana sembolü her türlü kanlı kurbanın reddi

---

[855] Ghirshman, s. 180; Yâhakkî, s. 648-649.

[856] Herodotos, s. 59; Ghirshman, s. 171-172; Beyânî, s. 215-216. Yezişne (*Avesta*'da *yesne*, Pehlevice *yezişne/yezişn/yeziş*) övgü ve ibadet anlamındadır. Ateşkedelerde yapılan özel bir kurban merasiminin adıdır. Eski dönemlerde sekiz mûbedin rehberliği ve gözetimi altında icra edilirken, bugün iki mûbedin rehberliğinde yapılır. *Yezişne* adı verilen bu ibadetin yapıldığı yere de *yezişngâh* adı verilir. Dûsthâh, *Avesta* II/1090-1091.

[857] Mîrbâkırî Ferd, s. 11-12.

[858] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 295; Mîrbâkırî Ferd, s. 17.

[859] Mîrbâkırî Ferd, s. 40.

[860] Mîrbâkırî Ferd, s. 19.

yönündedir.[861] *Gatalar*'da da hayvanların kurban edilmesi yasaklanmıştır.[862] *Yesnâ*'da ise (32:12, 14; 44:20; 48:10) Zerdüşt'ün sığırı kurban edenlere şiddetle karşı çıktığı aktarılmaktadır.[863]

Eski İran inanışında halk için değil de tanrı için kesilen bu kurbanların merasimleri, zamanla mecusî din adamlarının en büyük geçim kaynağı durumuna gelmiştir. Zamanla hayat şartları değişen halk, hayvancılık yaparken çok rahat kurban kesebiliyorken, çiftçilik döneminde eskisi kadar rahat kurban sunamaz duruma gelmişti. Tanrıyla irtibatı son derece zayıflayan ve din adamları için bir geçim kapısına dönen bu ibadet, kazanç biçiminin de değişmesiyle terk edilmiştir.[864] Öğüt metinlerinde kurban kesilmesi konusunda bir tavsiye yer almamaktadır.

4.3.1.8. Namaz Kılmak, Oruç Tutmamak

Namaz, (Avestâî dilde *nemah,* Pehlevice *namāč)* "saygı için başını eğmek, secde, hizmet ve kulluk, itaat, başını yere koymak, yüceltme, İslâm'ın beş şartından biri olan ve Müslümanların günde beş vakit gece ve gündüz dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet" anlamına gelmektedir. *Oruç* ise *(*Eskilerde *rōzā),* "fecirden güneşin batışına kadar Tanrı'ya ibadet amacıyla yeme, içme vb. şeylerden kendini alıkoymak, çok sevilen veya istenen şeylerden uzak durmak" biçiminde tanımlanmıştır.[865]

Namaz ibadeti Zerdüşt inanışında ruh ve bedeni arındırma anlamı taşımaktadır. Ahura Mazda'ya ibadet ve övgü ise kötü ve tasvip edilmeyen davranışlardan sakınıp, iyi ve beğenilen amellere bağlanmaktır.[866] Bîrûnî, Mecusîlerin namazının üç olduğunu ve bu namazların kılınma zamanının ise güneşin doğduğu vakit, öğle vakti ve güneşin battığı vakit olduğunu aktarmıştır. [867]

Bazı kaynaklarda ise her Zerdüştînin günde beş vakit namaz kılması gerektiğine yer verilmiştir. Bu namaz vakitleri ise şu şekilde sıralanmıştır: 1- *Havengâh* (Havangah:

---

[861] Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s.110.
[862] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 127-128.
[863] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 378.
[864] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 383, 385.
[865] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1689, IV/4810, http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 19.07.2012. Mezdâperestîlikte güneş doğmadan önce kılınan namaz "hûşbâm" olarak geçer. Dûsthâh, *Avesta* II/1086. Hûşbâm namazıyla ilgili geniş bilgi için bkz Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 500-501.
[866] Pûrrızâ, s. 96.
[867] Tümer, s. 191.

güneşin doğuşundan öğleye kadar). 2-*Repît Vîngâh* (Repith Wingah: öğle vaktinden üç saat sonrasına kadar). 3-*Uzîrîngâh* (Oziringah: öğle vaktinden üç saat geçtikten sonra akşamın başlamasına ve yıldızların doğmasına kadar). 4- *Îvîsrûtrîmgâh* (Aiwisruthrimgah: gecenin başından ortasına kadar). 5- *Ûşhîngâh* (Ushahingah: gecenin yarısından güneşin doğuşuna kadar). Namaz ibadetinin yerine getirilmesi için gerekli hususlar ise şu şekilde sıralanmıştır: 1- Bedenin tüm kirlerden ve necasetten arınmış olması. 2- Elbiselerin her türlü kir ve kandan arınmış olması. 3- Sodre ve kosti bağlanmış olması. 4- El ve yüzün yıkanmış olması (vudû). 5- Namaz kılınan yerin temiz olması (dört ya da en azından üç adımlık çevresinin temiz olması). 6- Namaz kılanan yerin kimseden gaspedilmemiş olması ve köprü ya da hırsızlıktan kazanılmış parayla satın alınmış olmaması. Bu inanışta namaz kılarken belli bir yönelme ciheti yoktur. Aydınlık, ışık, güneş ve ay gibi unsnurlara yönelinir.[868]

Namaz ibadetiyle ilgili olarak çocuklara hitaben kaleme alınan *Enderz-i Kûdekân*'da, *"Âyîn-i Eşhîngâh'ı*[869] *(namaz) vaktinde kılın"*[870] diye öğüt verilmiştir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ise, *"Gece kalkıp ibadet et ki, lâyık olasın"*[871] denilir.

Eski İran öğüt metinlerinde ibadetin nasıl ve günde kaç defa yapılması gerektiğine ilişkin, anlatımların en geniş olanı *Mînû-yi Hired*'dir. Bu eserde yer alan anlatım şöyledir: *"Bilge kişi Mînû-yi Hired'e sorar: Namaz kılmayı ve yaratıcıya övgüyü nasıl yerine getirmek gerekir? Mînû-yi Hired cevap verir: Her gün üç defa güneşe ve mihre*[872] *karşı, bu ikisi birlikte hareket ettikleri zaman durmak. Aynı şekilde sabahleyin, öğle vakti ve ikindi vakti namazı kılmak ve Ay, Behrâm Ateşi ya da Âzer Ateşine şükretmek."*[873]

---

[868] Pûrrızâ, s. 96.

[869] *Eşhîngâh*: Gece yarısı ile sabahın erken vakti arasındaki zaman dilimidir. Bir duanın (namaz) adıdır. Mezdâperestîlerin beş dua (namaz) vaktinden biridir. *Horde Avesta*'da yer almaktadır. Dûsthâh, *Avesta* II/920.

[870] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.

[871] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 99.

[872] *Mihr*: Yemin ya da ışık tanrısı/meleğidir. Güneşle yakın bir ilgi taşır ve onun önü sıra hareket eder. Bu yakınlık nedeniyle bazen güneş ve mihr anlam olarak birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Tefezzulî, *Mînû-yi Hıred*, s. 26. *Mitra*, doğru sözlü, zeki, bin kulaklı, on bin gözlü, bütün dünyayı kendi kulesinden gözleyebilen, güçlü, hiç uyku uyumayan, geniş çayırların tanrısı. "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 154. Geniş bilgi çin bkz: Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 520-522.

[873] *Mînû-yi Hıred*, 52. Bölüm, md. 1-6.

İlahî menşeli inanca bağlı toplumların tümünde varolan oruç ibadetiyle ilgili eski İran pendnâme ve enderznâmelerinde herhangi bir tavsiye yer almamaktadır. Bîrûnî'nin aktardığı bilgilere göre de Zerdüşt dininde oruç yoktur. Sasaniler döneminde de geçerli olan anlayışa göre oruç tutanların, bu günahın cezası için birkaç fakiri doyurması gerektiğine inanılırdı.[874]

Orucun Zerdüşt inanışında olmayışıyla ilgili ilginç bilgiler de aktarılmaktadır. Zerdüşt öğretisinde çalışıp üretmeye çok büyük önem verilmiş; oruç tutmak ise çalışmaya zarar verdiğinden ve üretimi düşürdüğünden dolayı günah kabul edilmiştir. Oruç tutunların kefaret olarak bu dine mensup bir grubu yedirip içirmesi gerektiğine dair Ebu Reyhân el-Bîrûnî'nin *el-Âsâru'l-bâkiye* eserinde de bilgiler yer almıştır. Oruç tutmanın, Zerdüşt inanışında çiftçilik ve hayvancılık gibi ibadet sayılan işlerin yapılmasında güç kaybı oluşturarak üretimi düşüreceği, oruç tutan kimselerin iyi varlıklara yardım edemeyeceği ve sağlıklı çocuk doğurmalarına da mani olacağı düşüncesiyle yasaklandığına inanılmaktadır.[875]

4.3.1.9. Puta Tapmamak

Kelime olarak *put*, "çeşitli biçimlerde ve maddelerden yapılan ve bazı ilkel toplumlarda doğaüstü güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesne, tapıncak, sanem, fetiş, kâfirlerin ilâhı ve tapındıkları, insanları puta tapmaya iten şeytan" gibi anlamlara gelmektedir. Put kelimesi bazı araştırmacılara göre Avestâî bir kelime olan ve bir şeytan ismi olarak da kabul edilen "*bûîtî"* kelimesinden gelmektedir. Darmesteter gibi bazı araştırmacılar ise put kelimesinin Buda ismine dayandığı düşüncesindedir. *Bûvîtî* şeklinde de geçen put kavramı, Pûrdâvud'a göre putperestlerin şeytanının adıdır. *Avesta*'da üç defa geçen *bûîtî*, insanları puta tapmaya sevk eden şeytanın adıdır. Bu

[874] Pûrrızâ, s. 370; Tümer, s. 215.

[875] Pîrniyâ, s. 445-446; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 185-186. Zerdüşt'ün anlayışına göre ruh ve beden ilişkisi kopmaz bir ilişkidir. Beden sağlığı, ruh sağlığının ön şartıdır. Zerdüşt'e göre oruç tutmanın anlamı yemekten sakınmak değil aksine günah işlemekten kaçınmaktır. Onun düşüncesine göre oruç tutarak bedenini zayıf düşüren bir kişi, ruhunu da zayıf düşürmüş olur. Ruh zayıf düştüğün de ise bütün vücut zayıf düşer. Fakat kişi günahlardan kaçındı mı sadece ruh değil, beden de sağlıklı olur. Pûrrızâ, s. 101.

kavram Sanskritçede *bûtâ* biçiminde geçmektedir. İnançların bozulmasındaki en önemli etkenlerin başında sayılır.[876]

Tek tanrı inancını getirmek için görevlendirildiği düşünülen Zerdüşt, Ahura Mazda dışındaki bütün tanrıları ve putları din dışı olarak ilan etmiştir. İranlı Zerdüştîlerin diğer eski toplumlardaki gibi bir puthaneleri olmamıştır. Zerdüşt bu yönüyle toplumda geçerli inanışı değiştirmiş olması bakımından büyük bir reform da gerçekleştirmiştir.[877]

Bazı araştırmacılar Zerdüşt'ün doğumundan önce Hintlilerin inanışında olduğu üzere İranlıların da çok tanrılı bir inanca sahip olduklarını ileri sürmüştür. *Gatalar*'da yer alan bilgelerden de anlaşıldığı kadarıyla Zerdüşt çok tanrılı bir inanç olan şirke karşı savaş açmış ve kendi tanrısını Ahura Mazda adıyla ilan etmiştir. Fakat Ahura Mazda isminin Hintlilerin "Asûrâ" ve "Vârûnâ" tanrılarını çağrıştırması Zerdüşt'ün tevhit düşüncesini savunduğu iddiasını zayıflatmıştır.[878]

Bazı araştırmacılar Zerdüşt öncesi dönemde de İranlıların tek tanrıya (Mazda) inandıklarını, Pîşdâdîler döneminde insanların bu varlığa ibadet ettiklerini ve bu inanışa işaret amacıyla Firdevsî'nin de *Şahnâme* eserinde Mazda inancı mensuplarına "Mezdîyesnâ" adı verdiğini düşünmektedir. Nitekim Alman araştırmacı Wilhelm Geiger (öl 1943), eski milletlerden İsrail kavmi ve Avesta çağındaki İranlılar dışında doğu coğrafyasında hiçbir milletin böylesine yüksek bir inanç derecesine çıkamadığını ve tek tanrılı bir inanca sahip olmadığını yazmıştır.[879]

Herodotos'un anlatımlarında, İranlıların inandıkları tanrıların putlarını yapmadıkları ve put yapma kültürüne sahip olan Yunanlılar gibi milletleri de delilikle itham ettiklerini aktarılmıştır.[880] *Dînkerd*'de dini tanımamaktan dolayı insanların şeytana ve puta tapmaya yönelecekleri, şeytana ve puta tapmaktan dolayı da dünyada yalanın yaygınlaşacağı ve ölüm ve kötülüğün sayısında da artış görüleceği

[876] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 471; Dûsthâh, *Avesta* II/950; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 25.07.2012.
[877] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 192; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 185
[878] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 268.
[879] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 16-17.
[880] Beyânî, s. 211; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 157.

anlatılmıştır.[881] Aynı eserde putperestlik şu öğütle yerilmiştir: "*İnancın ve Âteş-i Behrâm'ın tükenmemesi için putperestliğin yok edilmesi gerekir.*"[882]

Mînû-yi Hired'de ise puta tapmak inancın saf ve temizliğini bozan bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu eserde puta tapmaktan sakınılması için insanlara şu öğütler verilmektedir: "*Puta ve şeytana tapmaktan sakın. Eğer Keyhusrev, Butkede-yi (Sâhil) Deryâçe-i Çîçest'i*[883] *yıkmasaydı; bu üç bin yıl içerisinde her bin yılın başında ayrı ayrı olarak Hûşîder, Hûşîdermâh ve Soşyans*[884] *gelip de dünyanın işlerini tekrar düzene sokmasaydı ve ahdini bozanları ve putperest kimseleri cezalandırmasaydı; o zaman Ehrimen öyle kuvvetlenirdi ki varlığın kemâle ermesi mümkün olamazdı.*"[885]

4.3.1.10. Yardımlaşmak

Yardımlaşmak, "karşılıklı yardımda bulunmak, meded, dostluk, birliktelik" anlamlarına gelmektedir.[886] Yardımlaşma, birlikte yaşamanın en önemli hususiyetlerinden biridir. En eski zamanlardan bu yana, bir ulusa ya da dine ait sosyal, kültürel ve ekonomik değerler içerisinde yardımlaşma konusuna hep özel bir vurgu yapılmıştır.

---

[881] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 160.

[882] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 197.

[883] *Çîçest Gölü*/*Urûmiye Gölü*. Mitolojik bir göldür. Pehlevi edebiyatında (*Bundehişn*, s. 92 str. 2, *Zâdesperem*, 3. Bölüm md. 24) bu göl şöyle tasvir edilmektedir: Suyu sıcak ve tuzludur. Bu gölde hiçbir canlı yaşamaz. Bu kelime *Avesta*'da "aydınlık, şeffaf" anlamına gelmektedir. *Şahnâme*'de gölün adı *Hencest* biçiminde geçer. Âzergoşnesp Ateşkedesi bu gölün kıyısında bulunmaktadır. *Dinkerd* (s. 599, str. 2) ve *Bundehişn*'de (s. 125, str. 5) bu puthanenin yıkılışıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dûsthâh, *Avesta* II/970; Yâhakkî, s. 101. Çîçeşst hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 494; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 244; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 699-700. Buraya atfedilen kutsallık daha çok Zerdüşt'ün bu şehir civarında doğduğuna inanılmasına dayanır. Firdevsî, *Şahnâme*, s. 1053.

[884] *Hûşîder*: Zerdüşt'ün ilk mev'ududur. Pehlevice kaynaklarda "kötülüklerden sakınmayı yaygınlaştıran" bir karakter olarak bilinmektedir. *Hûşîdermâh*: Zerdüşt'ün ikinci mev'ududur.
Soşyant: Avesta'da yarar sağlayan anlamında *Sûşyânt* olarak geçer. Zerdüşt inancına göre kıyametin ilk anlarında dünyaya gelecektir. Zerdüşt'ün soyundandır. *Avesta*'da "kurtarıcı, yararlı, din önderi" anlamına gelir. Mazdeizm inancında her biri diğerinden bin yıl sonra gelen üç Soşyant vardır. Dûsthâh, *Avesta* II/929-930, 1011. Ayrıca bkz. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 157-158; *Mînû-yi Hired*, s. 88-95; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 400, 637.

[885] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 93-95. Mecusî inanışına göre dünya hayatı kıyamete kadar her biri üç bin yıla ayrılan dört evreden oluşmaktadır. Sürenin toplamı 12.000 senedir. Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 107.

[886] Hasan Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 1017; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihi: 19.07.2012.

Dînkerd'de insanlara yardım (*infak, hediye*) etmeyenlerin günahkâr olacakları söylenmiştir.[887] Yardımlaşma konusunda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da *"Malı depolamayınız ki size de muhtaçlık erişmesin, dindarlığı edinmek (biriktirmek) iyidir"*[888] [Çünkü ambara koyduğunuzda ne kendiniz yiyebilir ne de insanlara verebilirsiniz][889] denilmek suretiyle yardımlaşmaya verilen önem ifade edilmiştir.

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde yardımlaşma konusuyla ilgili bir başka hususa da dikkat çekilmiştir. İnsanın muhtaç duruma düştüğünde, bu ihtiyacını gidermek amacıyla birinden bir şey istemesinin güçlüğü ve bu isteğe mümkün olduğu kadar olumlu cevap verilmesinin önemini belirtmek amacıyla şu öğüt verilmiştir: Enûşîrvân'a, "*Bütün acılardan daha acı olan nedir?"* diye soruldu. O da soruya şöyle cevap verdi: "*Ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için birinden bir şey istediğinde olumlu cevap alamamaktır*."[890]

Ardâvîrâfnâme'de ise cehennemlik ruhlar arasında tasvir edilen ve vücudunun her yerinde yaralar bırakacak biçimde cezalandırılan kişinin dünyada hangi günahı sebebiyle bu cezaya çarptırıldığı sorulduğunda şu cevap verilir: "*Bu kötü ve günahkâr bir insanın ruhudur. Bu insan dünyadayken alabildiğine mal biriktirdi, ancak ne kendisi yedi ne de iyilere verdi. Hiç kimseye en ufak bir miktar dahi bağışlamadı. Bütün malını depolayıp sakladı."*[891]

İhtiyaç sahibi insanların yardım talep etmeleri durumunda, onların aşağılanmamasını, mümkün oldukça bu taleplere olumlu cevap verilmesini tavsiye eden ve dünya hayatının geçici olduğu vurgulayan *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'da da şöyle öğüt verilmiştir: *"Muhtaçları azarlamayınız. Dünyanın nasıل geçip gittiğine (azaldığına) bakınız."*[892]

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde "Zâl'ın Keyhüsrev'e Öğüt Vermesi" kısmında muhtaçlara yardım edilmesiyle ilgili şu öğütler yer almıştır: "*Fakirlere sadakalar*

---

[887] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 104.
[888] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 1-2.
[889] Bu ifade Şîrâzî'nin darb-ı mesel olan şu sözünü hatırlatmaktadır:
"نه خود خوری نه کس دهی، گنده کنی بسگ دهی" *Ne kendin yersin ne kimseye verirsin, kokutur ite verirsin*.
[890] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 58.
[891] *Ardâvîrâfnâme*, 31. Bölüm, md. 1-3.
[892] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 6.

verelim, hatta en değerli şeylerimizi feda edelim. Ta ki Tanrı senin ruhunu aydınlatsın ve aklının zırhı etsin."[893]

4.3.2. Öteki Âlemde Mutluluğa Eriştirecek Davranışlar

4.3.2.1. Alçak Gönüllü Olmak

Alçak gönüllü, "tevazulu, kendi değerini olduğundan aşağı gösteren, başkalarını küçük görmeyen, büyüklenmeyen (kimse), mütevazı, ucub ve kibirin karşıtı" gibi anlamlara gelmektedir.[894]

Kişiye hem kendi bireysel yaşantısında, hem de toplum içerisinde büyük bir değer kazandıran hasletlerin başında alçak gönüllü olması gelmektedir. Alçak gönüllü olmanın erdemi ve insana kazandıracaklarına ilişkin öğüt metinlerinde farklı hususlara dikkat çekilmiştir. Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, "*Alçakgönüllüğün meyvesi nedir?"* sorusuna, "*Alçakgönüllülüğün meyvesi dostluktur"*[895] cevabı verilmiştir.

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da da alçak gönüllü olmanın yararlarını ifade etmek amacıyla aynı hususa dikkat çekilmiş ve "*Alçak gönüllü ol ki, çok dost sahibi olasın"*[896] diye öğüt verilmiştir. *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da ise insanın değerini yükselten bir özellik olarak alçak gönüllülük övülmüş ve alçak gönüllü olmayıp kibirli davrananların düşman sahibi olacakları anlatılmıştır: "*Dört şeyle insanın değeri yücelir: Akıllı olmak, iyi tabiatlı olmak, iyi huylu olmak ve alçak gönüllü olmak.*[897] *İki kimsenin olması gerekenden fazla düşmanı olur: 1. Kendini layık olduğundan daha üstün gören şaşkın kişi. 2. Her şeyle çekişip duran kişi. 3. Kavgacı mizaçlı kişi."*[898]

Alçak gönüllülük ve tevazu sahibi olma konusunda Bozorgmihr'in öğütlerinde de bazı tavsiyeler yer almıştır. Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre Bozorgmihr'e yöneltilen, "*İnsanların nazarında hoş olmayan ayıp hangisidir?"*

---

[893] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 1010.
[894] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 2530; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.
[895] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 54.
[896] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 76.
[897] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 30.
[898] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 22. Metinde "iki kimsenin" denilmiş fakat üç tip insan sayılmıştır.

sorusuna cevap olarak, "*Kendi hünerini söylemek* (kendini övmek)" denilmiştir.[899] *Câvîdân-i Hired*'de ise Bozorgmihr'e, "*Dostu çok olan kimdir?"* diye sorulur ve bu soruya şu cevap verilir: "*Mütevazı olan, tatlı dille konuşan, çok kiymet bilen ve insanların sıkıntılarına yardımcı olanın dostu çok olur."*[900]

4.3.2.2. Ateş ve Suya Hürmet Göstermek

Hayatın en önemli kaynaklarından olan ateş, su, rüzgâr ve toprak birçok kültür ve inançta saygı duyulan ve hürmet gösterilen unsurlardan sayılmıştır. Eski İran inanışında da bu unsurlar mukaddes sayılmış ve kirletilmeleri uygun görülmemiştir. Kutsal kabul edilen unsurların başında ateş, sonra ise su gelmektedir.[901] Ateş hem ısınma, hem de pişirmeyi sağlaması bakımından insan hayatında çok önemlidir. Aynı şekilde su da gerek insanların, gerekse diğer canlıların hayat kaynağıdır. Dört temel unsurdan biri olan su hem söyleyiş, hem de mana olarak en eski İran kültüründen bu güne kadar birçok dilde ortak bir kavram olma özelliğini de taşımaktadır. Su (*âb*) Avestâî bir kelime olanak Pehlevice *āp*, Sanskritçede *apa*, eski Farsçada *āpī* biçiminde geçmektedir.[902]

En eski medeniyetlerde de su, hürmet gösterilen önemli bir varlık olmuştur. Su, "Zerdüşt inanışında ateşten sonra en çok kutsanan ikinci ögedir." *Avesta*'da birçok yerde suyun kutsallığına vurgu yapılmıştır. *Avesta*'nın önemli kısımlarından olan *Âbân Yeşt* ile *Tîr Yeşt*'te de su ve su tanrısı Anahita'dan övgüyle söz edilmiştir. Suyun kutsallığıyla ilgili sadece İran mitolojisinde değil, birçok farklı kültürde geniş anlatımlara yer verilmiştir. Mısır, Hint, Asur, Babil ve Yunan mitolojilerinde de yaratılış ve doğuşun sudan olduğuna inanılmaktadır. İranlıların V. ve VI. yüzyıllara kadar devam eden geleneklerinde, suya duyulan saygının bir ifadesi olarak, bazı törenlerde su için kurban kesildiği aktarılmaktadır. Su, bazı ayinlerde bulundurulması gerekli ögelerden biri kabul edilmiştir. Suyun taşıdığı gizli değere bugün de

---

[899] Kiyâyî Nejâd, s. 227.
[900] Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired*, s. 66.
[901] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 51; Beyânî, s. 83;
[902] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 2; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 401; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 25.07.2012.

inanılmaktadır. Günümüzde İran'da nikâh masasına bir kâse su doldurularak konulması ve törenden sonra bu suyun gelinin başına dökülmesi bunun örneklerinden biridir.[903]

Herodotos'un aktardığına göre Persler akarsuya bevletmeyi, tükürmeyi ve bu suda ellerini yıkamayı hem kendileri hiçbir zaman yapmaz, hem de başkalarının yapmasına katlanamazlardı. Bu davranışlarının sebebi, akarsuya duydukları aşırı saygıdır.[904]

Mecusî inanışında ateş de tıpkı su gibi temiz ve kutsal kabul edilmiştir. Eski dönemlerde kirli bir şeyin yıkanması için Mecusîlerin önce sığır sidiğiyle yıkayıp sonra toprak veya kumla sildikleri ancak bundan sonra su ile temizledikleri kaynaklarda aktarılmaktadır. Kan, nefes, tükürük ve benzeri vücuttan çıkan şeyler de kirli unsurlar kabul edilmiş ve âdet gören kadınlar eski İran'da bu sebeple toplumdan tecrit edilmiştir.[905]

Ateş (Pehlevice *ātarš, Avesta*'da *ātar,* Sanskritçede *agni*) eskiler tarafından dört önemli unsurdan biri olarak kabul edilmiştir. Ateş diğer unsurlar içerisinde en önemli konumdaydı. Aryân dinlerinde ve Afrikanın putperest kabileleri arasında ateşe özel bir değer verilmiştir. Bulunuşu insanlık için çok önemli bir gelişme kabul edilen ateş, aynı zamanda Mecusîlerde de değerli bir külttür. *Avesta*'da (*Yesnâ* 17/11) ateş, Ahura Mazda'nın oğlu olarak yer alır. Yaygın olan inancın aksine Mecusîlikte ateş tapınılan bir obje ya da tanrı değil, tanrısal saflığın, temizliğin ve iyiliğin sembolü görülmüştür. Bu yönüyle Mecusîlikte ateşe çöp ve benzeri şeylerin atılması, ateşin kirletilmesi yasaklanmıştır. Tapınaklarda sürekli yakılı tutulan ateşin sönmesi ise büyük bela ve afet habercisi olarak değerlendirilmiştir. Bazı ilkel inanışlarda ateşin, yaratıklar ile tanrılar arasında ulaklık işlevi gördüğüne de inanılmıştır. Farklı medeniyetlerde ateş tanrısı için özel adlandırmalar da yapılmıştır. Hintlilerde ateş tanrısı için Āgni, eski Yunan'da Hastiā, eski Rumlarda Vestā, eski Çinlilerde Tasaovang ve Meksika kavimlerinde Āztek biçiminde geçmektedir.[906]

---

[903] Yâhakkî, s. 3-6; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 25-27. Su ve yaratılış ilişkisi konusunda, Hint mitolojisinde Râmâyânâ destanında önceleri her yerin suyla kaplı olduğu da anlatılmıştır. Gerdîzî, *Zeynu'l-ahbâr*'da eski Hint inanışlarından birinde suya tapıldığını aktarmıştır. İslâmî anlatımlarda da Yüce Allah'ın bütün canlıları sudan yarattığı (Nur:45, Enbiya:30) yer almaktadır. *Kur'an-ı Mecid*'de de altmış üç defa yer almıştır. Yâhakkî, s. 4-5.

[904] Herodotos, s. 61.

[905] Gündüz, "Mecusilik", s. 521.

[906] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 28; Yâhakkî, s. 16-17; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 41; Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 322; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi*

Ateş, diğer dört unsur içerisinde daha temiz ve daha faydalı kabul edilmiştir. Bu yönüyle ateşe, çok eski zamanlardan beri Aryâî dinlerden Brahmanizm ve Zerdüştîlik ile Sami dinlerinden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi birçok inançta da özel bir önem verilmiştir. Afrikalı putperestlerde de ateş saygı duyulan bir unsur olmuştur. Mezdiyesnâ inanışında olduğu üzere bugünkü Zerdüştîlerde de ateşe kutsallık atfedilmektedir.[907] Aryâî İranlılar ateşe tanrısal bir muhabbet duymuş, hatta eski İranlılar "Âter" adında, ateşi korumakla görevli bir meleğin bulunduğuna inanmıştır. Ayrıca Zerdüşt geleneğinde çok kullanılan Âzer adı da etimolojik olarak ateş kelimesine dayanmaktadır.[908]

Ateşin saygı ve hürmet duyulan bir unsur olmasındaki etkenler arasında, insanların günlük yaşayışını kolaylaştırmasının yanı sıra, "tapınaklardaki ibadetlerde yakıldığında aleviyle duaları yücelere ilettiğine" inanılması da bulunmaktadır. Hintlilerin en önemli metni *Rig Veda*'nın ateş ilahisiyle başlaması, Ahura Mazda'nın, Zerdüşt ile konuşurken beş şeyi diğer bütün varlıklardan daha güzel, daha üstün yarattığını ve bunlardan birisinin de ateş olduğunu söylemesi bu önemin göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca eski İran inanışının önemli metinlerinden olan *Mînû-yi Hired*'de bilge kişinin çok önem vermesi gereken varlığın ateş olduğu ifade edilir. *Bundehişn*'de geçtiği üzere Tanrının yarattığı yedinci şey ateştir ve ateşin kaynağı da sonsuz aydınlık sahibi Ahura Mazda'dır. Ateş, İslâm sonrası İran düşünüşünün en

---

Pehlevî, s. 404-407; Gündüz, "Mecusilik", s. 518, 526. İran kültüründe ateşin bulunuşu Hûşeng'e nispet edilmiştir. *Şahnâme*'de yer alan bir anlatıma göre, Hûşeng birgün ava gider ve bu avlanma sırasında bir yılanla karşılaşır. Daha önce tanımadığı bu canlıyı öldürmek için eline bir taş alır ve yılanı öldürmek ister. Yılanı öldüremese de attığı taştan çıkan kıvılcımla ateşi keşfeder. *Târîh-i Belâmî*'de yer alan bir anlatımda ise Kabil'e yaşlılığında, Şam dağlarında İblis'in şöyle dediği anlatılır: "Ateş Habil'in kurbanını kabul ettiği için o ateşe taptı, sen de ateşe tap ki senden hoşnut olsun". Bunun üzerine Kabil ateşe tapmış ve oğullarına da ateşe tapmalarını öğütlemiştir. Bu rivayete dayanılarak ateşe tapan ve ilk kez ateşkede bina eden kişinin Kabil olduğu kabul edilmiştir. Aynı rivayet *Tefsîr-i Taberî*'de de yer almıştır. Yine İblis'in secde emrine itaat etmeyişinde de ateşe atfedilen bir değer vardır. Yâhakkî, s. 16-20. Ateş kültü hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî,* s. 404-411; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 91-100.

[907] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 273.

[908] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ,* s. 60. "Kadim İraniler, Zerdüşt'ten evvel de ateşe perestiş ediyorlardı. Fakat ateş-i mukaddesin hıfzına mahsus mabetleri yoktu. Gabur (ateşperest) dağlar üzerine çıkarak oralarda ateş yakar ve icra-yı ayin ederlerdi." Şemseddin, "Kadim İran'da Din", s. 253.

önemli eserlerinden biri olan Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde ise, "tanrısal aydınlık" biçiminde görülmüştür.[909]

Eski İran inanışında ateşe gösterilen aşırı saygının bir ifadesi olarak 62. Yesnâ'da "âteş niyâyîş" adlı bir namazdan da söz edilmiştir. İşrâkî felsefede önemli bir metafor olan nûr (*nûru'l-envâr*) ile ateş arasında da ilişki kurulmuştur. Bunun yanı sıra *Tevrat*'ta da Tûr dağında "Allahın nuru" bir ateş suretinde Musa Peygamberin karşısına çıkmıştır. *Kur'an-ı Kerim*'de (Enbiya: 69) ise ateşin İbrahim Peygamber için yakıcı olmak yerine bir gülistana dönüştüğünden söz edilir.[910] Önemli öğüt metinlerinden olan *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da saygı gösterilmesi gereken bazı varlıklara ilişkin şu tavsiyeler yer almaktadır: "*Suya, ateşe, sığıra, koyuna, köpeğe eziyet vermeyiniz ki, size ne cennetin, ne de dünyanın yolu kapanmasın."*[911]

Ardâvîrâfnâme'de ise, ruhu cehennemde yırtıcı kuşlar tarafından parçalanan bir kadının ne günah işlediğine ilişkin şu sözler yer almaktadır: *"Dünya hayatında saçlarını ve uzun zulüflerini ateşin üzerine durarak tarayan, saç artıklarını, saçındaki bitleri ve sirkeleri ateşin üzerine atan, ateşi kendi teninden değersiz gören ve temizlenmeden ateşe yaklaşan günahkâr bir kadının ruhudur."*[912]

Şeriati'ye göre suyun, ineğin, öküzün, suyolunun, ağaç ve yeşilliğin eski İran'da kutsallaştırılması ve bu unsurlara hürmet gösterilmesi Zerdüşt inancının (hayvancılık dönemi dini inancı olan Mitraizmin aksine) ziraî karaktere sahip oluşuyla açıklanabilir.[913]

4.3.2.3. Belirli Günlerde Belirli İşleri Yapmak

İranlıların Kamboçye döneminde (MÖ 522-529) Mısır kültürüyle tanışması ve sonraları Büyük Dâryûş'un (MÖ 485-521) ıstılahları, İranlıların güneş takvimine yakın olan Mısır takvimine ilgi duymalarına neden olmuştur. İran takviminin oluşturulmasında Mısır kültürünün yanı sıra Babil ve Asur medeniyetlerinin etkisi de

---

[909] Muhammed Muîn, "Âîn-i Âryâîyân Pîş Ez Zuhûr-i Zertoşt", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 147-148; Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 169-173.

[910] Yâhakkî, s. 19-20.

[911] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 64. Eski Türklerde de (Türük dönemi) suya, ateşe saygılı davranmak, onları kirletmemek ve doğadan verebileceğinden çok istememek gibi hususlar çok önemli inanışlar arasında yer almaktaydı. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 150.

[912] *Ardâvîrâfnâme*, 34. Bölüm, md. 1-3. Benzer anlatımlar 37, 38 ve 41. Bölümlerde de yer almaktadır.

[913] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 393.

inkâr edilemez. İran kültüründe her aya (*Dey*/Yaratıcı: İran takviminin 10. ayı; *Âzer*/Ateş, bir tanrı adı: İran takviminin 9. ayı; *Âb*/Su, su tanrısı: İran takviminin 8. ayı) bir kutsalın adının verilmesi geleneğinin izlerini burada aramak gerekir.[914]

İnsan hayatında gerek dünya, gerekse ahiret hayatıyla ilgili işler açısından, hangi günlerde hangi işlerin yapılacağı konusunda da öğüt metinlerinde tavsiyeler yer almaktadır. Buna ilişkin olarak *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da oldukça geniş bir anlatım yer almaktadır:

"Hurmuzdrûz gününde şarap iç mutlu ol!

Behmenrûz gününde yeni elbise giyin!

Şehriverrûz gününde mutlu ol!

İspendârmezrûz gününde ekim yap!

Hordâdrûz[915] *gününde suyolu aç!*

Deybâzerrûz gününde yıkan, tıraş ol ve tırnaklarını kes!

Âzerrûz gününde yolculuğa çık ve bugünde çok günaha girmeyesin diye ekmek pişirme!

Âbânrûz gününde su perhizi yap ve suyu incitme!

Hûrrûz gününde çocuğu okula gönder ki okuryazar ve bilge olsun!

Mâhrûz gününde şarap iç ve dostlarınla hasbihal et!

Tîrrûz gününde çocuğununu okçuluk[916] *ve satranç öğrenmeye gönder!*

Ferverdînrûz günü yemin etme!

---

[914] Muîn, "Rûzşomârî Der Îrân-i Bâstân", s. 182-183. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Muîn, "Rûzşomârî Der Îrân-i Bâstân", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s.182-262; İbrâhîm Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1386 hş., s. 52-84; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 211-230.

[915] Hordâdrûz: Büyük Nevrûz. Zerdüşt'ün doğduğu, peygamberliğe seçildiği, Goştasb tarafından davetinin kabul edildiği ve yeniden dirilişin gerçekleşeceği gündür. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 254.

[916] Okçuluk, eski İran kültüründe son derece önem verilen hususlardandır. Bir bakıma günümüze kalan ilk tarih kitabı olarak da değerlendirilen Aiskhylos'un (doğ. İ.Ö. 525) *Persler* adlı tiyatro eserinde, Pers ordusu tasvir edilirken "usta okçular, süvariler, gören korkar o yavuz savaşçılar, pek yürekli" ifadeleri kullanılmıştır. Aiskhylos, *Persler*, (Çev.: Güngör Dilmen Kalyoncu), MEB Yay., İstanbul 1968, s. 4. Pers ordusunun en seçkin sınıfı, okçu sınıfıdır. Bu okçuların dize getiremeyeceği düşman sınıfı yoktur. Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 162.

Behrâmrûz gününde ailenin temelini at ki tez sonuç alasın!

Râmrûz gününde kız iste, hâkimlerin huzuruna çık ki işin güzel sonuçlansın!

Bâdrûz gününde dua ve niyazda bulun ve yeni bir işe başlama!

Oştâdrûz gününde at, inek ve binitini çiftleştir ki istediğin gibi sonuç alasın!

Âsumânrûz gününde yola çıkmaktan uzak dur ki güzel varasın!

Zâmyâdrûz günü ilaç içmekten sakın!

Enîrânrûz gününde saçını, sakalını ve tırnaklarını kes! Bu günde hanımınla birleş ki çocuğunun adı sanı olsun!"[917]

Belirli günlerle belirli işleri yapmanın insana uğur getireceğine ait eski İran inanışı, Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde de yer almaktadır. Firdevsî'nin eserinde "Rüstem'in Hüsrev'in Yanına Gitmesi" başlığı altında, Rüstem'in padişaha yaptığı şu dua aktarılmıştır: "*Padişahlığın tahtı sensiz kalmasın! Hurmuzd, tıpkı Behmen gibi senin tahtını ve külahını korusun! Ordîbehişt, Hecîr, Behrâm ve Tîr her zaman senin koruyucun olsun! Şehrîver'in yardımıyla düşmanlarına hep üstün gelerek ad kazanasın! Sipend senin koruyucun olsun! Akıl, ruhunun yerini alsın ve seni hep idare etsin! Dey ve Ferverdîn hep seni kutsasın! Bütün kötülüklerin kapısı sana kapalı kalsın. Âzer sayesinde gecelerin gündüz gibi aydınlansın! Yüreğin dert nedir bilmesin ve dünyanın yüzü senin tacının ışıklarıyla parlasın! Âbân senin işlerini yoluna koysun ve şu dönen*

---

[917] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 119-148. Öğüt metninde yer alan bu belirli günlere farklı özellikler de atfedilmiştir. İran mitolojisinde bu günlere ilişkin şu bilgiler de aktarılmıştır: *Âsumânrûz* gününde dünyaya gelenler güzel ve dinç bir yapıya sahip olurlar. Bugün de ev inşa etmek, ziraatle uğraşmak, alışveriş yapmak ve evlenmek uğurlu sayılmıştır. *Âzerrûz* günü, kolaylıklar sağlayan bir gündür. Bugünde yolculuğa çıkan kişi, yolculuğundan kazançlı olarak döner. *Bâdrûz* günü, yeni elbise giyme ve yeni ata binmenin uğurlu sayıldığı bir gündür. *Behmenrûz* günü yeni elbise giymek ve evlenmek uğurlu sayılmıştır. Havva annemizin bugün yaratıldığına inanılır. *Behrâmrûz* gününde yapı yapma, ağaç dikme ve evlenme gibi işler için uğurlu sayılmıştır. *Deybâzerrûz* gününde alış verişe çıkmak uğurlu, seyahate çıkmak uğursuz kabul edilmiştir. *Enîrânrûz* gününde seyahat etmek, alışveriş yapmak, ziraat ve evlilik için uğurlu sayılmıştır. *Ferverdînrûz* Tanrıya yalvarış ve yakarış, seyahate çıkma ve evlenme için uğurlu sayılmıştır. *Hûrrûz* günü seyahate çıkanların ganimet bulacağı, yeni doğanların kutlu ve iyi huylu olacağı söylenir. *Hordâdrûz* gününde evlenmek, seyahata çıkmak, çalışıp kazanmak, ticaretle uğraşmak uğurlu sayılmıştır. *İspendârmezrûz (Spendârmûzrûz)* Kabil'in dünyaya geldiği gün olarak düşünülür. Bu günde hayvanlara iyi davranmak gerektiğine inanılır. *Mâhrûz* isteklerin cevapsız bırakılmayacağına inanılan bir gündür. *Oştâdrûz* günü Yakub Peygamberin doğum günüdür. Bu günde yolculuğa çıkmak kan aldırmak uğurlu sayılmıştır. *Râmrûz* günü kız istemek, eğlenmek, dinlenmek ve kan aldırmak uğurlu sayılmıştır. *Şehriverrûz* Habil ve ünlü Sasani hükümdarı Dârâ'nın dünyaya geldiği gündür. Mutluluk ve uğur getirdiğine inanılan bir gündür. *Zâmyâdrûz* günü seyahate çıkmak, tohum ekip özellikle meyveli ağaçlar dikmek yararlı sayılmıştır. Bu gün doğanları rızıklı ve insanlar arasında sevilen kişiler olurlar. Geniş bilgi için bkz. Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, ilgili maddeler.

felek sana kul olsun! Mordâd senin hayvanlarını korusun! Neşen ve talihin zarardan hep uzak kalsın! Soyun sopun bahtiyar ve Hordâd'ın yardımıyla yerin yurdun da bayındır olsun!"[918]

4.3.2.4. Bildiğiyle Amel Etmek

Tüm inançlarda, o inanca ait emir ve buyruklara uyulması esas kabul edilmiştir. İnanç ilkelerinin ortaya konmasındaki maksat, mensuplarınca bu hususların yerine getirilmesidir. Kelime anlamı olarak "davranmak, iş yapmak, sonuçlandırmak, edim, fiil, din, bir kimsenin dinin buyruklarını yerine getirmek için yaptıkları" gibi anlamlara gelen *amel etmek (*Pehlevice *kartār)*, İslâm öncesi İran inanışında da üzerinde durulan hususlardandır.[919]

Bildiğiyle amel etme anlayışı şeklinde adlandırabileceğimiz bu özellik, İslâm öncesi İran inanışında tavsiye edilen konular arasında yer almaktadır. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda, "*Kötü yöntem doğru sözü söyleyip, kendisi yapmamaktır*" şeklinde ifade edilmiştir.[920] Yine bu konuda *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da yer alan bir öğütte de, "*Biliniz ve yapınız! Çok bilip az yapmaktan daha büyük bir günah yoktur*"[921] denilir. *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da ise amelin önemi ve kalıcılığını vurgulamak amacıyla "*İnsanı terk etmeyen şey kendi amelidir"*[922] ibaresi yer almıştır.

Bu anlamda İranlıların dünyasında söz ve amel ilişkisini ortaya koyması bakımından "دو صد گفته چون نیم کردار نیست / *İki yüz söz, yarım iş etmez"*[923] atasözü son derece önemlidir. Nitekim *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda amelin söze göre ne kadar önemli olduğu şu veciz ifadeyle ortaya konmuştur: "*Bin adam, sözle bir adamı değiştiremez. Fakat bir adam, bir amelle bin adamı değiştirebilir.*"[924]

---

[918] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 803.
[919] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 2938; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 26.07.2012.
[920] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 161.
[921] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 67.
[922] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 7.
[923] Hakâk, "Edeb, Ehlâk, Enderz: Teemmûlâtî Der Bâre-yi Se Mefhûm Der Ferheng-i Îrân", s. 641.
[924] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 275.

4.3.2.5. İyilik Etmek İyilik Bulmak

İyilik etmek, "yararlı işler yapmak, yardımcı olmak, iyi ve beğenilmiş davranışlar ortaya koymak" gibi anlamlara gelmektedir.[925] *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda insanlar için iyi olan iki şey, "kendisi iyi olmak ve başkalarına iyilik etmek" şeklinde ifade edilmiştir.[926]

İnsanlar arası münasebette de son derece önemli olan başkalarına iyilik etmek konusunda *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da çeşitli öğütler yer almaktadır. Bu öğüt metninde iyi olsun, kötü olsun yapılan davranışların karşılıksız kalmayacağı şu sözlerle ifade edilmiştir: "*Her kim kötülük ederse, kendisi ya da çocukları bunun karşılığını görür."*[927] Aynı eserde iyi olmanın insanlara ne gibi şeyler sağlayacağına ilişkin olarak şu tespitte bulunulmuştur: *"İyi insan rahata erer, kötü insan çok ağır yük altına girer."*[928]

Hem insanların gönlünü kazanmak, hem de öteki âlemde karşılığını almak amacıyla iyilik yapılması eski İran inanışında son derece önemli kabul edilmiştir. Bu amaçla da *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, *"İyilik yap, zira iyilik iyidir. Kötüler bile iyiliği beğenirler. İyi bildiğiniz şeyi yapınız, iyi olmadığını bildiğiniz şeyi ise yapmayınız. İyi kabul etmediğiniz şeyi başkasına yapmayınız"*[929] tavsiyesiyle, iyilik yaparken esas alınması gereken ilkeler ortaya konmuştur. Aynı eserde kötülere karşı nasıl davranılması gerektiği konusunda ise, *"Kötülere kötülük etmeyiniz, zira onların kötülüğü yine kendi davranışlarının sonucunda onlara döner"*[930] ifadesiyle anlatılmıştır.

4.3.2.6. İyilerle Oturup Kalkmak

Birçok öğüt metninde iyilerle oturup kalkmak tavsiye edilmiş, kötülerle hemhal olmak ise kaçınılması gereken davranışlar arasında sayılmıştır. İyilere yardım eden ile farkında olmadan kötülere bir şey verenlerin nasıl bir karşılık göreceği ve ne yapması gerektiğine ilişkin *Rivâyât-i Pehlevî*'de şu sözlere yer verilmiştir: "*Bir kişi iyi bir kişiye bir şey verirse cennete gider. Kötü olduklarını bilmeden, kötülere bir şey veren kimsenin ise bunu öğrendiğinde, verdiği şeyi geri alması gerekir… İyi bir kişiye bir şey*

---

[925] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 26.07.2012.
[926] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 102.
[927] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 31.
[928] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 110.
[929] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 37-39.
[930] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 34.

verdiğinde, onun bu durum karşısındaki duygu ve sözleri Tanrı Ormozd'a erişir ve iyilik yapana sevap verilir."[931]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda, "*Yezdân'dan korkunuz ve hiçbir işinizi iyilere danışmadan yapmayınız! En iyi şey, iyilere sormaktır. Zira danışmak, îzedler'in (meleklerin) ibadetidir. İyilerden neyin sevap, neyin doğru ve neyin vazife olduğunu sormak gerekir"* [932] denilmiştir. Yine aynı eserde, bu âlemde iyilerle oturup kalkan kişinin öte âlemde îzedlerle, kötü kimselerle hemhâl olanların ise öte âlemde dîvlerle birlikte olacağına dikkat çekilmiştir.[933]

Mînû-yi Hired'de, "*İnsan hangi iyilik ve kötülükle tanınır?"* sorusuna şöyle cevap verilmiştir: "*İyilerle oturup kalkan ve iyilerle iş tutan kişi, iyi adlı ve güzel olarak tanınır. Kötülerle düşüp kalkan ve kötülerle iş tutan kişi de kötü adlı olarak tanınır. Çünkü denilmiştir ki, iyilerle oturup kalkan iyilik, kötülerle düşüp kalkan ise kötülük öğrenir. Tıpkı kötü kokuyla karşılaşan rüzgârın kötü, güzel kokuyla karşılaşan rüzgârın ise güzel koku taşıması gibi."*[934]

4.3.2.7. Kanaatkâr Olmak

Dünya hayatında mutlu ve kendiyle barışık olmanın gereklerinden biri de kanaatkâr olmaktır. İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde en dikkat çekici konulardan biri de kanaatkârlıktır. *Kanaatkârlık* (Pehlevice *xorsand*), "kanaat eden, kadere rıza gösteren, mutlu, elindekinden hoşnut olma, kanıklık, yeter bulma, yetinme, fazlasını istememe, doyum, inanma" gibi anlamlara gelmektedir.[935] Ormuzd tarafından yaratılan ve Ehrimen'in zarar veremediği insanlara örnek olarak "kanaatkâr insan tipi" gösterilmiştir.[936]

Kanaatkâr insanların hem dünya, hem de ahiret hayatında ulaşacakları en büyük mutluluk huzurdur. Nitekim Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde,

---

[931] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 84.
[932] Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", s. 130.
[933] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 105.
[934] *Mînû-yi Hıred*, 59. Bölüm, md. 1-11.
[935] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1411; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 25.07.2012.
[936] *Mînû-yi Hıred*, 32. Bölüm, md. 1-4.

"*Kanaatkârlığın meyvesi nedir?"* sorusuna, "*Kanaatkârlığın meyvesi huzurdur"*[937] cevabı verilmiştir.

Kanaatkârlık konusunda *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'da, *"Payınıza düşene razı olunuz ve başkalarının kısmetine göz dikmeyiniz!"*[938] şeklinde öğüt verilmiştir. *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de, "*Hangi sevap iyidir?"* sorusuna, "*Mal mülk isteğinde kanaatkârlıktır"*[939] diye cevap verilmiştir.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise kanaatkârlığın faydalarını anlatmak amacıyla, "*Kolaylar içinde en kolay olanı kanaatkâr olmaktır"*[940] ifadesi yer almaktadır. *Mînû-yi Hired*'de de aynı konuda şöyle öğüt verilmiştir: *"Nam ve şan için günah işleme! Çünkü iyilik ve güzellik, servet, güç, sanat ve mutluluk insanların davranışlarıyla kazanılmaz. Feleğin takdiri ve Tanrının dilemesi ile gerçekleşir."*[941]

Mînû-yi Hired'de, insanların dikkat etmeleri gereken şeylere gereken önemi vermeyişlerinin sebebinin, kanaatkârlık yerine hırsa kapılmak olduğu şöyle ifade edilmiştir: "*Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: İnsanlar neden zihinlerinde daha çok düşünmeleri gereken bu dört şeyi az düşünürler? Bunlar dünyanın geçiciliği, bedenin ölümü, ruhun hesabı ve cehennem korkusudur. Minû-yi Hired cevap verdi: Âz (hırs)*[942] *şeytanının kanaatsizlik nedeniyle aldatmasındandır."*[943]

Ardâvîrâfnâme'de de yanlış kanaatkârlık anlayışı eleştirilmiştir. İnsanların emirleri altında bulunan ve bakmakla yükümlü oldukları kimselerin yanı sıra, kendi nefislerini de sahip olunan imkânlardan mahrum bırakmaları, yanlış davranışlar arasında sayılmıştır. Bu tip insanların dünya hayatında sahip oldukları malları ve imkânları kullanmakta cimri davrandıkları, bedenlerine ve maiyetlerindeki insanlara büyük haksızlık ettikleri ve öldükten sonra da bu mallarının başkalarına kaldığı anlatılmıştır.[944]

---

[937] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 54.
[938] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 5.
[939] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 71-72.
[940] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 12.
[941] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 27-28.
[942] *Âz*: Hırs devidir. *Avesta*'nın farklı yerlerinde geçen bu varlık, Âzer'in düşmanlarından biridir. *Bundehişn*'e göre *Âz*, "her şeyi yutan, bir şey bulamadığında da kendisini yiyen bir canavardır". Bu husus "Hırsa Kapılmamak" başlığı altında detaylı olarak işlenmiştir. Geniş bilgi için bkz.: Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 419; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 117-119.
[943] *Mînû-yi Hired*, 17. Bölüm, md. 1-4.
[944] *Ardâvîrâfnâme,* 89. Bölüm, md. 1-7.

*Aristo'nun İskender'e Öğüdü'*nde de kanaatkârlık konusunda önemli tavsiyeler yer almıştır: "*Eğer zenginlik istiyorsan, bunu kanaatkârlık ile yap. Zira kanaat etmeyen kimse, malı çok olsa da faydasını göremez. Nitekim Homer şöyle demiştir: Kanaatkârlığı terk eden kimse zengin olamaz, kanaatkâr olmayan kimse de fayda elde edemez. Dünyanın işi, bir köşesi bozulmadan öbür köşesi düzelmeyen şeye benzer."*[945]

4.3.2.8. Kadere İnanmak, Ümitvâr Olmak ve Üzüntüye Kapılmamak

Kader, "ezel gününde takdir edilmiş şey, kaza, alın yazısı, yazgı"; *ümit (*Pehlevice *omet*, Pâzend *omedh*) "arzu, rica, emel, ummaktan doğan duygu, bu duyguyu veren kimse veya şey, olması beklenilen veya olacağı düşünülen şey"; *üzüntü (*Pehlevice *h/andoh)* "gönül üzüntüsü ve gönül tutulması, gam, hüzün, olması istenilmeyen olaylardan doğan ruh tedirginliği, teessür" anlamlarına gelmektedir.[946]

Kader meselesi öteden beri tüm inançlarda çözülmesi en zor konuların başında yer almıştır. Teymûr-i Kâdirî de eski İran düşüncesinde kadere yaklaşımı ortaya koymak için, *Ardâvîrâfnâme, Dînkerd'in Altıncı Kitabı* ve *Mînû-yi Hired*'de birçoğunu aşağıda verdiğimiz örnek cümleleri aktarmıştır.[947] Kadere ilişkin *Enderz-i Pîşîniyân'*da geniş bir anlatım yer almaktadır. Aşağıda yer alan metin bir bakıma eski İran inanışında kader mefhumuna yaklaşımla ilgili olarak da önemli bilgiler vermektedir.

"Dünyanın işleri yirmi beş şey üzerine bina edilmiştir. Şu beş şey kadere (brēh) bağlıdır: Hayat, eş ve çocuk, padişahlık ve mal. Şu beş şey töre ve âdete[948] *bağlıdır: Din adamlığı, askerlik, çiftçilik, sevap ve günah. Şu beş şey huya bağlıdır: Kadınların faydalısı, iş yapma, yeme, yürüme ve uyuma. Şu beş şey cevhere/öz bağlıdır: Sevgi ve vicdan, cömertlik, doğruluk ve alçakgönüllülük. Şu beş şey ise verasete bağlıdır:* Beden,

[945] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 304.
[946] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 26.07.2012.
[947] Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", s. 127-128.
[948] Sasanilerde toplum dört tabakaya ayrılmıştı. Bir sınıfa mensup bir kimsenin başka bir sınıfa geçmesi imkânsız derece zordu. Geniş bilgi için "Sasanilerde Toplumsal Sınıflar" konusuna bakılabilir.

akıl, hafıza/idrak ve güç."[949] Aynı anlatım Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde ve *Nasîhatu'l-mülûk*'da da yer almıştır.[950]

Hemen hemen tüm öğüt metinlerinde yüce varlık Yezdân'a inanılması gerektiği anlatılmıştır. *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, "*Size (katlanılması) en zor şey isabet ederse Yezdân'a ve dine karşı ümitsizliğe kapılmayın! Size güzel bir şey eriştiğinde ne çok mutlu, ne de kötü bir şey eriştiğinde çok üzüntülü olun!"*[951] diye tavsiyede bulunulmuştur. Aynı konuda *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de ise, "*İnanılmaya daha layık olan nedir?"* sorusuna, "*Yezdân'ın yasasıdır"*[952] cevabı verilmiştir.

İnsanın ruhsal olarak en çok etkilendiği hususlar arasında, geçmişte kalanlara takılıp kalmak, yaptıkları için pişmanlık duymak, yapamadığı şeyler için üzülmek ve gelecekten yana kaygılanmak gelir. Bu konularda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, *"Giden şeyleri unut, gelmemiş şeyler için kaygıya düşme!*[953] *Şimdi ve her zaman Yezdân'a karşı ümitvâr ol! Onu dost edin! Çünkü sana daha faydalı olur"*[954] şeklinde tavsiyeler yer almaktadır. Aynı konuda *Mînû-yi Hired*'de ise, "*Üzülme! Çünkü gam tutanlar dünya huzurunu ve cenneti kaybederler. Gam tutanların bedenleri ve ruhları zarar görür"*[955] denilerek üzüntü ve kederin insan üzerindeki olumsuz tesirlerine dikkat çekilmiştir.

Kadere tam bir inançla bağlanmak, beklentiler gerçekleşmediğinde ümitsizliğe kapılmamak ve kalıcı şeylere gönül bağlamak gerektiği hususunda ise *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da daha kapsamlı ve etkileyici öğütler verilmiştir: *"Bu beş şeyle insan cahil değil bilge olarak bilinir: 1. Geçip gitmiş şeylerin peşi sıra üzülmemek. 2. Meydana gelmiş olaylarda hata olduğunu düşünmemek. 3. Gelecekle ilgili kanaatkâr olmak. 4. Kalıcı şeylere ümit bağlamak. 5. Sıkıntıda üzülmemek ve bollukta sarhoş olmamak."*[956]

---

[949] *Enderz-i Pîşîniyân,* 9. Bölüm, md. 2-6. Kader düşüncesine ilişkin aynı husus *Dînkerd*'de de yer almaktadır. Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 161.

[950] Nevvâbî, "Çend Metn-i Kûçek-i Pehlevî (Enderzhâ-yi Pîşîniyân ve Coz-i Ân)", s. 262; Zerrînkûb, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, s. 69-70.

[951] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 20-22; *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 149.

[952] *Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, md. 223-224.

[953] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 3.

[954] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 9.

[955] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 20-22.

[956] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 39. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda da, dünyada umudun azalmaması için kuşku ve kararsızlığın ortadan kaldırılması gerektiği anlatılmıştır. Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 197.

Geçip gitmiş şeylere üzülmemek ve gelmeyen şeyler için de tasalanmamak gerektiği konusunda *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da şu öğütler yer almaktadır: "*Bir şeyin dökülür ya da yanarsa onun peşine düşüp kalma! Her zaman talep ettiğin bir şey olacaktır. Bir isteğinin peşi sıra gam yemenin ne faydası var! Güzel sözlü yüce insan ne güzel söylemiş: Çaresiz gönlü gama ortak etme!"*[957]

Kader ve kaza konusuna Bozorgmihr'in öğütlerinde de yer verilmiştir. Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre Bozorgmihr'e, "*İşler çalışmayla mı, yoksa kaderle midir?"* diye sorulur. Buna "*Çalışıp çabalama kazaya sebeptir"* diye cevap vermiştir.[958] *Câvîdân-i Hired*'de ise Bozorgmihr'in sözleri arasında, "*İnsanların elde ettikleri şeyler kaza ve kaderle midir? Yoksa çalışıp çabalamakla mıdır?"* diye sorulmuştur. Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: "*İlâhî kader ve kaza ile insanın çalışıp çabalaması tıpkı ruh ve beden gibidir. Ten ruhsuz hareket edemez ve ruh da bedensiz hissedip anlayamaz."*[959]

Kadere razı olmak konusunda *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da, başkalarının başına gelen musibet ve sıkıntılar (kader) karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiğini ifade etmek için şu öğütler verilmiştir: "*Bir kimsenin gamdan kederden burnu kapanmışsa, sen mutluluğu içinden geçirme! Onun üzüntüsüne sevinme, senin de karşına çıkar böylesi. Gönlünde, başkalarının kederi üzerine mutluluk kurma!"*[960]

Soğd Mani metinlerinde ümitsizliğe ya da gereksiz kaygılara kapılmayla ilgili orijinal bir hikâye anlatılmıştır. Hikâye özetle şöyledir: "*Üç balık vardı. Birincinin bir kaygısı, ikincinin yüz kaygısı, üçüncünün bin kaygısı vardı. Balıkçı bu balıkları avlamak için ağını attı. Yüz kaygısı ve bin kaygısı olan iki balık ağa takıldı. Avcı, tek kaygısı olan balığı avlayamadı."*[961] Bu hikâyede de görüleceği üzere, kişilere hayatın uğraşları içerisinde kaybolup gitmemeleri ve gereksiz kaygılara kapılmamaları tavsiye edilmektedir. Hikâyede gereğinden fazla tasalanan kimselerin, başkalarının tuzaklarına kolayca düşebilecekleri anlatılmak istenmiştir.

---

[957] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 187.
[958] Kiyâyî Nejâd, s. 227.
[959] Miskeveyh, *Câvîdân-i Hired*, s. 60.
[960] *Pendnâme-yi Enûşîrevân*, s. 187.
[961] Kâdirî, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", s. 5699. Bu hikâye, Mevlânâ'nın çocuk kitapları içerisinde de aktarılan "Üç Balık Hikâyesi" ile bazı ortak çağrışımlar taşımaktadır. Soğd metinlerinde yer alan hikâye, Mevlânâ'nın anlattığı hikâyelerin kaynakları noktasında ilgi çekici bir karşılaştırmaya konu olabilir. Mevlânâ, *Şaşkın Papağan*, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 41-43.

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde "Zâl'ın Keyhüsrev'e Öğüt Vermesi" kısmında, hayatta insanın hep aynı çizgide yaşayamayacağı, insanın bazen istenmeyen durumlarla da karşılaşabileceği ve bu durum karşısında ise kendini üzüntülere terk etmemesi gerektiği Zâl'ın ağzından şu öğütlerle aktarılmıştır: "*Hayat hep aynı şekilde gitmez, bazen her şey doğru giderken bazen de tersine gider… Bazen saadet hüküm sürer bazen de felaket… Siz üzülmeyin, çünkü üzülünce ruhunuz daralır."*[962]

4.3.2.9. Kin, Öfke, Haset ve Alaydan Sakınmak

Kin kavramı (*Avesta*'da *kaena*, Pehlevice ve Ermenicede *kēn*), "düşmanlık, nefret, intikam, kendisine yapılan kötülüğe karşı gönlünde duyulan öç alma isteği, garaz, husumet" anlamlarına gelmektedir. *Öfke* (*Avesta*'da *eišem*, Pehlevice *hēšm*), "engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap"; *haset* (Pehlevice *rašk, aršk*) "bir kimsenin elindeki nimetin yok olmasını isteme, kıskançlık, çekemezlik" ve *alay* ise "bir kimsenin, bir şeyin, bir durumun gülünç, kusurlu, eksik vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapma" gibi anlamları karşılamaktadır.[963]

Âzerbâd-ı Mârespendân'da kin gütmenin hem dünya hayatında, hem de ahiret hayatında insanlara zarar vereceği anlatılır. Bu konuya ilişkin farklı tavsiyeler verilmiş ve tanımlamalar yapılmıştır. *"Kin gütmeyiniz ki düşman edinmeyesiniz. En küçük kini kalbinden atan ve unutan kimse Çînvad (sırat) Köprüsünden geçerken en büyük korkudan kurtulur."*[964] *"Başkasının kuyusunu kazmayınız, kuyu kazmak için uğraşan kişi çok aşağılık ruhlu olur."*[965] *"Hiç kimseyle alay etmeyiniz."*[966] *"Sana hoş gelmeyen şeyi sen de başkasına yapma!"*[967] *"Öfke ve kinle ruhunu harap etme!"*[968]

Öfke, *Avesta*'da bir şeytanın adı olarak geçer ve ondan daha şiddetli ve daha kötü bir şeytanın olmadığı ifade edilir. *Gatalar*'da öfke kelimesi kullanılmıştır. *Yesnâ*'da (30/6) geçtiğine göre, insanoğlunun hayatını alt üst etmek isteyen dîvler, öfke

---

962 Firdevsî, *Şahnâme*, s. 1009.
963 Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 3159, I/1355, 1424; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 25.07.2012.
964 *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 2-4.
965 *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md.18.
966 *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md 69.
967 *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 5.
968 *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 84.

perdesinin arkasına gizlenirler.[969] Öfke, Zerdüşt inanışında son derece zarar verici bir şeytan biçiminde anlaşılmıştır. Bu inanışta öfke, itaat meleği Suruş'un rakibidir. *Bundehişn*'de öfke şeytanına bütün varlığı yok edici yedi özellik nispet edilmiştir. Öfke, ruha zarar verici en tehlikeli düşmanlardan biridir.[970]

*Mînû-yi Hired'*de öfkelenme konusuna dikkat çekilerek, öfkelenmenin insan davranışları ve insan ruhu üzerinde nasıl sonuçlar çıkaracağı konusuna temas edilmiştir. Bu konuda verilen öğütler şöyledir: "*Öfkelenme! Çünkü insan öfkelendiği zaman iyi amelleri, namazı ve Tanrıya kulluğu unutur. İnsanın öfkesi dinene kadar aklına her türlü günah ve kötülük gelir. Ehrimenle birlikte hareket etmiş sayılır."*[971]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise öfkenin yıkıcılık konusunda ne denli etkili bir davranış olduğunu anlatmak için, "*Her hızlıdan daha hızlı olanı, öfke arzusudur.*[972] *Engellenmesi iyi olan şey öfkedir. Terk edilmesi iyi olan şey kindir"*[973] denilmektedir. Aynı eserde insanın iyi ya da kötü olarak tanınmasına neden olan davranışlar için de şu tespitler yapılmıştır: *"Kâr etmeyi arzulayan kimseye söyle, alay etmesin."*[974] *"Bu beş şeyle insan azgın ya da kötü nam sahibi olur: 1. Zulüm. 2. Alay etme. 3. Öfke. 4. Can güvenliğinin gerekliliğine inanmamak. 5. Aldatıcılık."*[975] Öfkenin nasıl yenilebileceği konusunda ise *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da çözüm olarak "iyi düşünce" gösterilmiştir.[976]

İnsanları alaya almak ya da kusur ve eksiklik olarak görülen bir özelliklerinden dolayı onları kınamamak da öğüt metinlerinde yer almıştır. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ömrü yeten her insanın yaşlanacağı gerçeğini ifade etmek ve ihtiyarlara karşı saygılı davranılmasını tavsiye etmek için şu öğüt verilmiştir: "*İhtiyar kimseyi kınama ki, sen de çabucak ihtiyarlamayasın."*[977]

---

[969] Dûsthâh, *Avesta* II/975; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 42-43.
[970] Yâhakkî, s. 331; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 501.
[971] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 16-19.
[972] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 9.
[973] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 44/4.
[974] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.
[975] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 38.
[976] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 48.
[977] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 56.

Bozorgmihr'in öğütlerinde haset ve kıskançlığın zararlarına dikkat cekilmiştir. Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre Bozorgmihr'e yöneltilen "*Kime güveneyim?"* sorusuna cevap olarak, "*Kıskanç olmayan dosta güven!"*[978] denilmiştir.

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, "*Kıskanan kimse kıskandığına bir zarar verebilir mi?"* sorusuna, "*Böyle bir şey nasıl mümkün olabilir ki? Zira haset eden kimse öncelikle kendisi zarara uğrar. Kıskanılan kişinin sahip olduğu nimet yok alsa bile kıskanana bir fayda erişmez"*[979] cevabı verilmiştir.

Başkalarını kıskanmamanın ve onların felaketini istememenin nasıl büyük bir erdem olduğuna işaret etmek amacıyla yine Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, *"Herkesten daha fazla gönül huzuruna sahip olan kimdir?"* sorusuna, "*Ne kendisi başkasının helâkini isteyen, ne de kimsenin onun helâkini istediği kişidir"*[980] cevabı verilmiştir.

Fars öğüt edebiyatını derinden etkileyen *Aristo'nun İskender'e Öğüdü*'nde ise öfke ve kızgınlıkla ilgili şu öğütler verilmiştir: "*Öfke ve kızgınlığını sabır ve tahammülle, cahilliğini bilgiyle, gaflet ve unutkanlığını hatırlama ve dikkat ile yen!"*[981] "*Kendin için sahip olmayı istediğin şeyi başkalarında görürsen haset etme! Kendin için istemediğin şeyi de başkalarına reva görme! Nefsinin isteklerine karşı dur! Hasedi kalbinden söküp at! İstek ve arzularını sınırla! Zira arzularını sınırlandırmazsan kalbini kasavet bürür ve seni ahiret düşüncesinden uzaklaştırır."*[982]

4.3.2.10. Kutsal Mekân ve Zaman

Kutsal, kutlu ve mübarek kavramları (Pehlevice *farroxv*) "devamlı övülmüş, güçlü bir dinî saygı uyandıran veya uyandırması gereken, kutsî, mukaddes, tapınılacak veya yolunda can verilecek derecede sevilen, lâhut, bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen, Tanrı'ya adanmış olan, tanrısal olan, güzel, iyi, kıymetli" gibi anlamlara gelmektedir.[983] Hemen hemen her inanışta belli mekânların ve

[978] Kiyâyî Nejâd, s. 227.
[979] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 69.
[980] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 62.
[981] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 303.
[982] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 305.
[983] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 2511; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.

zaman dilimlerinin kutsal ya da değerli kabul edilmesi konusunda bir anlayış geliştirilmiştir. Mekâna kutsallık atfedilmesini Eliade, "insanüstü varlıklarla iletişimin orada gerçekleştirilmesi"yle açıklamaktadır.[984] İslâm öncesi İran öğüt metinleri arasında yer alan *Mînû-yi Hired*'de bu konuda geniş bir bilgi yer almaktadır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Hangi mekân daha mübarektir?

Mînû-yi Hired cevap verdi:

1. Dindar ve doğru sözlü adamın oturduğu mekân.

2. Ateşkedenin üzerinde bina edildiği mekân.

3. İneklerin ve koyunların üzerinde uyuduğu mekân.

4. Tekrar ekilmek için nadasa bırakılan toprak.

5. Zararlı canlıların gömüldüğü mekân."[985]

Bu anlatımda mekâna kutsallık, değerlilik ve güzellik izafe edilmiştir. Burada mekâna atfedilen değerin sadece dinî içerikli olmaması dikkat çekicidir. Zerdüşt inancında kutsallık ve değer atfedilen hayvanların yanı sıra, ziraatin gerçekleştirildiği topraklar ile verimi azaltan ve insana zarar veren hayvanların gömüldüğü yere de özel bir değer verilmiştir.

Kutsal olmayan mekânların hangileri olduğuna ilişkin soruya ise *Mînû-yi Hired*, "cehennemin kurulu olduğu, günahsız insanın öldürüldüğü, şeytanların hareket ettiği, puthanenin yapıldığı, kâfir kötü adamın oturduğu, cesedin gömüldüğü ve zararlı hayvanatın yuva yaptığı mekânları" saymıştır.[986]

4.3.2.11. Şükretmek ve Sabırlı Olmak

Şükür (Pehlevice *sepās/spas*), "hamd, övgü, nimete teşekkür, minnet, Tanrı'ya duyulan minneti dile getirme, mutlu bir olay veya durumdan, yapılan bir iyilikten duyulan hoşnutluğu bildirme" gibi anlamlara gelmektedir.[987] *Sabır*, "hilm, tahammül, acı, yoksulluk, haksızlık vb. üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların

---

[984] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 60.
[985] *Mînû-yi Hired*, 4. Bölüm, md. 1-7. Bu konuyla ilgili *Vendîdâd*'a da (3. Fergerd) bakılabilir.
[986] *Mînû-yi Hıred*, 5. Bölüm, md. 1-10.
[987] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1822; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.

geçmesini bekleme erdemi, dayanç, olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme" anlamlarına gelmektedir.[988]

Âzerbâd-ı Mârespendân'da insanlara yaratıcıya şükretmeleri konusunda şu öğütlere yer verilmektedir: "*Size gelen her iyilik için Yezdân'a şükrediniz! Yezdân'dan ve iyilerden gördüğünüz faydayı Yezdân'a salık veriniz! Zira bir yerden gelmesi gereken şey kendiliğinden gelir."*[989]

Ayrıca öğüt metinleri arasında şükür konusunda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, *"Şükür sahibi ol ki, her iyiliğe layık olasın."*[990] denilirken; *Mînû-yi Hıred*'de ise yaratıcıya bir minnet duygusu olarak şükür konusunda şu hususa dikkat çekilmiştir: "*Tanrıya şükretmede, inanmada, tapınmada, ibadet ve duada, eğitim ve öğretimde gayretli olun."*[991]

Hayatın binbir türlü sıkıntıları karşısında insanoğlunun en çok muhtaç olduğu şeylerden biri şüphesiz ki sabırdır. *Dînkerdin Altıncı Kitabı*'nda sabırlı davranmak tavsiye edilen en önemli hususlar arasında sayılmış ve yaşadıkları sıkıntılar karşısında sabretmeyen insanların, nasıl daha kötü bir durumla karşılaşacakları şöyle anlatılmıştır: "*Size erişen bir talihsizlik ve sıkıntı karşısında sabır gösteriniz. Çünkü dertsiz ve sıkıntısız insan, kendi kendinin şeytanı kesilir.*"[992]

Pendnâme-yi Enûşîrvân'da sabırlı olmanın hayatta düstur edinilmesi konusunda öğüt verilmiş ve sabırlı olan insanın her iki dünyada da mutlu olacağı bildirilmiştir. Eserde ayrıca şu etkileyici ifadeler yer almıştır: "*Yaşlı felek eğer senin önüne bir bela çıkarırsa, sabırdan başka çıkar yol yoktur. Sabrın acılığını tecrübe eden kimse, gönlünün muradına tez erer. İşitildiğine göre söz söyleyen şöyle demiş: Bela kilidinin anahtarı sabırdır."*[993]

---

[988] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 16.08.2012.
[989] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 62.
[990] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 73.
[991] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 64.
[992] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 97.
[993] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 186.

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil'*de aktarılan öğütlerinde ise, "*Beğenilen sabır hangisidir?"* sorusuna, "*Her iyi işi devam ettirmede ısrar etmek ve nefsini her kötü işten sakındırmaktır"* cevabı verilmiştir.[994]

4.3.2.12. Uyumlu Olmak

Uyum, "yaraşır, uygun, layık, kanaatkâr, bir bütünün parçaları arasında bulunan uygunluk, ahenk, toplumsal çevreye veya bir duruma uyma, uyum sağlama, intibak, entegrasyon, bütünleşme" gibi anlamlara gelmektedir.[995] *Enderz-i Kûdekân'*da çocuklara hem kendileriyle, hem de çevrelerindeki diğer canlılarla uyumlu olmaları konusunda öğütler verilmiştir: "*Uyumsuz olmayın! İyi ve uyumlu olun! Yolda giderken gördüğünüz köpek, kuş ve binitleri incitmeyin! Sizi seven iyi insanlara saygılı olun ve güzel bir dille onlara karşılık verin!"*[996]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de, "*Hangi huy iyidir?"* sorusuna, "*Uyumluluk ve barış istemek"* diye cevap verilmiştir.[997] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da ise iyi olan davranışlar arasında uyumlu olmak da yer almıştır: "*Kardeşleri, dostları ve yakınlarıyla uyumlu olmak ve hoş sözlü kadınla evli olmak iyidir."*[998]

4.3.3. Öteki Âlemde Cezaya Sebep Olacak Davranışlar

4.3.3.1. Büyük Günahlar

Bütün ilâhî dinlerde varolan *büyük günahlar* konusunda öğüt metinlerinde de bazı bilgiler yer almaktadır. *Mînû-yi Hired*'de, bilgenin "*Büyük günahlar nelerdir?*" sorusuna şu cevap verilmiştir:

"İnsanların işlediği günahlar içerisinde en ağır olanı livata, sonra sırasıyla din adamlarını öldürme, kişinin mahremlerle evliliği reddetmesi, Behrâm Ateşi'ne zarar vermek, su kaplanını öldürmek,[999] *puta tapmak, her inanca bağlanmak ve inanmak,*

---

[994] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 55.
[995] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 26.07.2012.
[996] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.
[997] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 65-66.
[998] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 2. Bölüm, md. 3.
[999] *Babrag*: Pehlevice su kaplanı. *Avesta*'da (*beber*) suda yaşayan yaban kedisine benzer bir canlı olarak geçer. Latincede *fiber*, İngilizcede *beaver* (kunduz, kunduz kürkü). Derisi son derece kıymetli bir canlıdır. Bu canlının derisinden değerli elbiseler yapılır. Dûsthâh, *Avesta* II/943-944. Beber hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 173.

zındık olmak, büyücülük etmek, bidat çıkarmak, şeytana tapmak, hırsızlık etmek veya hırsızlığa kalkışmak, sözünde durmamak, kin gütmek, başkalarının malını sahiplenerek zulmetmek, din adamlarına eziyet etmek, birini itham etmek, aşağılamak, mahremi olmayan kadınlarla oturup kalkmak, nankörlük etmek, yalan söylemek ve yitip giden şeyler için mutsuz olmaktır."[1000]

Livatanın büyük bir günah olarak kabul edilmesine ilişkin bir anlatım da *Ardâvîrâfnâme*'de yer almaktadır. Cehennemle ilgili kısımların tasvirinde Ardâvîrâf, bir erkeğin ruhunu, oturak yerinden bir yılan girip ağzından çıkar halde görür. Bedeninin her tarafını kuşatmış olan çok sayıda yılan, bu kişinin bütün organlarını kemirmekte ve çiğneyerek ona sürekli işkence etmektedir. Bu kişinin ne günah işlediğini sorar. Kutsal Surûş ve tanrı Âzer şöyle cevap verirler:

"Bu ruh dünyadayken kötülükte sınırları aşan ve erkek erkeğe ilişkiye giren, kendisini erkeklere teslim eden, livata yapan kişinin ruhudur. Şimdi de onun ruhunun bu şekilde cezalandırılması, böyle işkencelere dayanması gerekiyor."[1001]

Yedi yüzyıl önce bugünkü Hindistan'ın Nevsârî bölgesinde yapılmış olan en büyük ve en kutsal ateş ve ateşkede olarak kabul edilen ve Behrâm Ateşi'ni söndürmek, derin ırmaklar üzerindeki köprüleri yıkmak, yalan ve aldatıcı sözler söylemek, yalancı şahitlik etmek, aşırı hırs sahibi olmak ve günahsız insanları öldürmek gibi birçok suç *Ardâvîrâfnâme*'de de büyük günahlar arasında sayılmaktadır.[1002]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde büyük günahların hangileri olduğu sorusuna şu cevap verilmiştir: "*Zengin bir kimsenin varlığını diğerlerinden esirgemesi, bundan daha kötü olanı verdiği sözde durmamak, hakkı olmayan şeye tamah etmek ve bundan daha da kötü olanı ise yüce yaratıcının çizdiği sınırları küçümsemektir"*[1003] diye cevap verilmiştir. Enûşîrvân'ın öğütlerinin Arap edebiyatına yapılan aktarmasından alınan büyük günahlara ait bu tanımlar ile yukarıdaki diğer eski İran öğüt metinlerinde yer alan hususlar karşılaştırıldığında, Arap edebiyatına yapılan aktarmalarda bir "kültürel uyarlama"ya başvurulduğu açıkça görülebilir.

[1000] *Mînû-yi Hıred*, 35. Bölüm, md. 1-33.
[1001] *Ardâvîrâfnâme,* 19. Bölüm, md. 1-5.
[1002] *Ardâvîrâfnâme,* 55. Bölüm, md. 3-4
[1003] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 66.

4.3.3.2. Adam Öldürmek

Haksız yere adam öldürmek, birçok inanışta büyük günahlardan sayılmıştır. Eski İran inanışlarında, gerek Zerdüşt öğretisinde ve gerekse Mazdek'in öğretilerinde adam öldürmek bir yana, bir kişiye zarar vermek bile yasak kabul edilmiştir. Bu öğretilerde kişinin iyi işler yapması esas kabul edilmiştir.[1004]

Mînû-yi Hired'de ise din adamlarını/iyi insanları öldürmek büyük günahlardan sayılmıştır. *Ardâvîrâfnâme*'de de kutsal ve iyi bir insanı öldürmüş olan ruh, işlediği bu günah nedeniyle "kafasının derisini hiç acımadan yüzüyor ve kendisini çok şiddetli bir işkenceyle öldürüyor" biçiminde tasvir edilmiştir.[1005]

4.3.3.3. Ayakta Bevletmek

Ayakta bevletmek, birçok öğüt metninde kaçınılması gereken ve insanların öteki âlemde azap görmelerine sebep olan bir davranış biçiminde yer almaktadır. *Mînû-yi Hired*'de, *"Ayakta bevletme ki şeytanların yasalarına uğramayasın. Bu günahlardan dolayı şeytanlar seni cehenneme sürüklemesin!"*[1006] denilmektedir. *Ardâvîrâfnâme*'de de ayakta bevletmek, cehenneme gitmeye neden olacak büyük bir günah şeklinde anlatılmaktadır.[1007]

4.3.3.4. Büyücülük Yapmak

Büyücü (Pehlevice *yātūk*) "sihir yapan, efsuncu, gönül aldatan, hileci, sihirbaz, çevresindekileri çabuk ve güçlü olarak etkileyen kimse" gibi anlamlara gelmektedir.[1008] *Avesta*'da sihir ve sihir yapan anlamında *yâtû* ve Pehlevicede *yâtûk*, Farsçada ise *câdû* kavramı kullanılmıştır. *Avesta*'da sihirbazlar Ehrimen ve dîvler taifesinden sayılmış ve bu işi yapanlar, kötü kimseler olarak nitelenmiştir.[1009] Tıpkı İslâm inanışında olduğu

---

[1004] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 340-341.
[1005] *Ardâvîrâfnâme,* 21. Bölüm, md. 1-3.
[1006] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 39-40.
[1007] *Ardâvîrâfnâme*, 25. Bölüm, md. 1-3.
[1008] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 1201; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1009] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 483.

gibi insanları yanıltmak ve onlara zarar vermek için sihir ve büyü yapılması, Zerdüşt inanışında da yerilmiş ve günah kabul edilmiştir.[1010]

Gatalar'da büyücülük yapmak yasaklanan kötü davranışlar arasında sayılmıştır.[1011] *Avesta* ve *Mînû-yi Hired*'de büyük günahlar ve kötülükler arasında[1012] sayılan ve ahlâksızlığın simgesi Ehrimen'e ait bir davranış kabul edilen büyücülükle ilgili *Ardâvîrâfnâme*'de de kötüleyici ifadeler yer almaktadır. Cehennemlik ruhların tasviri bölümünde, dünyada büyücülük yapan bir kadının ruhu "ölmüş ve cansız bedeninin organlarını kendi dişleriyle parçalar" biçimde tasvir edilmiştir.[1013]

4.3.3.5. Dünya Hayatına Gönül Verip Aldanmak

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde tavsiye edilen hususlardan biri de, dünya hayatının imkânlarına ve nimetlerine dalıp adlanılmamasıdır. Zerdüşt inanışına göre insan için dünya hayatında hedef çalışıp üretmek, kötülük ve çirkinliklerle mücadele etmektir.[1014] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da bu konuda şu öğütler verilmiştir: *"Dünyanın ihtiyaçlarına ve malına tamah etme. Çünkü dünyanın malı mülkü, bir ağaçtan öbürüne konup göçen ve hiçbir ağaçta da kalmayan bir kuşa benzer."*[1015]

4.3.3.6. Ehrimene (Şeytan) Kanmak

Şeytan (Avesta'da *angra mainyava)* kelimesine "kötülükleri gösteren şeytan ve dîv, Ehrimen, ferman dinlemez, iblis, Ormuzd'un karşıtı, kötülüklerin yol göstericisi, uzaklaşılması gereken, Hz. Âdem'e secde etmediği için cennetten kovulan, insanları Allah'ın emirlerine karşı kışkırtan, kötülüğe yönelten cin" gibi anlamlar verilmiştir.[1016]

Mecusî inanışında Ehrimen, iyiliklerin yaratıcısı olan Yezdân'ın karşısında kötülüklerin yaratıcısıdır. Ehrimen, İslâm kültüründeki şeytan ve iblis'in karşılığı olarak kabul edilmiştir. Ehrimen tüm kötülüklerin kaynağı olarak görülmektedir. Ahura

---

[1010] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ,* s. 322.
[1011] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 127-128.
[1012] *Mînû-yi Hıred*, 35. Bölüm, md. 17.
[1013] *Ardâvîrâfnâme,* 35. Bölüm, md. 1-3.
[1014] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 18.
[1015] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 88.
[1016] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II,* s. 2113; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 27.07.2012.

Mazda'nın İmşaspendân gibi yardımcılarına benzer biçimde, Ehrimenin de dîv (dev) diye bilinen destekçileri vardır.[1017]

Dîv, Avesta'da "dâevâ" biçiminde geçmektedir. Önceleri Aryâîlerin tanrıları için kullanılan bu kavram, Zerdüşt'ün ortaya çıkışıyla birlikte saptırıcılar ve şeytanlar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu yönüyle dîvler *Avesta*'da batıl ilahlar, şeytanlar topluluğu, müşrik ve müfsid insanlar olarak görülür.[1018]

Dîv, Ehrimenin yaratıkları ve destekçileri, Ahura Mazda ve destekçilerinin karşıtı anlamını taşır. Ehrimenin kendisi "divân-i dîv" olarak adlandırılmıştır. Mezdâperestîlikte *dîv*, yalanla eş anlamlı da kullanılmıştır.[1019] Ehrimen, *Avesta*'da iyi bir varlık şeklinde tanımlanan Spentâ Mînû karşısındaki, kötü varlık Engere Mînû'dur. *Gatalar*'da (45:2) sadece bir kez Ehrimen'den söz edilirken, *Yeni Avesta*'da ise Ehrimen'den çokça bahsedilmiştir.[1020]

İnsanları kandırarak kötü yola sevkeden Ehrimen'in, bunu nasıl başardığına ilişkin olarak *Mînû-yi Hired*'de şöyle bir anlatım yer almaktadır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Ehrimen insanları en çok neyle kandırır ve cehenneme sürükler? Onun mutluluğu neyle artar? Nerede oturur? Ne yer?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Ehrimen insanları en çok ifrat ve tefritle, yalan ve bidatla, şüphe ve hırsla kandırır. İnsanların birbirlerine düşman olması onun mutluluğunu artırır. Onun yemeği insanların yoksulluğu ve darlığıdır. Onun mekânı kindarların arasıdır. En çok gidip geldiği yer ise öfkelilerin yanıdır."[1021]

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde "Zâl'ın Keyhüsrev'i Paylaması" kısmında, Ehrimen'e kanmama konusunda şu öğütlerle aktarılmıştır: "*Eğer söylediklerimi dinlemez de o kötü işli Ehrimen'e uyar gidersen, kimse sana selam bile vermez; talihin*

[1017] Yâhakkî, s. 175-177. Geniş bilgi için bkz: Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 249-253, 272-273.

[1018] Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 245; Yâhakkî, s. 371. İbn Haldun, Kisra'nın, kâtip ve hesap memurlarının zekâ ve akıllarının mükemmelliğini ve kendi işlerinde büyük bir meleke sahibi olduklarını gördüğü zaman: "Divane", yani şeytan ve cinler, deyimini kullandığını aktarır. İbni Haldun'a göre "bilginler, daire" anlamına gelen, kâtip ve hesap memurlarının çalıştığı yerin adı olan "divan" deyimi "divane"den yapılmıştır. İbn Haldun, *Mukaddime*, II, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), MEB Yay., İstanbul 1991, s. 409, 439.

[1019] Dûsthâh, *Avesta* II/988. Bîrûnî'nin aktardığı bilgilerde, Hintlilerde melek olarak geçen "deva"ların sayısı üçyüz otuz milyondur ve bu meleklerin başkanı ise "Mahadeva"dır. Tümer, s. 161.

[1020] Dûsthâh, *Avesta* II/934-935; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 236.

[1021] *Mînû-yi Hıred*, 44. Bölüm, md. 1-12.

tersine döner, padişahlığın ne tacı, ne tahtı ne de ünü kalır... Önündeki yol çok uzun olduğu için aklı kendine kılavuz seçmekten geri durma. Hep akıllı, doğru düşünceli ol ve kafan da kötü düşüncelerden ırak kalsın.''[1022]

4.3.3.7. Gıybet Etmek

Gıybet ya da *dedikodu* "bir kimsenin ayıbını, onda varolan bir kusuru onun olmadığı bir ortamda söylemek, kötü söz söylemek, başkalarını çekiştirmek ve kınamak üzere yapılan konuşma, kov, kılükal" gibi anlamlara gelmektedir.[1023]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda gıybetin kötülüğü şu öğütle ifade edilmiştir: "*Kimseyle alay etmeyin ve kimsenin arkasından konuşmayın! İnsanlar sizi düşman zanneder ve size düşman olurlar.*"[1024]

Gıybet etmenin ne kadar çirkin ve ağır cezayı gerektiren bir davranış olduğu *Ardâvîrâfnâme*'de, bu davranışın toplumda yarattığı tahribatı tasvir edecek biçimde anlatılmaktadır. Ardâvîrâf, cehennemlik ruhların tasviri bölümünde "dili ağzından çekilip dışarıda bırakılmış ve dili yırtıcı hayvanlar tarafından yenilen bir adamın ruhu"nu gördüğünde, bunun hangi günahtan ötürü bu cezaya çarptırıldığını sorar. Sorusuna ise şu cevabı alır:

"Bu ruh, dünya hayatında insanların gıybetini yapan, bu yolla insanlar arasına ayrılık tohumları saçan, onların aralarını açan, onları birbirlerine düşman eden, kötü ve günahkâr bir adamın ruhudur. Onun ruhu, ölümünün hemen ardından doğrudan cehenneme gider.''[1025]

4.3.3.8. Hırsa Kapılmak

Hırs (Pehlevice *āz*) "çok isteme, sonu gelmeyen istek, aşırı tutku, öfke, kızgınlık" anlamlarına gelmektedir.[1026] *Avesta*'da "*âzî*", Pehlevice ve Farsçada "*âz"*, hırs devinin ve aşırı isteğin adıdır. *Âz*, Fars mitolojisinde de hırs devi olarak geçmektedir.

[1022] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 1012-1013.
[1023] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 2456; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1024] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 205.
[1025] *Ardâvîrâfnâme,* 29. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 66. Bölümde de yer almaktadır. Burada ise gıybet edenlerin dillerinin ceza olarak yılanlar tarafından çiğnendiği anlatılmaktadır.
[1026] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 45, II/1355; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.

Bundehişn'e göre (28. Bölüm 27. madde) *âz*, "her şeyi yutan, bir şey bulamadığında da kendi kendisini yiyen bir canavardır". Dünyanın bütün varlığı kendisine verilse de doymayan bir varlıktır. Ehrimen'in en güçlü yardımcısı olan hırs devi *âz*'dan, *Avesta*'da bazen Ehrimen olarak da bahsedilir. *Dînkerd*'de de hırs ve cimrilikten (*waranīgīh*) sakınılması, öfke ile söz söylenmemesi tavsiye edilir. Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde de Husrev-i Enûşîrvân ve Bozorgmihr arasındaki konuşmalarda *âz devi*'nden bahsedilmektedir.[1027]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da hırsa kapılmama konusunda öğüt verilmiş ve hasedin zararlarına ilişkin olarak da şu tespit yapılmıştır: "*Makam için konumunu heba etme!*[1028] *Başkalarına kuyu kazan kişi, kendi kazdığı kuyuya düşer.*"[1029]

Enderz-i Pûryûtkîşân'da ise olumsuz ve yıkıcı birer davranış olan hırs ve hasedin olumlu davranışlara dönüştürülmesine ilişkin tavsiyeler yer almaktadır: *"Hırsı kanaate, öfkeyi Surûş'a, hasedi iyi bakışa, ihtiyacı az istemeye, savaşı barışa, yalanı doğruya çeviriniz."*[1030] *Enderz-i Pîşîniyân*'da da barış yapmak ve savaşmamak iyi davranışlar arasında sayılmıştır.[1031]

Mînû-yi Hıred'de hırslı kimselerle nasıl münasebet kurulması gerektiği anlatılmış ve bu karakterdeki insanlara görev verilmemesine ilişkin şu öğütler yer almıştır: *"Hırslı adamla ortak olma ve onu yönetici yapma!"*[1032]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da, ruhsal bir hastalık olarak da tanımlanabilecek hırsın ancak kanaat ile ortadan kaldırılabileceği ifade edilmiştir.[1033] Aynı eserde, hırsın insanda en fazla gençlik döneminde doruğa çıktığına dikkat çekilmiştir: "*Şu üç şey son derece zordur: Gençlik hırsı, körlük ve kadın.*"[1034]

[1027] Dûsthâh, *Avesta*, II/899; Yâhakkî, s. 39-40; Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l-Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 159. Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 117-118.
[1028] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 30.
[1029] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 109.
[1030] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 38.
[1031] *Enderz-i Pîşîniyân*, 8. Bölüm, 4. md.
[1032] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 56-57.
[1033] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 48.
[1034] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 26.

Hırs, daha fazla saltanat, güç ve mal uğruna insanları felakete sürükleyen bir düşüncedir. Hırsın yıkıcılığını ifade etmek için Firdevsî, *Şahnâme* eserinde Efrâsiyâb'ın İran'a hücumunu anlatırken, "*Hırsın sonu dert ve zahmettir"* der.[1035]

4.3.3.9. Hırsızlık Yapmak

Hırsızlık (Pehlevice *dužd*), "başkasının malını veya hakkını gizlice, hile ve kandırma yoluyla çalmak; arazide ve kırsalda açıktan zorbalıkla almak, araklamak, bu malı kendi menfaat ve çıkarı için kullanmak, yol kesmek" gibi anlamlara gelmektedir.[1036]

Hırsızlık, eski İran kültüründe o kadar şiddetle kınanan bir kötü davranış olmuştur ki, *Dînkerd*'e göre, hırsızlık yaparken yakalanan bir kimse mahkemeye teslim edilir ve çaldığı eşyalar da boynuna asılırdı.[1037]

Hırsızlık yapmak öğüt metinlerinde ahlâka aykırı bir davranış olarak değerlendirilmiştir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da hırsızlık yapılmaması konusunda şu öğütler verilmiştir: "*Elini hırsızlıktan, ayağını sana düşmeyen işten geri tut! İyilik eden sevap, kötülük eden günah kazanır."*[1038] Aynı eserde, hırsız olduğu bilinen kişilerden alış veriş yapılmaması da tavsiye edilmiştir: *"Hırsız kimseden bir şey alma!"*[1039]

Hırsızlığın ne kadar zararlı bir davranış olduğu konusunda *Mînû-yi Hired*'de şu tasvirler yer almıştır: *"Başkalarının malından çalma ki, senin dürüst kazancın zayi olmasın. Çünkü şöyle denilmiştir: Kendi elinin emeğini değil, başkalarının emeğini yiyen kimse, tıpkı başkasının kafasını eline alıp onun beynini yiyene benzer."*[1040] *Ardâvîrâfnâme*'de ise kötü amel sahiplerinin anlatıldığı cehennemde Ardâvîrâf, hırsızlık yapan bir kimseyi birtakım insanların bedenlerinden ayrılmış kafalarının içerisindeki beyinlerini yerken görür. Bunun nedenini sorduğunda şu cevabı alır:

[1035] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 328.
[1036] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1522; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 27.07.2012.
[1037] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 182.
[1038] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 108.
[1039] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 68.
[1040] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 66-69.

"Bu ruh, dünya hayatında biriktirdiği malı ve mülkü, doğru bir ticaretle, helal yoldan ve usulüne uygun kazanmayan, başkalarının mal varlığını değişik hileler ve hırsızlıkla ele geçiren, dostlarını düşmanlarına satan, şimdi tek başına cehennemde kalması gereken alçak bir insanın ruhudur."[1041]

Ayrıca *Mînû-yi Hired*'de yönetimin adaletli olmaması durumunda, ortaya koyacağı icraatların da bir bakıma toplumsal bir hırsızlık anlamına geleceği şu sözle anlatılmaktadır: "*Kötü iktidar zulüm, hırsızlık ve adaletsizlik yapandır."*[1042] *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da ise, "*Muhtaç durumda bile olsan elini asla hırsızlık için uzatma!"* diye öğüt verilmiştir.[1043]

4.3.3.10. İftira Etmek

İftira, "bühtan etmek, yalan söylemek, olmayanı söylemek, ifk, töhmet, gıybet etmek, bir kimseye kasıtlı ve asılsız suç yükleme, kara çalma, bühtan" gibi anlamlara gelmektedir.[1044]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, *"Soysuzluk ve alçaklık nedir?"* sorusuna, "*Bir kimsenin yapmadığı bir günahı onun boynuna atmaktır. Tıpkı bir kuzuyu yemek için bir yıldır fırsat kollayan bir kurdun, "Sen geçen yıl bana küfretmiştin" demesi gibi"*[1045] cevabı verilmiştir.

İftira etmeme konusunda *Mînû-yi Hired*'de genişçe anlatımlar yer alır. İftira atmanın kötülüğünü ifade etmek için bu eserde şu öğütler verilmiştir: "*İftira etme ki adın kötüye çıkmasın. Zira iftira, büyücülükten daha kötüdür demişler. Cehennemde her şeytanın hareketi öne doğrudur, fakat iftira şeytanının gidişi, ağır günah olmasından dolayı geriye doğrudur."*[1046]

[1041] *Ardâvîrâfnâme*, 46. Bölüm, md. 1-4.
[1042] *Mînû-yi Hıred*, 14. Bölüm, md. 27, 29.
[1043] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 188.
[1044] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 610; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1045] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 57. Bu benzetme XVII. yüzyıl ediplerinden La Fontaine'nin *Les Fables* eserinde "Kanıt, her zaman güçlü olanın elinde iyidir" biçiminde yer almış ve tüm dünyada şöhret kazanmıştır. Muhammedî, "*Kitâbu'l-mesâil*", s. 57.
[1046] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 8-12.

Aynı eserde, iftira etme alışkanlığına sahip insanlarla arkadaşlık edilmemesi de ifade edilmektedir: *"İftiracı adamla birlikte padişahın sarayına gitme."*[1047] Yöneticilerin iftiracı tipleri çevrelerinde bulundurmamaları, onlarla oturup kalkmamaları ve istişare etmemeleri, özellikle vurgulanan hususlar arasında yer alır: "*Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Padişahlar için hangi şey daha faydalı ve hangi şey daha zararlıdır?*

Mînû-yi Hired cevap verdi: Padişahlar için bilgelerle ve iyilerle sohbet etmek daha iyidir. Onlar için, iftiracı ve ikiyüzlü insanlarla oturup konuşmak daha zararlıdır."[1048]

4.3.3.11. İkiyüzlülük Etmek

İkiyüzlülük "iki taraf ve iki yüzü olan, iki safta olan, yalancı, münafıklık, özü sözü bir olmayan, riyakâr, mürai" gibi anlamlara gelmektedir.[1049] *Mînû-yi Hired*'de, ikiyüzlülük etmenin kötü ahlâkın göstergelerinden biri olduğuna ilişkin anlatımlar yer almaktadır. Padişahlar için güzel olmayan davranışların hangileri olduğuna dair soruya verilen cevapta; padişahların ikiyüzlülerle oturup kalkması, zarar veren bir davranış olarak değerlendirilmiştir.[1050]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde "*Riya nedir, züppelik nedir?"* sorusuna, "*Riya, kalbi bozuk bir kimsenin görünüşte kendini iyi ve güzel göstermesidir. Züppelik ise nefsini olduğundan başka bir halde sunmaktır"* cevabı verilmiştir.[1051]

Ardâvîrâfnâme'de anlatıldığı üzere yolculuğu sırasında Ardâvîrâf, cehennemlik ruhlar arasında saçları ve sakalları tıraş edilmiş, yüzleri soluk ve renkleri sapsarı kesilmiş ve yırtıcı cavanarların, pörsümüş bedenlerini ezerek geçtikleri kalabalık gruplar halinde duran insanların kimler olduğunu sorduğunda, şu cevabı alır:

"Bunlar dünyada ikiyüzlülükleri ve hilekârlıklarıyla insanları aldatan ve onları ortadan kaldıran ya da onları dosdoğru yollarından ve gerçek dinlerinden çevirerek

---

[1047] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 58.
[1048] *Mînû-yi Hıred*, 19. Bölüm, md. 1-5.
[1049] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1575; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1050] *Mînû-yi Hıred*, 19. Bölüm, md. 1-5.
[1051] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 65.

yanlışlara ve kötü yollara düşüren, yeryüzündeki insanlar arasında gerçek dışı ve batıl dinleri yayan, adi ve günahkâr insanların ruhudur."[1052]

4.3.3.12. Kibirlenmek

Kibir "kendini beğenme, gururlanma, kendini başkalarından üstün tutma, büyüklenme, benlik, gurur" gibi anlamlara gelmektedir.[1053]

Kendini beğenmek konusunda Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde şu tavsiyeler yer almıştır: "*Enûşîrvân'a: Kendini beğenmişlik ve riya nedir?" diye sordular. Enûşîrvân şöyle cevap verdi: Kendini beğenmişlik, başkalarının görüşlerine değer vermemek ve sadece kendi düşüncelerini doğru görmektir. Riya ise, insanların karşısında züppelik etmek, iyilik ehli olmadığı halde kendini iyilik ehliymiş gibi göstermektir."*[1054] Aynı eserin başka bir yerinde ise kendini beğenmişlik, tedavisi güç bir hastalık olarak tanımlanmıştır.[1055]

Mînû-yi Hired'de ise kibirlenen ve varlığına güvenen insanların farkında olmadan aldanacakları şöyle anlatılmaktadır: "*Sahip olduğun şeylere ve çok varlığa güvenme! Sonunda hepsini bırakman gerekecek. Güce itimat etme! Sonunda güçsüz kalacaksın. Saygınlığa ve değere güvenme! Çünkü saygınlık cennette imdadına yetişmeyecek. Soy sopunun büyüklüğüne güvenme! Çünkü sonunda sadece kendi amellerine güveneceksin."*[1056]

4.3.3.13. Sığır Eti Yemek

Sığır, eski İran'da ve Pehlevi dilinde *"gāv"* olarak geçmektedir. Eski İran kültüründe en yararlı hayvanlar arasında sayılan sığır, tarım toplumunun en önemli aracı konumundaydı. Hem ulaşımda, hem de üretimde kendisinden yararlanılmasından dolayı Mazdeist inanışa göre kutsal kabul edilmiş olan sığırın kutsal ayinlerde kurban edilmesi

---

[1052] *Ardâvîrâfnâme*, 47. Bölüm, md. 1-3.
[1053] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 2886; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.
[1054] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 54-55.
[1055] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 71.
[1056] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 102-105.

Gatalar'da yasaklanmıştır. Tarım işlerinde kullanılan sığır için *gav-i ner* ya da *gâv-i verzâ* adı da kullanılmıştır.[1057]

Zerdüşt dininde inek, hayvancılığın ve iktisadî hayatın kaynağını gösteren bir imge olması bakımından "muhterem bir canlı" olarak görülmüştür. Büyük tanrılardan biri olan Vehumen, inek tanrısıdır. Hind'in aksine eski İran'da ineğe tapılmamış ve kutsal sayılmamış fakat muhterem olarak görülmüştür.[1058] Hindistanlı Zerdüştlerin, sığır ve domuz eti yemedikleri yönünde de kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.[1059]

Bir tarım toplumu olan eski İran'da, ineğin en yararlı hayvan olarak görülmesinin üzerinde, arazilerin sürülmesi ve yük taşımaya kadar birçok konuda ondan yararlanılmasının etkisi büyüktür.[1060]

Âzerbâd-ı Mârespendân'da sığır eti yenmemesi konusunda öğütler verilmektedir: "*Sığır ve koyun eti yemekten son derece sakınınız ki, hem bu dünyada hem öte dünyada işiniz kolay olsun. Sığır ve koyun eti yiyen kimse günaha girmiş olur. Bu kimselerin düşüncesi, sözü ve amelleri günah olur. Hatta eğer başka bir kimse, başka bir yerde bir deve öldürse ve siz de onun etinden yeseniz, onu kendiniz öldürmüş gibi olursunuz.*"[1061]

Eski İran inanışında Verzâ sığırına verilen değerin bir ifadesi olarak, *Ardâvîrâfnâme*'de dünyada hiçbir iyiliği olmayan ve tembelliği sembolize eden Davanos adındaki insan tipinin de cehennemde, sağ ayağına hiç dokunulmaksızın bedeninin tamamının yırtıcı hayvanlarca kemirilip çiğnediği anlatılmıştır. Davanos tipinin sağ ayağının azaptan hariç tutulmasının nedeni şöyle açıklanmaktadır: "*Bu, tembel Davanos'un ruhudur. Dünyadayken, bu bedeniyle hiçbir iyilik yapmadı. Sadece bir iyiliği vardı; o da sağ ayağıyla bir kez bir Verzâ sığırına bir tutam ot atmıştı.*"[1062]

[1057] http://www.loghatnaameh.org/, Erişim tarihi: 27.07.2012; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 329-330.

[1058] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 386. Eski İran'da ineğe duyulan saygının bir ifadesi olarak, Taht-ı Cemşîd gibi bazı eserlerde gücü ve saygınlığı kendinde barındıran "kanatlı inek" tasvirleri de yer almıştır. Ghirshman, s. 192.

[1059] Gündüz, "Mecusilik", s. 527. Bîrûnî'ye göre, Hintlilerde ineğin kurban edilmesi ve yenilmesinin yasaklanması, bazı Hintlilerin iddia ettiği gibi inek etinin hazmının zor olması gibi nedenlerle değil; ineğin yolculukta yük taşıması, sütü ve ondan yapılan ürünleri nedeniyle beslenmede yardımcı olması ve tezeğinden kış mevsiminde yakacak olarak yararlanılması nedeniyledir. Tümer, s. 177.

[1060] Yâhakkî, s. 689.

[1061] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*,, md. 13-14-15.

[1062] *Ardâvîrâfnâme*, 32. Bölüm, md. 1-4.

4.3.3.14. Şehvete Kapılmak ve Sarhoş Olmak

Şehvet, "arzu, meyil, lezzet ve menfaat elde etmek için nefsin aşırı arzu ve isteği, erkek ve dişinin birbirine karşı duydukları cinsel istek, kösnü" anlamlarına gelmektedir.[1063]

Pehlevi edebiyatında istek ve şehvet şeytanı *Verine (*Pehlevice *Veren)* şeklinde geçmektedir. *Avesta*'da bir şeytan adı olarak yer almayan bu kavram, *Bundehişn*'de "saptırıcı şeytan" biçiminde yer alır.[1064] Şehvetin zarar vericiliğine dikkat çekmek amacıyla *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da, *"Şehveti ve kötü arzuyu akılla yeniniz"*[1065] diye tavsiyede bulunulmaktadır.

Dînkerd'de ruhun özgürleşmesi için gerekli şeyler arasında şehvetten sakınmak da sayılmıştır.[1066] Şehvete kapılmanın insanlar üzerinde oluşturacağı olumsuz duygulara ilişkin olarak *Mînû-yi Hired*'de, *"Şehvetperest olma ki kötü davranışlar ve pişmanlık sana erişmesin"*[1067] denilir.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise şehvet duygusunun güçlülüğüne dikkat çekilmiş ve kadınlara aşırı ilgi duyulmasının insanlara zarar vereceği anlatılmıştır: "*Her bağdan daha sıkı olanı, şehvet bağıdır.*[1068] *Şu dört şey insana çok zarar verir: Aşırı şarap içmek, kadınlara ilgi duymak, çok tavla oynamak ve haddinden fazla avlanmak."*[1069]

Şarap içmekten kaynaklanan sarhoşluğa ilişkin olarak çalışmamızın "Ölçüsüz Şarap İçmemek" başlığı altında bilgi verilmiştir. Buna ek olarak Enûşîrvân'ın verdiği öğütlerde sarhoşluğa farklı bir anlam yüklenmiş, bazı davranışlar sarhoşluk verici özellikleriyle yerilmiş ve bu aşırı davranışlardan uzak durulması istenmiştir. Bu davranışlar şarabın sarhoşluğu, kibir ve gururun sarhoşluğu, güzelliğin sarhoşluğu, cinsel sarhoşluk, içkinin sarhoşluğu, aşkın sarhoşluğu, gücün sarhoşluğu biçiminde sayılmıştır. Ayrıca eserde aşırı yemenin, aşırı uyumanın, aşırı bilgisizliğin, aşırı

[1063] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.
[1064] Dûsthâh, *Avesta* II/1073.
[1065] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 37.
[1066] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 104.
[1067] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 23-24.
[1068] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 11.
[1069] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 33.

üzüntünün ve kötü alışkanlıkların da farklı sarhoşluklara neden olacağına dikkat çekilmiştir.[1070]

4.3.3.15. Yararlı Canlıları Korumak ve Zararlı Canlıları Öldürmek

Zararlı ve tahripkâr canlılar için eski Mezdîyesnân rivayetlerinde "*herefester"* (Avesta dilinde *kharfstra,* Pehlevice *xarafs(t)r*) tabiri kullanılmıştır. Zerdüştîlerin, Ehrimenin yaratıkları olarak gördükleri yılan, fare, akrep, arı, kurtçuk gibi canlılara zararlı yaratıklar ismi verilmiştir. Zerdüşt inanırları bu varlıkların öldürülmesinin yararlı ve sevap olduğu inancındadır.[1071] Yararlı canlılar için de *Avesta*'da "genûş (Gènsh)" adı geçmektedir. Yararlı varlıkların tümünün aynı adı taşıyan bir meleğin himayesinde olduğuna inanılmaktadır.[1072]

Öğüt metinlerinden de anlaşıldığı üzere eski İran inanışlarında canlılar, yararlı ve zararlı olarak iki kısma ayrılmıştır. İnsanların yaşamında yardımcı olan ve kolaylık sağlayan canlılar yararlı, insanların bedenlerine ve mallarına zarar verenler ise zararlı canlılar olarak kabul edilmiştir. Görüldükleri yerde yok edilmesi gerektiğine inanılan zararlı yaratıklar arasında akrep, inek sineği (*vızzik* ?), kırmızı yılan, şiva/hint yılanı, kurbağa, örümcek, haşereler ve buna benzer canlılar yer almaktadır. Hatta İranlı Aryanlarda bazı günahların kefareti için yılan, kurbağa ve kaplumbağanın öldürülmesi gerektiğinden söz edilmektedir. Muğ ve kâhinler, özel günlerde ellerinde "*herefesterğen"* adında bir değnekle, bir âyin töreni edasında zararlı canlıları öldürürdü. Bunu da büyük sevap olarak görürlerdi. Herodotos'ta da eski İranlıların bu inanışına ait anlatımlar yer almaktadır. "Herefester" tabir edilen zararlı canlıların öldürülmesi Mezdâperestî inancı mensupları için bir görev telakki edilmiştir.[1073]

[1070] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 52.

[1071] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 1411; Yâhakkî, s. 323; Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 178; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 255-256; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012. Eski İran inanışında zararlı canlıların öldürülmesine verilen önemin bir göstergesi de, *dînrûz* gününde "herefester" şeklinde adlandırılan canlıların öldürülmesinin tavsiye edilmiş olmasıdır. Firavun'un doğduğu gün olarak da kabul edilen *dînrûz* gününde doğan kişilerin ileride katledileceğine inanılır. Yâhakkî, s. 370.

[1072] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 191-192.

[1073] Dûsthâh, *Avesta* II/973-974; Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 30; Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 186-187; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 500-501; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 374.

Mezdiyesnâ inanışında zarar verici canlıların günahlara kefaret olarak öldürülmesi gerektiği yönündeki düşünüş şaşırtıcı olmamalıdır. Zira bu inanışa göre kefaretten beklenen şey, bir fayda sağlanması ve kalkınma ve hayatın güzelleştirilmesine araç olmasıdır.[1074]

Aryanların yaşadığı platoda çok eski zamanlardan beri evcil hayvanlar olan inek, deve, koyun ve keçi beslenmekteydi. MÖ IV. yüzyıla ait eski bir Sümer vazosu üzerinde yer alan bir resimden, ineğin çok eski zamanlardan beri bu platonun kuzey ve kuzeybatısında evcil bir hayvan olarak beslendiği anlaşılmaktadır. İnsanların günlük yaşantılarını sürdürmelerinde kendisinden çok yararlandığı bir canlı olarak ineğin hem erkek, hem de dişisine aşırı saygıyla bakılıyordu. Hatta Aryanların inanışında ilk yaratılan varlıklardan birinin inek olduğu da yer almıştır.

Yararlı canlılardan biri kabul edilen at, Aryanlar arasında yararları bakımından inekten sonra en çok sevilen canlıdır. Medler tarafından ehlileştirildiği düşünülen at, Zerdüşt'ün ilahilerinde ineğin ruhu gibi saygıya layık bir varlık olarak görülmüştür. Tahmâsp, Ercâsp, Câmâsp, Gerşâsp, Gostâsp ve Geşnasp gibi birçok eski İranlı şahsiyetin ve padişahın isimlerinde "esp/at" kelimesinin yer alması da bu saygı ve önemin göstergesi olarak görülmektedir.[1075]

Eski İran inanışında tarımda ve geçimde kendisinden yararlanılan köpek, koyun, keçi, sığır, katır ve at gibi hayvanlara karşı özenli davranılması istenmiştir. Köpek, çiftçinin en sadık dostu olarak görülmüştür. Yılan, akrep, kurt, karınca ve kurbağa gibi zararlı varlıkların öldürülmesi ise bir gereklilikliktir. Hatta zararlı hayvanları öldürmek üzere mûbedlerin, Pehlevice *"margen"* adı verilen, ucuna demir takılı küçük bir şişi yanlarında taşıdıkları kaynaklarda yer alır. Kırsalda hayvancılıkla uğraşan insanlar için en önemli şeylerden biri olan çoban köpeklerinin aç bırakılmaması ise özellikle vurgulanmıştır.[1076]

[1074] Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 188.

[1075] Zerrînkûb, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanât-i Pehlevî,* s. 27-28.

[1076] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 42-43. *Vendîdâd*'da "Köpeğin Kutsallığı" başlıklı kısımda, çoban köpeğine zarar veren kişi için sekiz yüz at kamçısı ve sekiz yüz sopa cezası ön görülmüştür. *Avesta Bölümler*, Kora Yay. s. 87. *Avesta*'da evcil köpek *vîş haûru* (vîsh-haurva), avcı köpek ise *vohûnezg* (vohunazga) sıfatıyla anılır. *Vendîdâd*'da kefareti olmayan beş büyük günah arasında, köpeğe sert ve kaba kemik verilmesi sonucunda köpeğin dişlerinin zarar görmesi ya da boğazında kalması veya sıcak yemek verilmesinden dolayı burnunun ve ağzının yanması da sayılmıştır. Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 215.

Diğer canlılara oranla insanlara daha çabuk ısınan köpeğin, eski İran inanışında korunması gereken bir canlı kabul edilmesinin nedenleri arasında, insanın kendisini ve sahip olduğu hayvanlarını kurt, çakal ve tilki gibi zarar verici yaratıklardan korumasının payı da vardır. Köpek, Mısırlılarda değerli bir canlı olarak kabul edilirken, İsrailoğulları ve İslâm inanışında necis bir hayvandır. Çin'de eti yenen ve kurban edilen köpeğin, Yunan kültüründe heykelleri bile yapılmıştır. Nitekim Yunanlı filozof Sokrat devamlı köpeğine and içmiş, İskender köpeğinin ölümünden dolayı derin üzüntü duymuştur.[1077]

Ardâvîrâfnâme'de zararlı kabul edilen canlıları öldüren kişilerin ruhları öteki âlemde ödüllendirilmiş biçimde tasvir edilmektedir: "*Dünyada çok sayıda zararlı yaratıkları öldürmüş kişilerin ruhlarını gördüm. Dünyadaki sular, ateşler ve bitkiler yeryüzündeki bu kutsalların yüceliğiyle ve ışığıyla aydınlanıyordu."*[1078]

Öğüt metinlerinde canlılara nasıl muamele edilmesi gerektiği konusunda *Enderz-i Kûdekân*'da şu öğütler yer almaktadır: "*Kızkardeşinizi, erkek kardeşinizi, kölelerinizi, hizmetçilerinizi ve binitlerinizi incitmeyin! Onlara değer vererek, iyi ve güzel davranın! Uyumsuz olmayın! İyi ve uyumlu olun! Yolda giderken gördüğünüz köpek, kuş ve binitleri incitmeyin! Sizi seven iyi insanlara saygılı olun ve güzel bir dille onlara karşılık verin!"*[1079]

Mînû-yi Hired'de daha çok korunup gözetilmesi gereken varlıklar arasında binit hayvanı da sayılmıştır.[1080] *Ardâvîrâfnâme*'de de sığırları, inekleri ve diğer hayvanları öldüren insanların bütün vücut organlarının, cehennemde işkencelerle kırılarak cezaya çarptırılacakları anlatılmaktadır. Aynı eserde, kırsalda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan insanlar için büyük önem taşıyan çoban köpekleri, bekçi köpekleri ve evlerin kapılarında koruyucu olarak beslenen köpeklerin yiyeceklerinin zamanında ve yeteri

---

[1077] Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 202-203. "İslâm öncesinde, Zerdüştî İran'da köpeğin önemli bir rolünün olduğu, İran şiirindeki "sadık köpek" üzerine yapılan sayısız imalardan anlaşılmaktadır". Annemarie Schimmel, *Şark Kedisi*, (Çev.: Senail Özkan), Ötüken Yay., İstanbul 2009, s. 47.

[1078] *Ardâvîrâfnâme*, 14. Bölüm, md. 6. "Eski İraniler, insanlarla hayvanat-ı gayr-ı muzırraya karşı samimi bir meveddet perverde ederlerdi. Hâlbuki muzır hayvanların itlafı ibadetten madud idi. Çünkü bu itikada göre, nafi hayvanların bedenleri ufak tefek kusurlarda bulunmuş olan kimselerin, muzır hayvanların cesetleri de canlıların ruhlarına mahsus birer kalıptan ibaret idiler". Şemseddin, "Kadim İran'da Din", s. 260.

[1079] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.

[1080] *Mînû-yi Hired*, 28. Bölüm, md. 1-4.

kadar verilmesi gerektiği, aksi halde bu hayvanları aç bırakanların, cehennemde aynı hayvanların eliyle cezalandırılacakları anlatılmıştır.[1081]

Binek ve yük hayvanlarına, güçlerinin üstünde ağır yük yükleyen insanlar da cehennemde "sırtları ve ayakları yaralarla dolu olarak, başlarını ayaklarının arasına saklar ve sırtlarına her taraftan ağır taşlar atılır" bir vaziyette tasvir edilmektedir.[1082]

4.3.3.16. Yalan Söylemek

Yalan (*Avesta*'da *durûc/g*, Pehlevice *drōg*) "doğru olmayan söz, hakikatin tersi, hak olmayan söz" gibi anlamlara gelmektedir.[1083] *Avesta*'da *durûc/ğ* "yalan, doğru olmayan ve sözünde durmayan" manasında kullanılmıştır. Bazen bu kavram, Mezdâperestîlik karşısında yanlış inanç olan dîvperestliği tarif için de tercih edilmiştir. Yalan, İslâm öncesi İran metinlerde ise "insanı pençeleri arasına alıp kahreden en tehlikeli dev" biçiminde tanımlanmıştır. Yalan, aynı zamanda bir şeytanın özel adı olarak da kullanılmıştır. İnsanlara büyük zarar veren bu şeytan, sonuçta hesap günü doğruluk tarafından alt edilir. *Avesta*'nın farklı yerlerinde de yalan, oldukça güçlü bir varlık biçiminde tavsif edilir. Yalan, hayatı tahrip eden ve dünyayı yok eden bir özellik taşır. Yalanın cehennemde de yeri en aşağılık kısımdadır.[1084] Yalanın eski İran metinlerinde "dreyvant/droğvent" sıfatlı bir ifrit biçiminde cisimleştirildiği de kaynaklarda yer almaktadır.[1085]

Eski İranlılarda yalana karşı oldukça sert bir tutum takınılmıştır. Herodotos'un da aktardığına göre, İranlılar "beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnız üç şey öğretiyorlardı: Ata binmek,[1086] ok atmak, doğru söylemek. Pers kültüründe yapılması

[1081] *Ardâvîrâfnâme,* 30. Bölüm, md. 1-3. Benzer anlatımlar 48, 74 ve 75. bölümlerde de yer almaktadır. Zerdüştîlerin tarım toplumunda son derece önemli olan köpeklerin korunmasına verdikleri değerin bir göstergesi olarak, *Dozd Sernized* adlı neskin bir bölümü bu faydalı hayvanın korunmasıyla ilgili kuralları içerir. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 320.

[1082] *Ardâvîrâfnâme,* 77. Bölüm, md. 1-4. Kuruş'u emziren ve Ashâb-ı Kehf'e yol arkadaşlığı yapan köpeğin eski kültür ve inanışlardan, nasıl bir canlı olarak kabul edildiğine ilişkin geniş bilgi için bkz. Yâhakkî, s. 469-470; Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 202-219; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 610-612.

[1083] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1516; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 27.07.2012.

[1084] Dûsthâh, *Avesta* II/983; Yâhakkî, s. 356; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî,* s. 509; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 257.

[1085] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 46.

[1086] Fars kültürü ve diğer kültürlerde atın önemi konusunda geniş bilgi için bkz. Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 220-295; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 295-298.

yasak olan şeyin konuşulması da yasaktır. Onlara göre en büyük ayıp yalandır, yalandan sonra ise borç gelir. Borcun kötülenmesinin nedeni, yalan söylenmesine sebep olmasındandır."[1087] Yalandan son derece nefret eden eski İranlılar için insanın doğru, dürüst, cömert, misafirperver ve geçimli olması son derece önemlidir.[1088]

Dînkerd'de yalan söylemekten sakınılması özellikle tavsiye edilen hususlar arasında yer almıştır. Bu eserde, yalan sözlü insanlar doğru söyleseler bile, onların yalancı olarak tanınmalarından dolayı sözlerine inanılmayacağı anlatılmıştır.[1089]

*Mînû-yi Hired'*de yalan söylemek büyük günahlar arasında sayılmış ve Ehrimen'in sıfatı kabul edilmiştir.[1090] Yalan söylemekten kaçınılmasının yanı sıra, yalancılarla arkadaşlık edilmemesi ve bu kimselerle oturulup kalkılmaması konusunda da tavsiyeler verilmiştir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da *"Bir mecliste yalancıya yakın oturma ki, sen de çok dert sahibi olmayasın!"*[1091] denilir. *Mînû-yi Hired*'de ise yalanın kötülük derecesini açıklamak için ölümle karşılaştırılma yapılmıştır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Korku ve yalanla yaşamak mı iyidir, yoksa ölüm mü?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Korku ve yalan sözle yaşamak ölümden daha kötüdür. Çünkü yaşamak için herkese dünyanın mutluluğu ve güzelliği gereklidir. Eğer kişi dünyanın mutluluğu ve güzelliğinden yoksunsa ve onda korku ve yalan söz de varsa, böyle bir hayat ölümden daha kötü bilinmiştir."[1092]

Hangi hayatın kötü ve hangi kimselerin beğeniden uzak olduğu konusunda, bilgenin sorusuna verdiği cevapta Mînû-yi Hired şöyle der: *"Yalan ve korkuyla yaşayanın hayatı daha kötü bir hayattır ve akıldan yaya olan ise cennete inanmayıp da dünyaya bağlanıp kalan kimsedir."*[1093]

Ardâvîrâfnâme'de yalan söyleyen kişi, cehennemde "sırtında koca bir dağı karda, kışta ve soğukta sürekli taşır" bir halde tasvir edilmiş ve böyle bir cezaya çarptırılmasının nedeni ise şöyle açıklanmıştır:

[1087] Herodotos, s. 61; Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 194.
[1088] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 26.
[1089] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 110.
[1090] *Mînû-yi Hıred*, 35. Bölüm, md. 1-33.
[1091] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 97.
[1092] *Mînû-yi Hired*, 18. Bölüm, md. 1-6.
[1093] *Mînû-yi Hıred*, 29. Bölüm, md. 1-6.

"Bu, dünyada çok fazla yalan söyleyen, dürüst olmayan, insanlara yarar sağlamayan sözleri konuşan kötü huylu bir kişinin ruhudur. Şimdi onun ruhu, yaptıklarının karşılığında böyle korkunç işkenceler ve dayanılmaz sıkıntılara katlanmaktadır."[1094] Aynı eserde, başkalarını yalan söylemekten sakındıran, ancak kendisi bu kötü davranıştan kaçınmayan kimsenin cehennemde demir bir tarakla etlerinin bedeninden koparılarak cezalandırıldığı anlatılmıştır.[1095]

Aristo'nun İskender'e Öğüdü'nde yalan konusunda şu öğütler yer almıştır: "*Yalandan sakın! Zira yalan nefsin acizliğini, düşüncenin tutarsızlığını ve işlerin sonucunun neye varacağını bilmemekten doğar. Nitekim Homer şöyle demiştir: Yalandan daha aşağılık bir şey yoktur. Yalancı adam işe yaramazın biridir."*[1096]

4.3.4. Akıl, Bilgi, Eğitim ve Kültür

4.3.4.1. Akıllı Olmak ve Aklını Kullanmak

Akıl (Avesta dilinde *xratu*, Pehlevice ve Pâzend dilinde *xrat*) "idrak, anlayış, kavrayış, feraset, bilgi, zekilik, düşünme, anlama ve kavrama gücü, us, öğüt, salık verilen yol, düşünce, kanı" gibi anlamlara gelmektedir.[1097]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde akıl ve aklını kullanma konusuna özel bir yer verilmiştir.[1098] Eski İran inanışında akla verilen değerin bir ifadesi de, iyi ve kutsal bir vergi olan aklın Ahura Mazda'nın yarattıkları arasında kabul edilmesidir.[1099] Ormuzd tarafından yaratılan ve Ehrimen'in zarar veremediği insanlara örnek olarak "aklını kullanan insan tipi" gösterilmiştir.[1100] *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda "*Akıl cevheri ateş gibidir. Dünyada akıl gibi değerli başka bir varlık yoktur"*[1101] biçiminde nitelemeler

---

[1094] *Ardâvîrâfnâme*, 40. Bölüm, md. 1-5. Benzer bir anlatım 97. Bölüm de de yer almaktadır.
[1095] *Ardâvîrâfnâme,* 51. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 90. Bölüm de de yer almaktadır.
[1096] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 308.
[1097] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 1408; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1098] Gershevitch-Boyce, s. 104.
[1099] Müşerref, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân,* s. 40.
[1100] *Mînû-yi Hıred*, 33. Bölüm, md. 1-4.
[1101] Teymûr-i Kâdirî, "Nişâne ve Numâd Der Fârsî-yi Miyâne", *Mecelle-yi Mutâlaât-i Îrânî*, Kirmân 1383 hş., s. 97.

yapılmıştır. Aynı eserde (s. 137) "*Akıllı insan, her zaman dünyanın sonluluğunu hatırında tutandır"*[1102] denilmiştir.

İran kültür ve medeniyetinin akla verdiği önemin göstergelerinden biri de, Firdevsî'nin *Şahnâme* eserine Tanrı'yı Övüş'ten sonra "Aklı Övüş"le başlamış olmasıdır. Eserin başlangıcında şu ifadeler yer almaktadır: "Bu kitabın yazılışına akıl ve canı yaratan Tanrı'nın adıyla başlarım. Çünkü düşünce, ondan üstün bir Tanrı'nın varlığını kavrayamaz." Firdevsî, aklı "Tanrının vermiş olduğu en değerli şey, hiç ölmeyecek bir canlı, hayatın özü, padişahların tacı ve ünlü kişilerin süsü, iki cihanda da elimizden tutan, canın gözü" gibi nitelemelerle övmüştür.[1103]

Eski İran tarihinde bilgeliğe verilen önemin göstergelerinden biri ise, Sasaniler döneminde sarayda padişahın taç giyme merasimine ve resmî bayramlara bilgelerin katılmasına son derece önem verilmiş olmasıdır. Programda öncelikle orada bulunan bilge şahsiyetler kutlanırdı. Nitekim Mani'nin de I. Şapûr'un Mihrigan bayramı günü taç giyme merasimine katıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Genç yaşta felsefe eğitimi alan ve Atina Okulunun kapatılması sonucu Yunanlı bilgeleri ülkesine davet ederek onlardan ders alan Enûşîrvân'ın bu davranışı, eski İran'da bilgiye ve bilgeliğe verilen önemin başka bir örneğidir. O dönemde ilim ve felsefe merkezi konumundaki Cündişapûr, Atina, Kostantiniyye, İskenderiye, Beyrut, Nusaybin ve Harran'da ortaya konan eserler bilge padişahın dikkatini celbediyordu.[1104] Enûşîrvân'ın bilgiye ve bilgeliğe verdiği değerin bir göstergesi de farklı dillerde yazılmış eserlerin Pehleviceye çevrilmesindeki teşvik ediciliğidir.

Zerdüşt inanışında bilgi, insanı mutluluğa eriştiren bir değer olarak kabul edilir. Kişinin Ehrimen'le mücadele edebilmesi için bilgi silahını kuşanması gerekir. *Vendîdâd*'da, "*Yabancı ya da sizinle aynı inanışta biri, size ilim tahsil etmek ya da sanat öğrenmek üzere gelecek olursa, onu kabul edin ve öğrenmek istediği şeyi ona öğretin*" denmiştir.[1105]

Dînkerd'de bilgelik ve bilgelere verilen önemi göstermesi bakımından çok anlamlı bir öğüde yer verilmiştir: "*İnsanlar ancak şu üç şeyle cennete giderler: 1- Bilge*

[1102] Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", s. 129.
[1103] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 49-50.
[1104] Çehârdehî, "Ahlâk-i Îrân-i Bâstân II", s. 413-414.
[1105] Pûrrızâ, s. 106.

olmakla. 2- Bilge kişilerle dost olmakla. 3- Bilge kişilere düşman olmamakla."[1106] Aynı eserde bilge olabilmenin şartları ise şöyle ifade edilmiştir: "*Bilge olmak isteyen kişinin öncelikle yaratıcıdan korkması, bilgelerin yanına varması ve bütün düşüncesini o işe vermesi gerekir.*"[1107]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde "*Bütün erdemlerin özü nedir?"* sorusuna, "*Bütün erdemlerin özü akıl ve bilgidir"* cevabı verilmiştir.[1108] Aynı eserde akıl vergisi ve buna bağlı olan kanaat, zenginlik ve inanca ilişkin şu tavsiyelere de yer verilmiştir: "*Aklı olmayanın izzeti güç ve padişahlıkla artmaz, kanaat sahibi olmayan malla zengin olamaz, inancı olmayanın bilgi ve rivayetlerle fıkhı gelişmez, aklı olmayan ruhsuz bir puta benzer."*[1109] Yine *Kitâbu'l-mesâil*'de Enûşîrvân'a, *"Aklın çokluğu neyle belli olur?"* diye sorulduğu aktarılır. O da bu soruya, "*Bir keder hâsıl olduğunda, onu çaba ve sabırla kendinden uzaklaştırmakla belli olur"* cevabını vermiştir.[1110]

Hem ilim, hem ilim sahibi ve hem de halk için ilimden gerekli sonucun elde edilebilmesi konusuna işaret etmek amacıyla da Enûşîrvân'ın öğütlerinde şu hususa dikkat çekilmiştir. Enûşîrvân'a sordular: "*Nasıl oluyor da siz kitaplara çok da bağlı kalmadığınız halde insanlar sizin görüşlerinizin kitaplara dayandığını düşünüyor?"* O da şöyle cevap verdi: "*Ben bilgiyi övünüp, insanlara tepeden bakmak için elde etmiyorum. Aksine ondan yararlanmamız için öğreniyorum."*[1111]

Pendnâme-yi Enûşîrvân'da akıl, "insanın başına taç koyduran" bir özellik olarak anlatılır ve "*Öğretmenden akıl öğren! Bunu öğrenmekten dolayı sana ayıp yoktur, akıl öğrenmeye koyulunca, kaybolma yolundan da kurtulursun"* denilir. Aynı eserde akıl, akıllı olma, aklın yararları, cahilliğin zararları gibi konularda ise şu öğütler yer almaktadır:

"Aklı kendine dost edinen kişi, bilgelere danışır işi.

Akla tutkun olan kimsenin, bela tuzağından kaçması gerekir.

[1106] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 111.
[1107] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 157.
[1108] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 55.
[1109] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 53.
[1110] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 58.
[1111] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 58.

Belanın geldiğini görünce, bela karşısında dik kafalılık etme!

Bela arayan kişi, şeytanın dostu olur.

Bilgenin öğüdünü tutmak gerekir. Zira bilgelerin öğüdü altın ve gümüşten kıymetlidir.

Öğüt vericinin öğüdünü işitmek gerekir. Öğüdün kişinin ruhuna[1112] *çok faydası vardır.*

Öğüt dinlemeyen kişi zelillikten ve kederden kurtulamaz."[1113]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da aklın anlam ve önemi şu cümlelerle anlatılmıştır: "*Her sanat akla, her akıl bilgiye, her bilgi tecrübeye, her yücelik iyiliğe, her iş kadere, her zenginlik yemeye ve vermeye ve her mutluluk da korkusuzluğa muhtaçtır."*[1114] *"Sana söylüyorum ey oğlum! İnsanlar için akıl iyidir. Çünkü akıl kalıcıdır."*[1115] Akılsız olan ya da aklını kullanmayan insanların dünyada nasıl bir durumda olduğu konusunda *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da, *"Aklı olmayan sıkıntıdadır"*[1116] ifadeleri kullanılmıştır.

Aklın ve aklını kullanmanın hayatta insana ne gibi imkânlar sunacağı, aklını kullanmamanın sonucunda ise hangi sıkıntılarla karşılaşılabileceği konusunda *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*'da şu tespitler yer almıştır: *"Akıllı kimse her zaman huzurludur. Kötü akıl sahibi kimse ise her zaman sıkıntıdadır."*[1117] *"Güçlü akıl ruhun sığınağı, kurtarıcı akıl tenin yardımcısıdır. Akıl, yoksullukta muhafız ve bekçidir denilmiştir."*[1118] *"Yiğitlik ve cömertlik akıldan doğar. İyi nam sahibi olmak akıldan gelir."*[1119]

Enderz-i Pûryûtkîşân'da ise akıl ve kültür arasında bağlantı kurulmuş ve aklın hem bu dünya hayatı için, hem de öteki dünya hayatı için insanın rehberi olduğu ifade

---

[1112] Ruha değer verilmesi konusu eski İran öğüt metinlerinde son derece önemlidir. Yapılması tavsiye edilen veya yapılmaması tavsiye edilen birçok davranış "ruha yarayışlı" ya da "ruha yarayışsız" oluşu bakımından değerlendirilmiştir. *Dînkerd*'de kutlu kişi ruhuna önem veren, kutlu olmayan kişi ise bedenine önem veren kimse olarak nitelenmiştir. Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 112.

[1113] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 183-184.

[1114] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 59.

[1115] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 104.

[1116] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 3. Bölüm, md. 1.

[1117] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz,* md. 2.

[1118] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz,* md. 14-15.

[1119] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 19.

edilmiştir: *"Kültürlü olmak için gayretli olun. Çünkü kültür bilginin tohumu ve aklın meyvesidir. Ve akıl da iki cihanın kılavuzudur."*[1120]

Mînû-yi Hired'de aklın üstünlüğü ve değeri konusunda geniş anlatımlar yer almaktadır: *"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Varlıklar içerisinde en üstün olanı hangisidir? Diğer şeylere üstün olan nedir? Kimsenin kaçamadığı şey nedir?*

Mînû-yi Hired cevap verdi: Dünyadaki varlıkların hepsinden üstün olanı akıldır. Diğer şeylere üstün olan ise talihtir. Kimsenin kaçamadığı şey ise ölüm meleği[1121]*dir."*[1122]

Mînû-yi Hired'de cevabı aranan sorular arasında akıl, hafıza ve meninin insan bedeninde nasıl bir etkiye sahip olduğu da yer almaktadır. Eserde akıl, hafıza ve meninin yerinin beyin olduğu; "baş sâlim ise" akıl, hafıza ve meninin artış göstereceği, insan yaşlandığında beyninin zayıflayacağı, bu sebeple de yaşlı kişinin akıl ve hafızayla yapacağı şeyleri, eskisine göre daha az görüp yapabileceği ifade edilmektedir.[1123]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise akıl iyi bir yetenek, uzak durulmaması gereken ve insanın değerini yücelten bir unsur olarak anlatılmıştır: "*İnsanlar için ilk yetenek olarak akıl iyidir.*[1124]*İki şeyden kendini uzak tutmamak gerekir: 1. İyi ahlâk. 2. Akıl.*[1125] *Dört şeyle insanın değeri yücelir: Akıllı olmak, iyi tabiatlı olmak, iyi huylu olmak ve alçak gönüllü olmak.*[1126] *Akıllı olmayı arzulayan kimseye söyle derin düşünceli olsun."*[1127]

Aklın gelişmesine sebep olan okuma, yazma ve düşünme gibi faaliyetlere ilişkin olarak da eski İran düşüncesinde çeşitli tavsiyeler verilmiştir. Hem dünya hayatının bir gereği, hem de ahiret inancına araç olan dinî metinlerin okunması için okuryazar olmak ve bir eğitim kurumuna çocuklarını göndermek özellikle tavsiye edilen hususlar arasında yer almıştır.

İnsanlara mahsus sanatlardan biri olan yazı, insanların kalblerindeki manaları anlatmaya yarayan, kendilerinden uzakta olan veya kendilerinden sonra yaşayacak

---

[1120] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 41.
[1121] Farsça metinde ölüm meleğinin adı "vây bed" olarak geçmektedir.
[1122] *Mînû-yi Hıred*, 46. Bölüm, md. 1-8.
[1123] *Mînû-yi Hıred*, 47. Bölüm, md. 1-7.
[1124] Enderz-i Oşnar-i Dânâ, md. 2
[1125] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 23.
[1126] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 30.
[1127] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.

olanlara düşüncelerini aktarmaya yaraması bakımından önemli kabul edilmiştir. İbn Haldun'un ifadesiyle "yazı ve tahrir, akıl ve fikri işletmek hususunda zanaatlar arasında ayrı bir yer işgal eder… Kisra, kâtip ve hesap memurlarının zekâ ve akıllarının mükemmelliğini ve kendi işlerinde büyük bir meleke sahibi olduklarını gördüğü zaman: "Divane", yani şeytan ve cinler, deyimini kullanmıştır ki, cin fikirli adamlar demektir. "Bilginler, daire" anlamına gelen, kâtip ve hesap memurlarının çalıştığı yerin adı olan "divan" deyiminin "divane"den yapılmış olduğunu söylerler"… Yazı aynı zamanda "insanları konuşmak zahmetinden kurtaran bir araç"tır.[1128]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde önemli bir yer tutan ve üzerinde en çok söz söylenen hususlardan olan akıl konusunda, Enûşîrvân dikkat çekici ifadeler kullanmıştır. Enûşîrvân kendisiyle özdeşleşen bu güzel özellikleri nasıl kazandığını *Kitâbu'l-mesâil*'de şu sözlerle aktarmıştır: "*Ben gençliğimde aklı her şeyden daha üstün tutar ve bilgiyi severdim. Her bilginin peşine düşerdim. Aklın her şeyden daha büyük ve değerli olduğunu anladım. İyi huyun en iyi düşünce, sabrın hasletlerin en süslüsü, başkalarının derdiyle dertlenmenin en iyi iş, dengeli davranışın en iyi yol ve alçak gönüllülüğün en iyi sıfat olduğunu anladım."*[1129]

4.3.4.2. Cahilliğin Yerilmesi

Cahil (Pehlevice *a-dān*), "bilgisiz, ilimsiz, akılsız, düşük, bilginin zıddı, ahmak, ebleh, öğrenim görmemiş, okumamış, belli bir konuda yeterli bilgisi olmayan, deneysiz, genç, toy" gibi anlamlara gelmektedir.[1130]

Cahillik, İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde yerilen özellikler arasında yer almıştır. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda, bilmediği hususta cehaletini gizlemek amacıyla biliyormuş gibi davranmamak gerektiği şu tavsiye ile açıklanmıştır: "*Bilmediğiniz bir şey için biliyorum demeyin. Çünkü bu boş sözden dolayı, bildiğiniz bin şey hatırınızdan silinip gider.*"[1131]

[1128] İbn Haldun, *Mukaddime*, II, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), MEB Yay., İstanbul 1991, s. 409, 439.
[1129] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 72.
[1130] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 4551; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.
[1131] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 129.

Verilen tavsiyelerde bilgili ve bilge ruhlu olmak övülmüştür. *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da, "*Her karanlıktan daha karanlık olanı cehalettir"*[1132] denilerek bilgisizliğin korkutuculuğu ve belirsizliği anlatılmıştır. Yine aynı öğüt metninde bilgi sayesinde mutluluğu yakalayan insanlar şu şekilde tasvir edilmiştir: *"Sıkıntı halinde kolaylığı görebilen iki tip insan vardır: 1. Bilgeliği ve dindarlığı kendisine yeten ve dünya malından bir şeye sahip olmadığı için üzülmeyen ve kendini nasipsiz görmeyen bilge ruhlu kişi. 2. İyi ile kötüyü birbirinden ayıramayan ve bu yüzden de üzülüp kaygı taşımayan cahil kimse."*[1133]

Bilge Oşnar'ın öğütlerinde cahillikten kaçınılması tavsiye edilmiş ve cahillere özgü vasıflar da şu şekilde sıralanmıştır: *"Bu beş şey (altı)*[1134] *bilgelere değil, cahillere mahsustur: 1. Sebepsiz yere kızmak. 2. Dostu düşman olarak görmek. 3. Çokça faydasız söz söylemek. 4. Sır saklayamamak. 5. Yersiz çok gülmek. 6. Herkese karşı küstahlık etmek."*[1135]

Pendnâme-yi Enûşîrvân'da bilgili insanlarla oturup kalkanların kazançlı çıkacakları anlatılmış ve cahillerle hemhal olanlar eleştirilmiştir. Eserde, bu tip insanlarla dost olanların zarar görecekleri anlatılmıştır: "*Bilgelerden gönül huzuru kazanılır, cahillerdense kimseye ağız tadı gelmez. Zerdüşt'ün eserinde de bilge insanlar cennete gider denir."*[1136] Aynı eserde şu öğütler de verilmiştir: "*Cahillerle yola çıkma, ilimsiz bir hayat isteme! Aklın varsa eğer ömrünü yele verip aşağılık bir biçimde, cahilce ve akılsızca geçirme! Hayatı sana yaratıcı verdi, cahillik ve kendini bilmezlik için mi verdi? Ne güzel demiş hoş sözlü bilge: Cahil insanın hali, ipsiz merkep misali."*[1137]

Firdevsî, *Şahnâme*'de "*Bilgiyi elde etmek için zahmete katlanmak yerinde bir şeydir"*[1138] sözüyle cahillik karşısında bilgiyi övmüştür.

[1132] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 10.
[1133] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 20.
[1134] Metinde "Şu beş şey denilmiş" fakat altı özellik sayılmıştır.
[1135] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 40.
[1136] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 183-184.
[1137] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 187.
[1138] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 51.

4.3.4.3. Eğitim ve Kültüre Önem Vermek

Eğitim (Pehlevice *parvarišn*) "terbiye, öğretim, yetiştirme, talim, öğretme, çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme" anlamına gelmektedir. *Kültür* (Avesta dilinde *çekmek* anlamında *thang*, Pehlevice *frahang*) "edeb, terbiye, bilgi, ilim, marifet, tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddî ve manevî değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü, muhakeme, zevk ve eleştirme yeteneklerinin öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi, bireyin kazandığı bilgi" gibi anlamlara gelmektedir.[1139]

İslâm öncesi İran edebiyatında gerek örgün eğitime ilişkin, gerekse resmî olmayan eğitim ve öğretim konularında, okula geliş gidiş, ders çalışma, eğitim ve öğretimde ceza ve ödüllendirme, öğretmen-öğrenci münasebetleri gibi konularda çeşitli öğütler verilmiştir. Eski İran'da hem erkek, hem de kız çocukları eğitime yedi yaşında başlatılırdı. Fakat yedi yaşından önce evde anne ve babası tarafından çocuklara ahlâkî konularda eğitim verilebiliyordu. Kız ve erkek çocuklara verilen eğitim farklı değildi. Öğretmen ve öğrenci arasındaki münasebet son derece dostaneydi. Öğretmenlerde aranan esas özellik öncelikle dindar ve vatansever olmalarıydı. Eski İran eğitiminde dinî ilimlerin öğrenilmesi diğer ilimlere göre daha öncelikli konumdaydı. Herodotos ve Ksenefon gibi Yunanlı tarihçiler tarafından, eski İran'daki eğitim ve öğretimden övgüyle söz edilmiştir.[1140]

Zerdüşt inanışında öğretmen, önemli ve değerli bir konuma sahiptir. Nitekim Zerdüşt "doğruluk öğretmeni" olarak adlandırılmış ve övülmüştür. *Vendîdâd*'da Ahura Mazda'nın Zerdüşt'e şöyle hitap ettiği yer almaktadır: "Ey kutsal Zerdüşt! Bütün gece,

---

[1139] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 764, II/2538; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 08.08.2012.

[1140] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 20. Kız çocuklarının nasıl bir eğitim aldıkları konusunda kesin bilgiler mevcut olmamakla birlikte Bartholomae, *Zen Der Hukuk-i Sâsânî* adlı eserinde (s. 8) kız çocuklarının eğitiminin daha çok ev işlerine yönelik olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim *Bağnesk*'te de kadınların ev işleriyle ilgili eğitimlerinden söz edilmiştir. Fakat seçkin hanımlar daha ciddî bir eğitim alabilme imkânına sahipti. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 406.

gönlündeki ızdırapları gidermek ve sırat köprüsünden kalp gücü ve çevikliğiyle geçip cennete nail olmak için çalışıp çabalayan ve bilgelerden ders alan kişiyi öğretmen ve ruhanî olarak adlandır."[1141]

Ahamenişler döneminde, eğitim ve öğretimde öğretmenler son derece şefkatli bir anlayışa sahipti. Öğretmenler, öğrencilerine anlamadıkları bir konu olduğunda çekinmeden tekrar sormalarını tavsiye ederdi. Öğretmenler millî destanlar, ahlâkî konular ve din ve devlet büyüklerinin davranış ve şahsiyetlerini de öğrencilerine anlatırdı.[1142] Dinî eğitimin son derece önemli olduğu Sasaniler döneminde, dinî eğitim ve öğretim faaliyetinde görevli din önderleri *mûbedân, hîrbedân, destûrân* ve *dâverân* olarak anılmaktaydı ve bu kişilerin herbirinin belirli bir görevi vardı.[1143]

Eğitim ve öğretim konularında *Enderz-i Kûdekân*'da şu tavsiyeler yer almaktadır: "*Kurallara uygun olarak debîristâna (okula) gidin! Ödevlerinizi yaparak medreseye gelin! Debîristânda, gözünüzü, kulağınızı, kalbinizi ve dilinizi öğretmeninize tam verin! Debîristân'dan çıktığınız zaman da öğretmenin öğrettiği şekilde davranın! Eve döndüğünüzde de akıllı uslu davranın! Debîristân'a her zaman isteyerek gelin! Eğer öğretmen size dayak atacak ya da kızacak olursa, bu durum hoca için kusur değildir. Debîristâna gitmediğiniz gün için pişmanlık duyun! Eğer hoca sizi uyarmaz ya da cezalandırmazsa, yirmi yaşına ulaşınca bilgelerin, ateşkede reisinin ve rahiblerin huzuruna çıktığınızda, size bilgeliğe ilişkin sorular sorulduğunda cevap veremezseniz; bu durumda insanlar size, siz ise yere bakarsınız."*[1144]

Dînkerd'de bilgelik iyiliğin evi, iyilik ise aklın teni (şekli) olarak anlatılmıştır.[1145] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de, *"İnsanlar için hangi marifet daha iyidir?"* sorusuna, *"Bilgelik ve akıl"* diye cevap verilmiştir. Bunlardan hangisinin dahi iyi olduğu konusunda ise "*Teni korkusuzluğa, günahsızlığa ve sıkıntısızlığa götürmede rehberlik eden daha*

[1141] Pûrrızâ, s. 108.
[1142] Pûrrızâ, s. 213.
[1143] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 45.
[1144] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490-491. Firdevsî, öğretmenliğin önemi ve öğrencilerin öğretmenlerine karşı nasıl davranmaları gerektiği konusunda eski İran'ın yaklaşımını şu sözlerle aktarmıştır: *Çok akıllı bir filozof şu sözü ne kadar güzel söylemiştir: Bir öğreticinin önemi babadan da ileridir.* Firdevsî, *Şahnâme*, s. 515.
[1145] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 161.

iyidir"[1146] denilmiştir. İnsanların hangi konularda çaba sarfetmeleri gerektiği konusunda *Mînû-yi Hired'*de, "*Eğitim ve öğretimde gayretli olun!"*[1147] diye öğüt verilmiştir.

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da insanların dikkatleri kültürlü olma konusunda çekilmiş ve bu hususta şu tavsiyeler verilmiştir: "*Kızını, oğlunu ve hizmetçini kültürden yoksun bırakma ki, sana ağır bir sıkıntı gelmesin ve pişman olmayasın."*[1148] *"Kültürlü olmak için gayretli olun! Çünkü kültür bilginin tohumu ve aklın meyvesidir. Ve akıl da iki cihanın kılavuzudur. Kültürlü olmak için öğrenmede istekli olun! Çünkü kültür mutluluğun süsüdür. Kültür zorlukta sığınak, yoksullukta yardımcı ve darlıkta meslektir."*[1149] *"Eğer bir oğlun olursa, onu güzel bir okula gönder ki, gözü açılsın (bilinçli olsun)."*[1150] Aynı eserde farklı bir noktaya da dikkat çekilmiştir. Bilgi ve deneyim sahibi olsalar da, insan hayatı için tehlike arzedecek konularda kişilerin dikkatli olunması istenmiştir: "*Yüzmeyi iyi bilsen de sık sık suya girme ki, su seni alıp yutmasın."*[1151]

Ardâvîrâfnâme'de yer alan bir anlatımda, bilgi sahibi ve eğitimli insanların ruhları öteki âlemde ödüllendirilen ruhlar arasında tasvir edilmiştir: "*İnançlarında dosdoğru olanların, öğretmenlerin, araştırmacı ve bilim adamlarının ruhlarını çok aydınlık bir makamda, en büyük mutluluklar ve sevinçler içerisinde gördüm."*[1152]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise faydalı bilginin mutluluk vericiliğine ve faydasız bilginin ise değersizliği konusuna şöyle dikkat çekilmiştir: "*Perişan olmak istemeyen kimseye söyle, faydalı ilim öğrensin!"*[1153] *"İnsanlar için en mutluluk verici iş, bilgi sahibi olmak ve sahip olduğu şeyleri diğer insanlara bağışlamaktır."*[1154] *"Dört şey vardır ki, ne kadar tartılırsa tartılsın değeri hep düşük çıkar: "Faydasız ilim öğrenmek, kötülük, kötü adam ve karanlık yol."*[1155] Aynı eserin bir başka yerinde ise davranışların temel etkeni olan bilgiye ve bilge kişilere ilişkin, "*Bilgelerin ve din konusunda bilgi*

[1146] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 57-60.
[1147] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 44.
[1148] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 13.
[1149] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 66. Aynı öğütler *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da (md. 41-42) geçmektedir.
[1150] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 58.
[1151] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 114.
[1152] *Ardâvîrâfnâme*, 15. Bölüm, md. 8.
[1153] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.
[1154] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 5. Aynı öğüt metninin 14. maddesinde bilgi sahibi olmak ve sahip olduklarından diğer insanlara vermek, iki güzel süs olarak nitelenmiştir.
[1155] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 29.

sahibi kimselerin sözlerini dinlemeyen, iyi amellerinden vazgeçen kimse yok hükmündedir. Bilge kimse ise, din hakkında bilgi sahibi olandır. Din hakkında bilgi sahibi kimse iyi düşünce, iyi söz ve iyi amelden şüphe etmeyen, sağlam bir itikada sahip olan ve ışığa[1156] *gönül bağlayandır"*[1157] denilmektedir.

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de "bilginlerle oturup kalkmak" faydalı davranışlar arasında sayılmıştır.[1158] Aynı eserde, "*Hangi şey daha değerlidir"?* sorusuna, "*Bilginler ve iyilerle dostluk"* cevabı verilmiştir.[1159] "*Hangi bilgi iyidir?"* sorusuna ise, "*Zamanın işinin kendisiyle yapıldığı ve ruhun kurtuluşa erdiği bilgi"* diye cevap verilmiştir.[1160] Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre Bozorgmihr'e yöneltilen, "*Hangi şeyle cennete layık olunur?"* sorusuna cevap olarak, "*İlim öğrenmek ve gençlikte hakkın rızasına uygun işlerle meşgul olmak"* denilmiştir. "*Gençlerde daha güzel, ihtiyarlarda daha iyi olan şey nedir?"* sorusuna ise, *"Gençlerde haya ve cesaret, yaşlılarda ise bilgi ve teenni"* cevabı verilmiştir.[1161]

Bilgi ve tecrübeye dayanarak teenni ile hareket etmenin önemini ifade etmek amacıyla Firdevsî, *Şahnâme*'de şu veciz sözleri aktarır: "*Aceleci ve her aklına geleni yapan kimse, övülecek bir adam sayılamaz. Filozofların biri bu hususta şu güzel sözü söylemiştir: Şiddetli bir rüzgâr esince, eğer sağlamsan ona karşı durabilirsin. Fakat kafasında yeller esen, her aklına geleni yapan hafif beyinli bir adam, servi boylu bir pehlivan da olsa, o şiddetli rüzgârın önünde yıkılıverir!"*[1162]

Eski İran'da çocuklara ruhsal dünyalarını zenginleştirecek ahlâki eğitimin yanı sıra, farklı bazı konularda da eğitim verilmekteydi. Çocukların ata binme, okçuluk, çeşitli silahları kullanma ve güreş gibi konularda da eğitilmesine büyük önem verilmiştir. *Avesta*'da Âreş'in okçuluktaki hayret verici becerisinin ayrıntılı biçimde anlatılması bunun önemli göstergelerindendir.[1163]

[1156] Metinde geçen "*ışık"*tan kasıt "*ferr"* yani tanrısal destek, baht ve talihtir. Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 316-319.

[1157] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 46. *Avesta*'da "Asyemvohu Duası"nda "Bilgelik en büyük iyiliktir, o mutluluktur, bizim için mutluluk, yani bilgelik en büyük mutluluk içindir" ifadeleri yer almaktadır. *Avesta Bölümler*, Kora Yay. s. 57.

[1158] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 203-204.

[1159] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 215-216.

[1160] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 75-76.

[1161] Kiyâyî Nejâd, s. 227.

[1162] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 491.

[1163] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 20.

Ruhsal eğitime ve huzura önem verilmesi eski İran öğüt metinlerinde geniş bir yer tutmaktadır. Bu metinlerin birçoğunda "Ruha herhangi bir zarar ve ziyan verilmeden tenin huzuru ve tene zarar verilmeden ruhun huzuru nasıl sağlanır? Hangi şeyler ruhun kurtuluşuna daha iyi gelir?" soruları ortak sorular olarak yer almıştır. Ruh kavramı *Dinkêrd'in Altıncı Kitabı*'nda 75 kez, *Endrez-i Bozorgmihr*'de 16 kez, *Mînû-yi Hired*'de 30 kez ve *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da 6 kez geçmektedir. Ruh sağlığını koruyan ve özgürleştiren davranışlar arasında hem olumlu, hem de olumsuz davranışlar sıralanmıştır. Bunlar arasında hırs, öfke ve üzüntüden uzak durmak, şehvetperest olmamak, çok uyumaktan sakınmak, yersiz ve zamansız konuşmamak, yemek yerken konuşmamak, hırsızlık etmemek ve yabancı kadınlardan uzak durmak, çalışkan olmak, soylu kadınlarla evlenmek, söz ve davranışta orta yollu olmak, düşmanlarla insaf ölçüsünde mücadele etmek ve kötü insanlardan uzak durmak gibi konular yer almıştır.[1164]

4.3.5. Çalışma, Üretim ve İktisat Ahlâkı

Üretime çok büyük önem veren Zerdüşt inancında mülk edinme, zengin olma ve çalışıp kazanma övülen davranışlar arasında sayılmıştır. Bu davranışlar din mensuplarına tavsiye edilen hususların başında gelmektedir. Hint inanış biçiminin etkilerini taşıdığı düşünülen bu inanışta, insanının çalışıp üretmeyi bir tarafa bırakıp zühd ve riyâzeti benimsemesi hoş karşılanmamıştır.[1165] Bu yönüyle dervişlik anlayışı Zerdüşt inanışına uzaktır. Dünya hayatı, iş ve çalışma alanı kabul edilmiştir. İyi ve kötünün mücadele alanı olarak görülen geçici hayatta, kötülük yok oluncaya kadar, insanın devamlı iyiliğin tarafında olması öngörülmektedir.[1166] Zerdüşt inancında çalışıp üretmek hayat için gerekli görülmüştür. Nitekim *Yesnâ*'da (24. Ha, 14. md) çalışıp üreten ve hayvancılık yapan kimseler övülmüştür.[1167]

Dînkerd'de çalışkanlıktan zanaatkârlık; zanaatkârlıktan iyilik, dostluk ve vazifesini bilme; vazifesini bilmekten görevlerini yerine getirme; vazifelerini yerine getirmekten kalkınma; kalkınmadan da kazanç elde etme ve ülkenin büyümesi gibi

---

[1164] Teymûr-i Kâdirî, "Âsîbhâ-yi Revânî ve Bihdâşt-i Revân Der Mutûn-i Îrânî-yi Miyâne", *Endîşe ve Reftâr,* Sayı: 30, 1381 hş., s. 74-75.
[1165] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 186.
[1166] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 270.
[1167] Kiyâyî Nejâd, s. 31.

imkânların ortaya çıkacağı anlatılmaktadır. Eserde tembellikten beceriksizliğin ve beceriksizlikten de kişinin düşmanının fazlalaşacağı, çok düşman sebebiyle de kişinin vazifelerini yapamayacağı dile getirilir.[1168] Aynı eserde kişinin kendi emeğiyle geçinmesinin önemi şu sözlerle ifade edilmiştir: "*Kendi işini kendin yapabileceğin zaman, insanlardan bir şey isteme. Gücü yettiğinde insanlardan bir şey isteyen kişi, ihtiyacı olduğunda yardım istese de bulamaz.*"[1169]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da kişilere çalışma ve üretimde dikkat edilmesi gereken hususlar da öğütlenmiştir: "*Ev yapacağın (ya da tutacağın) zaman, önce bütçeni ayarla!"*[1170] Aynı eserde işçi ya da görevli olarak çalıştırılacak kişilerde bazı özellikler aranması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Örneğin gardiyan olarak görevlendirilecek kişilerde ne gibi özellikler aranması gerektiği anlatılmıştır: *"Acımasız ve merhametsiz kişiyi gardiyan tutma! Seçkin, büyük ve akıllı kişiyi gardiyan tut!"*[1171] *Mînû-yi Hıred*'de ise ticaret ve çalışma hayatında ortaklık yaparken veya yönetici tayin ederken dikkat edilmesi gereken hususlarda şu tavsiyeler verilmiştir: "*Hırslı adamla ortak olma ve onu yönetici yapma!"*[1172]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise bir alanda uzmanlaşmak ve kendini geliştirmek övülmüştür: "*İşlerin en verimli olanı meslek sahibi olmak ve zanaatkârlıktır."*[1173] Bilge Oşnar'ın öğütleri arasında tembellik yerilmiş, bunun yerine aktif olmak ve çalışmak övülmüştür: "*İki kimse daima hareketlidir: 1. Çalışan kişi. 2. Faydasız şeylerden zevk alan kişi."*[1174]

Mînû-yi Hıred'de çalışıp üretmenin başka bir boyutuna dikkat çekilerek, kendi emeğiyle geçinmenin güzelliği şöyle vurgulanmıştır: "*Çalışkan ve dengeli ol! Kendi elinin güzel emeğini ye! Meleklere ve iyilere yarayışlı ol! Böyle davranmak senin için en iyi davranıştır."*[1175]

[1168] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 156-157.
[1169] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 161.
[1170] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 41.
[1171] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 57.
[1172] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 56-57.
[1173] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 4
[1174] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 21.
[1175] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 42-45.

Ticarî hayatta son derece önemli olan anlaşma yapmak konusunda öğüt metinlerinde doğrudan herhangi bir tavsiye yer almamıştır. Fakat eski Mecusîlerin yaşayan gerçek halefleri kabul edilen Bombay'daki Parsîlerde, iş anlaşmasında el sıkışmaya yazılı sözleşme kadar önem verildiği bazı kaynaklarda yer almaktadır.[1176]

Ardâvîrâfnâme'de emek sahiplerine çalışmalarının karşılığını verme konusunda titiz davranılması öğütlenmektedir. İnsanların alınterinin hakkını vermeyen kişi, cehennemlik ruhlar arasında "insanların derilerini ve etlerini yiyen" bir halde tasvir edilmiştir.[1177]

4.3.5.1. Borç Almamak

İnsanı önceden tahmin edilmesi zor bazı yüklerin altına da götürebilen borç alma konusunda, öğüt metinlerinde bazı tavsiyeler yer almıştır. Herodot'un anlatımlarında da yer aldığı üzere eski İranlıların inanışında en büyük ayıbın yalan olduğu kabul edilmiştir. Yalandan sonra ise borç gelir. Borcun kötülenmesinin nedeni ise yalan söylenmesine sebep olmasıdır.[1178]

Kimlerden borç alınabileceği konusuna ilişkin olarak *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu tavsiyede bulunulmuştur: *"Akrabalarından ve dostlarından başka kimseden borç alma!"*[1179] *Mînû-yi Hıred*'de ise aynı konuda, "*Aslı bozuk kimseden borç alma!"*[1180] denilmiştir.

Eski İran öğüt metinlerinde başkalarına ait iş aletlerinin ödünç alınması da hoş karşılanmamıştır. *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*'da bu konuda şu öğüt verilmiştir: "*Başkalarının aletleriyle iş yapmayınız!"*[1181]

4.3.5.2. Cömert Olmak

Eski İranlıların cömertlikleri, rakipleri Yunanlı tarih aktarıcıları tarafından da anlatılmıştır. Cömert kavramı *Avesta*'da *rātā* ya da *rāti*, Pehlevicede *rātih* ve Farsçada

---

[1176] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 160.
[1177] *Ardâvîrâfnâme*, 39. Bölüm, md. 1-4.
[1178] Herodotos, s. 61.
[1179] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 49.
[1180] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 63.
[1181] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 9.

ise *râdî* biçiminde geçmektedir. Ayrıca *Avesta*'da *râtâ*, rızık dağıtan melek, fidye ve niyaz anlamlarında da kullanılmıştır.[1182]

Cömertliğe (*râdî*) ilişkin olarak *Rivâyât-i Pehlevî*'de Ormozd'un Zerdüşt'e hitaben şu sözleri söylediğine yer verilmiştir: "*Ormozd, Zerdüşt'e şöyle dedi: Cömertlerin verdiği herşeyin karşılığında, ben onlara daha iyisiyle bire karşılık iki veririm.*"[1183]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da, "*İstendiğinde, elinden geldiğince cömert ol!*"[1184] öğüdüyle, cömertlik tavsiye edilmiştir. Aynı eserde cömert olmak için varlık sahibi olmak gerekmediği ve zenginlerin cömertlik bakımından daha eli sıkı oldukları da şu sözlerle ifade edilmiştir: "*Zenginlik cömertlikle barışık değildir.*"[1185]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, "*Cömertlik ne içindir?*" sorusuna, "*Ahde vefa içindir*" cevabı verilmiştir.[1186] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da ise cömert olmakla dost sahibi olmak arasındaki münasebete vurgu yapılmıştır. Dost sahibi olabilmek için cömertlik şart koşulmuştur: "*Candan dost olmayı arzulayan kimseye söyle, cömert olsun!*"[1187]

4.3.5.3. Doğruluk ve Güvenilirlik

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde, en çok tavsiyede bulunulan hususlardan biri de doğruluk (*râstî*) ve güvenilirliktir. Eski İran'ın peygamberi Zerdüşt, öğretisinde doğruluğa büyük önem vermiştir. Zerdüşt'e atfedilen ve bu inanca mensup kişilerin hergün okuduğu "*Eşem vehû*/Ašemvohū" adı verilen duada, doğruluğa verilen önemin göstergesi olarak şu ifadeler yer almıştır: "Doğruluk, en iyi iyilik ve saadetin özüdür. Saadet doğru kişiye verilir. En iyi istek, doğruluktur. Bu hususu hep hatırda tutmak gerekir." Ahameniş şahlarına ait yazıtlarda da doğruluğa büyük önem verildiğine dair ifadeler yer almaktadır. Herodotos'un aktardığı bilgilerde, İranlıların çocuklarına beş yaşından yirmi yaşına kadar öğrettikleri üç önemli şeyden birinin doğru sözlülük olduğu aktarılır. *Rivâyât-i Pehlevî*'de, Zerdüşt'ün Ormozd'a, "*İnsanlar için iyi olan haslet*

[1182] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 525.
[1183] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 86.
[1184] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 46.
[1185] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 54.
[1186] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 57.
[1187] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.

nedir?" sorusunu sorduğu ve buna cevap olarak Ormozd'un şu cevabı verdiği aktarılmıştır: "*Doğru sözlülük iyidir. Dünyada doğru sözlülükten daha iyi bir nâm mı var?*"[1188]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da doğruluğa verilen önemin bir göstergesi olarak, özellikle devlet işlerinde doğru insanların görevlendirilmesine dikkat çekilmiştir: "*Doğru sözlü kimseyi haberci (elçi/kurye) seç! Bîçare kimseye güvenme! Hazineyi, geleneğe uygun olarak güvenilir kimseye emanet et!"*[1189] *"Benzersiz ol ki, sana itimat edilsin!"*[1190]

Enderz-i Husrev-i Kubâdân'da insanın davranışları üzerinde son derece etkili olan arkadaşlık ve dostlukta aranması gereken değerlerden biri olarak, doğru insanlarla oturup kalkmak tavsiye edilmiştir: "*Doğrularla sohbet ediniz!"*[1191] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da ise doğruluk ve dürüstlüğün tüm hayatta esas alınması gereken bir ilke olduğu vurgulanmıştır: "*Bütün iş ve çalışmalarda doğru ve dürüst düşünceli olmak iyidir."*[1192]

Bozorgmihr'in öğütleri arasında ise, Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre "sözde ve amelde doğruluk, ahde vefa ve ahdine bağlılık" tavsiye edilmiştir.[1193] *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da doğruluk konusunda şu öğütler verilmiştir: "*Doğrulukla tanınırsan eğer, yalanın iki ayağını bağlamış olursun. Elinden geldiğince doğruluktan başkasını arama! Çünkü doğru sözlü kişi kurtuluşa erer."*[1194]

Ticarette en önemli hususlardan biri olarak kabul edilen ve modern ticarî anlayışta "müşteri memnuniyeti" olarak da adlandırılan doğruluk ilkesi, İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde de uyulması gereken davranışlar arasında sayılmıştır. *Ardâvîrâfnâme*'de cehennemlik ruhlar arasında, ölçekle ve bir kovayla yemesi için kendisine toprak ve kül verilen ruhun dünyada hangi günahı işlediği sorulduğunda:

[1188] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 82-83. Bu dua metni *Horde Avesta*'da (Horde Avesta 55) yer almaktadır.
[1189] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 60-61.
[1190] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 74.
[1191] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 3.
[1192] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 1. Bölüm, md. 8.
[1193] Kiyâyî Nejâd, s. 226.
[1194] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 186.

"Bu ruh dünyadayken ölçü tartı aletlerini özenle kullanmamış, ölçü ve tartıya dikkat etmemiş, şaraba su katmış, tahıllara toprak karıştırmış, ayrıca bunları insanlara aşırı değerlerle ve fahiş fiyatlarla satmış, onları bu şekilde aldatmış, iyilikten başka bir şey bilmeyen insanların mallarını çalmış ve hayatını yağmacılıkla geçirmiş kötü adamın ruhudur"[1195] denilmiştir. Aynı eserde, arazi ölçümlerinde görevli olan kimselerin görevlerine hile katarak başkalarının haklarının zayi olmasına neden olmalarından dolayı cezaya çarptırılacaklarına da yer verilmiştir.[1196]

Hem ticarî hayatta, hem de sosyal hayatta dürüstlüğün kaçınılmaz şartı olan kimseyi aldatmama konusunda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, "*Kimseyi aldatma ki, çok dert sahibi olmayasın!"*[1197] diye öğüt verilmiştir.

4.3.5.4. Düşmanlarla Münasebet

İnsanın hem kendini, hem ailesini, hem de diğer toplum üyelerini rahatsız eden hususlardan biri de düşmanlık konusudur. Öğüt metinlerinde düşmanlık edilmemesi konusuna özel bir önem verilmiş ve düşmanlarla insaf ölçüsünde mücadele edilmesi gerektiği anlatılmıştır. Eski İranlıların düşmanlarına karşı muamelesi konusunda Yunan kaynaklarında da bazı bilgiler yer almaktadır. Perslilerin, Helenler üzerinde en az gerçeklik aşkları kadar şaşırtıcı bir etki yaratan bir diğer özelliklerinin düşmanlarına karşı kahramanca, yendiklerinde ise yumuşak davranmaları olduğu aktarılmaktadır.[1198]

Düşmanlarla nasıl muamele edileceği konusunda *Mînû-yi Hired*'de, *"Düşmanlarınla insaf ölçüsünde mücadele et! Dostlarına da dostların beğenisine göre davran!"*[1199] diye öğüt verilmiştir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ise, "*Bilgili insanla düşmanlık etme!"*[1200] denilir.

4.3.5.5. Fakirlik ve Zenginlik

Fakir "geçimini güçlükle sağlayan, yoksul, fukara, zengin karşıtı, olması gerekenden az, Hindistan'da yokluğa, eziyete kendini alıştırmış derviş, zavallı,

---

[1195] *Ardâvîrâfnâme,* 27. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 80. bölümde de yer almaktadır.
[1196] *Ardâvîrâfnâme,* 49. Bölüm, md. 1-4.
[1197] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 47.
[1198] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 160.
[1199] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 52-53.
[1200] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 34.

kimsesiz" anlamlarına gelir. *Zengin* ise (Pehlevice *tuvān-kar*) "güçlü, kudretli, varlıklı, muktedir, parası, malı çok olan, varlıklı, fakir ve yoksul karşıtı, yararlı veya kendisinden beklenilen, istenilen nitelikleri çok olan, verimli, gösterişli, çok, bol" gibi anlamları karşılar.[1201]

Dünyada rahat bir hayat sürebilmek için, maddî bakımdan gerekli olan en önemli şey varlık gücüdür. Varlık sahibi olmak hem insanın kendisine, hem mensubu olduğu aileye, hem de ihtiyaç sahibi diğer kimselere fayda sağlama imkânı verir. Çok mal sahibi olmak bazen insanın başına zor ve istenmeyen işler çıkarsa da, genel olarak hemen her toplumda ve her çağda zenginlik arzu edilen bir şey olmuştur.

Öğüt metinlerinde hem "zengin insan", hem de "fakir insan" tanımlarına mecazî anlamlar yüklemiştir. Bu bir bakıma görünenin ötesine dikkat çekmek ve herkesin göremediği şeyi ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde kimlere zengin ve kimlere fakir dendiğine baktığımızda *Mînû-yi Hired*'de şu tanımlamalarla karşılaşırız:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Hangi insanı zengin, hangi insanı fakir saymak gerekir?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Şu insanları zengin saymak gerekir. 1. Kâmil bir akla sahip olan. 2. Vücut olarak sıhhatli olan ve güven içerisinde yaşayan. 3. Neye sahip olursa olsun kanaatkâr olan. 4. İyi iş yapmada talihi kendisine yardım eden. 5. Tanrının nazarında ve iyilerin dilinde iyi nâm sahibi olan. 6. İnancı temiz ve en iyi din olan Mezdiyesnâ üzere olan. 7. Zenginliği dürüstlük üzere olan.

Şu insanları da fakir saymak gerekir. 1. Aklı olmayan. 2. Vücut sağlığı yerinde olmayan. 3. Korku, endişe ve yalan üzere yaşayan. 4. Kendine hâkim olamayan. 5. Talihi kendisinden yana olmayan. 6. Tanrının nazarında ve iyilerin dilinde kötü olan. 7. Yaşlı, çocuğu olmayan ve dosttan yoksun olan."[1202]

Aynı eserde zengin olup da zenginliğin tadını alamayan ya da fakir olduğu halde zengin bir insan kadar mutlu ve huzurlu olan kimselere ilişkin anlatımlar da mevcuttur.

[1201] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1159, II/2559; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 31.07.2012.

[1202] *Mînû-yi Hıred*, 34. Bölüm, md. 1-19.

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Zenginlerin içinde kim daha fakirdir, fakirlerin içinde kim daha zengindir?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Zenginlerin içinde daha fakir olan, gerçekten kanaat etmeyen ve malının artması için gam yiyendir. Fakirlerin içinde daha zengin olan kimse ise, sahip olduğuna kanaat eden ve malının artması için tasalanmayandır."[1203]

Öğüt metinlerinde, bir sevinç nedeni de olsa, zenginliğin geçici ve dünya hayatına ait bir şey olduğunun altı çizilir ve bu gerçeğin unutulmaması gerektiği de hatırlatılır. Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde de aktarıldığına göre bilge şahsiyet Bozorgmihr'in, Enûşîrvân'a verdiği öğütlerde "*Ömür sermayesi sadece iyi işler yapmak, iyi sözler söylemek içindir. İnsanın kültürü, onun süsü ve hayat sermayesidir"*[1204] diyerek bütün görkemine rağmen güç, zenginlik ve hükümdarlığın geçici olduğu ve bir gün yok olup gideceği, kişiden geriye iyi ya da kötü bir ad kalacağı aktarılır. Aynı konuda *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*'da zenginlikle ilişkili farklı bir konuya dikkat çekilir: "*Ailem zengin olsa da bana ne faydası var? Çünkü onlar benden ayrılır. Benim dost ve arkadaşım toprak ve börtü böcek olur."*[1205]

Hemen her inanç ve düşüncede ekonomik, felsefî ve tasavvufî birer kavram olarak fakirlik, zenginlik ve iktidar sahibi olmanın insana neler kazandırdığı ya da neler kaybettirdiği de tartışma konusu olmuştur. Bu hususta *Mînû-yi Hired*'de şu bilgiler yer almaktadır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Yoksulluk mu iyidir fakirlik mi, yoksa iktidar mı?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Dürüst fakirlik başkalarının malıyla zenginlikten iyidir. Denilmiştir ki, en yoksul ve muhtaç kimse, eğer düşüncesi, sözü ve ameli iyi olursa ve bunu Tanrının razılığında değerlendirirse, yeryüzünde yaşayan insanların yaptığı iyi davranışlardan ona da fayda dokunur. Eğer zengin kimse, malını dürüst bir şekilde kazanmamışsa, onu iyi bir işte harcasa da, o iyilik ondan kabul edilmez. O iyilik, kendisinden malı çalınan kimseye gider."[1206]

[1203] *Mînû-yi Hıred*, 24. Bölüm, md. 1-7. Benzer bir anlatım 49. Bölümde de yer almaktadır.
[1204] Yıldırım, *İran Edebiyatı*, s. 430.
[1205] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 26.
[1206] *Mînû-yi Hıred*, 14. Bölüm, md. 1-8.

Zengin insanın malını sadece kendi ihtiyaçları için harcayamayacağı, "her zenginliğin yemeye ve vermeye muhtaç"[1207] olduğu, "zenginliğin cömertlikle barışık olmadığı"[1208] da dikkat çekilen hususlardandır. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, fakir bir kimsenin zengin bir kimseyle münasebetinde dikkat etmesi gereken bir husus şöyle ifade edilmiştir:

"Dört şey insanın vücuduna zararlıdır. Bunlardan sakınmak gerekir. Biri güç gösterisinde bulunmak, biri fakirin zengin kimseyle çekişmesi, biri yaşlının küçük yaşta bir kızla evlenmesi, diğeri de genç bir erkeğin yaşlı bir kadınla evlenmesidir."[1209]

Öğüt metinleri içerisinde fakirlik ve zenginlik konusuna ilişkin en geniş anlatımların *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da yer aldığı söylenebilir. Bilge Oşnar'ın öğütlerinde şu tavsiyeler verilmiştir:

"Kötülüklerin en çetini ve saklanması mümkün olmayanı fakirliktir."[1210] *"Şu iki şey daima gönlü zehirler: 1. Başkalarından isteyen fakir. 2. Acı sözlü zengin."*[1211] *"Şu iki şeye daha fazla saygı duymak gerekir: 1. Kanaatkâr fakirlik. 2. Hayâ sahibi ve alçak gönüllü zenginlik."*[1212] *"Şu iki şeyden utanmamak gerekir: 1. Hastalık. 2. Fakir akraba."*[1213]Aynı eserde zenginlik denince akla gelen "çok mal"ın yarardan çok zarar verdiği de anlatılmaktadır: *"Çok mal herkes için zararlıdır. Çünkü malı olmayan kişi mal elde etmek için çırpınır, malı olanlar ise devamlı onu artırma düşüncesiyle hırsla kendilerini perişan ederler. Malın yetecek miktarda ve insanın canından sıkıntıları giderecek kadar olması daha iyidir."*[1214]

Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde, ona "*Hangi hayat daha güzel ve tatlıdır?"* diye sorulur. O da şu cevabı verir: "*Çoklukla azlık arasında, ne fakir ne zengin olan hayat güzel ve tatlıdır."*[1215]

[1207] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 59.
[1208] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 54.
[1209] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 152.
[1210] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 6
[1211] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 16.
[1212] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 17.
[1213] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 19.
[1214] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 54.
[1215] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 66.

4.3.5.6. Helal ve Haram Kazanç

Helal "uygun, caiz, yaraşır, mubah, güzel, dinin kurallarına aykırı olmayan, dinî bakımdan yasaklanmamış olan, haramın karşıtı, kurallara, geleneklere uygun"; *haram* "uygun olmayan, yaraşır olmayan, yasaklama, engelleme, din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olan, helal karşıtı" anlamlarına gelmektedir.[1216]

Haram ve helal kazançla ilgili olarak *Mînû-yi Hıred*'de şöyle bir anlatım yer almaktadır: "*Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Üzüntüden daha kötü olun mutluluk hangisidir?*

Mînû-yi Hired cevap verdi: Malını günah yolda(haram) kazanan onunla mutlu olur fakat bu mutluluğun sonu gamdan beterdir."[1217]

4.3.5.7. İstişare Etmek ve İşi Ehline Vermek

İstişare, "görüş bildirme, danışma, tartışma, birinden bir konuda görüş istemek, görüşmek" anlamlarına gelmektedir.[1218] Eski İran öğüt metinlerinde son derece önem verilen istişare, sadece bireysel hayatta değil, devlet yönetimiyle ilgili işlerde de son derece önemli görülmüştür.

Bir işin verimli olması ve doğru sonuca ulaşılabilmesi için görüş alışverişinde bulunmak, bazen en az o işin yapılmasında harcanan çaba kadar önemli olabilmektedir. Eski İran kültüründe de istişare etmeye önem verilmiştir. Aiskhylos'un *Persler* adlı dramasında Darius'un eşi Atossa'ya ait "Ey güvendiğim yaşlı Persler, akıl danışayım sizlerden, ne yapmamız gerek?" ifadeleri de bu önemin göstergesi olarak kabul edilebilir.[1219]

Dînkerd'de padişahın nasıl bir yönetim gerçekleştirmesi gerektiği konusunda da bazı öğütler yer almıştır. *Dînkerd,* padişahların ülkeyi yönetirken dikkate almak zorunda oldukları bir eserdi. Bu eserde ortaya konan esaslara göre eski İran'da padişahın, herkesin görüş ve düşüncelerini rahatça ortaya koyabileceği bir istişare meclisi tertip

---

[1216] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 1346, 1368; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 31.07.2012.
[1217] *Mînû-yi Hıred,* 16. Bölüm, md. 1-4.
[1218] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 30.07.2012.
[1219] Aiskhylos, *Persler,* (Çev.: Güngör Dilmen Kalyoncu), MEB Yay., İstanbul 1968, s. 11. Atossa, Kyrosun kızıydı. Önce kendi kardeşi Kambyses ile evlendi. Darius onun üçüncü kocasıdır.

etmesi gerekli görülmüştür. Bu mecliste bilge kişiler ve danışmanlar görüşlerini çekinmeden ortaya koyardı. Padişah kendi görüşlerini diğerlerinden sonra söylerdi.[1220]

Öğüt metinleri arasında *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, bir işi gerçekleştirmeden önce o konuda bilgi sahibi ve deneyimli kimselerden görüş istemenin ve onlara danışmanın önemini belirtmek amacıyla şu öğütler yer almaktadır: *"Tecrübeli ve iyi kimselere danış!"*[1221] *"İnsanların tavsiyelerine değer ver ve önemse! Onların sözünü dinle!"*[1222] *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da ise yapılacak işlerde verimliliğin sağlanabilmesi için, bilgelerin tavsiyesi olan "ayağını yorganına göre uzatma" prensibine uyulması öğütlenmiştir.[1223]

Kitâbu'l-mesâil'de aktarılan Enûşîrvân öğütlerinde, istişarenin kimlerle yapılması gerektiğine dikkat çekmek amacıyla, "*Faydasız işlerin en faydasızı nedir?"* sorusuna, "*Cahillerle istişare etmektir"* cevabı verilmiştir.[1224]

Bozorgmihr'in öğütleri arasında ise, Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre "işlerin yapılışında bilgelerle istişare etmek" tavsiye edilmiştir. Bozorgmihr'e yöneltilen, "*İşleri kime vereyim?"* sorusuna cevap olarak: "*İşleri kendi mesleğinde seçkin olan kimseye ver"* denilmiştir.[1225]

4.3.5.8. Rızık

*Rızık (*Pehlevice ve Ermenice *rocik*), "günlük yiyecek, bir kimseye her gün verilen ve taksim edilen, rızık, hayatın zorunlu ihtiyaçları, yaşam aracı, yiyecek, içecek şey, azık, Tanrı'nın bütün yarattıklarına verdiği nimet" anlamına gelmektedir.[1226]

Mînû-yi Hired'de rızık konusuna ilişkin geniş anlatımlar yer almaktadır. Bu eserde yer alan öğütlerde verilen rızık ne olursa olsun, insanlara kanaatkârlık tavsiye edilmiştir: "*Kendi bedenine az sıkıntı çektirmek ve kanaat iyidir."*[1227] Aynı eserde rızkın nasıl elde edilebileceği ve çalışıp çabaladığı halde istediği şeye dünyada ulaşamayan

---

[1220] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 37.
[1221] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 67.
[1222] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 48.
[1223] *Pendnâme-yi Enûşîrevân*, s. 188.
[1224] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 58.
[1225] Kiyâyî Nejâd, s. 226-227.
[1226] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 30.07.2012.
[1227] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 76.

insanların gösterdikleri gayretin boşa gitmeyeceği konusunda ise şu ifadeler yer almaktadır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Dünyaya ait şeyler ve ihtiyaçlar çalışarak elde edilebilir mi, edilemez mi?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Takdir olunmamış iyilik çabalanarak elde edilemez. Fakat mukadder olan şeye çalışarak daha hızlı ulaşılabilir. Çaba, eğer Tanrı dilemezse dünyada sonuçsuzdur. Çaba, buradan sonra cennette imdada yetişir ve orada hesaba katılır."[1228]

4.3.5.9. Sabah Erken Kalkmak

Avesta'da, sabah erken kalkmak manasında "*ušahina"* kelimesi geçmektedir. Erken kalkmak (*pa-gāh/ūpa-gāh*) birçok eski kültürde olduğu gibi modern çalışma ahlâkında da önemsenen konular arasında yer almaktadır. Zerdüşt inancında gün, beş kısma ayrılmıştır. Bu beş kısmın her birinde Mezdâperestîler için ayrı sorumluluklar getirilmiştir. Günün ilk kısmına "*ûşhîngâh"* denir. Bu zaman dilimi, gece yarısından sabaha kadar olan kısmı kapsamaktadır. Bu kavram *Şahnâme*'de de birçok defa geçmektedir.[1229]

Avesta'da seher vakti uyanmak övülmüş ve çocukların güneş doğmadan önce uykularından uyanıp derslerine başlamaları tavsiye edilmiştir. Nitekim *Vendîdâd*'da yer aldığı üzere Zerdüşt; Ahura Mazda'ya, itaatkâr kutsal meleğin kim olduğunu sorar ve bu sorusuna cevap olarak şunu işitir: "O, güneş doğmadan önce öten ve insanlara "Ey insanlar! Uyanın ve doğruluğu ve dürüstlüğü ilke edinin. Sizin uyuya kalmanız için çabalayan kötü şeytanı kendinizden uzaklaştırın! diyen horozdur."[1230]

Hem beden, hem de ruh dinginliği bakımından önemli olan vaktinde uyuma, erken kalkma ve temizlik konularında *Enderz-i Kûdekân*'da çocuklara şöyle öğüt verilmektedir: "*Hergünün sabahında, güneş doğmadan önce (seher vakti) uyanın! Güneş doğmadan önce (seher) elinizi ve yüzünüzü üç defa, tuvaletten sonra/lavaboda*

[1228] *Mînû-yi Hıred*, 21. Bölüm, md. 1-6.
[1229] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân,* s. 136.
[1230] Pûrrızâ, s. 108.

yedi defa suyla kurallara uygun olarak güzelce yıkayın! Güzel uyuyun ve sağlıklı uyanın!"[1231]

Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân'da ise aynı konuların yanı sıra temiz elbise giyinmeyle ilgili tavsiyeler de yer almaktadır: "*Ey akıllı insanlar! Sabah erken kalkın! Elinizi ve yüzünüzü temiz su ile yıkayın! Temiz elbise giyin ve duada kostî bağlayın! İyi düşünce, iyi söz ve iyi davranış inancıyla, ruh için görev ve işlerinizi yapın!"*[1232]

Mînû-yi Hired'de hem ruhen, hem de beden olarak tembelliğe ve ihmalkârlığa neden olan çok uyuma kusuruyla ilgili şu öğütler yer almaktadır: "*Gerektiğinden fazla uyuma ki, yapman gereken iyi amelleri ihmal etmeyesin!"*[1233]

4.3.5.10. Sözünde Durmak

Sözünde durmak ya da *ahdinde durmak* (Pehlevice *patmān*), "karar vermek, misak, şart etmek, vaat etmek, söz vermek, verdiği sözü yerine getirmek, verdiği sözden dönmemek, üstlenmek, anlaşmak" gibi anlamlara gelmektedir.[1234]

Öğüt metinlerinde kişilere; söz verilen insan ister iyi olsun, ister kötü olsun verilen sözde durmaları ve sözlerinden dönmemeleri tavsiye edilmektedir. Bu metinlerde sözünde durmayanların öteki dünyada şiddetli bir ceza görecekleri anlatılmaktadır. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda (s. 106), "*Ahde bağlı kalmak cennete, ifrat ve tefrit ise cehenneme götürür"* denilmektedir. Güncel tabiriyle, haddini aşan her iyi şey bile insanın ruhuna (*Psychosis*) zarar verir ve ortaya ruhsal bir hastalık çıkarır.[1235]

Ardâvîrâfnâme'de engerek yılanları, oklar, taşlar ve sopalarla acımasızca dövülerek cezalandırılan kimselerin dünyada ne günah işlediklerine ilişkin soruya şu cevap verilmektedir: "*Bu, dünya hayatında çok defa verdiği sözde durmayan, hem iyilere hem de kötü kişilere vermiş olduğu sözleri yerine getirmemiş günahkâr bir*

[1231] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.
[1232] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, md. 2.
[1233] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 29-30.
[1234] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 962; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 31.07.2012.
[1235] Kâdirî, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", s. 128.

adamın ruhudur. Her ikisi de, hem iyi kişilere, hem de kötülükleriyle bilinenlere verilen sözdür ve yerine getirilmesi gerekir."[1236]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da sözünde durmak konusunda şu öğütler verilmiştir: "*Verdiğiniz sözden dönmeyiniz ki, kendi yaptığınızın cezasını çekmeyesiniz!"*[1237] *"Hiçbir şekilde sözünden dönme ki, sana kötülük bulaşmasın!"*[1238]

Enderz-i Husrev-i Kubâdân'da bu konuda, "*Töreye ve ahde uyunuz!"*[1239] tavsiyesi yer almaktadır. *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*'da ise kişinin sözünde durma konusunda sadece aynı dinden ve tanıdık insanlara karşı değil, aynı zamanda farklı inanç mensuplarına karşı da sorumlu olduğu anlatılmaktadır: *"Akrabalara, dostlara ve ayrı dinden insanlara karşı ahdinize uyun! Nefsiniz ve nesliniz için ahdi bozma kötülüğüyle düşünceyi, sözü ve davranışı kirletmeyin!"*[1240] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de de, "*Kötü olan nedir?"* sorusuna, *"Sözünde durmayanların davranışıdır"* cevabı verilmiştir.[1241]

Firdevsî, *Şahnâme* eserinde verilen sözden dönmemek ve doğruluktan ayrılmamak gerektiğini Siyâvuş'un Tûranlılarla yaptığı antlaşma bahsinde anlatır. Siyâvuş'un Tûranlılarla barış yapması padişahın hoşuna gitmemiş, padişah ondan savaşmasını istemiştir. Firdevsî, Siyavûş'un dilinden, savaş zamanında ve düşman bir kimseye bile olsa verilen söze bağlı kalınması gerektiğini şu sözlerle ifade eder: "*Tûranlılara verdiğim sözü ve ettiğim yemini bozmaktan çekiniyorum. Bunu yapmak için Tanrı'nın buyruğundan yüz çevirmek, ataların yolundan ayrılmak gerek… Onun dediklerini yaparsam, Ehrimen'in istediği bir duruma düşmüş olurum… Tûranlılara söz verdiğim zaman Tanrı'nın adı üzerine nice yeminler ettim. Eğer doğruluktan ayrılacak olursam her yandan bana kötülük gelecek. Herkes bana lanet okuyup hakkımda kötü söz söyleyecek. Tûran padişahıyla bir antlaşma yaptığımız artık bütün dünyaya yayılmıştır. Ben yine kin peşinde koşup da dine aykırı bir iş yaparak Tanrı'yı unutur ve böyle*

[1236] *Ardâvîrâfnâme*, 52. Bölüm, md. 1-3.
[1237] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 47. Eski Türklerde de verilen sözden dönmemek son derece önemli görülmüş, andını tutmamak en büyük kötülük olarak kabul edilmiştir. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 150.
[1238] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 115.
[1239] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 3.
[1240] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, md. 6.
[1241] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 255-256.

aşağılık hırslara kapılacak olursam, Tanrı benim bu hareketimi hoş görür ve felek bunu benim yanıma kâr olarak bırakır mı hiç?"[1242]

4.3.5.11. Tembellik Etmemek

Tembel, "işten kaçan, ten perver, gevşek, işsiz, cahil, şişman, iş görmeyi, çalışmayı sevmeyen, çaba göstermekten, sıkıntıdan kaçan (kimse), üşengeç, fonksiyonunu yerine getirmede yavaşlık gösteren (organ)" gibi anlamlara gelmektedir.[1243]

Eski İran inanışında hayatın önemsenmemesi ve kötülenmesi, şeytanın iradesine uyularak tembellik edilmesi ve bir meslekle meşgul olmaktan uzak durulması büyük günahlar arasında sayılmıştır.[1244] Çünkü bu inanışta çalışıp üretmeye çok önem verilmiştir. Üretimin düşmesine neden olan ruhbanlık da yasaklanmış ve büyük günahlardan sayılmıştır. Zerdüşt, çalışıp didinmeyi insanın mutluluğunun esası kabul etmiştir. Onun inanışına göre işsizlik Ehrimen'in emirlerindendir. Hatta oruç tutmanın üretimi düşüren bir eylem olarak değerlendirilmesi ve yasaklanması da bu anlayışa dayanmaktadır.[1245]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda kişilerin tembellik etmekten sakınmaları ve çalışmaya önem vermeleri öğütlenmiştir.[1246] *Ardâvîrâfnâme*'de ise çalışmanın övgüsü ve tembelliğin yergisi hakkında ilgi çekici bir insan tipine yer verilmiştir. "Davanos" adını taşıyan ve tembelliği sembolize eden insan tipinin cehennemde büyük azap göreceği anlatılmaktadır. Sağ ayağına hiç dokunmaksızın, bedeninin tamamı yırtıcı hayvanlar tarafından kemirilip çiğnenen bu ruhun, dünyada nasıl bir günah işlediği sorulduğunda şu cevap verilmektedir:

[1242] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 449-450.
[1243] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 1147; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 30.07.2012.
[1244] Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 991.
[1245] Pûrrızâ, s. 101.
[1246] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 171.

"Bu, tembel Davanos'un ruhudur. Dünyadayken bu bedeniyle hiçbir iyilik yapmadı. Sadece bir iyiliği vardı; o da sağ ayağıyla bir kez bir Verzâ sığırına bir tutam ot atmıştı."[1247]

Bu anlatıma baktığımızda, tembelliğin sadece ilk akla gelen "çalışmamak" anlamını taşımadığı, buna ek olarak iyilik yapmamanın da bir yönüyle tembellik biçiminde anlaşılabileceğini görmekteyiz. Firdevsî, *Şahnâme*'de tembelliğin sadece belli bir zamana bağlı olmadığını, bunun bir yaşam felsefesi olduğunu ortaya koymak ve tembellik düşüncesinin insan hayatı üzerinde ne kadar olumsuz sonuçlara sebep olacağını ifade etmek için, "*Tembellik yapmaya başlayan bir kahraman, zamanla buna alışır ve rahata doymaz"*[1248] şeklinde tespitlerde bulunmuştur.

4.3.5.12. Zanaatkârlık

Zanaatkârlık "meslek, sanat, bir kimsenin bir konuda maharet sahibi olması, insanların maddeye dayanan gereksinimlerini karşılamak için yapılan, öğrenimle birlikte deneyim, beceri ve ustalık gerektiren iş, sınaat, hüner, ustalık" anlamlarına gelmektedir.[1249]

Ardâvîrâfnâme'de meslek sahibi olmanın önemini anlatmak için, öteki âlemde meslek sahiplerinin ruhları ödüllendirilenler arasında tasvir edilmiştir: "*Sanatkârların ruhlarını gördüm. Onlar dünyada hükümdarlara ve kumandanlara hizmet ediyorlardı. Bunun karşılığında çok geniş ve son derece güzel döşenmiş makamlarda oturuyorlardı."*[1250]

4.3.5.13. Ziraat ve Hayvancılık

Ziraat (*kešāvarz-ī*), "ekim ve çiftçilik işleri, tarım işleriyle meşgul olma, ekincilik"; *hayvancılık* ise "hayvan sahibi olma, evcil hayvanlar yetiştirerek onların her

[1247] *Ardâvîrâfnâme*, 32. Bölüm, md. 1-4.
[1248] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 280.
[1249] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 2164; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 30.07.2012.
[1250] *Ardâvîrâfnâme*, 14. Bölüm, md. 10.

çeşit ürünlerinden, kimilerinin de güçlerinden yararlanmayı amaçlayan ve geniş anlamda tarımsal yaşamın bir kolu sayılan etkinlik" biçiminde tanımlanmaktadır.[1251]

Çiftçilik mesleği, insanların geçinmek için ihtiyaç duydukları yiyecek maddelerini temin ettikleri bir uğraş olduğundan, faydalı meslekler içerisinde sayılmıştır. İbn Haldun'un ifadesiyle sanatların en eskisi olarak da değerlendirilen ziraatle uğraşma işi, "yerleşik hayat çağından önceki devreye ait olduğundan ilk ihtiyaçları temin ettiği için bu sanat sahralarda yaşayanlara mahsus meslektir. Şehirlerde yaşayanlar ise, çiftçilikle meşgul olmazlar ve bu zanaatı bilmezler."[1252]

Üretim ve ziraat, Zerdüşt inancında övülmüş ve inanırlarına tavsiye edilmiştir. Kutsal Zerdüşt metinlerinde de tarıma özel bir önem verilmiş, yer yer bu mesleğin övgüsü hakkında abartılı ifadeler kullanılmıştır. *Huspârem* ve *Sekâdûm* gibi *Avesta*'nın bazı nesklerinde bu konularda bazı usul ve esaslar ortaya konmuştur.[1253] Eserlerdeki anlatımlardan da anlaşıldığı üzere, eski İran inanışında ziraatle uğraşmak "tanrısal bir meşguliyet" gibi düşünülmüş ve sevap sayılmıştır. Öyle ki ziraate verilen önemin bir göstergesi olarak, Zâmyâdrûz gününde toprağın ekilip biçilmesi ve ağaç dikilmesi öngörülmüştür.[1254]

Vendîdâd'da ziraatle uğraşmayı insanlara telkin etmek amacıyla Zerdrüşt'e hitaben şu sözler yer almıştır: "*Ey Zerdüşt! Bu toprağın üzerinde sol ve sağ koluyla ve sağ ve sol koluyla çiftçilik yapan kişiye toprak şöyle seslenir: Ey benim yüzeyimde ekim yapan kişi! Ben gelecekte sana hep ürün vereceğim ve sana fayda sağlayacağım. Benden harman savur ve rızkını çıkar. Toprağı ekip biçmeyen kişiye ise toprak şöyle der: Ey benim yüzeyimde ekim yapmayan kişi! Gelecekte rızkını kazanmak için başkalarına dilencilik yapmaya mecbur kalasın! Döküntü ve başkalarının ağız artıklarını yiyeceksin.*"[1255]

[1251] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 2979; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 30.07.2012.

[1252] İbn Haldun, *Mukaddime, II*, s. 382-383.

[1253] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 319. Çiftçilik (hîşkârî), Mezdîyesnâ inanışında devamlı meşgul olunması gereken bir iş olarak kabul edilir. *Sed Der Nesr*'de bu meşguliyeti teşvik için şu ifadeler yer almıştır: "*Eğer bir kişi meşguliyeti içerisinde bir sıkıntı ile karşılaşırsa, öteki âlemde ona yaşadığı her sıkıntının karşılığında iki sevap verilir. Eğer kötü birşeyle meşgul olur da bu meşguliyeti sırasında bir sıkıntı yaşarsa, öteki âlemde ayrıca ceza görür.*" Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 267-268.

[1254] Yâhakkî, s. 414-415.

[1255] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 328-329.

Toprağın işlenmesine verilen önemin bir göstergesi olarak Ahamenişler döneminde, padişahların kıraç yerleri ekime kazandıran ve bu toprakları işleyenlere özel ödüller vermesi son derece önemlidir.[1256] Yine bu dönemde, tarıma verilen önemin bir gereği olarak, suyun az olduğu bölgelerde sulama kanalları yapılmış ve bataklıklar kurutularak tarıma kazandırılmıştır. Balıkçılık ve arıcılığın da oldukça canlı olduğu Ahamenişlerle ilgili, Sokrat'ın öğrencilerinden birine söylediği şu sözler de dikkat çekicidir: "İran şahı, toprağın bölge sakinleri eliyle ekime kazandırılmasına büyük önem vermiştir".[1257]

Zerdüşt dininde ahlâkın oluşumunda pratik ziraî olgulara özel bir önem verilmiştir.[1258] *Vendîdâd*'da toprağın ekilip biçilmesinden övgüyle söz edilmiş ve toprağın ekilmeden önce, ekime hazır hale getirilmesi tavsiye edilmiştir. Eski İran inanışında, ekilecek toprağa gömülü halde bir insan ya da hayvan ölüsünün bulunması durumunda, toprağın temizlenmesi için bir yıl bekletilmesi gerektiğine inanılırdı. Buğday ekimine diğer tahıllara göre daha çok önem verilir, bunun yanı sıra bağ ve bahçe işleriyle uğraşmak da ekim kadar eski İranda yaygındı. Eski İran'da bağ ve bahçe işlerine verilen önemin bir göstergesi olarak, bugün de Zerdüştîler bağcılıklarıyla şöhret bulmuşlardır. Nitekim İngiliz araştırmacı Edward Browne *Yek Sâl Der Miyân-i Îrânîyân* adlı eserinde İranlıların ağaç yetiştiricilikleri ve güzel bağcılıklarından övgüyle söz etmiştir.[1259]

Mezdîyesnâ inancına göre ağaç dikme, ağaç büyütme ve çiftçilikle[1260] meşgul olma hayatın güzel işlerinden kabul edilmiştir. Zerdüşt'ün üç oğlundan en büyüğü olan Orvetetner'in çiftçilerin önderi kabul edilmesi, bu inanışta ziraate verilen önemin bir

---

[1256] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 56.
[1257] Beyânî, s. 195-196.
[1258] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 393.
[1259] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 22-23; Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 93.
[1260] Oşîderî'nin eserinde Ömer b. Hattâb hakkında bir anekdot aktarılır. Ehl-i Sünnet arasında "adalet numunesi" olarak vasfedilen Hz. Ömer'e, bir bakıma adalet dersi de verilmek istenen bu anlatı aynı zamanda eski İran'da ziraatin hangi düzeyde geliştiğini anlatması bakımından da ilgi çekicidir: "Ömer'in hilafeti döneminde İran şehzâdelerinden biri esir düşmüştü. Halife, şehzâdeye: "Sana verecek bir iş yok. Ne istiyorsan söyle, sana o işi verelim" dedi. Şehzâde, bu söze karşılık şu cevabı verdi: "Biz İranlılara dihkân derler. Senden bayındır olmayan bir köyü, bayındır hale getirebilmem için bana vermeni istiyorum." Bütün İran'ı baştanbaşa gezdiler de viran bir köy bulamadılar. Bunun üzerine İranlı şehzâde, Halife Ömer'e şu sözleri söyledi: "Amacım sana viran bir memlekete sahip olmadığımızı göstermekti. Bil ki, ülke yönetimi öyle basit bir iş değildir. Ülke yöneticisinin güneş gibi ışık saçması, adaletli olması ve mazlumlara ulaşması gerekir. İşleri öyle kişilere teslim etmeli ki, memleket ve millet ayakta durabilsin." Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 359.

göstergesi olarak anlaşılabilir. Zerdüşt inanışında ormanların yok edilmemesi için yaş ağaçların kesilmesi yasaklanmış, yaş ağaçları kesenlerden öteki dünyada şikâyetçi olunacağı bildirilmiştir. *Ardâvîrâfnâme*'nin cennetle ilgili tasvirlerin bulunduğu kısmında Ardâvîrâf'a, dünyada ateşin üzerine koyduğu yaş ağaçlardan birikerek denize dönüşmüş olan bir su birikintisi gösterilir.[1261]

Enderzhâ-yi Pîşîniyân'da bakımsız arazilerin geliştirilmesinin iyi davranışlar arasında sayılmış olması da ekim ve bayındırlığa verilen önemin bir başka işaretidir.[1262] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da toprağın değeri ve ziraatle meşgul olmanın gerekliliği konusunda, "*Toprağı ekip biçmeyi güzel bir biçimde yapınız! Herkes için hayat ve beslenme topraktan doğar"*[1263] denilmektedir. Bu konuda Zerdüşt'ün "*Toprağı özenle ve gayretle ekenler, on bin kez dua edenlerden daha çok dinsel ödüle hak kazanırlar"*[1264] dediği de aktarılmaktadır.

Ardâvîrâfnâme'de tarım ve ziraat işlerini hakkıyla yapan insanlardan övgüyle söz edilmiş ve onların cennette görülen halleri şöyle tasvir edilmiştir: *"Çiftçilerin ruhlarını gördüm. Son derece aydınlık ve görkemli makamlarda bulunuyorlardı. Çok pahalı, değerli, parıldayan elbiseler giyinmişlerdi. Yıldızlar gibi ışık saçıyorlardı. Fizikötesi evrenin suları, toprağı, bitkileri ve koyunları onların huzurunda ayakta duruyor, dualar ediyor, onları övüyor ve minnetlerini bildirip teşekkürlerini sunuyorlardı. Makamlarını yüceltiyor, yerlerini genişletiyorlardı."*[1265] Aynı eserde ekmek amacıyla tohum alıp da ekmeyen, bunun yerine aldığı tohumu yiyen ve yalan söyleyerek yeryüzünün imarıyla görevli melek Sifendârmûz'u ve toprağı yalancı duruma düşürdüğü için cehenneme giden çiftçiden de söz edilmektedir.[1266]

Vendîdâd'ın Fargard 3, I/35'te yer alan "Çiftçiliğin Övgüsü" kısmında, "*Yeryüzünün ikinci mutluluğu nerededir*?" sorusuna verilen cevapta da çiftçilik ve hayvancılık övülerek teşvik edilmiştir: "*Bir bilge insanın, rahibiyle, hayvanıyla, karısıyla, oğlu ve sürüsüyle birlikte inşa ettiği evin bulunduğu yerdedir. O zaman gelişir*

[1261] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", s. 41-42; *Ardâvîrâfnâme*, 10. Bölüm, md. 1-8.
[1262] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân, 5. Bölüm.*
[1263] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 63.
[1264] "Eski İran Dini Zerdüştçülük" *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 153.
[1265] *Ardâvîrâfnâme*, 14. Bölüm, md. 8.
[1266] *Ardâvîrâfnâme*, 96. Bölüm, md. 1-3.

tarım hayvanları bu evde, bilgelik gelişir, meralar gelişir, mutluluk gelişir, kadın gelişir, çocuk gelişir, ateş gelişir, tüm iyi hayat gelişir.”[1267]

Eski İran inanışında tarım ve hayvancılıkta yararlanılan canlılardan olan köpek ve horoz, hürmet duyulması gereken varlıklardan kabul edilmiştir. Sabah erken kalkmaya önem verilen bu inanışta “horoz”, sabahın ve ışığının habercisi olarak görüldüğünden kutsal kabul edilmiştir. *Avesta*’da horoza övgü için “ön görüşlü” anlamında “*pervederş”* kelimesi kullanılmıştır.[1268]

Yunanistan’da uzun zaman horoza, “Pers kuşu” adının verilmesi de ilginçtir. Eski İran’da köpek, atfedilen kutsallıktan dolayı en güzel yemeklerden nasiplenirdi. At ve deve de önem verilen hayvanlardandır. Bu hürmetin bir göstergesi olarak, I. Dareios’un babası Vişţaspa’nın adında görüleceği üzere *uştra (deve)* ve *aspa (at)* takılarıyla erkek isimleri oluşturmuşlardır.[1269] İran inanışında horoz, Surûş (Cebrail) kuşu kabul edilmiş ve eski İranlılarda horozun bulunduğu eve şeytanın girmeyeceği inancının varlığı da aktarılmıştır.[1270] Firdevsî de *Şahnâme*’de horozu kutsal haberci olarak nitelemiştir.[1271]

Horoz’un övgüsü hakkındaki anlatımlar *Vendîdâd*’da da yer almaktadır. Eserde horoz, “dindar için ve yiğit itaat meleği için kutsal donanımla kuşanmış, korkutucu silahı olan bir varlık” biçiminde tasvir edilmektedir. Tanyerinin ağarmasıyla horozun ötüşünün “Ayağa kalkın ey insanlar! En dindar olana övgüler, şeytana lanetler!” anlamına geldiği aktarılmaktadır.[1272]

Yararlı canlılardan kabul edilen koyun ile ilgili olarak, Zerdüştlerin önemli dinî kitaplarından olan *Sed Der Bundehişn*’de şu ifadeler yer almıştır: “*Koyunları ve diğer canlıları soğuk, sıcak ve diğer zarar verici şeylerden korumak ve doyurmak gerekir. Surûş, akşam namazı vakti binek, evcil ve kümes hayvanlarının doyurulup doyurulmadığını kontrol eder. Eğer hayvanların yemleri verilmiş ise o evin erkeğini ve kadınını över. Eğer bu hayvanlar doyurulmamışlarsa, bu durumda onlara lanet okur.*

[1267] *Avesta Bölümler*, Kora Yay., s. 69

[1268] Dûsthâh, *Avesta* II/1036. Mezdîyesna inanışa göre horoz, kutsal bir kuştur ve Behmen meleğine bağlıdır. Sabahın erken vaktinde sesiyle zulmet şeytanını kovduğuna ve insanları ibadetlerini yapmaya ve çalışmaya çağırdığına inanılır. Hakkında birçok anlatım bulunan horoz, Mezdîyesna rivayetlerine göre iyi bir fidyedir. İran padişahlarının gittikleri yerlere bu uğurlu canlıyı beraberlerinde götürdükleri de aktarılmaktadır. Yâhakkî, s. 324-325.

[1269] Fridell, *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*, s. 159-160.

[1270] Pûrdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 317, 320.

[1271] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 258.

[1272] *Avesta Bölümler*, Kora Yay., s. 96.

Evcil hayvanları ve kümes hayvanlarını besleyen ve onları doyurandan daha büyük bir sevap işleyen yoktur. Özellikle dişi tokluyu kısırlık ve süt vermeme durumu haricinde kesmemek gerekir. Dört ayaklı hayvanları öldürmekten özellikle sakınmak gerekir…. Onları susuz bırakmamak ve yerlerini ve kendilerini temiz tutmak gerekir."[1273]

Toplumun farklı sınıflara göre düzenlendiği Medler dönemindeki önemli hizmet kollarından birini oluşturan çobanlarla ilgili övgü içeren anlatımlar mevcuttur. Tarım toplumunun en önemli geçim kaynaklarından biri olan hayvancılığa ilişkin tasvirler yapılırken, bu tasvirlerle insanlara nasıl davranmaları ve yaptıkları işlerde nelere dikkat etmeleri gerektiği konusunda da tavsiyeler verilir. Örneğin *Ardâvîrâfnâme*'de çobanlık mesleğinin güzelliği anlatılırken, bir çobanın mesleğiyle ilgili nelere dikkat etmesi gerektiğine şu sözlerle dikkat çekilir:

"Birtakım çobanların ruhlarını da gördüm. Onlar dünyada hayvan, özellikle de koyun otlatıyorlardı. Onları besliyor, kurtlardan, hırsızlardan ve kötü niyetli yağmacı insanlardan koruyorlardı. Hergün zamanı geldiğinde onlara sularını, otlarını ve verilmesi gereken yiyeceklerini veriyor, onları şiddetli sıcak ve ağır soğuktan koruyor, mevsimi geldiğinde çiftleşme dönemlerindeki koçları koyunlara katıyor, onları dinsel kurallar, örfler ve gelenekler çerçevesinde koruyorlardı. "[1274]

4.3.6. Aile Hayatı

Aile,"ev, ev ahalisi, hanedan, soy, kabile, köken, evlilik ve kan bağına dayanan, karı-koca, kadın ve çocuk, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik, aynı soydan gelen veya aralarında akrabalık ilişkileri bulunan kimselerin tümü, birlikte oturan hısım ve yakınların tümü, aynı gaye üzerinde anlaşan ve birlikte çalışan kimselerin bütünü" gibi anlamlara gelmektedir.[1275]

Birçok kültürde olduğu gibi, eski İran kültüründe de aile son derece önem verilen bir kurumdu. Eski İran'da erkek, ailenin reisi, kadın ise evin hanımı olarak görülmüş ve toplumsal kurumlar nazarında her ikisi de birlikte ve aynı konumda kabul edilmiştir. Kadın ve erkeğin birbirinden farklı sorumlulukları vardı. Nitekim *Avesta*'da da kadın ve

[1273] Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 328.
[1274] *Ardâvîrâfnâme*, 15. Bölüm, md. 1.
[1275] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1394; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 31.07.2012.

erkeğin eşit bir hukuka sahip olduğu konusunda bazı sözler yer almıştır. Sasaniler toplumunda kadının diğer kültürlere oranla daha saygın bir yere sahip oluşu da eski İran düşüncesinin kadına verdiği değerin göstergelerinden biri olarak görülmektedir.[1276]

Herodotos'un, Perslilerin çocuklarına isim koymalarına ve doğum günlerini önemsemelerine ilişkin anlatımı, eski İran'da aile kurumuna verilen önemin işareti şeklinde de düşünülebilir. Herodotos'a göre, "Persler kendilerine pek önemsemez görünseler de, insanın fiziken ya da kişilik özellikleri üzerinde tartışılmaz etkisi bulunan ad koymaya önem vermiştir… Persler, doğum gününü, yılın diğer günlerinden daha üstün tutmuş ve bu günde diğer günlerden farklı olarak daha bol ve çeşitli yemekler hazırlamıştır."[1277]

Öğüt metinlerinde, insan hayatında en önemli mutluluk kaynaklarından biri ve toplumun temeli olan aileye büyük önem verilmiştir. *Vendîdâd*'da, Ahura Mazda'nın Zerdüşt'e şöyle seslendiği aktarılmıştır: "*Ey Zerdüşt! Ben evli erkeği evli olmayandan, aile sahibi erkeği de aile sahibi olmayandan daha üstün tutarım*".[1278] Anne baba ve çocuk sahibi olmak ile iyi bir eş olmak gibi hususlara ilişkin farklı metinlerde çok sayıda tavsiye yer almıştır. "*Yâdgâr-ı Bozorgmihr*'de, "*Kim daha dertlidir?"* sorusuna, "*Çocuğu olmayan zengin, kendisine layık olmayan ve gücendiren bir evlada sahip olan seçkin bilge"*[1279] diye cevap verilmiştir.

Mînû-yi Hıred'de ise aile ve çocuk sahibi olmanın önemini anlatmak amacıyla, fakir sayılması gereken insanlar arasında çocuğu olmayan kimse de sayılmıştır: "*Şu insanları da fakir saymak gerekir. 1. Aklı olmayan. 2. Vücut sağlığı yerinde olmayan. 3. Korku, endişe ve yalan üzere yaşayan. 4. Kendine hâkim olamayan. 5. Talihi kendisinden yana olmayan. 6. Tanrının nazarında ve iyilerin dilinde kötü olan. 7. Yaşlı, çocuğu olmayan ve dosttan yoksun olan."*[1280]

4.3.6.1. Anne Babaya İtaat

İnsanın dünyaya gelmesine vesile olan ve hayata hem bedenen, hem de ruhen hazırlanmasında büyük emekleri bulunan anne-babaya itaat edilmesi konusunda eski

[1276] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 18; Pîrniyâ, s. 413-414.
[1277] Herodotos, s. 60-61.
[1278] Pûrrızâ, s. 106.
[1279] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 159-160.
[1280] *Mînû-yi Hired*, 34. Bölüm, md. 1-19.

İran öğüt metinlerinde önemli tavsiyeler verilmiştir. Eski İran'da, annesi eve girdiğinde her evladın ayağa kalkması ve o izin vermedikçe oturmaması gerektiğine inanılırdı. Babalar da çocuklarının eğitim ve terbiyesinde son derece kararlı bir tutum sergilerdi. Anneye saygı göstermeye o kadar önem verilirdi ki, padişahlar bile sofrada annelerinden daha altta otururdu.[1281] Yunanlı tarihçi Strabon da eski İran'da padişahların sofrada annelerinden daha aşağıda bir yerde oturduklarını aktarmıştır.[1282]

Herodotos'un aktardığına göre Persler anne babaya itaati son derece kutsal kabul etmiştir. Öyle ki, kişinin kendi anasını ya da babasını öldürmesi düşünelecek bir şey değildir. Eğer anasını ya da babasını öldürme suçunu bir kimse işlerse; Herodotos bu durum iyi araştırıldığında, bu kişinin ya günah çocuğu, ya da bir evlatlık olduğunun meydana çıkacağını söyler.[1283]

Enderz-i Kûdekân'da çocuklara verilen öğütler arasında anne ve babaya itaat edilmesi, onların nasihatlerine uyulması gibi hususlar da yer almaktadır: "*Hiçbir şekilde anne ve babanızı üzmeyin! Ey çocuklar! Size hoş ve güzel bir öğüt vereyim: Hîrbedistân'dan*[1284] *çıkınca doğruca evinize gidin! Eve vardığınızda baba ve annenizin huzurunda el pençe divan durun! Yapmanız istenen işi öğütlere uygun biçimde ve akıllıca yapın ki azar işitmeyesiniz!"*[1285] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da ise, "*Anne ve babayı incitmemek iyidir"*[1286] denilmektedir.

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da ise hem anne ve babaya itaat edilmesi gerektiği söylenir, hem de anne ve babanın varlığının bir insan için ne kadar büyük bir değer olduğu anlatılır: *"Anne babana hürmette kusur etme ve onların sözlerine itaat et! Anne ve babası hayatta olan kişi, ormandaki kimseden korkmayan aslan gibidir. Anne ve babası olmayan kişi, kendisinden bir şey alındığında elinden hiçbir şey gelmeyen ve herkesin hor gördüğü dul bir kadın gibidir."*[1287] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da da "*Baba ve annesinin sözüne itaat etmeyen evladı evlat saymamak gerekir"* denir.[1288]

[1281] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 27.
[1282] Cevâd Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 200.
[1283] Herodotos, s. 61.
[1284] *Hîrbedistân*: Ruhanîlere özgü medrese.
[1285] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.
[1286] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*, 1. Bölüm, md. 2.
[1287] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 90.
[1288] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*, 6. Bölüm, md. 10.

Anne babaya itaat etmeyen kişilerin öteki âlemde büyük bir cezaya çarptırılacağına ilişkin anlatımlar içerisinde *Ardâvîrâfnâme*'de ilgi çekici bir benzetme yer almaktadır. Son derece keskin bir orakla ayakları ve diğer organları kesilen ve bu haldeyken de babalarını ve annelerini çağıran kişilerin, dünyada ne günah işledikleri sorulduğunda şu cevap verilir: "*Bunlar dünya hayatında babalarını ve annelerini incitmiş, daha sonra da onlardan özür dilemiş, incitmelerinden dolayı anneleri ve babalarınca bağışlanmamış olan günahkâr insanların ruhlarıdır."*[1289]

4.3.6.2. Evlilik

Toplum hayatının devam ettirilmesi ve neslin sürdürülmesi bakımından eski İran inanışında evliliğe büyük önem verilmiştir. Bu yönüyle Zerdüşt inanışında toplumdan kendini soyutlamak ve aile kurmaktan uzak durmak hoşgörülmemiştir. Çocuk sahibi olmayı teşvik bakımından annelik övülmüştür.[1290] Eski İran düşüncesine ait eserler arasında, evlilik duasına ilişkin bir eser olarak değerlendirilen 460 kelimeden müteşekkil *Âşîrvâd* adlı bir eserin bulunması da, aile kurumuna verilen önemin göstergelerinden biri kabul edilebilir.[1291]

Perslerde kişinin toplumdaki değeri, savaştaki yiğitliğinden sonra çocuklarının sayısının çokluğu ile belirlenirdi. En çok çocuk sahibi olan kimse, bu özelliği nedeniyle her yıl kraldan ödüller alırdı. İran kültüründe aileye verilen önemin göstergesi olan bu anlayış, "çokluktan kuvvet doğar" felsefesine dayanmaktadır.[1292]

Sasaniler toplumunda on beş yaşına gelen kızların evlendirildiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu toplumda kadınlar, evlenme ve çocuk sahibi olma biçimleri bakımından çeşitli adlarla nitelenmiştir. Eski İran'da anne ve babasının rızası olmadan evlenen kadınlar mirastan mahrum bırakılırdı. Kızın evlendirilmesinde söz sahibi kişinin, kızın babası olduğu kabul edilirdi. Erkeğin ölmesi durumunda kadın, erkeğin akrabalarından biriyle, anne ve babası ölen kız ise kendi akrabalarından en yakın biriyle

[1289] *Ardâvîrâfnâme*, 65. Bölüm, md. 1-4.
[1290] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 18-19.
[1291] Rızâzâde-yi Şafak, s. 56.
[1292] Herodotos, s. 60; Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 194.

evlendirilirdi.[1293] Evlenme yaşına erişip de evlenmeye güç yetiremeyen kişileri evlendirmek, Zerdüşt inanışına göre iyi ve sevabı büyük işlerden sayılmıştır.[1294]

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde "Ferîborz'un Keyhüsrev'in Annesi Ferngîs'le Evlenmesi" başlığı altında, eski İran evlilik geleneği hakkında fikir vermesi bakımından önemli bilgiler yer alır. Burada yer alan anlatımda Rüstem'in, nikâhın kıyılması için mûbedleri çağırıp, dine ve geleneğe uygun bir sözleşme yaptırdığı aktarılır.[1295]

*Enderzhâ-yi Pîşîniyân'*da eş sahibi olmanın değerini ifade etmek için "*Hanımı olmayan sıkıntıdadır"*[1296] denilmiştir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'*da ise evlilikte dikkat edilmesi gereken hususlar arasında yaş denkliğine dikkat edilmesi gerektiği de anlatılmıştır: "*Dört şey insanın vücuduna zararlıdır. Bunlardan sakınmak gerekir. Biri güç gösterisinde bulunmak, biri fakirin zengin kimseyle çekişmesi, biri yaşlının küçük yaşta bir kızla evlenmesi, diğeri de genç bir erkeğin yaşlı bir kadınla evlenmesidir*."[1297] Aynı eserde evlilikte önemli hususlardan biri olan kız isteme konusunda ise şu öğüt verilmiştir: "*Kızı (evleneceğin) kendin iste."*[1298]

Kişinin, kızını vereceği damat adaylarında hangi özellikleri araması gerektiği konusunda ise *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'*da şu tavsiyeler verilmiştir: *"Fakir de olsa iyi tabiatlı, dürüst ve işbilir kişiyi damat edin! Sonra, Yezdân'dan ona varlık erişir."*[1299]

4.3.6.3. Eş Seçerken Dikkat Edilecek Şeyler

Bütün büyük uygarlıklar aile kurumuna önem vermiş ve bu uygarlıklara ait metinlerde eş seçimiyle ilgili anlatımlar da yer almıştır. Eski İran kültürüne ait eserlerde de evlenirken nasıl bir eş seçilmesi gerektiğine ilişkin bazı ilkeler belirlenmiştir.

[1293] Pîrniyâ, s. 414-415; Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 198. Evlilikte bir mihir belirlenir ve kızın babasına belli miktarda para verilirdi. Evlilikten sonra kızın çocuğunun olmaması durumunda verilen mihir geri istenebilirdi. Baba kızını, kızını istemediği biriyle evlenmeye zorlayamazdı. Kızların evlilik çağına geldiklerinde uygun bir kocaya verilmemesi ve bunun sonucunda gayrı meşru bir ilişkiye girmesinde baba sorumlu tutulurdu. Bu ilişkiden doğan çocuğun nafakasını temin etmek de kızın babasının görevi kabul edilirdi. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 326; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 185.

[1294] Pûrrızâ, s. 106.

[1295] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 675-676.

[1296] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*, 3. Bölüm, md. 2.

[1297] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 152.

[1298] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 42.

[1299] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 55.

Râmyeşt'te bir genç kızın evleneceği erkekte "genç, yakışıklı, sağlıklı, ciddî, çalışkan, bilgili ve iyi ahlâklı" olması gibi özellikler aradığı yer almaktadır. Bu eserde kızların on beş yaşında evlenmeleri uygun görülmüştür. Kızların çocuk denecek kadar küçük yaşta evlenmeleri İran geleneğinde yaygın değildi.[1300]

Mînû-yi Hired'de, "*Asaletli kadını seç ki sonunda daha iyi nam sahibi olasın!"*[1301] denilir. *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ise, "*Genç kadınla evlen!"*[1302] *"Utangaç (haya sahibi) kadını sev! Kızını zeki ve bilgili adama ver! Zeki ve bilgili kişi, tohum atılınca çeşit çeşit yiyecekler yetiştiren iyi bir toprağa benzer!"*[1303] biçiminde öğütler verilerek, seçilecek eşte hangi vasıfların aranması gerektiği anlatılmıştır.

Kadın ve evlilik konularını işleyen metinlerde "verimli toprak" ve "tarla" benzetmesinin kullanılmasına ilişkin olarak Eliade şu tespitleri yapmıştır: "Kadınla ekilmiş toprağın özdeşleştirilmesine pek çok toplumda ve Avrupa halk inanışlarında rastlarız. Bir Mısır aşk şarkısında sevgili "ben toprağım" der. *Videvdāt*'ta[1304] ekilmemiş yer çocuksuz bir kadına benzetilir. Masallarda kısır kraliçe şöyle yakınır: "Hiçbirşeyin yetişmediği bir tarla gibiyim." Kadınla toprağın özdeşleştirilmesi özellikle Sami halklarında yaygındır. İslâm metinlerinde de "kadınlarınız sizin tarlanızdır" (Bakara: 223) denir." Eliade, kadının tarlayla özdeşleştirilmesinin "erkeklik organının sabanla ve ekimin de doğumla özdeşleştirilmesi" biçiminde açıklanabileceği inancındadır.[1305] Toprak insanın yaratıldığı cevher olması bakımından insanın ana'sı mesabesindedir. Nitekim *Vedalar*'da Veda ozanı, "*Toprağa, annene doğru sürün!"* diye haykırmıştır.[1306]

Çocuk sahibi olmak hem erkek, hem de kadın için dünya hayatının önemli nimetlerinden biridir. Zira evliliğin asıl amaçlarından biri çocuk sahibi olmaktır.

[1300] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 19.
[1301] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 31-32.
[1302] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 111.
[1303] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 50, 91. Firdevsî, baba olacak kişinin önemini ifade etmek amacıyla "Yemişin iyiliği nasıl tohumdan geliyorsa, soyluluk da babadan gelir. Erdem ise insanlarla düşüp kalkarak ve zahmetler çekerek elde edilir" der. Firdevsî, *Şahnâme*, s. 578.
[1304] Vîdeivedāt: *Yeni Avesta*'nın bir bölümüdür. *Vendîdâd*'ın Farsçadaki bozuk söylenişidir. Dûsthâh, *Avesta* II/1077.
[1305] Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev.: Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yay., İstanbul 2009, s. 260.
[1306] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 58.

Enderzhâ-yi Pîşîniyân'da bu konuda, *"Adı sanı yok gibidir çocuğu olmayan"*[1307] denilir.

Yabancı kadınlarla cinsel ilişkiye girme, öğüt metinlerinde büyük bir günah olarak anlatılmıştır. Bu günahı işleyen bir erkek *Ardâvîrâfnâme*'de, bütün bedeni büyük bir kaynar kazanda pişirilir biçimde tasvir edilmektedir. Fakat bu bölümde cezaya çarptırılan kişinin, kendisiyle kötü Ehrimen'in yandaşı kabul edilen kurbağa, karınca, yılan, akrep ve diğer zararlı yaratıkları öldürdüğü ayağının bir ödül olarak cezadan muaf tutulması ilginçtir.[1308]

4.3.6.4. Eşlerin Birbirlerine Karşı Sorumlulukları

Gatalar'da evliliğin aşk ve muhabbet gibi iki sağlam şey üzerine kurulması son derece önemli görülmüştür. Doğru bir yöntemle hamile kalmış anneler ile kocalarına karşı vefalı ve itaatkâr eşlerden bu eserde övgüyle söz edilmiştir.[1309]

Ardâvîrâfnâme'de karı ve kocanın dünyada amellerinin farklı olması nedeniyle öteki âlemde ayrı olacakları, iyi amel sahibinin cennete, kötü amel sahibinin ise cehenneme gideceği anlatılmaktadır. İyi amel sahibi olan erkek cennete, kötü amel sahibi kadın ise cehenneme götürülürken, kadın eşine şöyle seslenir: "*Biz dünyadayken birlikte iyilik yapar, aynı kaderi paylaşırdık. Ama şimdi seni cennete, beni cehenneme götürüyorlar. Bu nasıl olur?"*

Erkek, eşine cevap olarak kendisi yoksulları kabul ederken ve Yezdân'a samimiyetle bağlanırken eşinin tersini yaptığını, misafirleri tahkir ettiğini, Yezdân'dan hoşlanmadığını ve puthanelerin hizmetinde bulunduğunu söyler. Kadın, erkeğin sözleri karşısında şu dikkat çekici sözleri söyler:

"Dünya hayatımızda sen benim üzerimde egemendin. Canım, ruhum ve tenim, yani her şeyim senin malındı. Beni koruyan sendin. Yiyeceğim, giysilerim ve içinde barındığım evim hep senin emeğinin kazancıydı. Öyleyse neden beni sözünü ettiğin hatalarımdan dolayı uyararak cezalandırmadın? Neden iyilik ve doğruluğu bana

---

[1307] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*, 3. Bölüm, md. 3. Öğüt metninin bu bölümünde "*Ruhu olmayan hepsinden daha kötü durumdadır"* denilerek ruhun en önemli varlık olduğu da ifade edilmiştir.
[1308] *Ardâvîrâfnâme*, 60. Bölüm, md. 1-5.
[1309] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 19.

öğretmedin ki, orada yararlı olacağı zamanda iyilik yapsaydım da şimdi bu dayanılmaz sıkıntılara ve şiddetli azaba düşmeseydim?"

Bu tasvirlerin yapıldığı bölümün sonunda, kadına aşırı pişmanlığı nedeniyle karanlık ve kötü koku dışında hiçbir ceza verilmediği, erkeğin ise eşine karşı vazifesini tam yapmadığı için cennette hep utanarak oturup kalktığı anlatılmıştır.[1310]

4.3.6.5. Kocaya İtaat

Ailenin reisi olarak kabul edilen erkeğe itaat edilmesi ve verdiği kararlara uyulması konusunda da eski İran öğüt metinlerinde bazı anlatımlar yer almıştır. *Ardâvîrâfnâme*'de kadının kocasına itaatsizlik etmesi günah sayılmıştır. Cehennemde kızgın bir tavayı diliyle yalayan ve elini o kızgın tavanın altına koyarak acı bir şekilde işkence çeken kadının dünyada ne günah işlediği sorulduğunda, şu cevap verilmiştir:

"Bu ruh, dünyada kocası kendisine bir şey yapmasını söylediğinde onu tersleyen, uzun dillilik yapan, diliyle onu zehirleyen, emirlerini hiçe sayarak yerine getirmeyen, istediğinde onunla birlikte olmayan, kocasının malını çalarak gizlice kendi zimmetine geçiren günahkâr bir kadının ruhudur."[1311]

4.3.6.6. Eşcinsellik

Eşcinsel "kendi cinsinden olan kişiler yoluyla cinsel duygu ve dileklerini doyurma eğilimi gösteren (kişi)"lere verilen isimdir.[1312] Tıpkı Yahudi şeriatında olduğu üzere, eski İran'da da günahların cezası son derece ağırdı. Nitekim Sasaniler döneminde zina ve livatanın cezasının ölüm olduğuna inanılırdı.[1313] *Ardâvîrâfnâme*'de, eşini aldatan kadın ya da erkeğin işlediği bu kötü amelinin yanı sıra, yerilen ve öteki âlemde ağır bir ceza ile karşılık bulacağı bildirilen davranışlar arasında eşcinsellik de sayılmaktadır. Cinsel organı yılanlar tarafından sokularak cezalandırılan kişinin dünyada ne günah işlediği sorusuna şu cevap verilmektedir:

"Bu, dünya hayatında sürekli olarak eşcinsel ilişkiye girmiş, cinsel arzularına olan aşırı düşkünlüğü yüzünden gayrı meşru ilişkiler kurup başkalarının eşleriyle

---

[1310] *Ardâvîrâfnâme*, 68. Bölüm, md. 1-12.
[1311] *Ardâvîrâfnâme*, 63. Bölüm, md. 1-6.
[1312] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 03.08.2012.
[1313] Pûrrızâ, s. 370.

birlikte olmuş, güzel ve çekici sözleriyle yabancı kadınları aldatarak onları yoldan çıkarmış ve onlarla birliktelikler kurarak kocalarından ayırmış günahkâr bir adamın ruhudur."[1314]

4.3.6.7. Kadınlara Karşı Davranış Biçimi

Herodotos'un "kadın kaçırmayı Persler de hoş görmezler" tespiti, İran kültürünün kadınlara bakış açısını ortaya koyması bakımından da önemlidir. Herodotos, Perslerin kadınlarla kutsal mekânlarda birleşmeyi ya da kadınlarla birleştikten sonra kutsal bir yere gitmemeyi de Mısırlılardan öğrendiklerini, Yunanlılar ve Mısırlılar dışındaki toplulukların bu yasağa uymadıklarını, buna "kutsal mekânlarda hayvanların ve kanatlıların çiftleşmelerine tanrıların müsaade etmelerini" gerekçe gösterdiklerini söyler.[1315]

Öğüt metinlerinde kadınlara karşı davranış biçimi konusunda farklı konulara değinilmiştir. *Dînkerd*'de kadınlara ve söz taşıyanlara sır söylenmemesi konusunda öğütler verilmiştir.[1316] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da yer alan bir öğütte kadınlara karşı iyi davranılması, küstahlık edilmemesi gerektiği vurgulanır ve kadınlara karşı kötü davrananların sonunda pişman olacakları anlatılır. Öğüt metninde dikkat çekici bir husus ise, kadınlarla bir sırrın paylaşılmamasının tavsiye edilmesidir. Bu konuda *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu öğütler yer almaktadır: *"Kadınlara karşı küstahlık etmeyiniz ki sonunda utanıp pişman olmayasınız! Kadınlara sırrınızı söylemeyiniz ki sıkıntıya düşmeyesiniz!"*[1317] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da ise bugün hâlâ etkisi devam eden ataerkil bakış açısıyla, "*Kadında akıl yoktur"* denilir.[1318]

Kadınların dindar olmaları da İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde değer verilen hususlardan biri olmuştur. *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de, *"Kim daha çok beğenilmeye layıktır?"* sorusuna, *"Yarayışlı evlat ve dindar kadın"*[1319] cevabı verilmektedir. *Mînû-yi Hired*'de daha çok koruyup gözetilmesi gerekenler arasında yetişkin olmayan çocuk,

---

[1314] *Ardâvîrâfnâme*, 71. Bölüm, md. 1-3.
[1315] Herodotos, s. 18, 104-105.
[1316] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 109.
[1317] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 48-49. Kadınlara ve söz taşıyıcı insanlara sır verilmemesi konusu *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda da işlenmiştir. Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 200.
[1318] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân, 4. Bölüm, md. 9.*
[1319] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 147-148.

kadın, binit hayvanı ve ateş sayılmaktadır.[1320] Aynı eserde, kendisiyle dünya hayatında mutlu olarak yaşanılmayan kadın yerilmiştir.[1321]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde erkeklere, kadınlara karşı iyi davranmaları tavsiye edilirken, *Ardâvîrâfnâme*'de ise kocalarına karşı iyi davranan kadınların ruhları cennette ödüllendirilmiş olarak "altın, gümüş ve türlü türlü değerli mücevherlerden yapılmış ve cok pahalı takılarla süslenmiş" biçimde tasvir edilmiştir.[1322]

4.3.6.8. Özel Hallerinde Kadınlarla İlişkiler

Zerdüşt inancına göre, kadınlar özel hallerinde temiz kabul edilmemiştir. Kadınların bu hallerinde toplum içinde bulunmaları ve çalışmaları hoş karşılanmamıştır. Kadınların özel günlerinde su ve ateş gibi kutsallardan da uzak durmaları tavsiye edilmektedir.[1323]

Kadınlarla özel günlerinde münasebette bulunmama konusunda *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu öğütler verilmiştir: "*Hayızlı ve fahişe kadından uzak durunuz! Teniniz yaralanmasın ve ruhunuza kötülük erişmesin diye bundan çok sakınınız!"*[1324]

Kadınların aybaşı günlerinde erkeklerle münasebette bulunmamaları gerektiği ve bunun aksine davrananların günaha girecekleri konusunda *Ardâvîrâfnâme'*de bazı tasvirler yer almaktadır. Bu özel zaman diliminde münasebette bulunan kadının yanı sıra, erkek de günahkâr sayılmaktadır. Ardâvîrâf'ın cehennemde karşılaştığı bir kadın ruhunun önüne, yemesi için insanların bedenlerinden akan irinlerin, kirlerin ve pisliklerin konulduğu anlatılır. Böyle bir ceza ile karşılaşmasının nedeni ise şöyle açıklanır:

"Bu ruh, kadınlara özgü aybaşı günlerinde kendisini erkeklerden uzak tutmayan, din kurallarının gerektirdiği şekilde erkeklerden sakınmayan, aybaşı halindeyken saygısızlık yaparak ateşe ve suya yaklaşan kötü kadının ruhudur."[1325]

[1320] *Mînû-yi Hired*, 28. Bölüm, md. 1-4.
[1321] *Mînû-yi Hired*, 32. Bölüm, md. 14.
[1322] *Ardâvîrâfnâme*, 13. Bölüm, md. 1-4.
[1323] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 40-41.
[1324] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 74. Mezdîyesnâ inanışında hayızlı kadınlar (*duştân*) için özel kurallar belirlenmiştir. Kadınların bu özel günün üç gün öncesinden suya ve ateşe yaklaşmaması gerektiği söylenirdi. Aksi davrananların ise büyük bir ceza göreceğine inanılırdı. Fahişe kadınlar için (*rûspî) Avesta*'da *cehîkâ,* Pehlevicede *ise rûspîk* tabiri kullanılmıştır. Mezdîyesnâ inanışında fahişelik de büyük günahlardan kabul edilmiştir. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 281, 299.

Vendîdâd'da "Ölüm Günahları" kısmında adetli (aybaşı) halinde iken bir kadınla beraber olan erkeğin işlediği günah, lanetlenmiş günahlar arasında sayılmıştır.[1326] Kadınların yerilen davranışları arasında *Ardâvîrâfnâme*'de, olduğundan farklı görünmek için makyaj yapmak ve farklı saçlar kullanmak da sayılmıştır. "Değişik renklerde boyalarla yüzlerini süsleyen, daha güzel görünmek için başka kadınların saçlarını kullanan ve böylece Mezdîyesnâ inanırlarıyla diğer insanların gözlerini büyüleyen günahkâr kadınlar"ın öteki âlemde ceza görecekleri anlatılmıştır.[1327]

4.3.6.9. Çocuk Düşürme

Toplumların temelini oluşturan ve geleceklerini inşa eden aile kurumunun en önemli özelliği, fertlerinin nitelik ve niceliğidir. Herodotos'ta da yer aldığı üzere, Perslerde kişinin toplumdaki değerini belirleyen en önemli şey, savaştaki yiğitliğinden sonra çocuklarının sayısının çokluğudur. Perslerde en çok çocuk sahibi olan kimseye, her yıl kral tarafından ödüller verilir ve çokluktan kuvvet doğduğuna inanılırdı.[1328] Toplum nüfusunun sayısal olarak azalmasının en büyük nedenlerinden biri olan çocuk düşürmeyle ilgili, öğüt metinlerinde uyarıcı ifade ve anlatımlar yer almaktadır.

Ardâvîrâfnâme'de cehennemde memeleriyle bir dağı kazıyan ve başının üzerinde bir değirmen taşını bir ceset gibi taşıyan kadın ruhunun dünyada hangi günahı sebebiyle böyle bir cezayı hak ettiği sorulduğunda, şöyle cevap verilir:

"Bu, dünyada hayatında dünyaya gelmesine sebep olduğu öz çocuğunu rahminde öldürüp, kasıtlı olarak düşük yapan günahkâr bir kadının ruhudur."[1329]

4.3.6.10. Ebeveynin Çocuklarına Karşı Görevleri

Her anne babanın, dünyaya gelmesine neden olduğu çocuğuna karşı belli sorumlulukları vardır. Bu sorumlulukların yerine getirilmesi çocuk, aile ve toplumun geleceği için son derece önemlidir. Bu önemin bir işareti olarak da kimsesiz kalan çocukların bakımı konusunda devlet görevli addedilmiştir. Eski İran tarihinde Enûşîrvân'ın, kendi döneminde kimsesiz çocukları devlet himayesine aldığı, onları

[1325] *Ardâvîrâfnâme*, 20. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 22, 72 ve 76. Bölümlerde de yer almaktadır.
[1326] *Avesta Bölümler*, Kora Yay. s. 95.
[1327] *Ardâvîrâfnâme*, 73. Bölüm, md. 1-3.
[1328] Herodotos, s. 60; Pûrrızâ, s. 201.
[1329] *Ardâvîrâfnâme*, 44. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 78. Bölümde de yer almaktadır.

eğitip yetiştirdiği ve evlenme yaşına geldiklerinde de onları evlindirdiği aktarılır. Kendilerine devlet idaresinde görev verilen erkek çocuklarının, bu ilgiye karşılık padişahlarına son derece bağlı birer kişilik olduğu da yine kaynaklarda yer almaktadır.[1330]

Eski İran'da çocuğu olan baba, yaratıcıya şükür ifadesi olarak özel bir merasim eşliğinde ihtiyaç sahiplerine yardım ederdi. Erkek çocuklar için verilen yardım, kız çocukları için verilen yardımdan fazlaydı. Bu merasimden sonra ise çocuğa isim verilirdi. Çocuğa kâfirlerin isimlerinin verilmesi günah kabul edilirdi. Genellikle çocuklara Hurmüzd, Vehrâm, Nerse, Mihr Nerse, Mihr Verzâ, Zervândâd, Yezdbaht, Ânâhîdpenâh gibi tarihî ve dinî kişiliklerin isimleri arasından ad seçilir ya da bu isimlerin geçtiği bileşikler kullanılırdı. İçerisinde ateş ibaresinin geçtiği Âderbûzî, Âdergoşnesb, Mihrân Goşnesb, Âderfernebîğ, Âderberzîn gibi isimler de oldukça yaygındı. Kız çocuklarına verilen isimler ise Hurmuzddoht ve Yezdândoht örneklerinde olduğu üzere "doht (*dohter*)" ekiyle biterdi.[1331]

Pendnâme-yi Zertoşt'te çocuklarının eğitiminden anne ve baba sorumlu tutulmuş, çocuğun yapacağı her iyi amelden anne ve babasının da yararlanacağı; çocuklarına doğru bir eğitim vermeyen anne ve babaların ise yine çocukları tarafından işlenen kötü amellerden zarar göreceği söylenmiştir. *Horde Avesta*'da bu anlamda şu sözler yer almıştır: "*Ey Ahura Mazda! Bana terbiyeli, bilgili, cemiyetle içli dışlı, görevlerinin bilincinde olan bir evlat ver! Başkalarının sıkıntılarını kendine dert edinecek, ailesinin ve ülkesinin gelişimi ve mutluluğu için çaba sarfedecek bir evlat!*"[1332]

Ardâvîrâfnâme'de cehennemde kötü cezaları çeker bir halde tasvir edilen ruhlardan biri de, çocuklarına babalık görevini yapmayan insan tipini temsil etmektedir. Ardâvîrâf, yolculuğu sırasında, cehennemde sürekli ağlayıp inleyen ve feryat eden bir grup ruh görür. Bunların dünyada işledikleri günahın ne olduğunu sorduğunda ise şu cevabı alır:

[1330] Pîrniyâ, s. 417; Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 360.
[1331] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 324.
[1332] Pûrrızâ, s. 107.

"Bunlar, dünyaya gelmelerine sebep olan babalarının kendilerini evlatlığa kabul etmediği kişilerin ruhlarıdır. Şimdi babalarını bu şekilde şikâyet ediyor ve onlardan haklarını istiyorlar."[1333]

Ardâvîrâfnâme'nin başka bir yerinde ise, çocuğunu terk eden bir annenin kendi memelerinin derilerini ve etlerini kendi elleriyle acımasızca koparıp yediği tasvir edilmiştir. Aynı eserde, aşırı mal kazanma sevdası yüzünden, ücret karşılığında başkalarının çocuklarına sütanneliği yapıp, kendi çocuğunu emzirmeyen annelerin de cehennemde büyük bir ceza görecekleri yer almaktadır.[1334]

4.3.6.11. Çocuklarına Din Eğitimi Vermek

Toplumun temeli kabul edilen ailenin fertlerini eğitmek de son derece önemlidir. Eski İran'da çocuğun terbiye edilmesinden anne sorumlu tutulurdu.[1335] İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde gerek kişinin kendi nâmına yaraşması, gerekse evlatlarının hem bu dünyada, hem de öteki dünyada kazançlı çıkması için çocuklara din eğitimi verilmesi tavsiye edilmiştir. *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da bu hususta geniş anlatımlar yer almaktadır:

"Anne ve babaların, çocukları on beş yaşına geldikleri zaman onlara bazı görev ve sevapları öğretmeleri gerekir. Çocukların yerine, işledikleri sevaplar anne ve babalarına yazılır. Onlara öğretmezlerse, çocukların akılsızca işledikleri şeyler de anne ve babasına yazılır. Çocuklara öğretilmesi gereken şeyler sevapla hemdem olmak, günahtan uzak durmak, iyiliğe düşkün olmak, kötülükten sakınmak, yoksulluğa dayanmak ve sözünü yerine getirmede gayretli olmaktır."[1336]

Enderzhâ-yi Pîşîniyân'da ise "*Dindar evlat iyidir"* denilmek suretiyle çocukların dindar yetiştirilmelerine göndermede bulunulmuştur. Bu tavsiyeler, bireylerin dinî inanç bakımından güçlü olmaları ve din kurallarına bağlı olarak yaşamalarının gerekliliği şeklinde de anlaşılabilir.[1337]

[1333] *Ardâvîrâfnâme*, 42. Bölüm, md. 1-3. Benzer bir anlatım 43. Bölümde de yer almaktadır.
[1334] *Ardâvîrâfnâme*, 59. Bölüm, md. 1-3; Benzer bir anlatım 87, 94 ve 95. Bölümlerde de yer almaktadır.
[1335] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 325.
[1336] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 34-35.
[1337] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 1. Bölüm, md. 2.

4.3.6.12. Mahremlerle Evlilik

İranlıların eski geleneklerinde varolan mahremlerle evlilik, tartışmalara hep konu olmuştur. Yunanlı tarihçi Strabon, Eşkaniler döneminde yakın akrabalarla evliliğin (*xvetakdas*) beğenilen bir davranış olduğunu aktarmıştır.[1338] Bazı araştırmacılara göre, kardeşler arası evlilik anlayışı çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu "ilkel" anlayış Asyanın doğusunda yaygındı ve İranlılar da bu evlilik anlayışını yerli kültürlerden almıştır.[1339]

Mısırlılar dışında diğer inançlarda mahremlerle evlilik zina olarak kabul edilmiştir. *Avesta* ve diğer Pehlevice eserlerde İran kültürüne ait bu evlilik tavsiye edilmiştir. *Dînkerd*'e göre mahremlerle evlilik, kişiye tanrısal gücün (*ferr-i îzedî*) elde edilmesini sağlar. Mahremlerle evlilik, şeytanların (*dîvler*) insandan uzaklaşmasına vesile olur. Gerek İran coğrafyasında yaşayan Hristiyanlar, gerekse İran'ı fetheden Müslümanlar bu evlilik anlayışını ürküntü verici görmüştür.[1340]

Herodotos'ta geçen bir anlatım, hükümdar Kambyses'in (Kamboçye MÖ 530-522) Pers yasalarına aykırı olarak, anne baba bir kendi kız kardeşiyle evlendiğini; bu durumun yargıçlar tarafından çözüme kavuşturulmasının da ancak, yine çok eski kanunlarda varolan "Pers kralının dilediğini yapma" yasasıyla yorumlanması sonucu mümkün olabildiğini ortaya koyar.[1341]

Dînkerd'de mahremlerle evlenmenin (*x*^{w}*ādōdah*) sayısında azalma görüldüğünde dünyada karanlığın artacağı ve aydınlığın eksileceği söylenmiştir.[1342] *Mînû-yi Hired*'de yer alan bir anlatımda ise yakın akraba evliliği hoş karşılanmıştır. Zerdüşt öncesi İran kültüründe de varolduğu düşünülen yakın akaraba evliliğini yapmayanlar *Mînû-yi Hired*'e göre büyük günah işlemiş sayılırlar. *Gozîdehâ-yi Zâtsperem*'e göre, nesli

---

[1338] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 200.

[1339] Ghirshman, s. 30-31. Eski bir *Rig Veda* ilahisinde (X. kitap, X. ilahi) ilk insanlar olan Yama (Cemşîd) ve kızkardeşi Yami arasında da böyle bir evlilikten söz edilmiştir.

[1340] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 184. "Kadim Farslarca erkek kardeş kız kardeşiyle, baba kendi kızıyla ve evlat anasıyla izdivaç edebilirdi. Fakat bu adet-i kabiha bilahere tadilata uğramıştır". Şemseddin, "Kadim İran'da Din", s. 255.

[1341] Herodotos, s. 152-153.

[1342] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 161.

devam ettirmenin en iyi yolu mahremlerle evliliktir.[1343] *Şâyest Neşâyest*'te (18/8) ise mahremlerle evlilik, büyük günahların affına sebep olacak bir davranış şeklinde kabul edilir. Daha çok saray çevresinde ve saray mensupları arasında yaygın olan bu evliliğin mûbedler arasında da bulunduğu, hatta Ardâvîrâf'ın yedi kız kardeşiyle evli olduğu da aktarılmaktadır.[1344]

Şahnâme'de bazı tarihî kahramanların yakın akraba evliliği yaptıklarına ilişkin anlatımlar geçse de, kimi araştırmacılara göre böyle bir geleneğin varlığından bahsedilmesi, Yunanlı iktidar sahiplerinin İranlı rakiplerini dünyaya kötü gösterme girişimi şeklinde anlaşılmalıdır.[1345] Nitekim yukarıda, tarihin babası olarak nitelen Herodotos'taki anlatımda bu evliliğin İran yasalarına aykırı olduğuna ilişkin bir anekdot aktarılmıştı. Eski İran kültüründe varlığı kabul edilen mahremlerle evlenme özellikle Akhamenidler döneminde yaygındı.[1346]

Ardâvîrâf, kutsal yolculuğu sırasında "yıldızlar ülkesi" ve "ay ülkesi" diye adlandırılan yerlerde karşılaştığı insanların kim olduklarını sorar. Verilen cevapta, bu ruhların *Yeştler*'i ve *Gatalar*'ı okumayan ve yakın akrabalarıyla evlenmeyen kişiler olduğu fakat kötülüklerine rağmen, bir takım iyilikleri nedeniyle burada oldukları anlatılmaktadır.[1347] Cennetle ilgili tasvirlerin bulunduğu kısımda ise, yakın akrabalarıyla evlilik yapmış kişilerin ruhları, yoğun bir aydınlıkta, altın ve gümüş gibi değerli süslemelerle bezenmiş ve güzel elbiseler giyili biçiminde tasvir edilir.[1348]

Eski İran kültüründe tek eşli bir hayat geleneği mevcuttu. Çok çocuk sahibi annelere padişahlar tarafından çeşitli hediyeler verilir ve bu durum bir övünç kaynağı sayılırdı.[1349] Çok eşliliğe ilişkin bir fikir oluşturması bakımından Hindistanlı Zerdüştlere

---

[1343] *Gozîdehâ-yi Zâdesperem*'in 26. Bölümünde (s. 93) neslin devamı ve çocukların iyi doğması amacıyla mahremlerle evlilik tavsiye edilmektedir. Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 258. Christensen mahremlerle evliliğin eski İran toplumunda nesebin temizliğine verilen aşırı önemin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyler. Nitekim II. Daryûş kızkardeşi Parysatis, II. Erdeşîr iki kız kardeşi Âtossa ve Âmestris ile III. Daryûş ise kızı Statéira ile evlenmiştir. *Bağ Nesk* ve *Verşetmânser Nesk*'de kırkardeş ile erkek kardeş arasındaki evliliğe ferr-i îzedî'nin ortaya çıkması ve dîvlerin uzaklaştırılması için uygun görülmüştür. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 321-322.

[1344] *Ardâvîrâfnâme* 2. bölüm 1. Md.

[1345] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında, s. 38-40.

[1346] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 161.

[1347] *Ardâvîrâfnâme*, 7. Bölüm, md. 1-5 Benzer bir anlatım 8 ve 86. Bölümde de yer almaktadır.

[1348] *Ardâvîrâfnâme*, 12. Bölüm, md. 1-9.

[1349] Beyânî, s. 221; Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 19. Cihristensen ise özellikle Sasanilerde çok eşliliğin varlığına vurgu yapar ve evlilikte eş sayısının kişinin güç ve durumuna bağlı

(Parsîler) ait âdet önemlidir. Hindistanlı Parsîler tek evlilik yaparlar ve zorunlu olmadıkça boşanmayı da uygun görmezler.[1350] Partlarda (Eşkaniler) kadının çocuk doğuramaması (kısırlık), iyi ahlâk sahibi olmaması ve büyü ve sihirle uğraşması boşama için önemli sebepler kabul edilmiştir.[1351]

Mînû-yi Hired'de yakın akraba evliliğine ilişkin olarak şu bilgiler yer almıştır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Hangi amel daha iyi ve güzeldir?

Mînû-yi Hired cevap verdi: En iyi amel bağışlamak, doğruluk ve mahremlerle evlilik, tüm dinî gerekleri yerine getirmek, Tanrıya tapmak, misafiri ağırlamak ve herkes için iyi düşünmektir."[1352]

Enderzhâ-yi Pîşîniyân'da da mahremlerle evlilik iyi davranışlar arasında sayılmıştır.[1353] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ise yakın akraba evliliğiyle ilgili görünen bir öğüt yer almaktadır: *"Yaratıcı Hurmuzd'den kişiye, kendi kızını başkasının oğluna, kendi oğluna da başkasının kızını almasından daha kötü nasıl bir zarar ve ziyan gelebilir. Çünkü böylelikle aile (hanedan) bozulmuş olur."*[1354]

Tartışmalara konu olan mahremlerle evliliğin eski İran'da varlığı, Darmesteter (*Le Zend-Avesta*) gibi araştırmacılar tarafından da kabul edilmektedir.[1355] Garthwaite, mahremlerle evliliğin "soyun önemi"yle açıklanabileceğini ve bazılarının iddia ettiği gibi eski İran'da tahtın haleflerinin kardeş evlilikleri yoluyla ortaya çıkmadığı düşüncesindedir.[1356] Mahremlerle evlilik düşüncesi, Ahamenişler döneminde bazı padişahların aileye ve soyun temizliğine verdikleri aşırı önem sonucunda ortaya çıkan

---

olduğunu, fakir kimselerin ise tek eşli olduklarını ifade eder. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 320.

[1350] Gündüz, "Mecusilik", s. 527. Eski İran geleneğinde çok eşlilik anlayışının varolduğu dönemlerde; bu evliliklerden amaçlanan şey, bir iftihar vesilesi gibi görülen çok çocuk sahibi olma isteğidir. Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 198.

[1351] Pûrrızâ, s. 282.

[1352] *Mînû-yi Hired*, 3. Bölüm, md. 1-8.

[1353] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân,* 5. Bölüm.

[1354] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 12.

[1355] Pîrniyâ, s. 264-265.

[1356] Garthwaite, s. 53. Mahremlerle evlilik konusunda Barthold'da şu bilgiler yer almıştır: "İranlılar ve onlar arasından da Gebrler ortaçağ boyunca ve hatta zamanımızda bile ısrarla, İran'da hiçbir zaman, İslâm'ın gelişinden önceleri bile pagan inançların yahut ensest ilişkilerin (mahremlerle evlilik) hiç varolmadığını ispata çalıştılar". Barthold, *Müslüman Kültürü*, s. 58-59.

bir "sapma"dır. Sasaniler döneminde ise mahremlerle evlilik anlayışının daha çok yönetim tabakasında yaygın olduğu düşünülür.[1357]

Her ne kadar çağdaş Zerdüştîler mahremlerle evlilik konusunu kendileri için bir "utanç nedeni" olarak görse de, bu durum iyi ve kötü düşüncesinin zâti değil, itibârî bir hadise olmasıyla ilişkilidir.[1358] Nitekim Şeriati, eski İranlılarda varolan yakın akraba evliliğini "ahlâkî vicdanın farklılığı"yla izah etmektedir. Eski İran dini önderleri tarafından övgüyle tavsiye edilen "mahremlerle evlenme" âdeti, Şeriati'ye göre ahlâkî vicdan değişince nefret edilen bir davranış olmuştur.[1359]

4.3.6.13. Yabancı Erkek ve Kadınlarla Münasebet

Eski İran inanışında kadınların iffetli olmasını son derece önem verilmiştir. *Avesta*'da bu özellikteki kadınlar övülmüştür.[1360] Partların geleneğinde kadınlarla erkeklerin bir arada bulunması sözkonusu değildi. Fakat padişah eşlerinin bazı törenlerde erkeklerle birlikte bulunması mümkündü. V. Ferhâd'ın tahta annesiyle birlikte oturması bunun bir örneğidir. Onun sikkelerinde annesi ve çocuğunun da resmi bulunmaktaydı. Nitekim 1841 yılında bulunan ve bazı araştırmacılara göre Eşkaniler dönemine ait olduğu düşünülen bir sikkede, avlanan padişahın çevresinde bulunanlar arasında eşi ve padişahın selameti için dua eden bir muğ da resmedilmiştir. Partlarda aileden bir kadının ihaneti sonrasında eşi, babası ya da kardeşi tarafından öldürülmesi umumun hukukuyla değil, ailenin özel hukukuyla ilgili bir uygulama olarak görülmüştür.[1361]

Dînkerdin Altıncı Kitabı'nda, bir kişinin masum bir kadının ırzına geçmesi durumunda kendi soyunu yok edeceği ve kirleteceğine dikkat çekilmiştir.[1362] Yabancı kadınlarla oturup kalkmak *Mînû-yi Hired*'de büyük günahlar arasında sayılmıştır.[1363] Aynı eserde, *"Başka hanımlardan uzak dur! Çünkü üç şeyini kaybedersin: Malını,*

[1357] Pûrrızâ, s. 202, 370-371.
[1358] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 324. Eski İranlılarda mevcut olan mahremlerle evlilik olgusu İranlı Hristiyanları da etkilemiştir. I. Husrev döneminde bazı Hristiyanlar kendi dinlerine aykırı olarak bu konuda Zerdüştîleri taklit etmiştir. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 413.
[1359] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 356.
[1360] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 19.
[1361] Pîrniyâ, s. 266-267. Partlardaki bu düşünce biçiminin, bugün Türkiye'de daha çok Kürt kökenli vatandaşlar arasında yaygın olan ve "töre cinayeti" şeklinde adlandırılan hadiseyi anıştırması ilginçtir.
[1362] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 99.
[1363] *Mînû-yi Hired*, 35. Bölüm, md. 27.

bedenini ve ruhunu."[1364] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da bu konuda, "*Mahremin olmayan kadınlarla birlikte olma ki, ruhun büyük bir günaha girmesin!"*[1365] diye öğüt verilmektedir. *Ardâvîrâfnâme*'de cehennemlik ruhların tasvir edildiği bölümde, "göğüslerinden cehennemin derinliklerinde asılmış, yırtıcı hayvanlar tarafından bütün bedeni kemirilip parçalanan kadın"ın ne günah işlediği sorulduğunda, şu cevap verilmiştir:

"Bu ruh, dünyadayken kendi kocasını bırakıp yabancı erkeklerle, başka kadınların kocalarıyla ilişkiye giren, tenini onlara teslim eden, fahişelik yapan kötü bir kadının ruhudur."[1366]

Yabancı erkeklerle gayrımeşru biçimde birlikte olduktan sonra hamile kalan ve bu ilişkiden doğan çocuğunu[1367] sahipsizliğe terk eden bir kadın, *Ardâvîrâfnâme*'de etkileyici bir tasvirle anlatılmaktadır. Anlatımda, "cehennemde ağlayıp inleyen, sürekli yukarı aşağı gidip gelen, başından aşağı kar ve dolu yağan, ayaklarının altında eritilmiş çok kızgın çinkodan bir ırmak akan, kafasını ve yüzünü bıçakla parçalayan bu bedenin nasıl bir günah sonucu bu cezaya çarptırıldığı" sorusuna şu cevap verilir:

"Bu, dünya hayatında yabancı erkeklerle gayrimeşru yollardan gizli ilişkiler kurarak hamile kalmış, çocuğunu da kimsesiz ve sahipsiz bırakmış kötü bir kadının ruhudur. O kötü kadın, işlediği günahların karşılığında çarptırıldığı cezaları çekerken, azabın şiddetinden çocuğunun sesini işittiğini sanır ve sesin geldiği yöne doğru koşar. Ancak koşması da son derece zor ve eziyet vericidir, çünkü erimiş çinkonun üzerinde koşmaktadır. Ama çocuğuna kavuşağını hayal ederek onun sesine doğru gitmek zorundadır. Başını ve yüzünü elindeki bir bıçakla paramparça etmekte, bütün bunlara rağmen çocuğunu bir türlü görememektedir. Yaptıklarının karşılığı olarak kıyamete dek bu cezayı çekmesi gerekir."[1368]

[1364] *Mînû-yi Hired*, I. Bölüm, md. 50-51.
[1365] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 82.
[1366] *Ardâvîrâfnâme*, 24. Bölüm, md. 1-3. Benzer anlatımlar 69, 70, 81 ve 85. bölümlerde de yer almaktadır.
[1367] Eski İran inanışında yeni doğan çocukların kötü gözlerden ve zarar verici varlıklardan korunması düşüncesiyle, hayızlı kadınların yeni doğan çocuklara yaklaşmamasına önem verilirdi. Hayızlı kadının şeytanının çocuğa zarar vereceğine inanılırdı. Şeytanın kovulmasının ise ateş ve aydınlıkla mümkün olacağına inanılırdı. Doğumundan sonraki ilk üç günde çocuğa "hûm bitkisi"nin suyu ve bahar yağı tattırılırdı. Çocuğun bakımı, emzirilmesi, kundağa sarılması ve saçlarının kesiminde de dinî adaba uyulması beklenirdi. Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 325.
[1368] *Ardâvîrâfnâme*, 64. Bölüm, md. 1-7.

4.3.7. Yeme, İçme ve Giyinme

4.3.7.1. Temizlik ve Sofra Âdâbı

Zerdüşt inanışında sağlıklı yaşama özen gösterilmesi, önemli akidelerden sayılmıştır. Eski İran'da temizlik ve sağlığa önem verilmesi ve bu hususlara riayet edilmesi gibi hususlar ülkenin kalkınması ve ilerlemesiyle ilişkili görülmüştür. II. Erdeşîr'in *Kitâbe-yi Hemedân*'da yer aldığı üzere, ülkesinde sağlığının korunması için Anahita'dan yardım istemesi bunun en önemli göstergelerinden sayılmıştır.[1369]

Eski İran'da "temizlik yaratıcıya ulaşmak için en yakın yoldur" düsturu her bakımdan uygulanmıştır. Temizlik, her insanın çocukluk döneminden itibaren önemli görevlerinden biri şeklinde görülmüş ve "sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" anlayışının ürünü olarak toprak, hava, su, ateş ve diğer varlıkların kirletilmemesi, mikrop ve hastalıklara karşı sağlığın korunması esas kabul edilmiştir. *Vendîdâd*'da, hastalıklardan uzak durmak için kirlerden sakınmak, önemli akidelerden sayılmıştır. Pîşdâdîler döneminde halkın genel sağlığının korunması için özel bir gayret gösterilmiştir.[1370]

Temizliğe verilen önemin bir göstergesi de eski İran'da ibadethanelerde çeşme ya da akar bir su bulunmasıdırurdu. Suyun takdis edilmesi de bu akarsuyun kenarında gerçekleştirilirdi. Tanrıya yakarışta ateşin yüceltilmesi gibi su da yüceltilir ve "Yeşt-i Âb" ve "Nesâr-i Âbzûr" duaları okunurdu.[1371]

Enderz-i Kûdekân'da temizlikle ilgili şöyle öğüt verilmektedir: "*Hergünün sabahında, güneş doğmadan önce (seher vakti) uyanın! Güneş doğmadan önce (seher) elinizi ve yüzünüzü üç defa, tuvaletten sonra/lavaboda yedi defa suyla kurallara uygun olarak güzelce yıkayın! Güzel uyuyun ve sağlıklı uyanın!*"[1372]

Eski İran inanışında vücuttan kopan gözyaşı, çekilen diş, kesilen tırnak ve saç kirli kabul edilirdi. Bu kirli unsurlar için "*hider*" ve "*nesâ*"[1373] kavramları kullanılırdı.

[1369] Târâpûrvân, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt", s. 989.
[1370] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 15-16.
[1371] Ketâyûn-i Mezdâpûr, "Germâbe-yi Bâstânî-yi Îrânî", *Ferheng,* Sayı: 19, 1375 hş., s. 208.
[1372] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490.
[1373] Nesâ: Pehlevicede "leş, kokuşmuş, murdar" anlamlarına gelmektedir.

Yıkanmamış bir yüzle güneşe bakmamak gerektiğine dair eski İranlıların inanışı bugün de Zerdüştîlerin nazarında önemli kabul edilmektedir.[1374]

Yemek ve sofra âdâbı konusunda *ise Enderz-i Kûdekân*'da şu öğütlere yer verilmiştir: *"Yemek zamanında burnunuzu temizleyin ve ellerinizi yıkayın! Ekmeği önünüze koyun ve "ایتا آت یزه میده"[1375] okuyun! Yemek zamanında üç defa sessizce "اشم وهوا"[1376] okuyun ve yemek yiyin! Yemek yediğiniz yeri temizleyin! Sofrada ne ikram edilmişse onu yiyin! Eğer yemek sırasında bir şey söylemeniz gerekiyorsa, bu durumda üç defa "اشم و هوا" ve iki defa da "یتا اهو و أریو"[1377] okuyun ve alçak bir sesle söyleyin! Dişlerinizi fırçalayın!"*[1378]

Birçok kültür ve inançta hayatın devamı için zorunlu olan yeme ve içme hususunda belirli ölçüler konulmuştur. Ölçülü yiyen insanların sağlıklarının diğerlerine göre daha iyi olacağı, çok yemenin ise hem ruha, hem de bedene yük getireceği özellikle Doğu kültüründe vurgulanmıştır. Herodotos eski İranlılara ilişkin "Persler az yerler ama yemekten sonra yemiş tarzındaki şeylerden bolca tüketirlerdi" şeklinde bilgi vermiştir.[1379]

İbn Haldun, *Mukaddime* eserinde "şehirlilerin muhtaç oldukları, göçebelerin ise muhtaç olmadıkları" bir ilim olarak değerlendirdiği tıp ilmiyle ilgili kısımda "bil ki

---

[1374] Mezdâpûr, "Germâbe-yi Bâstânî-yi Îrânî", s. 209.

[1375] *37.Yesn*'in ilk kelimeleri ve ilk bölümünün adı. Yemek yeme zamanında okunur.

[1376] *Eşem vehu* (اشم وهو): Mezdâperestîlikte üç önemli ibadetten (namaz) biridir. Tüm Mezdîyesnâ inanırları günlük ibadetlerinde bu duayı okurlar. *Vendîdâd*'da Zerdüşt Ehrimen'e şöyle der: "*Eşem Vehu benim silahımdır. Bu ilahiyle (şarkı) seni alt edip yok edeceğim.*" Geldner gibi bazı araştırmacılar duanın nesir tarzında olduğunu söylerken, Bartholomeo gibi araştırmacılar ise nazım tarzında olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Duanın belirli bir okunma zamanı yoktur. Mezdâperestîler istedikleri her vakit bu duayı okuyabilirler. Dûsthâh, *Avesta* II/918*;* Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî,* s. 438-439; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 112-113; Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 190; http://www.loghatnaameh.org/, Erişim tarihi: 09.08.2012.

[1377] Tanınmış bir dua ismi.

[1378] *Enderz-i Kûdekân*, s. 490. Diş temizliği (Avesta dilinde *hezāneipetā*, Pehlevice *hedānpāk*) için Pârsîlerde fırça olarak (misvak) nar ağacından bir parça kullanılırdı. Dûsthâh, *Avesta* II/1081. Nar ağacı mukaddes bir ağaç olarak kabul edilir. Nar ağacının kulsallığıyla ilgili çeşitli anlatımlar mevcuttur. *Tevrat*'ta da bu ağacın kutsallığından söz edilmesi, eski Yunan mitolojisinde aşk tanrıçası Afrodit'in Kıbrıs Adasında nar ağacı dikmiş olması ve İsa Peygamberin çocukluğunda elinde bir nar çubuğu taşıması bu anlatımlardan bazılarıdır. Eski İran'da ateşkedelerin bahçesine de birkaç nar ağacı dikilir ve ayinler sırasında bu ağaçtan koparılmış "bersem" adı verilen bir parça tutulurdu. Nar tanelerinin çokluğu bereketi sembolize eder. *Kur'an-ı Kerim*'de de (Enam: 99, 141; Rahman:68) adı geçen narın cennet meyvesi olarak telakki edilmesinden dolayı, günümüzde İran'ın Horasan bölgesinde hâlen nar yenildiğinde, bir tanesinin bile yere düşürülmemesine özen gösterilir. Yâhakkî, s. 165-168; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 128.

[1379] Herodotos, s. 60.

bütün hastalıkların kaynağı yemeklerdir" tespitini yapar.[1380] Birçok kadîm kültürde yemek yerken ölçüyü esas almaya büyük önem verilmiştir. Eski İran kültüründe de bu hususa dikkat çekilmiştir. Kaynaklarda, İranlıların barış zamanlarında sofralarını zengin tuttukları fakat savaş zamanında daha az yediklerine yer verilmiştir.[1381]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda yemek yerken ölçülü davranılması öğütlenmiştir. Ölçüsüz ve zamansız yiyen insanların hastalıklara yakalanacağına dikkat çekilmiştir.[1382] *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da yemek yerken nasıl bir ölçüyü esas almak gerektiği konusunda şu öğütler yer almıştır: "*Ölçülü yiyiniz ki kalıcı olasınız. Ölçülü yemek bedene, ölçülü konuşmak ise ruha yarayışlıdır. Azla yetinen kimse zengin gibidir. Ölçüyü karnına göre değil, ruhuna göre ayarla."*[1383] Aynı eserde kimlerle birlikte aynı sofraya oturulmaması gerektiği konusunda ise, *"Açgözlü (çok istekli) ve sarhoş kimselerle aynı sofraya oturma"*[1384] diye öğüt verilmiştir.

Hangi yemeklerin ve içeceklerin insana faydalı olacağı konusunda *Minû-yi Hired*'de şu bilgiler yer almıştır:

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: İnsanların yediği hangi yiyecek ve giydiği hangi giyecek değerlidir?

Mînû-yi Hired cevap verdi: İnsanların içtikleri içerisinde en değerli olarak yaratılan inek sütüdür. Çünkü insanlar ve hayvanlar anneden doğduktan yemek yiyene kadar sütle beslenirler ve sütle iyi beslenirler. İnsanlar anne sütünden kesilince, diğer yiyecekler yaramadığı için koyun sütüyle alıştırılırlar."[1385]

Aynı eserde, sütün yanı sıra buğday tahılları da iyi ve güzel yiyeceklerden sayılmıştır. Bu tahılların adının *Avesta*'da da geçtiği anlatılmaktadır. Meyveler arasında ise hurma[1386] ve üzüm en iyi ve en güzel meyve olarak tavsiye edilmektedir.[1387]

[1380] İbn Haldun, *Mukaddime, II*, s. 403.

[1381] Pûrrızâ, s. 370. "Eski İran hükümdarları savaşa çıkacakları zaman hergün düzenlenen şölenleri terkeder, tüm güçlerini savaş için seferber ederek az bir yemek ve uykuyla yetinirlermiş." es-Seâlibî, s. 186.

[1382] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 202.

[1383] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md.7- 9.

[1384] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 20-21.

[1385] *Mînû-yi Hired*, 15. Bölüm, md. 1-8; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 277.

[1386] "İslâmî rivayetlerde ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'in yaratılacağı toprağa kırk gün üzüntü yağmuru, bir saat de mutluluk yağmuru yağdırmış, sonra kudret eliyle hamurunu yoğurup toprağın en değerli kısmından Âdem'i, kalan kısmından ise hurma ağacını yaratmıştır. Bu yüzden de Hz.

4.3.7.2. Yemek Yerken Konuşmamak

Mezdâperest İranlılar yemek yerken ya da su içerken konuşmayı büyük bir günah kabul etmiştir.[1388] Yunanlı tarihçi Ammien Marcelin (m. 330-400) Sasaniler dönemi İran ahlâk yapısıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Yunanlı tarihçi, İranlıların gereğinden fazla yemediklerini, yemek yerken asla konuşmadıklarını, başkalarının yemeklerine el uzatmadıklarını ve etraflarına bakınmadıklarını aktarmıştır.[1389]

Yemek yerken konuşmamak gerektiğine dair birçok öğüt metninde tavsiyeler yer almaktadır. Sofra adablarından biri olarak kabul edilen bu davranışa ilişkin *Mînû-yi Hired*'de "*Yemek yerken konuşma ki, sana Hordâd ve Mordâd'dan büyük günahlar erişmesin!"*[1390] denilmektedir.

Ardâvîrâfnâme'de ise, cehennemde açlık ve susuzluktan ağlayan ve ölüyorum diye feryat eden ruhun ne tür bir günah işlediğine ilişkin şu sözler yer alır:

"Bu ruh dünyadayken Hordâd'ın suyunu ve Mordâd'ın bitkilerini din kurallarına uymayarak yedi ve içti. Bunları yiyip içerken bir taraftan da konuştu. Bâj yapmadı.

Muhammed "Hurmayı koruyunuz, çünkü o sizin akrabanızdır" demiştir. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 47.

[1387] *Mînû-yi Hired*, 15. Bölüm, md. 13-16.

[1388] Dûsthâh, *Avesta* II/943.

[1389] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 201.

[1390] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 33.
İmşâspendân: Mazdeizmin en büyük melekleri. Zerdüşt inanışında altı büyük melek vardır. Derecelerine göre *Behmen, Ordîbehişt, Şehrîver, İspendârmoz, Hordâd* ve *Emrdâd*. *Hordâd İmşâspend*'in görevi dünyada suları korumak, cennette ise iyilere ve iyilikleriyle insanların gönüllerini kazanan kişilere sağlık ve mutluluk sunmaktır. *Mordâd İmşâspendân* ise dünyayı koruyup bitkisel kökenli gıdaları sürekli olarak sağlamak, açlık, zarar ve hastalıkları ortadan kaldırmakla görevli melektir. *Avesta*'da her iki meleğin ismi birlikte anılır. Dumézil'e göre ise Mordâd ve Hordâd, Harut ve Marut'un asıl örneklerindendir. Dûsthâh, *Avesta* II/925-926; Hasan Amîd, *Ferheng-i Amîd*, 1369 hş., s. 233; Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 7. Geniş bilgi için bkz. Yâhakkî, s. 159-164; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 442; İmşâspendan kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 123-127; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 383, 414-415, 530.

Yeme içme konusunda din kurallarına uymadı. Günahlara daldı ve Yeşt okumadı.[1391] *Böylelikle Hordâd'ın suyuna ve Mordâd'ın bitkilerine saygısızlıkta bulundu. Şimdi bu ruhun böylesine ağır cezalara çarptırılması gerekiyor.''*[1392]

Padişahların sofrasına davet edilen kimselerin, aşırı yememeleri de eski İran'da sofra adablarından biri olarak görülmüştür. Padişah bir kimseye bir şey ikram ettiğinde, kişinin bu ikramdan az bir parçanın dışında almaması gerektiğine inanılırdı. Padişahla aynı sofraya oturulduğunda, padişah yemeyi bıraktıktan sonra yemeğe devam etmek de hoş görülmemiştir. Anlatıldığına göre, Şapûr zamanında mûbed-i mûbedân makamına atanması için İstahr bölgesinden bir kimseyi önerirler. Şah, önerilen bu kimseyi sınamak için onu yemeğe davet eder. İkiye bölünmüş bir tavuğun yarısı bu kişiye, diğer yarısı ise şaha ikram edilir. Böylesine önemli bir göreve atanması tavsiye edilen din bilgini, kendi payına düşeni yedikten sonra, kendisine ait olmayan paya da elini uzatır. Bunun üzerine şah, mûbedân-ı mûbed makamına yakıştıramadığı kişiye şu sözleri söyler: "Şehrine dön. Zira atalarımız şöyle demiştir: Padişahın sofrasında yemek için çok istek gösterenler, halkın malını yemek için çok daha fazla hevesli olurlar."[1393]

4.3.7.3. Şarabı Ölçüsüz İçmemek

Avesta ve diğer Mezdîyesna inancına ait eserlerde şarap içilmesi teşvik edilmemişse de, içilmemesi konusunda bir yasaktan da söz edilmemiştir. Şarap içmeyle ilgili bir yasaklama bulunmamasının sonucunda Zerdüştîler arasında zamanla şarap içme yaygınlaşmıştır. Hatta eski İranlıların, çocukları doğduğu gece küpe şarap

---

[1391] *Bâj* (Pehlevice *vāj/vājak*): Kelime ve söz gibi anlamlara gelir. Zerdüştîlerin alçak sesle okudukları kısa dua. Bahâr'e göre, verilen nimetlere şükür ifadesi olarak yemeğe başlamadan önce okunan bir duadır. Mazdeist İranlılar yemek yerken veya su içerken bâj okumamayı ve konuşmayı büyük günahlardan sayarlar. Zerdüştîlerin bir şey yerken ya da elbise giyerken alçak sesle okudukları dualar. Latince, Fransızca ve İngilizce *vox/voix/voice/ses* kelimesinin de bu kökene dayandığı düşünülmektedir. İslâm sonrası kaynaklarda *bâj* kavramı *zemzeme* olarak geçmiştir. Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 432; Yâhakkî, s. 195-196; Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân,* s. 329; Dûsthâh, *Avesta* II/942-943; Bâj hakkından geniş bilgi için bkz. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 390-391; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî,* s. 455-456; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ,* s. 154; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* s. 135-137.
Yeşt: Yasna'dan türemiş bir kelimedir. "Övgü, yakarış, tapınma ve bedel" anlamında kullanılır. *Avesta*'nın tanrıların övgüsüyle ilgili kısmı *Yeştler* adını taşımaktadır. Şeriati, bazılarının "Yeşime", "Yeşema", "Yesin", "Yesina" gibi çeşitli kıraatları olan *Yeştler*'i *Kur'an*'daki "Yasin" kelimesiyle bir bildiklerini aktarmaktadır. Şeriati, *Dinler Tarihi,* s. 416.

[1392] *Ardâvîrâfnâme*, 23. Bölüm, md. 1-6. Hordâd'ın incitilmesi sonucu günaha girilmesi konusu 58. Bölümde de geçmektedir.

[1393] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 203.

koydukları ve uğur getirici bir beklentiyle çocuklarının evlendikleri gecede bu şarabı kullandıklarına dair anlatımlar mevcuttur.[1394]

Herodotos'un aktardığı bilgilerde Perslerin şarabı çok sevdiği yer alır.[1395] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şarab içerken ölçülü davranılması gerektiği tavsiye edilmiştir: "*Şarabı kadehle iç! Şarabı kadehsiz içen kimse türlü günahlara düşer.* "[1396]

Şarap içmeyle ilgili olarak, *Mînû-yi Hired*'de uzun anlatımlara yer verilmiştir. İyi tabiatlı adamın şarap içtiğinde, tıpkı altın ve gümüş kadehin cilalandıkça parıldaması gibi temizleneceği ve daha da açılacağı; kötü tabiatlı kişinin ise şarap içtiğinde maskaraya döneceği ve çevresine zarar vereceği belirtilir. Şarabı ölçülü içmenin faydaları arasında yemeği hazmetmeye yardımcı olması, vücudun hararetini yükseltmesi, aklı, hafızayı, meniyi ve kanı artırması, sıkıntıyı gidermesi, çehrenin rengini güzelleştirmesi, unutulan şeyleri hatırlamaya yardımcı olması, işitme, konuşma ve söyleme yeteneğini geliştirmesi gibi birçok şey sayılmıştır. Şarabı ölçüsüz içmenin ise bütün bu sayılan faydaları zarara dönüştüreceği de anlatılmaktadır.[1397]

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde ise şarapla ilgili şu tasvirler yer almaktadır: "*İnsanların cevherinin iyi veya kötü olduğunu şarap meydana çıkarır. Şarabı korkak bir adam içse cesaretlenir, bir tilki içse, azgın bir aslan kesilir. Şarap kilitli kapının anahtarıdır: Şarapla, insanın mayası belli olur. Üzüntülü biri içse sevinir, yanakları nar taneleri gibi kızarır. Şarap kadehini eline alan da, neyden ve çenkten başka bir şey dinlemek istemez.* "[1398]

4.3.7.4. Misafirlik ve Misafirperverlik

Dînkerd'de misafirperverliğin (*myazd*), yardımlaşmanın ve iyilerle dostluğun azalmasıyla birlikte dünyada kötü yöneticilerin, zararlı bitkilerin, kötü işlerin ve zararlı yağışların artacağı anlatılmıştır.[1399] Taberî'nin de aktardığına göre eski İran inanışlarında misafirperverliğe büyük önem verilirdi. Hangi millet ve inançtan olursa

---

[1394] Yâhakkî, s. 800.
[1395] Herodotos, s. 60.
[1396] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 112.
[1397] *Mînû-yi Hired*, 15. Bölüm, md. 20-63.
[1398] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 1030.
[1399] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 161. *Myazd*: Zerdüşt inanışında fidye ve kurban yemeği, eğlence ve sevinç meclisi. Muîn, *Ferheng-i Fârsî, IV*, s. 4494.

olsun misafirden hiçbir şey esirgenmemeliydi. Hatta düşman bile olsa, misafire şefkat ve sevgiyle davranılması gerekirdi.[1400]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da misafirlik âdâbı ve misafirperverlik için bazı öğütler verilmiş, misafirperverliğin insanlara sağlayacağı faydalar da sayılmıştır: "*Misafirperver olun ki hem bu dünyada, hem de öte dünyada iyilerden sayılasınız!*"[1401] *"Veren kimse karşılığını alır, üstelik bundan kazanç da elde eder. Misafirlikte size gösterilen yere oturun! İyi adamın gelip oturduğu yer*[1402] *ne güzel bir yerdir."*[1403] *"Misafirlikte tartışmaya girmeyin!"*[1404]

Aynı eserde kişilere, kimlerin sofrasına oturduklarına dikkat etmeleri ve misafirliğe çok sık gitmemeleri konusunda da tavsiyeler verilmiştir: *"Her sofraya oturma! Tez tez büyüklerin sofrasına misafirliğe gitme ki, senden bıkmasınlar."*[1405]

Misafirperverlik, insanların görgülerini gösteren en önemli değerlerden biridir. Konuyla ilgili öğüt metinlerinde bazı tavsiyeler yer almaktadır. Daha çok misafirperverliği öven bu metinlerde, misafirperverlik etmeyen ve yolculara kapılarını açmayan insanların cehennemde azap göreceğine dair anlatımlar da mevcuttur. *Ardâvirâfnâme*'de cehennemle ilgili anlatımlar kısmında cehenneme baş aşağı atılmış, üst kısımdan şiddetli sıcak, alt kısımdan ise şiddetli soğukla cezalandırılan insanların dünyada hangi günahı işledikleri sorulduğunda şu cevap verilmektedir:

"Bunlar, dünyada evlerini ve misafirhanelerini yolculara ve misafirlere açmayan, misafirperverlik göstermeyen, onlara ekmek ve yemek vermeyen, verdikleri zaman da karşılığında ücret isteyen cimri kişilerin ruhudur."[1406]

4.3.7.5. Giyinmek

İnsanlar bedenlerini ve saygınlıklarını korumak amacıyla muhtaç oldukları giyinmeyle ilgili eski İran öğüt metinlerinde az sayıda öğütle karşılaşılır. Öğüt metinlerinde hangi tür elbiselerin faydalı olduğuna ilişkin bazı tavsiyeler yer almıştır.

[1400] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 341.
[1401] Misafirperverlikle ilgili tavsiyeler *Dıreht-i Âsûrîk*'te de geçmektedir. 18. Bölüm, *Mûtûn-i Pehlevî*, II, Câmasp Asânâ, s. 110.
[1402] شرف المكان بالمكين
[1403] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 16-17.
[1404] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 28.
[1405] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 151.
[1406] *Ardâvîrâfnâme*, 93. Bölüm, md. 1-3.

Bu konuda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu öğütler verilmiştir: "*İnsanların giyindiği şeyler içerisinde vücut için ipek giymek, ruh içinse pamuk daha iyidir. Çünkü ipek böceği zararlı bir hayvandır. Pamuk ise su ve topraktan yetiştiği için ruhî bakımdan daha iyi, daha güzel ve daha faydalı görülmüştür."*[1407]

4.3.8. Konuşma Âdâbı

Söz, eski İran'da çok kıymetli görülmüş, sözün güzel bir üslupla, uygun bir zaman ve mekânda ve sözün hakkını verecek kişilere söylenmesine önem verilmiştir. Bu öneme işaret etmek amacıyla *Dînkerd*'de şu öğütler yer almaktadır: "*Sözü, anlayacak dikkate sahip, söylenen sözle savaşmayacak idrakte ve akıl yapısı bakımından söylenen sözle başkasını da ıslah etmeye yatkın mizaçtaki kimseye söylemek gerekir."*[1408]

Kutsal metinlerde ve en eski edebî ürünlerde de söz söyleme sanatı ve konuşma âdâbı konusunda bazı ilkeler ortaya konmuştur. Eski İran öğüt metinlerinde en çok öğüt verilen konular arasında konuşma adabı gelmektedir. *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de *"Hangi cevher daha iyidir?"* sorusuna, "*Alçakgönüllülük ve tatlı dillilik"*[1409] diye cevap verilmiştir.

Konuşma âdâbı konusunda en geniş tavsiyelerin yer aldığı metin olan *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu öğütler yer almaktadır:

"Elinden geldikçe sözlerinle insanları incitme!"[1410]

"Güzellik için de olsa faydasız söz söylemeyin! Güzellik için söylesiniz de sözün söylendiği yeri ve zamanı seçin!"[1411]

"Güzel sözlülüğün güzel davranışla uyuşmaması dinsizliktir."[1412]

"Söz söylerken sözünün önünü ve arkasını tart!"[1413]

"Açık sözlü ol! Sözünü düşünerek söyle!"[1414]

[1407] *Mînû-yi Hired*, 15. Bölüm, md. 64-66.
[1408] Kâdirî, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", s. 99-100.
[1409] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 63-64.
[1410] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 44.
[1411] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 57.
[1412] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 55.
[1413] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 15.
[1414] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 51-52.

"Sözü ihtiyatla söyle! Bazı sözlerin söylenmesi güzeldir, bazı sözlerin ise söylenmemesi. Söylenmemiş sözler, söylenmiş sözlerden daha güzeldir."[1415]

"Tatlı sözlü ol! Tatlı sözler öğren! Karakterli (kişiye yakışan) işler yap! Kendini övme ki güzel davranış sahibi olasın."[1416]

"İyi söz sahibi ol ki, iyi sonuç elde edesin."[1417]

"Kötü tabiatlıyla sohbet etme!"[1418]

"Acı ve saçma söz söyleme! Acı ve saçma söz, ormana düşen ve kurdu kuşu yakan ateş gibidir."[1419]

Meclislerde, din ve devlet adamlarının huzurunda söz söylerken dikkat edilmesi gereken hususlar ise *Mînû-yi Hired*'de şöyle ifade edilmiştir: *"Din büyüklerinin ve yöneticilerin huzurunda konuşmada ve mecliste dengeli ve güzel söylemek iyidir."*[1420] *"Vazifelerini yapmak ve diline sahip olmak her şeyden daha iyidir."*[1421]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise dilin korunması, doğru sözlülük ve konuşmak için uygun zaman konusunda şu öğütler verilmiştir:

"Korunması iyi olan şey dildir."[1422]

"Güzel sözlü olmayı arzulayan kimseye söyle, doğru sözlü olsun!"[1423]

"İnsanın kendini alıkoyması gereken iki şeyden biri, başkalarına kaba söz söylememek, diğeri ise kötülerden bir şey istememektir."[1424]

"Dört şeyi vakti erişmeden söylememek gerekir: 1. Hazmedilmemiş yemek. 2. Ölmemiş kadın. 3. Savaştan dönmemiş cesur adam. 4. Ambara konulmamış ürün."[1425]

[1415] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 59.
[1416] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 63-65.
[1417] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 71.
[1418] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 86.
[1419] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 93.
[1420] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 75.
[1421] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 92.
[1422] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 44/3.
[1423] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.
[1424] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 15.
[1425] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 28.

4.3.8.1. Doğru Sözlülük ve Şahitlik

İnsanlar arası münasebetin ve toplumsal hayatın en önemli değerlerinden olan doğru sözlülük ve şahitlik konusunda eski İran öğüt metinlerinde farklı hususlara temas edilmiştir. *Dînkerd*'de, iyilerin himaye edilmesi ve doğru şahitliğin azalması durumunda kötü yöneticilerin yönetime geleceği ve kötülerin iyilere üstünlük sağlayacağı anlatılmıştır.[1426]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da, "*Dava ve mahkemede sözü doğru olarak söyle ki işlerin verimli olsun."*[1427] *"Kişi doğru şahitlikle dindar olur, doğru şahitlik etmeyen kişi dinsiz olur"*[1428]denilmektedir. *Mînû-yi Hired*'de doğru sözlülük ve şahitliğin büyük bir erdem olduğu, "*Şahitlik etmede, doğruluk en iyi olandır"*[1429] sözüyle anlatılmaktadır. Aynı eserde, "*Birini yalancı şahitlik ederken gördüğünde, kendin oturdun doğru şahitlik ettin"*[1430] sözüyle doğru şahitlik eden kişi övülmüştür. *Ardâvîrâfnâme*'de, yalancı şahitlik yapan bir insanın cehennemde benedinin kurtlar tarafından parçalanıp çiğnendiğine yer verilmiştir.[1431]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de, *"Hangi itimat daha iyidir?"* sorusuna, "*Doğru sözlülerin sözü"*[1432] cevabı verilmiştir.

4.3.8.2. Gülmek

Gülmek (Pehlevice *xandak*) "hoşuna veya tuhafına giden olaylar ve durumlar karşısında, genellikle sesli bir biçimde duygusunu açığa vurmak, mutlu, sevinçli zaman geçirmek, eğlenmek, hoşça vakit geçirmek" gibi anlamlara gelmektedir.[1433]

Eski İran öğüt metinlerinde gülme konusunda çok fazla öğütle karşılaşılmaz. Zira oturma meclislerinde gülmek ve şakalaşmak, bu inanışa göre son derece çirkin birer

---

[1426] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 161.
[1427] "Bir davada ne şikâyetçi ol, ne şikâyet edilen" anlamında da veciz bir söz vardır.
[1428] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 5-6.
[1429] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 59.
[1430] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 135. Rüşvet karşılığı yalancı şahitlik edenlerle ilgili benzer bir anlatım *Ardâvîrâfnâme*'de 79. Bölümde yer almaktadır.
[1431] *Ardâvîrâfnâme*, 45. Bölüm, md. 1-3.
[1432] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 205-206.
[1433] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 1444; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.

davranış olarak kabul edilirdi.[1434] Nitekim Ahamenişler döneminde, insanların toplu bulundukları yerlerde gülmek ve şakalaşmak hoş karşılanmaz ve gereksiz söz söylemekten kaçınılması gerektiğine inanılırdı.[1435] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da gülme konusunda şu öğüt yer almaktadır: "*Yersiz gülme!*"[1436]

4.3.8.3. Küfretmemek

Küfretmek (Pehlevice *dušnām*) "kötü ad, lakap, uygunsuz, sitem, onur kırıcı, çoğu basmakalıp kaba sözler söylemek, sövmek, bir kimsenin adını kötüye çıkarmak, uygunsuz söz söylemek" anlamlarına gelmektedir.[1437]

Bir kimsenin namus, onur ve kişiliğini tahkir etmek için söylenen ve insanlar arası ilişkilere de büyük zarar veren küfürlü konuşmayla ilgili öğüt metinlerinde açık uyarılar yer almaktadır. Küfürlü konuşulmaması gerektiği *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da "*Eğer kimseden küfür işitmek istemiyorsan, kimseye küfretme!*"[1438] şeklinde açıklanmıştır. Adaba aykırı bu konuşma biçiminin en görünen zararı, muhataptan küfür işitmektir. *Ardâvîrâfnâme*'de ise, cehennemde dili boynuna doğru çekilmiş ve kendisi de havada baş aşağı asılı durmuş biçimde tasvir edilen ruhların işledikleri günahlar arasında "kocasına nefret yağdırma, sövme ve konuşurken uzun dillilik etme" sayılmıştır.[1439]

4.3.8.4. Yemin Etmemek

Yemin ya da *ant içmek* (*Avesta*'da *saokenta*) "bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, Allahın, peygamberlerin, imamların ve büyüklerin isimlerini anarak yemin içmek" anlamlarına gelmektedir.[1440] Tarihçi Curtuis, eski İranlıların ateşe karşı durarak ateşe yemin içtiklerini ve yeminler arasında bu yemini daha makbul gördüklerini aktarmıştır.[1441]

[1434] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 194.
[1435] Pûrrızâ, s. 201.
[1436] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 14.
[1437] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1538; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.
[1438] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 92.
[1439] *Ardâvîrâfnâme,* 26. Bölüm, md. 1-3.
[1440] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1956; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 02.08.2012.
[1441] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 406.

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da konuyla ilgili şu öğüt yer almıştır: "*İster gerçek, ister yalan yere olsun yemin etme!"*[1442]

4.3.8.5. Yersiz Konuşmamak

İnsanın başına önceden tahmin edilmesi güç sıkıntılar açan ve toplum içinde kişinin değerini düşüren yersiz konuşma (*abēgāhgōwišnīh*) konusunda öğüt metinlerinde çeşitli tavsiyeler yer almıştır. *Dînkerd*'de "herze" diye tabir edilen sözlerden ve yersiz konuşmalardan dolayı kişinin kendi gücünün (*ferr*)[1443] azalacağı anlatılmıştır.[1444]

Yersiz konuşmayla ilgili *Pendnâme-yi Enûşîrvân*'da şu öğütler verilmiştir: "*Yersiz ve boş söz, sıkıntıdan başka bir şey getirmez. Dünyada susmaktan daha büyük bir hazine yoktur. Dünya yüzünde boş sözlerden dolayı nice insanlar can verdi. Zamaneyi tanıyan kimse ne güzel söylemiş: Boş sözden fayda gelmez."*[1445] Aynı eserde faydasız şeylerin peşinde koşmak, tıpkı kendisinden dumandan başka bir şey çıkmayan ateşe benzetilmiştir.[1446]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da da yersiz ve gereksiz konuşmak, cahillere özgü vasıflar içerisinde sayılmıştır.[1447] *Âzerbâd-ı Mârespendân*'da ise, güzellik amacıyla bile olsa faydasız söz söylenmemesi gerektiği anlatılmış ve güzellik kaygısıyla söylenen sözler için de yer ve zaman gözetilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[1448]

[1442] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 40.

[1443] *Ferr*: Görkem, ululuk, aydınlık, şan gibi anlamlara gelmektedir. Eski İran düşüncesinde kendisine "ferr" (Tanrısal bir destek) verilen kişi kutsal bir ödüllendirmeye ulaşmış sayılırdı. Bu güç gerektiğinde kişiden geri de alınabilir. *Avesta*'da ferr ile ateş arasında güçlü bir bağ bulunduğuna dair bilgiler yer alır. Kaynaklarda *ferr-i keyânî/pâdşâhî* ve *ferr-i îrânî* diye iki tanrısal vergiden söz edilmiştir. Bazı eserlerde ise *ferr-i îzedî, ferr-i yezdânî, ferr-i âsmânî, ferr-i pehlevânî, ferr-i husrevî* gibi tanımlamalar da kullanılmıştır. İşrâkî felsefede ferr'den "*nûru'l-envâr*" olarak da söz edilmiştir. Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 412-418; Yâhakkî, s. 608-611; Dûsthâh, *Avesta* II/1017-1018; Ferr kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 568-571; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 369-370; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 316-319.

[1444] Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 159.

[1445] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 184.

[1446] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 185.

[1447] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 40.

[1448] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 57.

4.3.9. Dostluk, Arkadaşlık ve Sırdaşlık

*Dost (*Pehlevice *dōst,* eski Farsçada *daushta/r)* "iyilik isteyen, arkadaş, sevilen, güvenilen, şahit, yakın arkadaş, gönüldaş, iyi görüşülen kimse, düşman karşıtı, koruyan kimse, iyi geçinen, aralarında iyi ilişki bulunan" gibi anlamlara gelmektedir.[1449]

Eski İran öğüt metinlerinde dostluk, arkadaşlık ve sırdaşlığa büyük önem verilmiş ve bu konuda bilge kişiler ve din adamları tarafından insanlara çok sayıda tavsiyede bulunulmuştur. Dostluk ve vefakârlık Parsîlerin en önemli özellikleri kabul edilmiştir. Daryûş'un mezar taşında, taşıdığı bu vasıflarla iftihar ettiği yazılıdır.[1450]

"Yâdgâr-ı Bozorgmihr'de, "*Hangi dost iyidir?"* sorusuna, "*İhtiyaç duyduğunda yardımına koşan, sıkıntılı zamanında dost olan"* diye cevap verilmektedir. Aynı eserde, "*Kimin dostu çoktur? Kimin düşmanı çoktur?"* sorularına ise, "*Alçakgönüllü olanın, sabırlı olanın ve güzel sözlü olanın dostu çoktur. Kibirli olanın, alçakgönüllü olmayanın ve küçümseyenin düşmanı çoktur"*[1451] denilmektedir. *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*'da da, "*Muhtaç olduğunda yardımına koşmayanı dost edinmemek gerekir"*[1452] denir.

Âzerbâd-ı Mârespendân'da kimlerle dost olunması gerektiği konusuna geniş yer ayrılmış ve şu öğütler verilmiştir:

"Kötü huylu ve kötü düşünceli kimselerle sırdaş olma!"[1453]

" Sinirli kimselerle arkadaşlık etme!"[1454]

"Aç gözlü (çok istekli) ve sarhoş kimselerle aynı sofraya oturma!"[1455]

"Kem gözlü kimselerle dostluk etme!"[1456]

"Kıskanç kimseden bir şey isteme!"[1457]

[1449] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1577; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 01.08.2012.
[1450] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 194.
[1451] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 189-194.
[1452] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân*, 6. Bölüm, md. 9.
[1453] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 17.
[1454] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 18.
[1455] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 20-21.
[1456] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 23.
[1457] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 24. Kıskançlıkları nedeniyle insanlardan iyilikleri esirgeyen, onları mutluluğa erişmekten alıkoyan kimseler *Ardâvîrâfnâme*'de cehennemdeki ruhlar arasında tasvir edilmektedir. *Ardâvîrâfnâme*, 92. Bölüm, md. 1-3.

"Zalim ve yalancı kimsenin sözünü dinleme!"[1458]

"Bilgili insanla düşmanlık etme!"[1459]

"Bilgili insana saygılı ol, ona sor ve söylediklerini dinle!"[1460]

"Utanması olmayan kimseden bir şey isteme!"[1461]

"Dost canlısı ol ki, iyi nam sahibi olasın! Mutlu ol ki, iyi hayat süresin!"[1462]

"Anne ve babasının kendisinden incindiği ve hoşnut olmadığı kişiyle dost olma! Çünkü kimse senin için iyi hüküm vermez ve seninle dostluğunu sürdürmez."[1463]

"Eski düşmanı yeni dost edinme! Çünkü eski düşman siyah yılan gibi kinini yüz yıl geçse de unutmaz. Eski dostu yeni dost edin! Çünkü eski dost, padişahlara mahsus eskidikçe kıymeti arttan azık gibidir."[1464]

"İyilere şükran duyun, kötülerle mesafeli olun! Düşmandan uzak durun, kötülükle dost olmayın!"[1465]

Âzerbâd-ı Mârespendân'da kötü insanlarla dost olanların nasıl bir sonuçla karşılaşacakları konusunda ise, "*Kötülerle arkadaş olup da sonunda pişman olmayan kim var?"*[1466] *"Akılsız kimselerin sözünü dinlemeyin ki, mahvolmayasınız."*[1467] *"Hergün sohbet etmek için iyilerin meclisine gidiniz! Sohbet etmek için iyiler topluluğuna giden kişiye sevap ve dindarlık bahşedilir"*[1468] denilmektedir. Dost meclislerinde oturma âdâbı konusunda ise *"İnsanlarla birlikte oturduğun zaman, üst başa oturma ki, seni ordan çekip alt başa almasınlar!"*[1469] öğüdü verilmektedir.

[1458] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 26.
[1459] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 34.
[1460] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 36.
[1461] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 38.
[1462] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 77-78.
[1463] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 94.
[1464] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 100-101.
[1465] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 19. Kötülük ve günahla dost olmamak *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da (md. 35) geçmektedir.
[1466] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 36.
[1467] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 50.
[1468] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 70-71. Aynı öğütler *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da (md. 44) geçmektedir.
[1469] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 88.

Mînû-yi Hired'de kendisine güvenilmeyen dost yerilmiştir.[1470] Aynı eserde, "*Kötü adamla arkadaş olma! Cahil adamla hemhâl olma (Sonra onun cahilliğine ortaklık etmiş olursun)! Sarhoş adamla birlikte yolculuk etme!"*[1471] diye öğüt verilmiştir. İyi ve kötü insanlarla nasıl ve ne şekilde münasebet kurulması gerektiği konusunda ise "*İyilere karşı incelik ve alçakgönüllülük, kötülere karşı ise söz söylemede uzlaşma ve uyarma iyidir. İyi davranışlara karşı teşekkür etmek, iyilere karşı ise iyi davranışta bulunmak iyidir"*[1472] denilir.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da devamlı bağlı olunması gerekenler arasında dostluk da sayılmıştır: "*Üç şeye sıkı bağlı olmak gerekir: 1.…*[1473] *. 2. Dostluk. 3. Güven."*[1474] Aynı eserde dostluk kurulmaya değer insanların kimler olduğuna ilişkin şu tavsiyeler yer almaktadır: "*Şu üç kimseyle dostluk etmek diğer insanlara göre daha iyidir: Bilge kişi, iyi doktor ve kişinin kendi iyi huylu hanımı."*[1475] Dostluk, arkadaşlık ve paylaşımın insan hayatındaki önemini anlatmak bakımından ise, *"Şu dört şey insanın üzüntüsünü daha çabuk giderir: Bilgelerin sözleri, dostlarla görüşmek, şarap ve … ."*[1476] Kötü arkadaş edinenlerin yorulacağı ve yıpranacağı ise şu öğütle ortaya konmuştur: "*Bu dört şey insanı çok perişan eder: Evlat, kadın, öğrenci ve kötü arkadaş*."[1477]

Yâdgâr-i Bozorgmihr'de, "*Sıkıntılı olan, hoş olmayan şey nedir?"* sorusuna, "*Kötülerle hemhâl olmak"*[1478] cevabı verilmiştir. Mesûdî'nin, *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre, Bozorgmihr'in öğütleri arasında kötülerle dost olunmaması konusunda şu tavsiye de yer almıştır: Bozorgmihr'e, "*Yarayışlı olmayan bir dost gelirse ondan nasıl korunmak gerekir?* diye sordular. O da şöyle cevap verdi: *Üç şeyle: Ziyaretine az gitmek, halini hatırını sormamak ve ihtiyaç duyduğu şeyi ondan istememek."*[1479]

[1470] *Mînû-yi Hired*, 32. Bölüm, md. 12.
[1471] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 60.
[1472] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 76-80.
[1473] Boş bırakılan kısım Pehlevice ve Farsça metinde de yer almamaktadır. Metinden düşmüş olmalı.
[1474] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 24.
[1475] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 27.
[1476] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 31. Boş bırakılan kısım Pehlevice ve Farsça metinde de yer almamaktadır. Metinden düşmüş olmalı.
[1477] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 34.
[1478] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 245-246.
[1479] Kiyâyî Nejâd, s. 227.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise iyilerle oturup kalkmanın insana ne kazandıracağı konusunda, "*Saygın olmayı arzu eden kimseye söyle, iyilerle dost olsun!"*[1480]diye tavsiyede bulunulmaktadır.

Aristo'nun İskender'e Öğüdü'nde iyi ve kötü kimselerle hemhal olma konusunda şu benzetmeler yapılmıştır: "*İyi kimseler tıpkı yağmur sularının denize hızlıca kavuşması gibi birbirleriyle konuştuklarında çabucak uyuşurlar. Kötü kimselerin birbirleriyle geçinmesi ise tıpkı uzun süre bir arada yaşadıkları halde bir türlü birbirleriyle yakınlık kuramayan dört ayaklılar gibi* zordur*."*[1481]

4.3.10. Ülke Yönetimi ve Yönetici-Halk İlişkisi

Yönetmek ya da *idare etmek,* "evirip çevirmek, bir kurum veya kuruluşun yasalara, kurallara ve belli şartlara uygun biçimde işlemesini sağlamak, tedvir etmek, birinin bir konudaki etkinliğine, çalışmasına yön vermek, birini yönlendirmek" gibi anlamlara gelmektedir.[1482]

Eski İranlıların ülkelerine ve yöneticilerine bağlı oldukları birçok kaynakta üzerinde durulan ortak bir husustur. "Toprağa bağlılık" düşüncesi İranlılar açısından modern milliyetçiliğin doğurduğu bir durum olmaktan çok daha eskiye dayanır. İranlıların dünyasında vatanseverlik düşüncesinin kökleri Ahamenişlere kadar uzanır.[1483] İranlıların dünyasında toprağa ve yöneticilere bağlılık düşüncesinin hem tebaa, hem de yöneticilere yüklediği belli sorumlulukları da vardır.

Bozorgmihr, padişahın ülke yönetiminde nelere dikkat etmesi gerektiği konusunda bazı tavsiyeler vermiştir. Enûşîrvân verilen bu öğütlerden öylesine etkilenmiştir ki, öğütlerin altın yazıyla kaleme alınması emrini vermiştir. Mesûdî'nin *Murûcu'z-zeheb*'de aktardığına göre bu öğütler arasında şu hususlar yer almıştır: "Adaletle yönetim, doğruların ödüllendirilmesi, kötülerin cezalandırılması, mahkûmlardan suçlu olanların cezalandırılması, suçsuz olanların ise serbest bırakılması, yolların, pazarların ve alış verişin güvenlik ve doğruluk açısından takip edilmesi, savaş

[1480] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 53.
[1481] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 308.
[1482] http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 03.08.2012.
[1483] Garthwaite, s. 3.

için silah ve teçhizat sağlanması ve çıkması muhtemel sıkıntıların önceden takip edilerek çözümünün sağlanması".[1484]

Ülkenin adil bir yönetici tarafından iyi idare edilmesi konusu, öğüt geleneği içerisinde özellikle siyâsetnâme tarzı eserlerde müstakil biçimde işlenmiştir. Eski İran öğüt metinlerinde de konuya ilişkin bazı tavsiyeler yer almaktadır. Doğru ve adil yönetime verilen değerin bir ifadesi olarak *Ardâvîrâfnâme*'de, kutsal yolculuk sırasında karşılaşılan bir yer, "Güneş Ülkesi" diye adlandırılır. "Cennetin üçüncü katı" olarak da anılan bu yerde kalanların makamlarının, tahtlarının, yatak ve sergilerinin altından yapılmış olduğunu gören Ardâvîrâf, burada kimlerin yaşadıklarını sorar. Soruya, Kutsal Surûş ve tanrı Âzer şöyle cevap verir:

"Burası güneş ülkesidir[1485] ve bu ruhlar da dünyadayken çok güzel bir şekilde hükümdarlık ve yöneticilik yapan, liderlik makamında bulunan kişilerin ruhlarıdır."[1486]

Ülke yönetimiyle ilgili işleri çekip çevirmekle görevli bulunan kişilerin, sorumlu oldukları işleri hakkıyla yapmaları hem yöneticiliğin saygınlığını, hem de ülkenin her bakımdan kalkınmasını temin etmektedir. Hoşgörülü, becerikli ve tutumlu anlamında da kullanılan "idareci insan" tipi, övülen bir karakterdir. Toplum hayatının şekil almasında en büyük paya sahip olan yönetim biçiminin doğruluk, adalet ve merhamet gibi ilkelere dayanması konusunda Fars edebiyatında âdâbu'l-mülûk ve siyasetnâme tarzında çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bugün etkin liderlik, dürüst, paylaşımcı, adil yönetim gibi kavramlarla ifade edilen bu konulara ilişkin düşünceler öğüt metinlerinde de yer almıştır. Bazı öğüt metinlerinde halka, yöneticilerine karşı nasıl davranmaları gerektiği

---

[1484] Kiyâyî Nejâd, s. 226-227. Eski İran'da yöneticilerin halka karşı muamele biçimleriyle ilgili Seâlibî de güzel bir söz aktarmıştır. "Aralarında Enûşîrevân'ın da bulunduğu bir grup hükümdar, vali ve memurlarına şöyle salık verdiler: Gönlü özgür, kendi özgür ve asil kimseleri yumuşak sözle idare edin! Eşkıya ve düzenbazları şiddetle ve sertlikle terbiye ederek yönetin! Genel halka gelince, onları idare ederken heybeti ümitle, merhameti şiddetle harmanlayın!" es-Seâlibî, s. 79.

[1485] *Güneş Ülkesi*, XVI. yüzyılda yaşamış olan İtalyan düşüncesinin önemli temsilcisi Tommasso Campanella'nın (1568–1639) eserinin de adıdır. *Güneş Ülkesi*, ideal ülke düşüncesini/ütopik ülkeyi sembolize etmektedir. Güneş Ülkesi'nde çalışıp üretmek teşvik edilmiş, aylaklık yerilmiştir. Bir gün gerçekleşmesi ümit edilen bu ülkenin en büyük yöneticisi hem dünya, hem de ahiret işlerini yürütmekle sorumlu olan başrahip Hoh'dur. Düşüncelerinden dolayı ömrünün yirmiyedi yılını hapiste geçiren Campanella'nın ülkesinde yaşayanlara göre insanların dinlerinden uzaklaşmalarının nedeni, din kurallarının sıkılığı değil, dinsizlerle düşüp kalkma, şan şeref peşine düşme, mal mülk sevdası ve tenin arzularına uymadır. Bir düşünürün dünya yüzeyinde kurmak istediği ancak zihninde tasarlamakla yetinebildiği 'mutlu bir cumhuriyet'tir Güneş Ülkesi. Bkz. *Güneş Ülkesi*, Tommasso Campanella, (Çev.: Çiğdem Dürüşken), Kabalcı Yay., İstanbul 2008.

[1486] *Ardâvîrâfnâme*, 9. Bölüm, md. 1-4.

anlatıldığı gibi, bazı öğüt metinlerinde ise yöneticilerin halklarına karşı iyi davranma biçimleri tarif edilmiştir.

İnsanların yöneticilere karşı nasıl bir davranış sergilemeleri gerektiği konusunda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da, "*Yöneticilere karşı nefret besleme! Çünkü ülkeyi korur ve insanlara iyilikleri ulaştırırlar"*[1487] denilmektedir. *Mînû-yi Hired*'de ise, *"Liderlere karşı vefalı ol! Onların emirlerine kulak ver! Söylediklerini yerine getir ve doğru sözlü ol!"*[1488] tavsiyesi yer almaktadır.

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da yer alan bir öğüt, yöneticilerde bulunması gereken en önemli özelliklerin başında gelen iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme konusunu da kapsamaktadır:

"Beş tip insandan uzak durursanız pişman olmazsınız:

1. İyiyi kötüden ayırt edemeyen idareci.

2. İkiyüzlü dost.

3. Kötü kadın.

4. Kötü dost.

5. Kötü işçi."[1489]

Aynı eserde yöneticilerin niyetlerinin ne olduğunun son ana kadar kestirilemeyeceği de anlatılmıştır:

"Beş şeyin sonu görülmedikçe hakkında hüküm verilemez:

1. Padişahların niyetleri.

2. Savaştan dönünceye kadar adamın kahramanlığı.

3. Seçkin bir meclise gitmeden insanın değeri.

[1487] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 103.

[1488] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 6. Halkın yöneticilerine karşı itaati ve vefası konusunda İskender'e atfedilen ilgi çekici bir anekdotta şu bilgiler yer alır: "İskender'in ahlâkı hakkında şöyle bir rivayet zikrediliyor: İran ülkelerinden birine sefer ettiği vakit karşısına ayak takımı sayılacak bir taife çıkıyor. Önlerinde kisralarının kellesi var. Güya İskender'e yanaşmak istiyorlar, "biz ona karşı geldik, senin tarafındanız" diyorlar. İskender birden "bunların hepsini öldürün" emrini veriyor. Ardından da şu sözleri ekliyor: "Kim kendi hükümdarına ihanet ederse, başka bir hükümdara ihanet etmeye daha yatkın olur! Ben, şu mazlum hükümdarın şerefini koruma hususunda herkesten daha titizim." es-Seâlibî, s. 221-222.

[1489] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 36.

4. Talihsizliğe düşmeden kişinin dostluğu.

5. Ölmeden önce kadının iyi ya da kötü olduğu.''[1490]

Mînû-yi Hıred'de iktidar, adil yönetim, iyi yönetici ve iyi iktidar konusunda şu tespitlere yer verilmiştir: *''İktidarla ilgili olarak denilmiştir ki, bir köyde adaletle hükmeden bir kimse, bir ülkeyi yöneten adaletsiz hükümdardan iyidir. Çünkü yaratıcı Ormuzd, yaratılanları korumak için iyi iktidarı yaratmıştır. Kötü işli Ehrimen, kötü gücü iyi güce karşı yaratmıştır. İyi iktidar, ülkeyi kalkındıran, yoksulları sıkıntıdan kurtaran, doğru inancı koruyan ve emredendir.''*[1491]

Halka karşı yöneticilerin sorumlulukları ve halkın da yöneticilerine karşı görevleri konusunda Enûşîrvân'ın *Kitâbu'l-mesâil*'de aktarılan öğütlerinde şu hususa dikkat çekilmiştir: "*Enûşîrvân'a sordular: Halkın padişah üzerinde, padişahın da halkı üzerindeki hakkı nedir? O da bu soruya şöyle cevap verdi: Halkın padişah üzerindeki hakkı, padişahın onlara insaflı muamelede bulunması, onların hakkını vermesi, onların mutluluğunu temin etmesi ve onların sınırlarını korumasıdır. Padişahın halkı üzerindeki hakkı ise, halkın padişahının nasihatlerini dinlemesi ve ona minnet duymasıdır.*"[1492] Aynı eserde padişahın hangi hasletlere sahip olması gerektiği sorusuna ise uygunsuz işlerden sakınması, halkının malına göz dikmemesi, hırslı olmaması, bilgin ve fazilet sahibi kimselerle oturup kalkması ve onların iyi âdetlerini sürdürmesi gibi özellikler sayılmıştır. Padişahların adı kötüye çıkmış, cahil ve yersiz konuşan kimselerle oturup kalkmaktan sakınması gerektiği de anlatılmıştır.[1493]

Yöneticilerin tebaalarına karşı davranış biçimleriyle ilgili olarak, *Mînû-yi Hired*'de ise ülkenin güvenliğini sağlayamayan ve insanları zulümden koruyamayan yönetici yerilmiştir.[1494]

Ardâvîrâfnâme'de baş aşağı asılmış halde, ellerinde engerek yılanlarıyla dev yaratıkların durmaksızın bütün vücutlarını kamçıladığı kişilerin, böylesine ağır bir cezayı hak etmek için dünyada ne günah işledikleri sorulduğunda şu cevap verilir:

[1490] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 37.
[1491] *Mînû-yi Hired*, 14. Bölüm, md. 12-16.
[1492] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 64.
[1493] *Kitâbu'l-mesâil*, s. 69-70. *Dînkerd'in Altıncı Kitabı*'nda, Sasanilerde son derece önemli olan din-devlet geçişkenliği noktasında padişahın dine bakışının önemi şu sözle anlatılmıştır: "*Zerdüşt'e düşman olmayan kişi padişahlık için daha iyidir*." Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 136.
[1494] *Mînû-yi Hired*, 32. Bölüm, md. 10.

"Bu, dünyada kötü idarecilik yapan, insanlara karşı bağışlayıcı davranmayan, onları azarlayan, hatalarını affetmeyen, onlara türlü türlü zararları dokunan, şiddetli işkenceler yapan, suçlarından kat kat fazla cezayla onlara eziyet eden günahkâr bir adamın ruhudur."[1495]

Her İranlı anne ve babanın en büyük arzusunun, oğlunun cesur ve vatana faydalı bir asker olması da eski İran'da halkın devletine ve yöneticilerine bağlılığının bir ifadesi olarak anlaşılabilir.[1496] *Ardâvîrâfnâme*'de dikkat çekilen bir husus da insanların kendilerini yöneten kimselere ve ülkelerini koruyan askerlere karşı kötü davranmamalarıdır. Bu eserde her an, her taraftan gelen felaketler ve bedbahtlıklarla dolu sıkıntılar yurdunda, karanlık ve türlü günahkâr ruhlarla dolu cehennemde azap gören insanların dünyada ne günah işledikleri sorulduğunda, şöyle cevap verilir:

"Bunlar yöneticilerine karşı itaatsizlik edenler, onlara saygısız davrananlar, kendilerini koruyan ordulara düşmanlık beseleyen günahkâr ve kötü insanların ruhlarıdır. Şimdi burada böylesine şiddetli sıkıntılara, ağır cezalara ve felaketlere dayanmak zorundadırlar."[1497]

Büyüklere ve yöneticilere itaat konusunda *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da şu öğüt verilmiştir: "*Efendilerine ve padişahlara karşı itaatsizlik etme!"*[1498] *Aristo'nun İskender'e Öğüdü*'nde toplumu ıslah etme konusunda, yöneticilerin halka karşı örnek olma özelliğini vurgulamak için şu tespitler yapılmıştır: "*Şair Homer şöyle demişti: Liderler sahip oldukları gücün gölgesiyle takipçilerini ıslah ederler. Fakat takipçiler liderlerini ıslah edemezler."*[1499]

[1495] *Ardâvîrâfnâme*, 28. Bölüm, md. 1-4. 67. Bölümde de kötü yöneticilik yapan, adaletli davranmayan, ölçü ve tartı konusunda özenli olmayan, yoksulların ve yolcuların ihtiyaçlarına kulak tıkayan yöneticilerin gözüne demir çivi çakılarak ceza görecekleri anlatılmaktadır.

[1496] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 22-23.

[1497] *Ardâvîrâfnâme*, 99. Bölüm, md. 1-5.

[1498] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân,* md. 66.

[1499] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 303. Yönetici ve toplumun birbirini ıslah ya da ifsad etme ilişkisi konusunda Mutahhari şu tespitleri yapmıştır: "Genellikle bozulma "seçkin" sınıfta başlar ve "halk" tabakasına bulaşır. Düzelme ise "halk" tabakasından, onların bilinçlenmesi ve uyanması ile başlar ve zorunlu olarak "seçkin"leri de ıslah eder. Yani adeta, bozulma yukardan aşağıya doğru, ıslah ise aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşir." Mutahhârî, *Dâstân-ı Râstân, I,* s. 19.

4.3.10.1. Adil Yargılamak

Bazı kaynaklarda, eski İran'da elli yaşına gelen kişilerin artık ülke dışına savaşa gitmedikleri, bunun yerine kendi şehirlerinde kalarak adaletin tesisi ve uyuşmazlıkların giderilmesiyle meşgul oldukları yer alır. Bu kişiler "Eskiler" adı verilen bir tabakaya mensup sayılırdı. İdam ve işçilerin seçimi gibi kararlar, ellisini devirmiş bu kişiler tarafından verilirdi.[1500]

"Eski İran tarihinin altın çağı" olarak değerlendirilen Sasaniler döneminde; yargılamakla görevli kişiler, verdikleri kararlarda hiç kimsenin baskısı ve tesiri altında kalmama konusunda son derece özgürdüler.[1501] Bu anlayışın önemsenmesinin bir göstergesi olarak, *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'da adaletli davranılması gerektiği konusunda şu öğüt verilmiştir: "*İş ve yargılamada bağışlayıcı ve doğru olun!*"[1502]

Ardâvîrâfnâme'de cehennemle ilgili bölümde, kendi çocuğunu öldüren ve onun beynini yiyen bir erkek tasvir edilmektedir. Bu kişinin dünyada nasıl bir günah işlediğine ilişkin soruya şu cevap verilmiştir:

"Bu, dünyada kendisinden hakemlik yapması istenen ve hakemliği kabul eden, ancak hüküm verirken taraf tutarak adil davranmayan bir yargıcın ruhudur. Yargılamada taraflara iyi gözle ve iyi niyetle bakmamış, onlara karşı kızgınlık dolu cümleler ve sert sözlerle hitap etmiştir."[1503]

4.3.10.2. Savaş ve Barış

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde, *Enderz-i Pûryûtkîşân*'da da görüleceği üzere savaş yerilmiş, barış övülmüştür. *Âştî* (*Avesta*'da *aheştî*, Pehlevice *āštīh*/*āštī*/*āštīye*), *Avesta*'da barış tanrısının adıdır. Barış tanrısının sıfatlarıyla övülmüş olması, eski İran düşüncesinde barışın önemsendiğinin önemli bir delilidir.[1504] Bu hususta şöyle öğüt verilmiştir: "*Hırsı kanaate, öfkeyi Surûş'a, hasedi iyi bakışa, ihtiyacı az istemeye, savaşı barışa, yalanı doğruya çeviriniz.*"[1505] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*'da da aynı şekilde barış

[1500] Meşkûr, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", s. 197.
[1501] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 39.
[1502] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 3.
[1503] *Ardâvîrâfnâme*, 91. Bölüm, md. 1-4.
[1504] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I*, s. 59; Dûsthâh, *Avesta* II/900.
[1505] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 38.

tavsiye edilmiş, savaş ise yerilmiştir: "*Yapılması iyi olan şey barıştır. Yapılmaması iyi olan şey savaş ve feryad etmektir."*[1506]

Mînû-yi Hired'de ise, "*Savaşta sana korkudan daha büyük bir yük olmaz"*[1507] tespiti yapılmak suretiyle, savaştan kaçınılması konusunda öğüt verilmiştir. *Ardâvîrâfnâme*'de ülkesi ve ideali için savaşan askerlerin öteki âlemde ödüllendirileceğini ifade etmek amacıyla şu tasvir yapılmıştır: "*Savaşçıların ruhlarını gördüm. En huzurlu ve en mutlu düşünceler içerisinde yürüyorlardı."*[1508]

4.3.10.3. Kötüleri İşbaşına Getirmemek ve Övmemek

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda toplumun ileri gelenleri ve yöneticilerinin özellikle kötü ve iyi kişilerle nasıl münasebet kurmaları gerektiği şu sözlerle tavsiye edilmiştir: "*İleri gelenler ve padişahlar için şu iki şey daha iyidir: İyileri koruyup gözetmek ve kötülerden uzak durmak.*"[1509]

Enderz-i Pûryûtkîşân'da yönetici konumuna getirilecek kişilerde aranması gereken en önemli özellik olan iyi ve doğru olma konusunda ise şu öğütler verilmiştir: *"Gücünüz yettiğince kötüleri iş başına getirip makamlarını yükseltmeyin! Çünkü yersiz övgü ruha kötülük getirir ve iyilik kendi yoluna gider."*[1510]

Mînû-yi Hired'de iyiliğin yayılması ve kötülüğün azalmasını sağlamak amacıyla iyilerin desteklenmesi, kötülerin ise yerilmesi öğütlenmiştir: "*İyileri iyi, kötüleri ise kötü olarak tanımak; iyileri ödüllendirmek ve kötüleri ise kınamak iyidir."*[1511]

4.3.11. Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Sonrası Hayata İlişkin Konular

İnsanoğlu, tarihin en eski dönemlerinden bu yana ölüm ve ölüm sonrası hayatına inanmıştır. Milattan önceki dönemlerde insanların ölülerini, kendi evlerinde eğik ve iki büklüm olarak gömdükleri ve ölüm ötesinde de yaşayacaklarına olan inançlarından dolayı, ölüleri için kabirlere su ve yiyecekler koydukları aktarılır.[1512]

[1506] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 44/1,2.
[1507] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 32.
[1508] *Ardâvîrâfnâme*, 14. Bölüm, md. 4.
[1509] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 103.
[1510] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 40.
[1511] *Mînû-yi Hired*, 1. Bölüm, md. 87-88.
[1512] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 3.

Eski İran inanışında da ölüm ötesi hayata büyük bir önem verilmiş ve öğüt metinlerinde hayatın anlamı, ölüm ve ölüm ötesi üzerinde düşünmeye dair etkileyici tasvirler yapılmıştır. Bu tasvirlerin yapılmasındaki asıl amaç ise insanları iyiye yöneltmektir. *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*'da şu öğüt yer almaktadır: "*Denilmiştir ki, herkesin "nereden geldim, neden burdayım, nereye gideceğim ve benden ne isteniyor?" sorularının cevabını bilmesi gerekir. Ben şunu biliyorum ki, Hürmüzd'den (Ormuzd) geldim ve yaratıcı Hürmüzd'ün huzuruna döneceğim. Benden dindar olmam, bilgelerin ödevlerini yerine getirmem, aklın bilgisini ve ruhun süsünü bilmem isteniyor."*[1513]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda dünya hayatının geçiciliğini anlatmak ve insanların dikkatini öteki âleme yöneltmek için dikkat çekici bir tanımlama yapılmıştır: *"Dünyanın menfaatini sanki her yıl hayatta kalacakmış gibi değerlendirin. Bugün biriktiremeseniz de yarın yapabiliceğinizi düşünün. Ahiretin menfaatini ise sanki bugün yapamazsanız yarın artık yapamayacağınızı devamlı düşünerek yapın."*[1514]

Mînû-yi Hired'de ise dünya hayatının geçiciliği, ölümün varlığı ve ahiret hayatının kalıcılığını ifade etmek amacıyla şu tavsiyeler verilmiştir: "*Dünyanın hiçbir iyiliğine yaslanıp güvenme! Dünyanın iyiliği, bahar mevsiminde ortaya çıkan ve hiçbir dağda kalmayan buluta benzer."*[1515] *Sed Der Bundehişn*'de de (IX. Bölüm) dünya hayatı gelip geçen bir buluta benzetilmiş ve kalıcı olan öteki dünyanın gereklerini yerine getirmeye dikkat çekilmiştir.[1516]

İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde dünya hayatının geçiciliğini anlatmak için "rüya" imgesinin kullanımı dikkat çekmektedir. *Yâdgâr-i Bozorgmihr*'de "*Dünya hayatı neye benzer?"* diye sorulur ve cevap olarak da "*Rüyada görülen ve uyandığında ele bir şeyin geçmediği, ne iyi ne de kötü bir şeye benzer"*[1517] denilir.

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde de Hüsrev'in öğütleri arasında bu dünyanın geçiciliğiyle ilgili şu öğütler aktarılmıştır: "*Akılsızların düşüncelerini beğenmek ve her yerde şiddet kullanmak doğru olmaz. İntikam yoluna sapmaktansa, iyi ad kazanmaya*

[1513] *Enderz-i Husrev-i Kubâdân*, md. 12. Aynı öğüt *Dînkerd*'de de yer almaktadır. Neredeyse aynı anlamdaki sözler bu metinde Âzerbâd'a atfedilmiştir. Kâdirî, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne", s. 163-164.

[1514] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 126.

[1515] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 98-99.

[1516] Âmûzgâr, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", s. 192.

[1517] *Yâdgâr-i Bozorgmihr*, md. 110-111.

çalışmak bizim için daha iyidir. Şu fani dünyada bizden yadigâr kalacak olan sadece iyi bir addır. Zaman sonunda başkalarına kötülük edenleri kötü eder."[1518]

İslâm sonrası Fars öğüt edebiyatını da etkilemiş olan *Aristo'nun İskender'e Öğütleri*'nde, hayatın anlamı üzerinde düşünmeyi ikna edici biçimde anlatan şu tavsiye yer almaktadır: "*Şunu bil: Senin için iyi bir nâm bırakmak ve yaratıcının rızasını kazanmak kalıcıdır, diğer her şey yok olucudur."*[1519]

4.3.11.1. Ölüm ve Kabir Hayatı

Ölüm (Pehlevice *murtan*, Eski Farsça ve *Avesta*'da *mar*), "emir almak, kalmamak, vefat etmek, ruhun bedenden ayrılması, dünyadan göçmek, ahirete yönelmek, bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat, sona erme, yok olma, ortadan kalkma" gibi anlamlara gelmektedir.[1520]

Zerdüşt inanç metinlerine bakıldığında hesap gününe (*hū-āmārīh*), cennet, araf ve cehennemin varlığına inanıldığı görülmektedir. Bu inanış, İbrahimî dinler dışında kıyameti müşahhas biçimde tasvir eden ilk din olarak değerlendirilmiştir. Zerdüşt inanışında cennet "güzel, iyi bir yer", cehennem ise "kötülük kalesi" şeklinde tasvir edilmiştir.[1521]

Ruhun ölümsüzlüğüne inanan Zerdüştîlere göre, bir kişinin ölümünden sonra üç gün boyunca ruhu onun bedeni etrafında dönüp durur. Sonra rüzgâr, ruhu Çînvâd

---

[1518] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 963.

[1519] Zincânî "Enderz-i Aristo Be İskender", s. 302. Şirazlı bilgenin de aynı anlamda şu beyti meşhurdur: سعدیا مرد نکو نام نمیرد هرگز مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند / *Ey Sadi! İyi nâm sahibi adam asla ölmez. Ölü, adı iyilikle anılmayan kimsedir.*

[1520] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, III*, s. 4005; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 03.08.2012.

[1521] Şeriati, *Dinler Tarihi*, s. 394. Mezdiyesnâ/Zerdüşt takipçilerinin ıstılahlarında ölülerin arkasından, onların bağışlanmaları dileğiyle "*Âferîn*/övgü, baş sağlığı" olarak tanımlanan ilgi çekici bir namaz/dua'dan da söz edilmektedir. *Horde Avesta*'da "*Âferîn-i Bozorgân*" adıyla yer alan duada özetle şu ifadelere yer verilmiştir: "*Tanrının huzurunda övgüler olsun sana! Keyhüsrev gibi çok kutlu olasın. Zerîr gibi düşmanlarını yok edesin. Goştasb şah gibi takva sahibi olasın. Rüstem gibi silahşor olasın. İsfendiyâr gibi mızrak atasın. Ardâvîrâf gibi muradına eresin. Teşter (Tištryā: Yağmur meleği ve yağmur yıldızı) gibi cömert olasın. Yağmur gibi hoş ve beğenilen biri olasın. Güneş gibi iyi olasın. Zerdüşt gibi çok sevap sahibi olasın. Zervân gibi uzun ömürlü olasın. Misk gibi güzel kokulu olasın. Altın gibi değerli olasın.*" Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i İrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 130-131, 473. Bu duanın en azından bazı ifadelerinin Zerdüşt'e ait olduğuna dair aktarımlar da vardır. Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 43.

Köprüsü'ne uçurur.[1522] Nitekim *Rivâyât-i Pehlevî*'de de yer aldığı üzere Zerdüşt Ormozd'a "Kötü amel sahibi öldüğünde ruhu nereye gider?" diye sormuş ve bu soruya Ormozd şu cevabı vermiştir: "Ruhu, üç gün üç gece öldüğü yerde onun başı ucunda kalır. Ben kötüydüm. Faydalı bir iş yapmadım ve sevap işlemedim. Ehrimenin yakınıyım. Şimdi nereye gideyim, kimi çağırayım, kim benden bu kötülüğü uzaklaştırabilir?"[1523]

Eliade'ye göre, Zerdüşt Hint-İran geleneğini yeniden ele almış ve çok sayıda geleneksel dinî inanç ve düşünceyi onlara yeni değerler yükleyerek kabul etmiştir. Doğru kimseler, Şarkı Evi'ne (cennet), günahkârlar ise Kötülük Evi'ne (cehennem) gidecektir. Bütün ölüler Zerdüşt de dâhil Çînvad Köprüsü'nden geçecektir. "Onların hepsiyle birlikte ben de Seçicinin Köprüsünden geçeceğim! (*Yasna* 46:10)"[1524]

Eski İran inanışında cesetler kirli, toprak ise temiz kabul edildiği için, ölüler balmumuyla sıvanıp oturma pozisyonunda gömülür ya da ölünün toprakla temas etmesini engellemek için tabutlara koyulurdu.[1525] *Vendîdâd*'da yer aldığı üzere Mecusî inanışında, ruh bedenden ayrıldıktan sonra ceset kirli sayıldığı için toprağa gömülmemiş, suya atılması ve yakılması da doğru karşılanmamıştır.[1526] Bunun yerine cesetler ıssız dağ başlarında Schimmel'in eserinde geçen tabiriyle "sükût kuleleri"ne[1527] günümüzde ise Dakhma[1528] (*dagme/dachma*) adı verilen özel binalarda açığa bırakılmaktadır. Son dönemlerde terk edilmeye başlanan bu inanış, temiz kabul edilen toprak, ateş ve suyun kirletilmemesi anlayışının bir ürünüdür. Cesetten geriye kalan kemikler ise bir kabre ya da başka bir yere gömülürdü.[1529]

[1522] Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 199.
[1523] Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 59.
[1524] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 384.
[1525] Fridell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, s. 159.
[1526] Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 48.
[1527] Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihi*, Ankara İlahiyat Fak. Yay., trs., s. 64.
[1528] *Dagme*: *Avesta*'da *dağme*, Pehlevicede ise *dahmek* olarak geçer. Yerleşim yerlerinin dışında, dağ ve tepelere inşa edilen, daire biçiminde bir surdur. Ölülerin bedenleri, bacaklarının arasına sopa konarak oturur biçimde, güneşe karşı, yırtıcı kuşların yemesi için bırakılır. Pûrdâvud, çok eski zamanlardan bu yana, Hintlilerin ölülerini büyük bir ateşte yaktıklarını ve küllerini de suya savurduklarını aktarmaktadır. Pûrdâvud, Hintlilerin *dâğgâh* dedikleri ölüleri yakma yerinin, eski İranlıların ölüleri bıraktıkları *dagme* kelimesi ile aynı kökene dayanması nedeniyle, İranlılarda da eskiden ölülerin yakıldığı inancındadır. *Şahnâme*'de de bu âdetten söz edilmiştir. Dûsthâh, *Avesta* II/981-982. Ölüleri yakma âdeti eski Türkler'de de vardı. Seçkin ve yönetici kimselerin cesetleri yakılır, seçkin olmayan sıradan insanların cesetleri ise gömülürdü. Geniş bilgi için bkz, Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, (Çev.: Hafize Er), Pinhan Yay., İstanbul 2012.
[1529] Ghirshman, s. 180; Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 96; Gündüz, "Mecusilik", s. 521.

Ölülerin gömülmemesi inanışının izleri Herodotos'ta da mevcuttur. Perslerde, tıpkı Mısırlılarda olduğu gibi ölünün yakılması yasaklanmıştır. Persler ateşi tanrısal bir varlık olarak görür ve bir ölünün tanrıya yemek diye sunulmasını da doğru bulmazdı. İnsan bedenine duyulan saygısının ifadesine bir diğer örnek ise Mısırlıların mumyalama gelenekleridir. Mısırlılardaki bu geleneğin nedeninin ise "insan bedeninin mezarda kurtlara yem olmasını engellemek" olduğu düşünülür.[1530]

Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinde, eski İranlıların ölülerini gömdüklerine dair bilgiler yer alır. İranlılarla Tûranlılar arasında yapılan savaşlarının tasvir edildiği kısımda, Hüsrev'in savaştan sonra İranlı yaralı veya ölülerin bulunduğu yere geldiği ve İranlı askerlerden ölü olanların mezarlar kazınarak gömüldükleri anlatılır.[1531] Oşîderî, *Şahnâme*'den aktardığı beyitle "همی هر کسی هر سو آتش فروخت / یکی خسته بست و یکی کشته سوخت" Firdevsî'nin eserinde de ölülerin yakılma geleneğinin izlerine işaret eder. Herodotos ise MÖ V. yüzyılda İranlılar arasında ölülerin yakılmasının günah kabul edildiğini aktarmıştır.[1532]

Eski İranlılar ile Hintlilerin inanışları arasında benzerlikler bulunmasına rağmen, İranlılarda Hintlilerin aksine ateşe duyulan saygıdan dolayı ölüler yakılmamıştır. Fakat Zerdüşt'ün dönemi olarak gösterilen Ahamenişler döneminde bazı padişahlara ait taş mezarlarının varlığı da açıklanması gereken bir durumdur.[1533] Bazı araştırmacılar ölülerin gömülmeyerek açık havada bırakılmasının Zerdüşt inancına özgü olduğunu, Zerdüşt inanışının varlığına rağmen, daha esnek bir din anlayışına sahip olmalarından dolayı Ahamenişler döneminde ölülerin açık havada bırakılma yerine gömüldüğünü ortaya koymuştur.[1534]

Christensen, ölülerin gömülmeyip "*dagme"* denilen yerlere bırakılması geleneğinin Eşkaniler dönemine dayandığı görüşündedir. Ona göre bu uygulama bazı Orta Asya ve Tibet kültürlerinde de görülmektedir. Doğu bölgesinde etkinlik kazanan Zerdüşt inanışı aşamalı biçimde ölülerin gömülmesi geleneğini yerleştirmiştir. Herodotos'a göre Parsîler ölünün cesedini önce mumyalar sonra defnederdi. Muğlar ise cesedi defnetmeden önce kuşlara ya da köpeklere yem olarak bırakırdı. Strabon da

---

[1530] Herodotos, s. 148.
[1531] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 972.
[1532] Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 275-276.
[1533] Brown, "Avesta ve Zertuşt", s. 271.
[1534] Meşkûr, *Târîh-i Îrânzemîn*, s. 54.

Herodotos'un sözlerinin etkisiyle Parsîlerin ölülerini mumyalayıp gömdüklerini fakat muğların cesedi kuşlara yem olarak bıraktıklarını aktarmıştır.[1535] Christensen eserinin bir başka yerinde, Rum tarihçi Justin'de de yer aldığı üzere Ahameniş padişahlarının öldüklerinde toprağa gömüldüğünü fakat *Vendîdâd*'a göre (III. Fergird, IX. bölüm; V. Fergird X. bölüm; VI. Fergird 44. bölüm) ölülerin dagmelere bırakılmasının bütün Zerdüştîler için bir zorunluluk olduğu bilgisine yer vermiştir.[1536]

Eski İran'da ölülerin toprağa gömülme yerine, uzak dağ başlarına bırakılması geleneği bazı araştırmacılarca sağlığa verilen önemle de açıklanmıştır. Pîşdâdîler döneminde, ölülerin toprağa gömülmesi sonucunda meydana çıkacak bazı mikropların insanlar için tehdit oluşturmaması amacıyla, ölülerin cesetleri şehirden uzak dağların tepelerindeki "*dagme"* denilen yerlere bırakılırdı. Uygulamanın nedeni cesetlerdeki mikropların güneşin yakıcı ışınları aracılığıyla yok olması ve çevreye yayılmaması içindi. Onlar, ölü bedenlerinden ortaya çıkan mikropların yerin altında uzun bir zaman sonra yok olduğuna inanırdı. Bu yöntem ise birçok görüş sahibine göre, ölümün hayattaki insanlardan uzaklaştırılması düşüncesiyle ortaya çıkmıştır.[1537]

Ölüm sonrası hayata dair bilgiler *Avesta*'nın bazı bölümlerinin yanı sıra; İslâm öncesi İran inanınışında ahlâk, mitoloji, din ve dinî inanış üzerine orijinal bilgiler içeren Pehlevice eserlerden *Mînû-yi Hired*'de, ağırlıklı olarak yaratılış konusunu işleyen *Bundehişn-i Bozorg*'da ve *Bundehişn-i İrânî*'de de yer almaktadır.[1538]

Hayatın geçiciliği ve ölümün varlığı konusunda *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*'da şu tasvirler yapılmıştır:

"Kişioğlu yüzyıl yaşasa da sonunda köprüye gelir ve ölüm ona erişir."[1539]

"Beden yıkılıp, vücut ölünce ve ruh bedenden çıkınca iş işten geçer. Beden faydasız olur. İdrak gücü uçup gider ve beden sıkıntı veren bir şeye dönüşür."[1540]

[1535] Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 61-62; Ghirshman, s. 173.
[1536] Christensen, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, s. 121-122.
[1537] Âbâdânî, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", s. 15-16.
[1538] Yıldırım, "Metafizik Yolculuklar", *Ardâvîrâfnâme*, s. 14.
[1539] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 25. Burada köprüden kasıt, Çînvad (sırat) Köprüsü'dür.
[1540] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 28.

"Kimin ki vakti erişir de ölüm gelip ona çatarsa, gözü kapanır ve artık uykudan uyanamaz. Hasada erişen kalp kımıldamaz, bükülen kol kalkmaz ve kırılan ayak artık yürümez olur."[1541]

Enderzhâ-yi Pîşîniyân'da ise dünya hayatının kalıcı olmadığı farklı teşbihlerle anlatılmıştır: "*Hayat sonsuz değildir. İsteğin ölçüsü yoktur. Hayatta rahat yoktur. Yaşlılığın ilacı yoktur. Ölümün çaresi yoktur."*[1542]

Öğüt metinlerinde dünya hayatı ile tabiattaki olaylar arasında da benzerlikler kurulmuştur. *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*'da, insan bedeni bir ağaca benzetilmiştir: "*İnsanın vücudu bir ağaç gibidir. Dikilir, yeşerir, büyür ve dalbudak salar. Sonra kırılır, kesilir, ateşe atılır, ateşte yanar ve kutsal rüzgâr onu cihana yayar. Sonra ağacın dikilen parçası, ağaç kendisi miydi değil miydi, bunu ne görür ne de bilir."*[1543]

Mînû-yi Hired'de dünya hayatının geçiciliği, ölüm ve ölüm sonrası hayata ilişkin şu bilgiler yer almaktadır: *"Hayata güvenme! Çünkü sonunda ölüm sana erişecek. Bedenini köpekler ve kuşlar parça pinçik edecek. Kemiklerin etrafa saçılacak. Üçgün üç gece ruh bedenin başucunda duracak."*[1544]

Ölüm sonrası hayatın tasviri konusunda ise *Mînû-yi Hired*'de etkileyici geniş bir tasvir yer almaktadır:

"Kadın olsun erkek olsun, dindar kişi öldükten sonra ona en güzel yiyecekler getirilir. Bahar yağı bunlardan biridir. Kişiyi mükemmel bir biçimde süslenmiş olan bir tahtın üzerine oturturlar. Sonsuza kadar mükemmel bir güzellik içinde cennetin Tanrısıyla, ölümsüzce kalır. Kötü amel sahibi bir kimse öldüğünde, ruhu o kâfirin başında üç gün üç gece dövünüp ağlar ve şöyle der: Nereye gideyim, kime sığınayım şimdi ben? Dünyada işlediği bütün günahları ve çirkinlikleri bu üç gün ve üç gecede görür. Dördüncü gün onun gözüne bir şeytan görünür. Kötü amellilerin ruhunu en kötü biçimde bağlar. Kutsal Surûş karşı çıkmasına rağmen onu Çînvâd Köprüsüne kadar sürükler… Sonra gözü kötü amellilerin ruhunun şeytanını görür… Kötü amel

---

[1541] *Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz*, md. 29.
[1542] *Enderzhâ-yi Pîşîniyân, 4. Bölüm, md. 3-8*
[1543] *Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân*, md. 4. Öldükten sonra cesedin yakılıp küllerinin savurulmasıyla, ağacın kesilip yakılması ve küllerinin rüzgârda savrulup cihana yayılması arasında çarpıcı bir benzerlik kurulması dikkat çekicidir.
[1544] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 110-114.

sahiplerinin ruhu ağlayıp inler. Kötü amel sahibinin de karşısına çirkin biri çıkar. Kişi bu kötü görünümlüye: Sen kimsin? Senin gibi kötü birini dünyada görmedim der. Buna cevap olarak da çirkin kadın şöyle cevap verir: Ben senin dünyadaki kötü düşüncen, kötü sözün ve kötü amelinim ey kötü!"[1545]

Metindeki anlatım uzayıp gider. İyi amel sahibine güzel yüzlü hurinin verdiği güzel cevapların tersine; kötü amel sahibine de, çirkin yüzlü varlık kötü cevaplar verir. Sonunda yılanlar ve çıyanlar çıkıp gelir ve kötü amel sahibini yer.

Bilge kişi, Mînû-yi Hired'e "Cennet, berzâh, cehennem nasıl bir yerdir? Dindarlar cennette, kötü amel sahipleri cehennemde, berzâhtakiler berzâhta nasıl bir muamele görecekler?" şeklinde sorular sorar.

Mînû-yi Hired'in bu sorulara verdiği cevaplarda "cennetin uçsuz bucaksız bir yer olduğu, ilk cennetin 'iyi düşünce', ikinci cennetin 'iyi söz', üçüncü cennetin ise 'iyi amel' olduğu söylenir. Ayrıca dindarların cennette yaşlılık ve ölümden, korku, keder ve zarardan korunmuş olarak, her zaman gül kokusuna benzer güzel kokular içinde, orada yaşamaktan bıkmadan, tanrıyla, meleklerle ve inanmışlarla sonsuza kadar mutlu bir şekilde yaşayacakları aktarılır.[1546]

Öğüt metinlerinde, genellikle insanların ölümü daima hatırlarında tutmaları konusuna dikkat çekilmiştir. İnsanlara bedenlerinin ölümüyle birlikte ölmeyecek olan, öteki âlemde kalıcı olan iyi amelleri işlemeleri tavsiye edilmiştir. Bu yaklaşımın bir örneğini *Ardâvîrâfnâme*'de de görmekteyiz:

"Dikkatli olun ve şunu asla unutmayın! Sığırlar toprak olacak, atlar toprak olacak, altın ve gümüş toprak olacak, insanların bedenleri toprak olacak. Hiç bozulmayacak, toprak olup tozlara karışmayacak olan tek varlık, dünyada kötülüklerden kaçınan ve iyi işler yapan kişidir."[1547]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da ise ölüm ve sonrası hayat şöyle tasvir edilmiştir: *"Her şeyle yekvücut olan şey, yok olmak ve son bulup ölmektir."*[1548] *"İnsanların sahip*

[1545] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 155-171. Bu metin *Rivâyât-i Pehlevî*'de de yer almıştır. Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 58.
[1546] *Mînû-yi Hıred*, 6. Bölüm, md.1-17.
[1547] *Ardâvîrâfnâme*, 101. Bölüm, md. 11-12.
[1548] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 8.

oldukları en değerli varlıkları hergeçen gün azalmaktadır. Kalıcı olmayan şeylerin peşine düşmeyin! Kendinizi dünyanın menfaatleri için yiyip tüketmeyin!"[1549]

Pendnâme-yi Enûşîrvân'da da ölümün devamlı hatırda tutulması gerektiği anlatılmış ve şu öğütler verilmiştir: "*Bu köhne dünyayı ev gibi bil! Her saat gelip geçiyor bak, gör! Sanki bir kervansaraydır dünya öyle bil! İyi ve kötü kimseler gelip geçer ve kimi girer ordan, kimi çıkar burdan."*[1550]

4.3.11.2. Ölülerin Arkasından Ağlamamak

Ölenlerin ardından ağlanması, Mezdîyesnâ inancına göre yanlış bir davranış olarak kabul edilmiştir.[1551] Bir bakıma yaratıcının takdirine razı olmamanın ifadesi olan ağıt yakma ve aşırı üzüntü, ölenlerin ruhuna da zarar veren bir davranıştır. Geride kalanlar böyle davranmakla kendi vazifelerini yapmayı da ihmal etmiş olacaklarından, bu durumun onlar için öteki âlemde cezaya sebep olduğu ifade edilmektedir.

Ardâvîrâfnâme'de cehennemle ilgili tasvirlerin yer aldığı kısımda Ardâvîrâf, bazı ruhların bütün çabalamalarına rağmen geçemedikleri bır ırmakla karşılaştığında "Bu hangi ırmak? Bu sıkıntılar içerisinde kıvranan zavallılar da kim?" diye sorar. Kutsal Surûş ve tanrı Âzer, soruya şöyle cevap verirler:

"Bu ırmak; insanların, ölülerin arkasından çok ağlayarak döktükleri gözyaşlarından, onlar için feryat figan ağlarken ve ağıt yakarken akıttıkları gözyaşlarından oluşmuştur. Onlar kurallara uymayarak sınırları aşıyor ve gözyaşı döküyorlar, bu gözyaşları da işte bu ırmağın suyunu yükseltiyor. Bu ırmaktan geçemeyip sıkıntılar içerisinde kıvrandıklarını gördüğün insanlar, ölülerinin arkasından çok ağıt yakmış, kendilerini yırtarcasına feryat figan etmiş, ağlayıp sızlamış kişilerdir."[1552]

Ölülerin arkasından ağlamamak gerektiğini Firdevsî de *Şahnâme* eserinde ifade etmiştir. Firdevsî, "Rüstem'in Sohrâb'a Ağlaması" konusunu anlatırken bu âlemin geçici olduğunu, yaşama arzusu ne kadar güçlü olursa olsun vakit eriştiğinde herkesin

---

[1549] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 55.
[1550] *Pendnâme-yi Enûşîrevân,* s. 187.
[1551] Yıldırım, "Ardâvîrâf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, s. 45.
[1552] *Ardâvîrâfnâme*, 16. Bölüm, md. 2-6. Ölülerin arkasından ağıt yakarak ağlayan insanların çekeceği cezalardan 57. Bölümde de söz edilmektedir.

dünyadan çıkıp gideceğini ve sonunda toprak olacağını dile getirmiştir. Feleğin yaptığı bu işlerin gerçek sebebini ve ölümden sonra ne olduğunu bilmediğimiz için de ölülerin arkasından ağlanmaması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: "*Sen akıllı kimselerin öğütlerine kulak ver de, bunun için daha fazla üzülme! Sen gökleri yerle bir edip bütün yeryüzünü ateşe versen de, bu dünyadan gideni bir daha geri getiremezsin; onun ruhunun artık öteki dünyaya yerleştiğine inanmalı… Güzel sözler söylemiş Behrâm: Ölülere gönlünü bağlama! Onlar için ağlayıp sızlama… Nasıl olsa onlardan sonra sen de uzun boylu kalacak değilsin. Hep hazır ol da, durduğun yerde ayak direme!*"[1553]

Dînkerd'in Altıncı Kitabı'nda dikkat çekilen hususlardan biri de, ölenlerin arkasından konuşulmamasının tavsiye edilmesidir. Ölen bir kimsenin arkasından aybının söylenmemesinin nedenleri arasında, onun düşmanlarının tahrik edilmemesidir.[1554]

4.3.11.3. Çînvad (Sırat) Köprüsü

Çînvad Köprüsü (čīnwar/čīnwad/*chinvat/ayrışma, deneyen, ayıran*), amelleri iyi olsun, kötü olsun tüm insanların ölüm sonrası hayatta geçecekleri bir yerdir. Mezdâperestî inanışına göre ölümden sonraki dördüncü gün geçilecek bir köprüdür. *Dînkerd, Dâdistân-i Dînîk* ve *Bundehişn*'de[1555] bu köprüden şöyle sözedilmektedir: Îrânvîç'te, yüksek bir yerde, Dâîtî Kalesi üzerinde, yüz adam boyu yüksekliğinde Çînvad Köprüsü yer almaktadır. Onun aşağısında cehennem bulunmaktadır. Amelleri iyi olan insanlar geçtiğinde onbeş mızrak eninde genişleyen, amelleri kötü olanlar geçtiğinde ise dikine uzayıp daralan bir yer olarak tasvir edilmektedir. Kişinin iyilikleri ağır basarsa, geçiş sırasında bu köprü genişleyecek ve kişi oradan yukarıdaki cennete rahatça gidecektir. Ama günahları ağır basarsa, köprü "kıldan ince kılıçtan keskin bir bıçak ağzı gibi" daralacak ve kişi cehenneme düşecektir. Cennete gidecek kişiye melekler kılavuzluk edecek, imansız ruh ise cehenneme itilicektir. *Zend Avesta,*

[1553] Firdevsî, *Şahnâme*, s. 400, 404.
[1554] Kâdirî, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, s. 203.
[1555] *Dînkerd*'de: 9. Kitap, s. 809, 3. satır ve sonrası; *Dâdistân-i Dînîk*'te: Soru 20; *Bundehişn*'de: 30. Bölüm, s. 199 ve sonrası.

Bundehişn, Dâdistân-i Dînîk, Mînû-yi Hired ve *Ardâvîrâfnâme* gibi eserlerde de bu köprüyle ilgili bilgiler verilmiştir.[1556]

Çînvâd Köprüsü, *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*'da "kin gütmeyenlerin, kalbinde en küçük bir kin parçası dahi bırakmayanların, korkudan arınmış olarak geçebilecekleri bir yer" şeklinde tasvir edilmektedir.[1557] Çînvad Köprüsü'yle ilgili *Ardâvîrâfnâme*'de yer alan anlatımda ise, günahsız ve kutlu bir kişilik kabul edilen Ardâvîrâf, öteler âlemine yaptığı yolculuğu sırasında bu köprüye yaklaştığında, köprünün "on mızrak boyunda genişlediğini" anlatır.[1558]

Mînû-yi Hired'de ise Çînvâd Köprüsüyle ilgili şu tasvirler yer almaktadır:

"Dindarların ruhu o köprüden (Çînvâd Köprüsü) geçerken, köprü bir fersah kadar genişleyecek. Dindarların ruhu Kutsal Surûşla birlikte o köprüden geçecek. Kişinin iyi amelleri, bir huri gibi[1559] onu karşılayacak. Bu huri dünyadakilerden daha güzel ve daha iyidir. Dindarların ruhu şöyle diyecek: Sen kimsin ki, ben dünyada asla senden daha güzel bir huri görmedim. O güzel yüzlü huri cevap verir: Ben huri değilim. Aksine senin iyi amellerinim ey genç! Ben senin dünyadaki iyi düşüncen, iyi söz, iyi amel ve iyi dininim. Sen dünyada şeytana tapan birini gördüğünde, kendin oturup Tanrıya ibadet ettin. Sen birini zulmederken, hırsızlık yaparken, iyi insanlara eziyet verirken ve malını haram ve kötülükten kazandığını gördüğünde, kendi ihtiyacını yaratıcıya açtın. İyi insanları düşündün, onlara misafirperverlik ettin ve hediye verdin. Kazancını doğru yaptın. Sen birini yalancı şahitlik ederken gördüğünde, kendin oturdun doğru şahitlik ettin. İşte senin iyi düşüncen, iyi sözün ve iyi amelinim ben."[1560]

İnsanların dünyada işledikleri amellere göre, ölüm sonrası hayatta karşılanması konusu İslâm âlimlerinin anlatımlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatımın benzeri

---

[1556] Dûsthâh, *Avesta* II/971-972; Tefezzulî, *Mînû-yi Hıred*, s. 97-98; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Nivişteha-yi Pehlevî*, s. 495-496; Muhammedî, *Târîh ve Ferheng-i Îrân*, I, s. 325-326; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 201, 244-245; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 619-620; Gündüz, "Mecusilik", s. 518; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 110.

[1557] *Vajeî Çend Ez Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 2-4.

[1558] *Ardâvîrâfnâme*, 5. Bölüm, md. 1-3.

[1559] Öldükten sonra insanın, amellerinin iyi ya da kötülüğüne göre iyi veya kötü yüzlü biri tarafından karşılanması konusu *Ardâvîrâfnâme (4. Bölüm, 18. md ve sonrası), Dâdistân-i Dînîg (Soru 20) Rivâyât-ı Pehlevî (23. Bölüm), Bundehişn (30. Bölüm, syf. 203, str 11) ve Zâdesperem (31. Bölüm, 5. md.)* gibi diğer Pehlevî metinlerinde de geçmektedir. Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 99.

[1560] *Mînû-yi Hıred*, 1. Bölüm, md. 123-136. Eliade, *Hâdôkht Nask* IX'da da geçen, ruhun karşılaştığı bu güzel görünümlü varlığı "tanıdık" olarak niteler. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I, s. 399.

Gazâlî'nin *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn (Farsça basım, 2. Cilt, s. 499)* eserinde de geçmektedir. Anılan anlatımın Zerdüşt inancından İslâm âlimlerinin eserlerine geçtiği düşünülmektedir.[1561] Gazâlî'deki anlatımda huri yerine kabirde insanın karşısına, "güzel yüzlü, güzel kokulu ve güzel elbiseli biri" çıkmaktadır.[1562]

Kişinin öldükten sonra "çok güzel, boylu boslu ve alımlı bir genç kız görünümünde" ortaya çıkan bir varlık tarafından karşılanması olayı *Ardâvîrâfnâme*'de de yer almaktadır. Burada bu biçimde bir tasvirin yapılması, aslında kişinin dünya hayatında işlediği iyi amellerinin nasıl bir karışılık bulacağını anlatma amacını gütmektedir. Kişi karşılaştığı bu güzele kim olduğunu sorar ve genç güzelden "ben senin dünyada yaptıklarınım, ey güzel düşünen, güzel konuşan ve güzel davranan genç!" cevabını alır.[1563] *Ârdâvîrâfnâme*'de *Mînû-yi Hired*'den farklı olarak, güzel amel sahibi gence "Sen dünyada *Gatalar*'ı okudun" denmesi de dikkat çekmektedir.

4.3.11.4. Hemîstekân (Araf)

Hemistekân (*Avesta*'da *mîsve/âne gâtu*, Pehlevice *mîsvâne*), Zerdüşt inanışında günahları ve sevapları eşit olanların ya da sevapları günahlarından çok olduğu halde cennetlikleri/ruhanîleri övmeyenlerin kalacakları yerin adıdır. Hemistekân anlam olarak "birbirine eşit, sevapla günahın birbirine karışması ya da günahla sevabın birbirine denk olması" anlamlarına gelmektedir. Hemistekândakiler ne cennetin nimetlerinden yararlanabilecek, ne de cehennem azabını göreceklerdir. *Rivâyât-ı Pehlevî*'de hemîstekân "yerden göğe kadar" bir yer biçiminde anlatılmıştır. Birçok Zerdüşt kaynağında geçen "*Hemistekân"* ile Katolik Hristiyanlıktaki "*Purgatoire* (Purgatory)" ve İslâmdaki "*Berzah"* inanışı arasında ciddî benzerlikler bulunmaktadır.[1564]

Ardâvîrâfnâme'de ruhların kıyamete kadar ayakta bekleyip durdukları bir yer olarak tasvir edilen Hemîstekân/Araf, sevaplarıyla günahları birbirine denk olan kişilerin durağıdır. Ardâvîrâf'a yolculuğu sırasında eşlik eden Kutsal Surûş ve tanrı Âzer, Hemîstekânla karşılaştıklarında şu sözleri söylerler:

[1561] Tefezzulî, *Mînû-yi Hired*, s. 99.
[1562] Gazâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn,* IV, *(Çev.: Ali Arslan)*, Merve Yay., İstanbul tr., s. 1246.
[1563] *Ardâvîrâfnâme*, 4. Bölüm, md. 9-13.
[1564] Dûsthâh, *Avesta* II/1084-1085; Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I*, s. 109; Yâhakkî, s. 144, 540-541; Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 293, 330; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 643; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 62-63, 373.

"Dünyalılara söyle, en küçük sevabı bile kazanmaktan geri durmasınlar. Çünkü sevabı günahından üç derece bile fazla olanı cennete, günahı çok az bile olsa fazla olanı cehenneme gönderecekler. Günahıyla sevabı denk olanlar da kıyamet gününe dek burada ayakta bekleyecekler. Hemîstekân'da bekleyenler için soğuk ve sıcak hava değişimi dışında herhangi bir ceza ya da ödül verilmeyecek."[1565]

Mînû-yi Hired'de de hemîstekân'a ilişkin anlatımlar yer almaktadır. Bu eserde "yerden göğe kadar bir basamak, soğuk ve sıcak dışında başka bir zararın orada yaşayanlara tesir etmediği bir yer" biçiminde tasvir edilmektedir.[1566]

4.3.11.5. Cennet

Cennet (*Avesta*'da *vahēsta*, Pehlevice *vehēşt/vahišt*), "bahçe, en güzel yer, dinî inanışlara göre dünyada iyilik yapanların, günahsızların öldükten sonra sonsuz bir mutluluğa kavuşacakları yer, uçmak, behişt, çok güzel, huzur veren (yer)" anlamlarına gelmektedir.[1567]

Cennet, *Avesta*'da "sonsuza kadar içinde yaşanacak saray, iyilerin yaptıkları iyiliklerin karşılıklarını alacakları yer, en güzel hayat ya da en güzel dünya olarak nitelenir". Arapçada ise cennet "bitki ve ağaçlarıyla toprağı örten bahçe" anlamına gelir.[1568] Zerdüşt inanışında cennet maddî nimetlerin varolduğu bir yer şeklinde tarif edilmiştir. Bu inanışta cennet, İslâmdaki Tuba Ağacını çağrıştıran, dünyayı kendi gölgesi altında tutan büyük bir ağaca benzetilir.[1569] Eski İran inanışına göre cennet ve cehennem şu anda da mevcuttur. Cennet yıldızlar katında, cehennem ise yerin dibindedir. Cennet aydınlık, güzel kokulu ve huzurludur.[1570]

İnsanların hangi amelleri işledikleri takdirde cennete girecekleri konusunda *Mînû-yi Hired*'de bazı bilgiler yer almaktadır. Bunlar arasında "iyi amel, doğruluk, şükür, kanaatkârlık, iyilere iyilik etmek, herkese karşı dürüst olmak, gökyüzünde, yeryüzünde ve dünyada her iyiliğin ve cennetin Ormuzd'dan olduğuna inanmak, her kötülüğün

---

[1565] *Ardâvîrâfnâme*, 6. Bölüm, md. 1-3.
[1566] *Mînû-yi Hıred*, 6. Bölüm, md. 18-19..
[1567] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, I,* s. 613; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî,* s. 463; http://www.loghatnaameh.org/; http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 03.08.2012.
[1568] Dûsthâh, *Avesta* II/951; Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 166-171.
[1569] Yâhakkî, s. 229-230.
[1570] Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 292.

lanetlenmiş Ehrimen'den geldiğinden şüphe etmemek, ruh yakınlığı için mahremlerle evlenmek, temiz ve en güzel din olan Mezdiyesnâ'ya tereddütsüz inanmak, hiç kimsenin sanatına ve sanat eşyasına kıskançlıkla bakmamak, kin ve düşmanlığı zihninden uzak tutmak, şehvete meyletmemek, kimseye düşmanlık etmemek, geçip gitmiş şeylere üzülmemek, öfkeden uzak durmak, şan ve şöhret için günaha girmemek, Tanrıya karşı şüphe duymamak, cennet, cehennem, ruhların hesabı, cennette mutluluk ve cehennemde azabın varlığından şüphe etmemek, iftira ve kemgözlülükten sakınmak, hem iyilik yapmak ve hem de diğer insanlara iyilik yapmayı öğretmek, iyileri dost, kötüleri düşman edinmek, bencillikten uzak durmak, yalan yanlış konuşmamak, ahdini bozmaktan kaçınmak, başkalarının kötülüğüne karşı kendine iyilik istemekten sakınmak ve hasta, düşkün ve yolculara misafirperverlik etmek" gibi ameller sayılmıştır.[1571]

"Bilge, Mînû-yi Hired'e sordu: Ormuzd, İmşaspendân, hoş kokulu ve güzel cennet daha çok hangi şeylerle elde edilebilir? Kötü amelli Ehrimen ve şeytanlar nasıl yenilebilir? Karanlık olan cehennemden kurtulmak nasıl mümkün olabilir?

Mînû-yi Hired cevap verdi: Yaratıcı Ormuzd, İmşâspendân ve hoş kokulu ve güzel cenneti kazanmak, şeytanları yenmek, karanlık olan cehennemden kurtulmak şöyle mümkündür: Mînû-yi Hired'i (akılın cenneti) destekleyince, Mînû-yi Hursendî'yi (kanaatın cenneti) bir silah, zırh ve cevşen[1572] gibi boynuna asınca, Mînû-yi Râstî'yi (doğruluk cenneti) siper edinince, Mînû-yi Sıpâsdârî'yi (şükür cenneti) gürz edinince, Mînû-yi Kâmilfikr'i (olgun düşünce cenneti) yay edinince, Mînû-yi Râdî'yi (cesaret cenneti) ok edinince, Mînû-yi Peymân'ı (ahit cenneti) mızrak edinince, Mînû-yi Kûşeş'i (gayret cenneti) abdest (eli koruyucu silah) edinince, Mînû-yi Takdîr'i (yazgı cenneti) sığınak edinince, bu ibadetlerle cennete ve Tanrının huzuruna gidilebilir ve böylelikle kötü işli Ehrimen ve cehennemden kurtulmak mümkün olabilir."[1573]

Enderz-i Oşnar-i Dânâ'da cennete gidebilmek için nasıl amel işlenmesi gerektiği konusunda ise şu tespit yapılmıştır: "*Cennete gitmek için tek yol, doğru bir inanç ve iyi ameldir."*[1574]

[1571] *Mînû-yi Hired*, 36. Bölüm, md. 1-36.
[1572] Pehlevice metinde *gurdīh* olarak geçmektedir. Bir çeşit zırh demektir.
[1573] *Mînû-yi Hıred*, 42. Bölüm, md. 1-14. Cehennem, eski İran inanışında Yunan ve Rumların inanışında olduğu gibi "karanlık, derin ve oldukça dar" bir yer olarak tasvir edilmiştir. Muhammed Muîn, "Dûzeh Çegûne Câî Est?", *Mecmu'a-yi Makâlât I*, (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş., s. 50.
[1574] *Enderz-i Oşnar-i Dânâ*, md. 13

Enderz-i Pûryûtkîşân'da ise cennet, güzel bir yurt ve şehir olarak tasvir edilmiştir: "*Biliniz ki Cennet yurdu daha iyi bir yerdir. Mînû(cennet) şehri daha güzeldir. Gökyüzü otağı daha aydınlıktır."*[1575]

4.3.11.6. Cehennem

Cehennem (*Avesta*'da *daozhahva*, Pehlevice *dōšaxv*, Pâzend *dozhax*), "bütün dinlere göre öteki âlemde kötü amellerin karşılığında gidilecek yer, kâfirlerin azab yeri, çok karanlık ve derin bir kuyu, tamu, çok sıkıntılı yer" şeklinde tanımlanmaktadır. Cehennem, Zerdüştî inanışına göre de günahkârların öteki âlemde kötü amellerinin karşılığını görecekleri karanlık, dar, kokuşmuş, mutsuz ve tümüyle kötü bir yerdir. Zerdüşt itikadına göre kötü amel sahibi günahkârlar Çînvâd Köprüsünü geçtikten sonra ilk olarak "*kötü düşünce/duzimata"ya,* ikinci olarak "*kötü söz/duziuxta*"ya, üçüncü olarak ise "*kötü amel/duzivarsta*"ya giderler. Buralardan geçerek *karanlık ve sonsuz bir feza'*ya "*duzianh/* cehennem"e giderler.[1576]

Cehennem ya da "*dûzeh",* "kötülerin, din ve adaletin gereklerini yerine getirmeyenlerin yaşadığı yer, kötü dünya" gibi anlamları da karşılamaktadır. *Dûzeh*, *Avesta*'da "kötü ve çirkin dünya, Ehrimenin, dîvlerin, günahkârların, sapkınların ve kötülerin ölümden sonraki yeri ve yalan saray" manasında kullanılmıştır. Çok karanlık, dar ve kötü kokulu bir yer olan cehennem, *Bundehişn* ve *Dînkerd*'e göre Çînvâd Köprüsünün altındadır.[1577] Sami milletlerinin tasavvurunun aksine cehennem, *Ârdâvîrâfnâme* de de geçtiği üzere, Hindo İranlıların önceden yaşadıkları coğrafyanın iklim özelliklerinin etkisiyle Mezdiyesnâ inanışında çok soğuk ve karlı bir yer şeklinde kabul edilmiştir.[1578]

Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân'da öteki âlemde korkudan kurtulmak, iyi amel işlemek ve iyi bir sonuca ulaşmak için şu öğütler verilmiştir: "*Cehennem korkusunu*

[1575] *Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân*, md. 39.

[1576] Muîn, *Ferheng-i Fârsî, II*, s. 1576; Afîfî, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, s. 514; http://www.loghatnaameh.org/;http://tdkterim.gov.tr/bts/, Erişim tarihleri: 03.08.2012; Bahâr, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, s. 292.

[1577] Dûsthâh, *Avesta* II, s. 985-986; Geniş bilgi için bkz: Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 258-261. Hintlilerin inanışında Cehennemin adedi, ismi ve sıfatı pek çoktur. Her günah için ayrı bir yer zikrederler. Tümer, s. 157.

[1578] Muîn, "Dûzeh Çegûne Câî Est?", s. 49.

(hep) hatırla!"[1579] "*Günahsız ol ki korkusuz olasın!"*[1580] "*Adını kötüye çıkararak ruhunu cehenneme sürüklenme!"*[1581]

Öğüt metinlerinde de cehennem son derece korkunç ve kötü bir yer olarak tasvir edilmektedir. *Ardâvîrâfnâme*'de yer alan bir tasvirde cehennem şiddetli soğuk, karanlığı ifade edilemeyecek kadar yoğun, sisli, kuraklık olan ve tiksinti verici keskin kötü kokuların bulunduğu bir yer şeklinde anlatılır. "*Orada üç gün üç gece kalan kişi, Ben burada dokuz bin yıl kaldım"* der. "Dokuz bin yıl" ifadesinin kullanılmasının nedeni, Zerdüşt inanışına göre dünyanın ömrünün dokuz bin yıl olması ve bu sürenin sonunda kıyametin kopacağına inanılmasıdır.[1582]

Bitmeyen ateş ve şiddetli soğuk ile cezalandırma konusu Zerdüşt inancında önemlidir. Diğer büyük dinlerde yer almayan bu cezalandırma biçimi *Kur'an-ı Kerim*'de de (Nebe: 21-26) yer almaktadır.[1583] "*Şüphesiz cehennem, bir gözetleme yeridir; azgınlar için, içinde çağlar boyu kalacakları bir dönüş yeridir. Orada ne bir serinlik ve ne de içecek bir şey tadacaklar! Ancak, uygun bir ceza olarak kaynar su ve irin içecekler."*[1584]

Ardâvîrâfnâme'de cehennemin nasıl bir yer olduğuna ilişkin ilgi çekici başka anlatımlar da yapılmaktadır. Cehennem çok derin, kokuşmuş ve dünyadaki bütün odunlar toplanıp orada yakılsa bile aydılatılamayacak bir yer olarak tarif edilmektedir. Çok dar bir alanda bile sayısız günahkâr kişinin ruhunun bulunduğu cehennemde, azap gören kimselerin birbirlerini göremediği ve diğerinin feryadını işitmediği için yapayalnız kalma duygusuna kapıldığı da söylenmektedir. Cehennem sadece aşırı sıcak bir yer değil, aynı zamanda şiddetli soğuk bir yerdir.[1585]

[1579] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 69.
[1580] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 72.
[1581] *Enderz-i Âzerbâd-ı Mârespendân*, md. 95.
[1582] *Ardâvîrâfnâme*, 18. Bölüm, md. 2-7. 54. Bölümde ise, cehennemde sadece birgün kalan kişinin burada dokuz bin yıl kaldığını düşüneceği ifade edilmiştir.
[1583] A. H. Vidyarthi – U. Ali, *Zerdüşt, Hindu, Budist Doğu Kutsal Metinlerinde Hz. Muhammed*, s. 16.
[1584] *Kur'an-ı Kerim Meali*, Komisyon, Diyanet Yay., Ankara 2006, s. 262.
[1585] *Ardâvîrâfnâme*, 54 ve 55. Bölümler.

Mînû-yi Hired'de yer alan anlatımda ilk cehennem "kötü düşünce", ikincisi "kötü söz" ve üçüncüsü "kötü amel" olarak yer almaktadır.[1586]

İnsanları dünyada aldatan, onları yaratıcıya inanmaktan alıkoyan bir varlık olarak bilinen şeytan, İslâm öncesi İran öğüt metinlerinde "kötü yaratılışlı Ehrimen" diye tanımlanmaktadır. *Ardâvîrâfnâme*'de Ehrimen'in cehennemde günahkârlıkları nedeniyle cezaya çarptırılan insanlarla alay ettiği, onları küçümsediği ve onlara, *"Neden dünyada Ahura Mazda'nın verdiği rızıkları, onun ekmeğini yiyip de benim işlerimi yapıyordunuz? Neden yaratıcının emirlerini önemsemiyor ve o emirlere uymuyor da benim arzularımı gerçekleştiriyordunuz?"* dediği aktarılmaktadır.[1587]

[1586] *Mînû-yi Hired*, 6. Bölüm, md. 20-21.
[1587] *Ardâvîrâfnâme*, 100. Bölüm, md. 1.

SONUÇ

> *"...Kalıplar değişiyor, şekiller dönüşüyor ama hatıranın içeriği ve manevi yükü canlı kalıyordu; bu sayede içerdiği konuları yeni kalıplarda canlandırabiliyor, hatıranın özgünlüğünü ve devam etmesini koruma altına alabiliyordu. Günümüzde İslâm öncesi ve sonrası İran düşünce ve sanatının devamlılığından ve ilişkisinden söz edebiliyor, İran'ın ezelî hatırasına bağlılığının, bu ulusun en belirgin sıfatlarından biri olduğunu kabul ediyor olmamız bundan dolayıdır."*
> (Dâryûş Şâyegân, *Batı Karşısında Asya*, (Çev. Derya Örs),Sitare Yay., Ankara 2012, s. 148).

Öğüt metinleri geçmişte olduğu gibi bugün de insanlara "*ruh dinginliği kazandıracak metinler*"dir. Bu metinler, ruh dinginliğini elde edebilmemiz için bize durup düşünmeyi, hayatın geçici olduğunu hatırdan çıkarmamayı, kutsal öğretilere uymayı, kendi serüvenimizden ve başkalarının hayatından dersler çıkarmayı, sadece kendi nefsimizi değil başkalarını da gözetmeyi, sözde ve davranışta ölçüsüzlükten sakınmayı, başkalarını kendimizden aşağı görmemeyi ve tembellikten sakınıp üretici olmayı tavsiye etmektedir.

Her inanç ve düşüncede, mensuplarına yol göstermek ve kendi kültürünün devamını sağlamak için çeşitli usul ve esaslar ortaya konmuştur. Bu usul ve esaslar gerek dünya hayatında, gerekse ahiret âleminde insanın mutluluğunu sağlayıcı bilgileri içerir. Bu anlamda İran edebiyatında enderznâme ve pendnâme olarak adlandırılan öğüt metinleri, taşıdıkları "*az söz, çok mana*" özellikleriyle dünya ve ahiret hayatında birer "*yolgösterici metin*" kabul edilebilirler.

Hayat tecrübesini kendinden sonraya bırakma ve bir yönüyle de varlığını bedeninin geçicilik kusurundan kurtarma düşüncesiyle, "*damıtılmış sözler*" aracılığıyla verilen öğütler, insanoğlunun gelecek nesillere aktardığı en önemli mirasıdır. Geçmişin mirasını yarına aktarma noktasında eski İran edebiyatında öğüt olgusu, diğer dünya edebiyatlarına göre daha zengin ve etkili bir özellik taşır. Uzun tarih boyunca yaşanan savaşlar ile din, alfabe ve dil değişimi gibi etkenlerden dolayı zengin İran mirasının İslâm öncesi dönemine ait kısmı günümüze tam olarak ulaşamamışsa da; öğüt metinleri İslâm sonrası dönemde "*bir gelenek olarak ahlâk edebiyatı*" içerisinde daha da güçlenerek devam etmiştir.

İslâm öncesi İran öğüt edebiyatı ürünlerinin kökenini ve tarihsel olarak bugüne nasıl ulaştıklarını kesin açıklayabilmek mümkün görünmemektedir. Uzun bir dönem "*kâğıt üzerinde cansız bir metin değil, hayatın içinde kanatlı bir söz olarak*" taşınan ve hakkında çok az ve doğrulanması da son derece güç bilgilerin bulunduğu bu türden metinlere ilişkin, Henri Corbin'in ifadesiyle "nereden geldiği?" sorusundan ziyade "metinlerin amacının ne olduğu" sorusu üzerinde durmamız, açıklayıcı bir cevap bulabilmemize yardım edecektir.[1588]

Eski İran tarihine ve edebiyatına ilişkin bilgiler, dönemin sözlü geleneğe dayanması nedeniyle XX. yüzyıla kadar sınırlı ve daha çok Yunanlı tarih aktarıcılarının bilgilerine muhtaç kalmıştır. Fakat 1900'lü yıllardan sonra Zerdüşt inancına mensup kişiler ve batılı araştırmacıların yaptıkları çalışmalar ile arkeolojik bulgular, sözlü mirasın yanı sıra eski İran tarihine ilişkin yeni bilgilere ulaşma imkânı da sağlamıştır.

İnsanlara yol göstermek amacıyla kaleme alınan İslâm öncesi İran öğüt metinleri dinî olmanın yanı sıra, sosyal hayatın gereklerini de içlerinde barındırmaktadır. Bu metinlerin söyleyicileri, toplumda yönlendirici konumuna sahip olan dinî kişilikler, padişahlar ve bilge şahsiyetler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Çok eski bir geçmişe sahip olan İslâm öncesi İran öğüt metinleri, ülke yönetiminde bulunan büyük şahsiyetlerin kendi halklarına, bilgelerin ilim tahsil eden öğrencilerine ve tüm insanlara ve babaların ise oğullarına hitaben kaleme aldıkları metinlerdir. Zerdüşt inanışında son derece önemli olan "*din ve devletin ikizliği*" de dikkate alındığında, enderz söyleyenlerin hem din, hem de iktidar gücüne sahip olmaları, öğüt metinlerine ve metinlerin ait olduğu kişilere halk nezdinde daha fazla saygınlık ve etkileyicilik kazandırmıştır.[1589]

İslâm öncesi İran öğüt metinleri, tarih boyunca Hint, Yunan, Rum ve İslâm kültürüyle etkileşmiş ve bu etkileşimle zengin bir birikim ortaya çıkmıştır. Bu güçlü gelenek gerek Batı düşüncesinde, gerekse Doğu düşüncesinde derin izler bırakmıştır. Tarihin en eski dönemlerinde "*taşlara, taslara ve taçlara kazınmış olan İran öğüt metinleri*", kazındıkları eşyalar üzerinde kalmamış, sonraki yüzyıllarda bilge şahsiyetler

[1588] Bausani, "İslâm Öncesi İran Düşüncesi", s. 78.
[1589] Hakâk, "Edeb, Ehlâk, Enderz: Teemmûlâtî Der Bâre-yi Se Mefhûm Der Ferheng-i Îrân", s. 645.

ile şair ve yazarlar için de ilham kaynağı olmuştur. Bu ilham hem fizik, hem de metafizik noktasında insanlığın bilincine nakşolmuştur.

Sasaniler dönemi edebiyatının diğer bir adı olan Pehlevi edebiyatının en önemli kısmını pendnâme tarzı eserler oluşturmuştur. Günümüze ulaşan Pehlevice pendnâme ve enderznâme metinlerinde yer yer kelimelerin düşmüş olması, bu edebî eserlerin anlaşılmalarını zorlaştırmıştır. Bu öğüt metinleri genelde kısa cümle yapısında, sade ve akıcı bir üslup özelliği taşımaktadır. Öğüt metinlerinde rahat anlaşılabilir, hayalî olmaktan uzak ve gündelik hayatın içinden teşbihler kullanılmıştır.

Çok eski dönemlerden beri, Hint Veda kültürünün de önemli bir özelliği olan sözlü gelenek aracılığıyla nesilden nesile aktarılan eski İran öğüt metinleri, "*yazı'nın söz'ü tahtından indirmesi*"yle birlikte, özellikle Sasanilerle başlayan dönemde yazıya aktarılmıştır. Zaman içerisinde farklı etkenler ve Sasanilerden sonra İslâm dininin İran coğrafyasında güçlenmesiyle, bir bakıma eski İran inanç metinleri olarak da tanımlanabilecek "*öğüt metinlerinin hayattan kopuşu*" hızlanmış ve bu dönemde eski inançlarına bağlı kalan Zerdüştîler, metinlerin hızlanan unutulma sürecini durdurmak için yazıya geçirilmelerine daha fazla önem vermiştir.

İslâm öncesi Fars öğüt edebiyatı sadece dinî ve mistik bir edebiyat olarak açıklanamaz. Bu özelliklerinin yanı sıra, eski İran inanışına ait metinlerde kahramanlık anlatıları, bilgi ve bilgelik, çalışma ve üretme, aile kurmanın gerekliliği, din devlet birliği, konuşma ve yeme içme adabı, dostluk ve ülke yönetimi gibi birçok husus da yer almıştır. Eserlerde işlenen konu başlıklarına ve ilgili konularda verilen tavsiyelere bakıldığında, bu değerlerin çoğunun ilâhî dinlerde tavsiye edilenlerle uyumluluk göstermesi şaşırtıcı değildir. Zira güçlü bir inanca dayanmayan kültürlerin kalıcı olma imkânı yoktur. Bu anlamda eski İran'ın dini olan Zerdüştlük dikkate alınmadan, "*başkalaşmamak için kendini ötekileştiren Sasani gururu*"nun anlaşılabilmesi de zordur.

Önceki dönemlerde, kişiler ve eserler üzerinden aktarılmış olan Fars edebî mirasının; "*geç kaldığımız bir disiplin olarak karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları*" ile edebiyatın yanı sıra, tarih, ilahiyat, felsefe ve toplum biliminin de imkânlarından yararlanılarak ele alınması daha orijinal bulgulara zemin hazırlayacaktır. Zira *Nâme-yi Tansâr, Kelîle ve Dimne, Şahnâme, Kabusnâme, Siyâsetnâme, Mesnevi, Gülistân, Pendnâme* ve *Mantıku't-Tayr* gibi şaheserlerin dinî ve edebî poetikalarının gücü sadece

İslâm sonrası kültürüne dayanmamaktadır. İslâm öncesinde İran öğüt edebiyatı alanında oluşan dikkate değer bir zemin, İslâm sonrası dönemde bu edebiyatının diğer dünya edebiyatları içerisinde özellikle de ahlâk edebiyatı alanında benzersiz bir örnek oluşturmasına imkân sağlamıştır. Kadîm İran'da varolan güçlü ahlâk ve öğüt edebiyatının varlığı, İran ahlâk edebiyatının kaynaklarına ilişkin yapılan bu tez çalışmasında verilen örneklerle daha net anlaşılacaktır.

İranlılar gerek kendi hususî kültürlerini, gerekse tarihin farklı dönemlerinde karşılaştıkları inanç ve kültürleri "*imtizaçla aktarma*"da son derece başarılıdır. İran kültürünün, çok eski bir geçmişe dayandığı söylenebildiği gibi, geçmişi bugüne aktarma konusunda ısrarcı olduğu da söylenmelidir. Eski dönemlerde "*daha keskini bulunmayan söz kılıcı*"yla nesilden nesile aktarılan ve sinelere kazınan öğütler; bugün mezar taşlarında, duvarlara asılan tablolarda, takvim yapraklarında, işyeri kapılarında, arabaların camlarında ve web sayfaları gibi daha birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, insanın hayatı boyunca öğüt ve ahlâka olan muhtaçlığının da göstergesidir.

Hergeçen gün daha fazla "*ruhsal sıkışma yaşayan günümüz insanı*"nın problemlerine ilaç olmaya çalışan psikiyatrinin, ilaçlarla tedavinin yanı sıra edebî eserlerden de yararlanmaya yönelmiş olması, ahlâk edebiyatına duyulan ihtiyacın önemli bir göstergesidir. Son dönemlerde edebiyat ve psikoterapi münasebeti üzerine yapılan çalışmaların artış göstermesi de bunu doğrulamaktadır.

Ahlâk edebiyatına duyulan ihtiyaç bugün de geçerliliğini korumaktadır. Birçok kültürde, "*ataların dünyasına duyulan merak*" ya da "*kültürel kadîmlik/güçlülük fikri*"ni ortaya koyma, bugün eski İran çalışmaları için de sözkonusudur. Fakat bugüne hitap etme özelliğini yitiren İslâm öncesi metinlerinin "aşırı önemsenmesi"nin, kimilerinin ifadesiyle "kadîm İran mirasını yıkan İslâm"a duyulan "gizli öfke"yi de barındırdığı dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Kültürel akışın devamlılığı dikkate alındığında, eski İran düşüncesine ait eserler sonraki yüzyıllarda sadece dinî ve edebî eserleri etkilemekle kalmamış, bunun yanı sıra tanınmış ilim adamı ve düşünürlerden Muhammed b. Zekeriyyâ Râzî ve Şehâbeddîn

Sühreverdî gibi bazı düşünürlerin eserlerinde de görüleceği üzere felsefî ve hatta tasavvufî kaynaklara kadar uzanmıştır.[1590]

İslâm öncesi ile İslâm sonrası metinleri arasındaki etkileşim iki yönlü olmuştur. İslâm öncesi İran öğüt metinlerinin bazılarının İslâm'a yakın, bazılarının ise İslâm sonrası dönemde yazıya geçirilmiş olmaları nedeniyle, *Ardâvîrâfnâme* ve *Mînû-yi Hired* örneklerinde olduğu üzere konular ve anlatımlarda İslâm izlerini de görmek mümkündür.

Zerdüşt'ün ortaya çıkışı, Sasanilerde din-devlet birlikteliği, Safeviler ve İran'ın Şiileştirilmesi ve İran İslâm Cumhuriyeti tecrübesi örneklerinde görüleceği üzere, İran tarihinde "*büyük ve köklü değişimler hep din temeline ya da dinî referanslara bağlı olarak*" gerçekleşmiştir. İslamlaşmayla birlikte daha fazla dinî görünüm kazanan eski İran öğüt metinleri günümüzde de dinî sohbetler, hikâye, şiir, roman, fıkra ve eleştiri gibi farklı edebî türlerde varlığını devam ettirmektedir.

Söyleyeni, dinleyeni, söyleyiş zamanı ve mekânı ne olursa olsun öğüt metinleri sadece içerisinden çıktığı milletin değil, bütün insanlığın yararlanacağı ortak akıl ve kalp ürünü eserlerdir. Fakat günümüzde evrensellik kaygısı nedeniyle özellikle Doğulu insanların kendilerine ait yerelliği küçümseme hatasına düştükleri dikkat çekmektedir. Bu anlamda Doğunun ruh dünyasında "*hakikatin kılıfı olan hurafeler*"i aşağılayan ve yıkan deneyci yaklaşımın; yıktığı hurafelerin yerine "*gerçek kılıfında yalanlar*"ı koyduğunu geç de olsa anlamamız, dün kültür mirası, bugün ise coğrafyası parçalanan biz "*aşağılanmış Doğulular*" için her şeye rağmen önemli bir kazanç sayılır.

İslâm öncesi İran öğüt metinleri aracılığıyla bugüne ulaşan eski İran inancına ait hususiyetler, sahihliğini ve bugün yaşanabilme özelliğini yitirmiş olsa da; bu güçlü ve zengin kültür, İslâm sonrasına önemli bir biçimde kaynaklık etmiştir. Eski dönemlere ait birçok evrensel değer, İslâmî bir renge bürünerek hem İslâm sonrası İran kültüründe varlığını devam ettirmiş, hem de diğer kültürleri etkilemiştir. Bu sebeple "tarihin babası Herodotos"un metni merkeze alındığında "*İran'sız bir dünyanın, tarihsiz*"; İslâm ahlâk edebiyatı ve Osmanlı Türk edebiyatı penceresinden bakıldığında ise "*Farsça'sız bir edebiyatın, renksiz ve rüyasız*" olacağını ifade etmek gerekir.

[1590] Safâ, "Dûrnumâyî Ez Seyr-i Ulûm ve Hikmet Der Îrân", s. 14-15.

KAYNAKLAR

Âbâdânî, Ferhâd, "Çend Enderz Ez Pehlevî "Dânâ ve Mînû Hired", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 69, 1343 hş., (247-256).

_____, "Dârû-yi Hursendî", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî*, Sayı: 1, 1343 hş., (195-199).

_____, "Enderz-i Bihzâd Ferruh Fîrûz", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tehrân*, Sayı: 59, 1346 hş., (35-46).

_____, "Temeddûn ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân", *Neşriyye-i Dânişkede-yi Edebiyyât-i Isfehân*, Sayı: 6, 1350 hş., (12-41).

Abbâspûr, Hûmen "Tovkî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

_____, "Şi'r-i Ahlâkî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

Âbidînî, Hasan-i Mîr, *İran Öykü ve Romanının Yüz Yılı*, I, (Çev.: Derya Örs), Nüsha Yay., Ankara 2002.

Afîfî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1383 hş.

_____, "Enderz-i Oşnar-i Dânâ", *Zebân ve Edebiyyat*, Sayı: 20, Tahran 1348 hş., (602-624).

Aiskhylos, *Persler*, (Çev.: Güngör Dilmen Kalyoncu), MEB Yay., İstanbul 1968.

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1975.

Akyüz, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995.

Alıcı, Mehmet, *Kadîm İran'da Din (Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı)*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Âmûzgâr, Jâle, "Edebiyyât-i Zerduştî Be Zebân-i Fârsî", *Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahrân* , Sayı: 71, 1348 hş., (172-199).

_____, "Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm", *Îrân Nâme*, Sayı: 66, 1378 hş., (308-328).

Âmûzgâr, Jale-Nevvâbî, Yahyâ Mahyâr, "Pehlevî, Zebân ve Edebiyyât", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm,* V.

Andriç, İvo, *Drina Köprüsü,* (Çev.: H. A. Ediz-N. Müstakimoğlu), İletişim Yay., İstanbul 2005.

Ardâvîrâf, *Ardâvîrâfnâme,* (Çev.: Nimet Yıldırım), Pinhan Yay., İstanbul 2011.

Arkoun, Muhammed, "Mukaddime-i Câvîdân-i Hired", *Câvîdân-i Hired*, İbn Miskeveyh, Haz.: T. M. Şûşterî, Tahran 2535 şş.

Atalay, Mehmet, *İran Edebiyatı Tarihi,* Erzurum 1999.

Aydın, Mehmet, "Ahlâk", *DİA*, I, TDV Yay., İstanbul 1989.

Âzer, Şukûfe-i, "Kıssa", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

Bahâr, Mihrdâd, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, Tahran 1385 hş.

_____, *Peşûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, Tahran 1378 hş.

Bahâr, Muhammed Taki-yi, *Sebkşinâsî,* I-III, Tahran 1376 hş.

Barthold, V. V., *Müslüman Kültürü,* (Çev.: M. Fatih Karakaya), Ayrıntı Yay., 2013.

Bausani, Alessandro, "İslâm Öncesi İran Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi,* I, -M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1990.

Bedevî, Abdurrahman, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü,* (Çev.: Muharrem Tan), İz Yay., 2002.

Belhî, Bedâyiî-yi, "Pendnâme-yi Enûşîrvân", *Mecmuâ-yi Mihr*, Sayı: 14, 1313 hş., (181-188).

Berzger, Huseyn "Enderznâme", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî,* I, Tahran 1378 hş., (162-174).

Beyânî, Şîrîn, *Târîh-i Îrân-i Bâstân II*, Tahran 1390 hş.

Brown, Larnes, "Avesta ve Zertuşt", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Berresîhâ-yi Târîhî,* 1345 hş., Sayı: 5-6, (263-272).

Ca'ferî, Mahmûd, "Edebîyyât-ı Enderzî Der Mutûn-i Fârsî-yi Miyâne", *Çîstâ*, 1371 hş., (868-872).

Câbirî, Seyyid Nâsır, "Der Mahiyyet-i Enderz ve Enderzhânî", *Keyhan,* Sayı: 248, 1386 hş., (64-67)

Canetti, Elias, *Edebiyatçılar Üzerine,* (Çev.: Gürsel Aytaç), Payel Yay., İstanbul 2007.

Cevân, Meryem, "Edeb", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

_____, "Hitâbe", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

_____, "Suâl ve Cevâb der Edeb-i Fârsî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

Christensen, Arthur, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, (Çev.: Reşîd-i Yasemî), Tahran 1389 hş.

_____, *Mezdâperestî Der Îrân-i Kadîm*, (Çev.: Zebîhullâh-i Safâ), Tahran 1336 hş.

Çağrıcı, Mustafa, "Ahlâk", *DİA*, II, TDV Yay., İstanbul 1989.

_____, "Câvîdân-ı Hired", *DİA*, VII, TDV Yay., İstanbul 1993.

_____, "Nasihat", *DİA*, XXXII, TDV Yay., İstanbul 2006.

Çehârdehî, Murtezâ-yi Muderrisî-yi, "Ahlâk-i Îrân-i Bâstân II", *Armağân*, Sayı: IX, 1342 hş., (413-419).

Çıkar, Mehmet Şirin, "Temel Kaynakları Bağlamında "İlmu'l-Edeb" Terimi ve İçeriği", *Nüsha*, Sayı: 19, Ankara 2005, (47-56).

Çıtakoğlu, Çiğdem, "İslâm Öncesi Fars Edebiyatında Çocuk Edebiyatının İzleri", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 16, İstanbul 2010, (17-41).

Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Değirmençay, Veyis, *Farsça Edatlar ve Bağlaçlar Sözlüğü*, Erzurum 2003.

Demirci, Kürşat, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yay., İstanbul 1991.

Denvâlî, Mahmûd, "Felsefe-i Nasîhat ve Râhnumâî", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 153-154, 1374 hş., (191-213).

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1999.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi, Komisyon, Yeni Binyıl Gazetesi Yay., İstanbul 2000.

Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa'", *DİA*, XXI, TDV Yay., İstanbul 2000.

Dusthâh, Celîl, *Avesta*, I-II, Tahran 1379 hş.

Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, "Evistâ", *DMBİ*, Tahran 1380 hş., X, s. 441.

Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev.: Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yay., İstanbul 2009.

_____, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I-III, (Çev.: Ali Berktay), Kabalcı Yay., İstanbul 2003.

_____, "Sözlü Yazın", (Çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat), *Kuram*, Sayı: VI, Eylül 1994, (67-78).

Eliot, T. S., *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Paradigma Yay., İstanbul 2007.

Ellul, Jacques, *Sözün Düşüşü*, (Çev.: Hüsamettin Arslan), Paradigma Yay., İstanbul 2004.

Emîn, Seyyîd Hasan-i, "Tâcnâmehâ", *Îrânşinâsî*, Sayı: 49, 1380 hş., (104-116).

Enverî, Hasan, *Ferheng-i A'lâm-i Sohen*, I-III, Tahran 1387 hş.

Erbay, Erdoğan, *Eskiler ve Yeniler*, Akademik Araş. Yay., Erzurum 1997.

Eroğlu, Ebubekir, *Kelimeler Çınladıkça*, İnsan Yay., İstanbul 1997.

Esîl, Huccetullâh, "Âdâbu'l mulûk", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî,* II, Tahran 1381 hş.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr, *Hükümdarlık Sanatı*, (Çev.: Sait Aykut), İnsan Yay., İstanbul 1997.

Firdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalcı Yay., İstanbul 2005.

Fouchécour, Charles-Henri, *"Pendnâme", http://www.encyclopaediaİslâmîca.com/madkhal2.php?sid=2846*

Fridell, Egon, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, (Çev.: Necati Açа), Dost Kitabevi, Ankara 1999.

Frye, Northrop, *Büyük Şifre Kitab-ı Mukaddes ve Batı Edebiyatı*, (Çev.: Selma Aygül Baş), İz Yay., İstanbul 2006.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 2011.

Gazâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn*, I-IV, (Çev.: Ali Arslan), Merve Yay., İstanbul trs.

Gershevitch, Ilya-Boyce, Mary, *Edebiyyât-i Devrân-i Îrân-i Bâstân*, (Çev.: Yedullah Mansûrî), Tahran 1377 hş.

Ghirshman, Roman, *Îrân Ez Âğâz Tâ İslâm*, (Çev.: Muhammed-i Muîn), Tahran 1390 hş.

Gökyay, Orhan Şaik, "Önsöz", Keykâvus, *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmed), Kabalcı Yay., İstanbul 2007.

Guénon, René, *Modern Dünyanın Bunalımı*, (Çev.: Nabi Avcı), Ağaç Yay., İstanbul 1991.

Güç, Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, Esra Fakülte Kitabevi, İstanbul 1999.

Gündüz, Şinasi, "Mecusîlik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Editör), DİB Yay., İstanbul 2007.

Hakâk, Ahmed Kerîmî-yi, "Edeb, Ahlâk, Enderz: Teemmulâtî Der Bâre-yi Se Mefhûm Der Ferheng-i Îrân", *Îrân Nâme*, Sayı: 28, 1368 hş., (637-656).

Hakîkat, Abdurrefî, *Târîh-i İrfân ve Ârifân-i Îrânî*, Tahran 1375 hş.

Haldun, İbn, *Mukaddime*, II, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), MEB Yay., İstanbul 1991.

Hânlerî, Perviz Nâtil, *Vezn-i Şi'r-i Fârsî*, 1354 hş.

Hazm, İbn, *Ahlâk*, (Çev.: C. Erdemci, H. H. Bircan), Bilge Adam Yay., İstanbul 2005.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Hilâl, Muhammed Ğanîmî-yi, *Edebiyyât-ı Tatbîkî*, (Çev.: Dr. S. M. Âyetullâhzâde Şîrâzî), Tahran 1373 hş.

Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, I-II, Çev.: Komisyon, İz Yay., İstanbul 1993.

Huart, Clément, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, (Çev.: Hasan-i Enuşe), Tahran 1390 hş.

İmâmî, Hasan, "Yâdgâr-i Zerîrân, Nehost Hamâse-i Dînî-yi Îrân", *Mecelle-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî (Dânişgâh-i Bîrcend)*, Sayı: 1, 1380 hş., (7-12).

İstilâmî, Muhammed-i, *Modern İran Edebiyatına Giriş*, (Çev.: Mehmet Kanar), Çantay Kitabevi, İstanbul trs.

Kadir, C. A., "İslâm Öncesi Hint Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1990.

Kâdirî, Teymûr-i, *Bâ Dânâyân-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1387 hş.

_____, "Mukâbele-yi Do Nushâ-yi Destnivîs-i Dînkert 6", *Mecelle-yi Mutâleât-i Îrânî*, Yıl: III, Sayı: VI, Kirman 1383 hş.

_____, "Mutûn-i Ahlâkî-Enderzî Der Zebânhâ-yi Îrânî-yi Miyâne-yi Ğarbî ve Şerkî", *Nâmvâre* IX, Tahran 1377 hş., (5694-5702).

_____, "Pendhâ-yi Nehostîn Dânâyân Der Dâyiretu'l- Meârif-i Mezdiyesnâ (Dînkert-i Şeşom) Hemrâh Bâ Pencâh Goftâr Ez În Eser-i Fârsî-yi Miyâne (377-432)", *Mecelle-yi Mutâleât-i Îrânî*, Yıl: II, Sayı: IV, Kirman 1382, (154-167).

_____, "Ahlâk-i Îrânî Be Rivâyet-i Mutûn-i Pehlevî", *Mecelle-yi Mutâlaât-i Îrânî*, Kirmân 1382 hş., (125-137).

_____, "Âsîbhâ-yi Revânî ve Bihdâşt-i Revân Der Mutûn-i Îrânî-yi Miyâne", *Endîşe ve Reftâr,* Sayı: 30, 1381 hş., (73-79).

_____, "Nişâne ve Numâd Der Fârsî-yi Miyâne", *Mecelle-yi Mutâlaât-i Îrânî*, Kirmân 1383 hş., (93-99).

Kanar, Mehmet, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1999.

_____, *Farsça Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi Yay., İstanbul 2000.

_____, *Türkçe Farsça Sözlük*, Birim Yay., İstanbul 1993.

Kantarcıoğlu, Sevim, "Thomas Stearns Eliot'un Edebiyat Teorisi", *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Paradigma Yay., İstanbul 2007.

Kara, İsmail, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Karaismailoğlu, Adnan, "Kelîle ve Dimne", *DİA*, XXV, TDV Yay., Ankara 2002.

Karakoç, Sezai, *Edebiyat Yazıları*, 1, Diriliş Yay., İstanbul 1988.

Kâsımnijâd, Ali "Rivâyet", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran 1381 hş.

_____, "Edebiyât-i Ta'lîmî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, II, Tahran1381 hş.

Kerîmi-yi Hakâk, Ahmed-i, "Edeb, Ehlâk, Enderz: Teemmûlâtî Der Bâre-yi Se Mefhûm Der Ferheng-i Îrân", *Îrân Nâme*, Sayı: 28, 1368 hş, (637-656).

Keykâvus, *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmed), Kabalcı Yay., İstanbul 2007.

Kılıç, Serap, *Philosophia Perennis Kavramı Açısından İbn Miskeveyh'in el-Hikmetü'l-Hâlide'si*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), İstanbul 2007.

Kırlangıç, Hicabi, "İran Şiiri İçin Bir Sınıflandırma Denemesi", *Nüsha*, Sayı: 1, Ankara 2001, (96-108).

Kidder, David S.- Oppenheim, Noah D., *Entelektüelin Kutsal Kitabı*, (Çev.: Egemen Yılgür), Maya Kitap, İstanbul 2013.

Kisâî, Nurullah, "İran", *DİA*, XXII, TDV Yay., İstanbul 2000.

Kiyâyî Nejâd, Zeynuddîn, *Cilvehâyî Ez İrfân Der Îrân-i Bâstân*, Tahran 1377 hş.

Konukçu, Enver, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, V, TDV Yay., İstanbul 1992.

Kur'an-ı Kerim Meali, Komisyon, Diyanet Yayınları, Ankara 2006.

Kutluer, İlhan, "Hikmet", *DİA*, XVII, TDV Yay., İstanbul 1998.

_____, "İbnü'l-Mukaffa'", *DİA*, XXI, TDV Yay., İstanbul 2000.

Lings, Martin, *Antik İnançlar ve Modern Hurafeler*, (Çev.: Nabi Avcı-Ufuk Uyan), Ağaç Yay., İstanbul 1991.

Lukonin, V. G. *Temeddun-i Îrân-i Sâsânî*, (Çev.: İnâyetullâh Rızâ), Tahran 1372 hş.

Mcneill, W. H. , *Dünya Tarihi,* (Çev.: Alâeddin Şenel), İmge Yay., Ankara 2003.

Mejdehî, Sâmiye-i Besîr, "İrfân ve Edeb-i Fârsî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî,* II, Tahran1381 hş.

Meriç, Cemil, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yay., İstanbul 1998.

_____, *Jurnal*, 1, İletişim Yay., İstanbul 1997.

_____, *Bu Ülke,* İletişim Yay., İstanbul 2013.

_____, *Kırkambar*, 1, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Târîh-i Îrânzemîn*, Tahran 1388 hş.

_____, "Ahlâk-i Îrânîyân Der Pîş Ez İslâm", *Mecellât-i Târih*, Sayı: 5-6, 1345 hş., (189-210).

Mezdâpûr, Ketâyûn-i, "Enderz-i Kûdekân", *Çîsta* VI/7-8, 1368 hş. (488-492).

_____, "Germâbe-yi Bâstânî-yi Îrânî", *Ferheng,* Sayı: 19, 1375 hş. (207-222).

Mihdevî, Melihâ, "Pendnâme", *DMBİ*, XXIII, Tahran 1376 hş.

Mînôvî, Muctebâ-yi, "Mukaddime-i Musahhih", *Kelîle ve Dimne*, Tahran 1343 hş.

Mînû-yi Hired, Çeviren: Ahmed-i Tefezzulî, Tahran 1354 hş.

Mîrbâkırî Ferd, Seyyid Alî Asğar, (ve diğerleri), *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* I, Tahran 1381 hş.

Miskeveyh, İbn, *Câvîdân-i Hired*, (Haz.) T. M. Şûşterî, Tahran 2535 şş.

Morin, Edgar, *Aşk Şiir Bilgelik,* (Çev.: Haldun Bayrı), Om Yay., İstanbul 1999.

Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm ve Âsâr-ı Ân Der Temeddun-i İslâmî ve Edebiyyât-i Arâbî,* Tahran 1384 hş.

_____, *Târîh ve Ferheng-i Îrân,* I-V, Tahran 1385 hş.

_____, "*Kitâbu'l-mesâil*", *ed-Dirâsetu'l-edebiyye,* Sayı: 25-26, 1344 hş. , (45-72).

Muîn, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî,* I-VI, Tahran 1376 hş.

_____, *Mecmu'a-yi Makâlât I-II,* (Yay.: Mehduht-i Muîn), Tahran 1387 hş.

_____, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I-II*, Tahran 1388 hş.

Mukaffa, Beydebâ-İbnü'l, *Kelîle ve Dimne*, (Çev.: Said Aykut), Şule Yay., İstanbul 1999.

Muschg, Adolf, *Edebiyat Terapi Olabilir mi?*, (Çev.: Ahmet Sarı), Salkımsöğüt Yay., İstanbul 2006.

Mutahhari, Murtazâ, *Adl-i İlâhî*, Çeviren ve Notlandıran: Hüseyin Hatemi, İşaret Yay., İstanbul 1988.

_____, *Ahlâk Felsefesi*, (Çev.: Hasan Almaz), Ağaç Yay., İstanbul 2008.

Müşerref, Meryem-i, *Costârhâyî Der Edebiyât-i Talîmî-yi Îrân*, Tahran 1389 hş.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, (Çev.: Yusuf Yazar), İz Yay., İstanbul 2012.

_____, *İslâm ve Bilim*, (Çev.: İlhan Kutluer), İnsan Yay., İstanbul 2006.

Nayiki, Riyoyiçi, "Ez Even(k)-i Pehlevî Tâ Edeb-i Arabî", *Âyende*, (Çev.: Haşim Recebzâde), Sayı: 6-7, 1364 hş., (414-427).

Nefîsî, Said-i, "Fars Edebiyatı", *İslam Düşüncesi Tarihi*, III, M. M. Şerif, İstanbul 1991.

_____, "Husrev-i Enûşîrvân ve Hikmet-i Yûnânî", *Mihr*, Sayı: 1, 1312 hş., (36-41).

Nevvâbî, Mahyâr-i, "Çend Metn-i Kûçek-i Pehlevî (Enderzhâ-yi Pîşînân ve Cuz-i Ân)", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 53, 1339 hş., (245-265).

_____, "Enderz-i Âzerbed Mârispendân", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 51, 1338 hş., (501-528).

_____, "Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân ve Enderz-i Husrev-i Kubâd", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 52, 1339 hş., (127-144).

_____, "Gozîde-i Enderz-i Pûryûtkîşân", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 55, 1339 hş., (513-515).

_____, "Vâjeî Çend Ez Âzerbâdmarspendân", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 51, 1338 hş., (501-528).

_____, "Yâdgâr-i Bozorgmihr", *Mecelle-yi Danişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Tebrîz*, Sayı: 50, 1338 hş., (302-333).

Nietzsche, Friedrich W., *Zerdüşt Böyle Diyordu, (*Çev.: Osman Derinsu), Varlık Yay., İstanbul 1996.

Nudûşen, Muhammed Ali-yi İslâmî, *Câm-i Cihânbîn*, Tahran 1374 hş.

Okay, Orhan, "Edebiyat", *DİA*, X, TDV Yay., İstanbul 1994.

Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş.

Örs, Derya, "Türkoloji Araştırmalarında Fars Dilinin Yeri", *Nüsha*, Sayı: 21, 2006, (129-134)

Özdemir, Emin, *Yazınsal Türler*, Bilgi Yay., İstanbul 2007.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yay., İstanbul 2003.

Phaedrus, *Ezop Masalları*, (Çev.: Türkân Uzel), Öteki Yay., Ankara 1999.

Pîrniyâ, Hasan, *Îrân-i Bâstânî*, Tahran 1306 hş.

Pûrdâvûd, İbrâhîm, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1386 hş.

Pûrrızâ, Resûl, *Târîh-i Temeddun ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş.

Rafsancani, H.- Bahoner, C.-Nasr, S. H. , *İslâm Öncesi Cahiliye ve Günümüzde Din Gerçeği, (*Çev.: Hasan Çiftçi-Nimet Yıldırım), İhtar Yay., Erzurum trs.

Randall, William L., *Bizi Biz Yapan Hikâyeler*, (Çev.: Şen Süer Kaya), Ayrıntı Yay., İstanbul 1999.

Rebîiyân, Muhammed Rızâ, "Hikâyet", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî,* II , Tahran 1381 hş.

_____, "Temsîl", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî,* II, Tahran 1381 hş.

Rezmcû, Huseyn, *Şi'r-i Kohen-i Fârsî Der Terâzû-yi Nakd-i Ahlâk-i İslâmî,* Tahran 1369 hş.

Rızâzâde-yi Şafak, Sâdık, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş.

Ritter, Hellmut, *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul 2011.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil), Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yay., İstanbul 2007.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevi Şerhi,* III, Şerheden: Abdülbâki Gölpınarlı, Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.

Rypka, Jan, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1370 hş.

Safâ, Zebîhullâh-ı, "Dûrnumâyî Ez Seyr-i Ulûm ve Hikmet Der Îrân", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Tahran,* Sayı: II, 1339 hş., (13-24).

_____, "Enderz", *Îrân Nâme,* Sayı: 27, 1368 hş., (383-404).

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinler Tarihi*, Isparta 1999.

Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihi*, Ankara İlahiyat Fak. Yay., Ankara trs.

_____, *Şark Kedisi*, (Çev.: Senail Özkan), Ötüken Yay., İstanbul 2009.

Sebzvârî, Rıza Mustafa, "Pendnâme", http://www.encyclopaediaİslâmîca.com/madkhal2.php?sid=2846;

Sinor, Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, (Derl.), İletişim Yay., İstanbul 2000.

Şâyegân, Dâryûş, *Batı Karşısında Asya*, (Çev. Derya Örs), Sitare Yay., Ankara 2012.

Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran 1375 hş.

Şemseddin, M., "Kadim İran'da Din", Haz. ve Derl.: Fuat Aydın, *Milel ve Nihal Dergisi*, Sayı: 2, 2004, (229-260).

Şener, H. İbrahim- Yıldız, Alim, *Türk İslâm Edebiyatı*, Rağbet Yay., İstanbul 2010.

Şeriati, Ali, *Dinler Tarihi*, (Çev.: Erdoğan Vatansever), Seçkin Kitaplar Yay., İstanbul trs.

_____, *Sanat*, (Çev.: E. Okumuş), Ş. Öcal, S. Okumuş, Şura Yay., İstanbul 1997.

Şerif, M. M., "Yunan Düşüncesi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, İnsan Yay., İstanbul 1990.

Şîrâzî, Sadî-yi, *Gulistân*, (Haz.) Gulamhuseyn Yûsıfî, Tahran 1377 hş.

Şuayb, Ahmed, *Hayat ve Kitaplar*, (Haz.) Erdoğan Erbay, Salkımsöğüt Yay., Ankara 2005.

Şükûn, Ziyâ, *Ferheng-i Ziyâ*, I-III, MEB Yay., İstanbul 1996.

Tamîm Dârî, Ahmed, *Kitâb-i Îrân: Târîh-i Edeb-i Pârsî*, Tahran 1379 hş.

Târâpûrvân, Îrec, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt, I", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Zebân ve Edebiyyât*, Sayı: 70, 1348 hş., (877-883).

_____, "Felsefe-i Mezheb-i Zertüşt, II", (Çev.: Ferhâd Âbâdânî), *Zebân ve Edebiyyât*, Sayı: 71, 1348 hş., (988-993).

Tefezzulî, Ahmed-i, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân Pîş Ez İslâm*, Tahran 1377 hş.

_____, "Câvîdân-i Hired ve Hirednâme", *Tahkîkât-i İslâmî*, Sayı: 1, 1374 hş., (503-508).

_____, "Âyinnâme", *DMBİ*, II, s. 289.

Temîmdârî, Ahmed, *Kitâb-i Îrân Târîh-i Edeb-i Pârsî*, Tahran 1379 hş.

Tokmak, A. Naci, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, Simurg Yay., İstanbul 2001.

Toprak, Burhan, *Din ve Sanat*, Hece Yay., Ankara 2004.

Tosun, Necip, "Şark Hikâyelerinde Sembolik Anlatım", *Hece*, Sayı: 31, Temmuz 1999, (29-31).

Tümer, Günay, *Bîrûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dîni*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1986.

Uryân, Saîd-i, "Berresî Der Metn-i Ez Enderznâmehâ-yi Pehlevî (Enderz-i Poryotkîşan ve Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân", *Çîstâ*, Sayı: 32, 1365 hş., (119-125).

_____, "Kitâb ve Kitâbet Der Îrân-i Bâstân", *Faslnâme-i Kitâb*, Sayı: 2-4, 1369 hş., (214-225).

Utku, Ali – Yanık, Nevzat H., "Kebes'in Tablosu: İslâm-Osmanlı Kültüründe Bir Felsefi Alımlama Örneği", *Kebetos Pinaks*, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul 2011.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, T. İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

West, E. W., "Edebiyât-i Pehlevî", (Çev.: Rukiye Bihzâdî), *Çîstâ*, Sayı: 61, 1368 hş., (23-28).

www.iranica.com/

www.ketabfarsi.com

www.loghatnaameh.org/

www.noormags.com/

www.tdk.gov.tr/

Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtîr ve Dâstânvârehâ Der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1386 hş.

Yârşâtır, İhsan, "Murûrî Ber Târîh-i Siyâsî ve Ferhengî-yi Îrân Piş Ez İslâm", *Îrân Nâme*, Sayı: 66, 1378 hş., (185-214).

Yâsemî, Reşîd-i, "Enderz-i Oşnar-i Dânâ", *Mihr*, Sayı: 19, 20, 21, 1313 hş.

Yazıcı, Tahsin- Öztürk, Mürsel, "İran" *DİA*, XXII, TDV Yay., İstanbul 2000.

Yetiş, Kâzım, *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri*, İst. Üniv. Edb. Fak. Yay., İstanbul 1989.

Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2001.

_____, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.

_____, *İran Edebiyatı*, Pinhan Yay., İstanbul 2012.

_____, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012.

_____, "Ardâvîraf ve Eseri Hakkında", *Ardâvîrâfnâme*, (Çev.: Nimet Yıldırım), Pinhan Yay., İstanbul 2011.

_____, "Enderz-i Oşnar-i Dânâ: Bilge Oşnar'ın Öğüdü", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 24, 2005, (219-232)

_____, "Firdevsî ve Şahnâme", Firdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalcı Yay., İstanbul 2005.

_____, "Metafizik Yolculuklar", *Ardâvîrâfnâme,* (Çev.: N. Yıldırım), Pinhan Yay., İstanbul 2011, (9-18).

_____, "Zerdüşt'ün Kutsal Kitabı Avesta", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 18, 2011, (47-170)

Yıldız, Alim, "Nasihatname, Pedname Ya Da...", *Ay Vakti Dergisi*, Sayı: 33, Haziran 2003.

Yitik, Ali İhsan, "Budizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007.

_____, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay., İstanbul 2007.

Zerdüşt, *Avesta Bölümler*, (Çev. ve Haz.: Eshat Ayata), Kora Yay., İstanbul 1998.

Zerrînkûb, Abdulhuseyn, *Ez Gozeşte-yi Edebî-yi Îrân*, Tahran 1385 hş.

_____, *Nakd-i Edebî, I,* Tahran 1361 hş.

_____, *Rûzgârân-i Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ Sukût-i Saltanat-i Pehlevî,* Tahran 1384 hş.

Zerşinâs, Zohre, *Zebân ve Edebiyyât-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1385 hş.

Zincânî, Ebu Abdullah, "Enderz-i Aristo Be İskender", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-ı Tehrân*, 1349 hş., Sayı: 72-73, (298-310).

EKLER

Ek: 1 (Ahamenişler dönemi İran ve çevresi. Clément Huart, *Îrân ve Temddûn-i Îrânî*, s. 81).

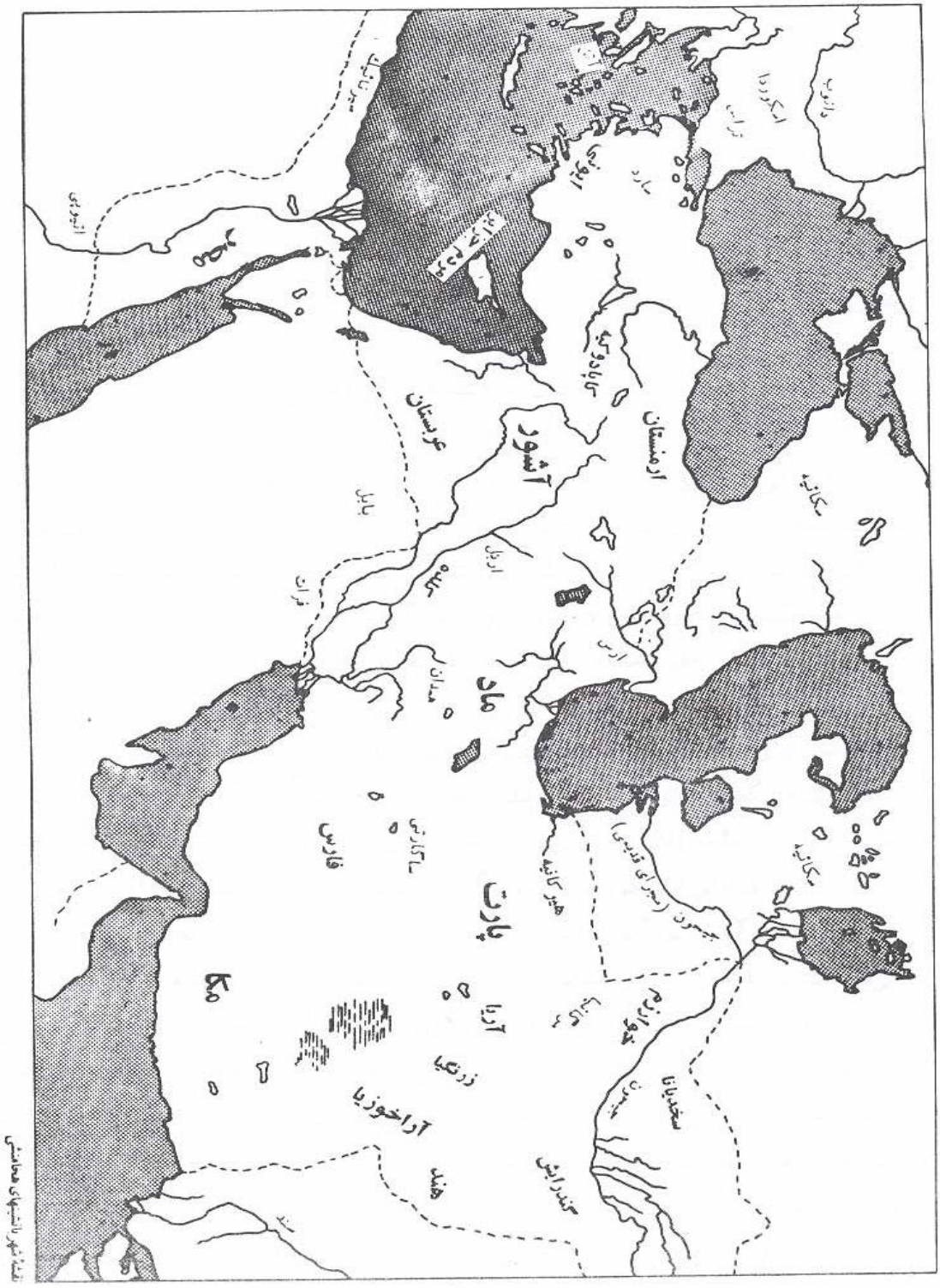

Ek: 2 (Sasaniler dönemine ait bir ateşkede. Resûl Pûrrızâ, *Târîh-i Temeddun ve Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 373).

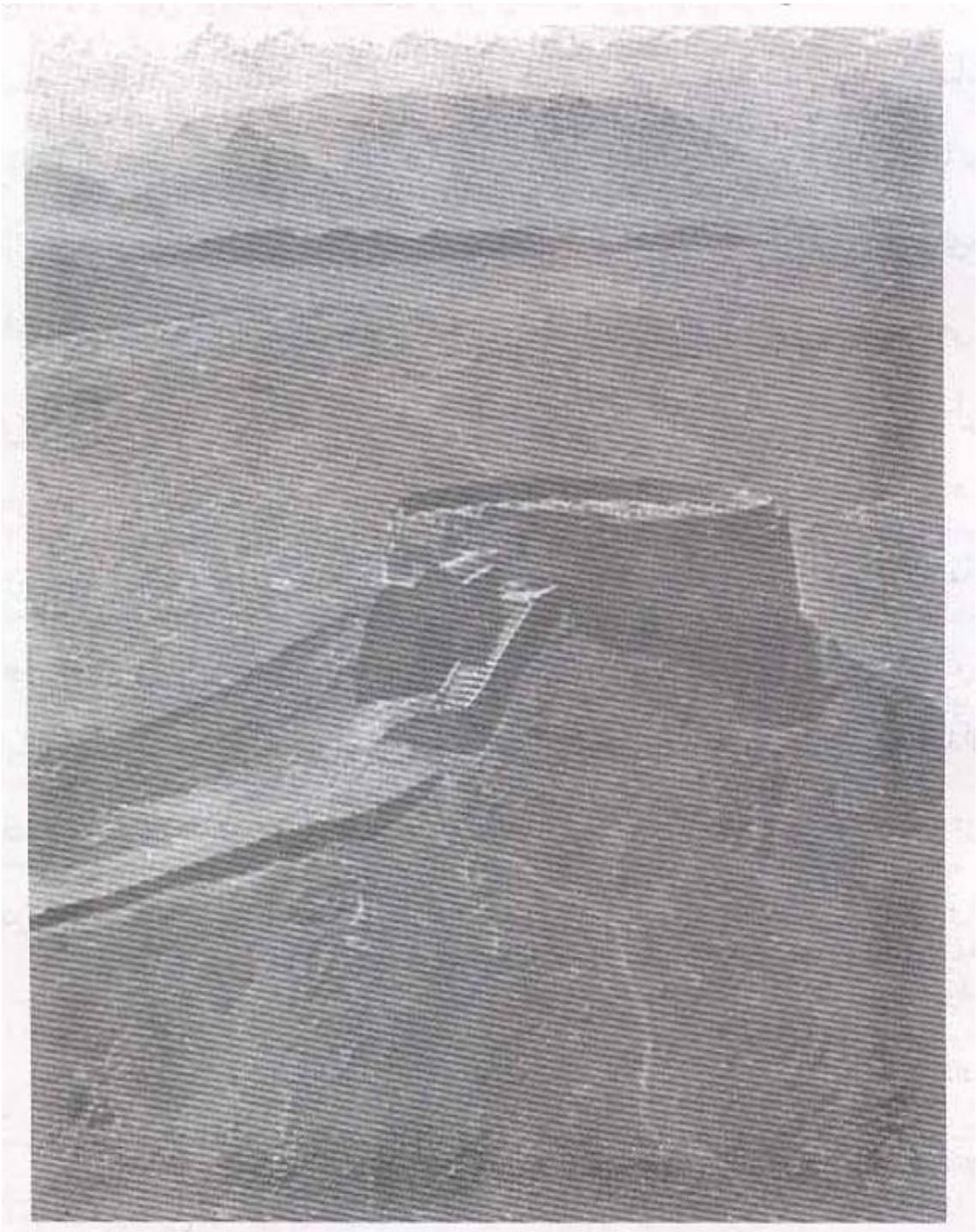

تصویر ۹-۹- آتشکده‌ای در یزد مربوط به دورهٔ ساسانیان

Ek: 3 (Ateşkedelerdeki merasimlerde kullanılan bazı aletler. Muhammed Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 303).

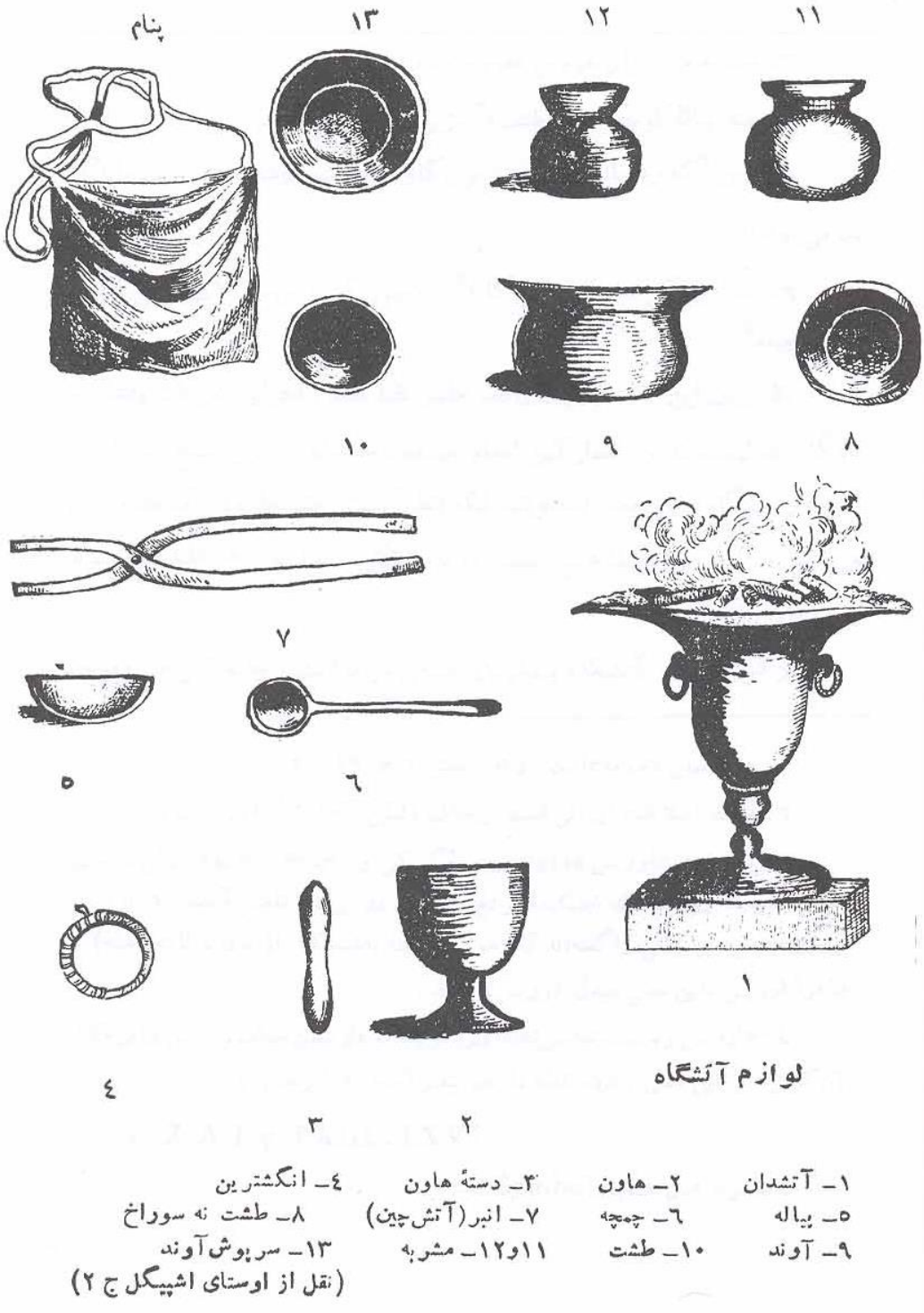

Ek: 4 (Tanrı Ahura Mazda'nın tasviri. Roman Ghirshman, *Îrân Ez Âğâz Tâ İslâm*, s. 178).

ش ۵۹ ـ تصویر اهورمزدا ، خدا

Ek: 5 (Zerdüştîler için son derece önemli olan kostî ve sodre. Muhammed Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 383). Kosti'nin her iki ucundaki üç ayrım Zerdüştîlikteki üç ahlâkî ilkeyi sembolize eder.

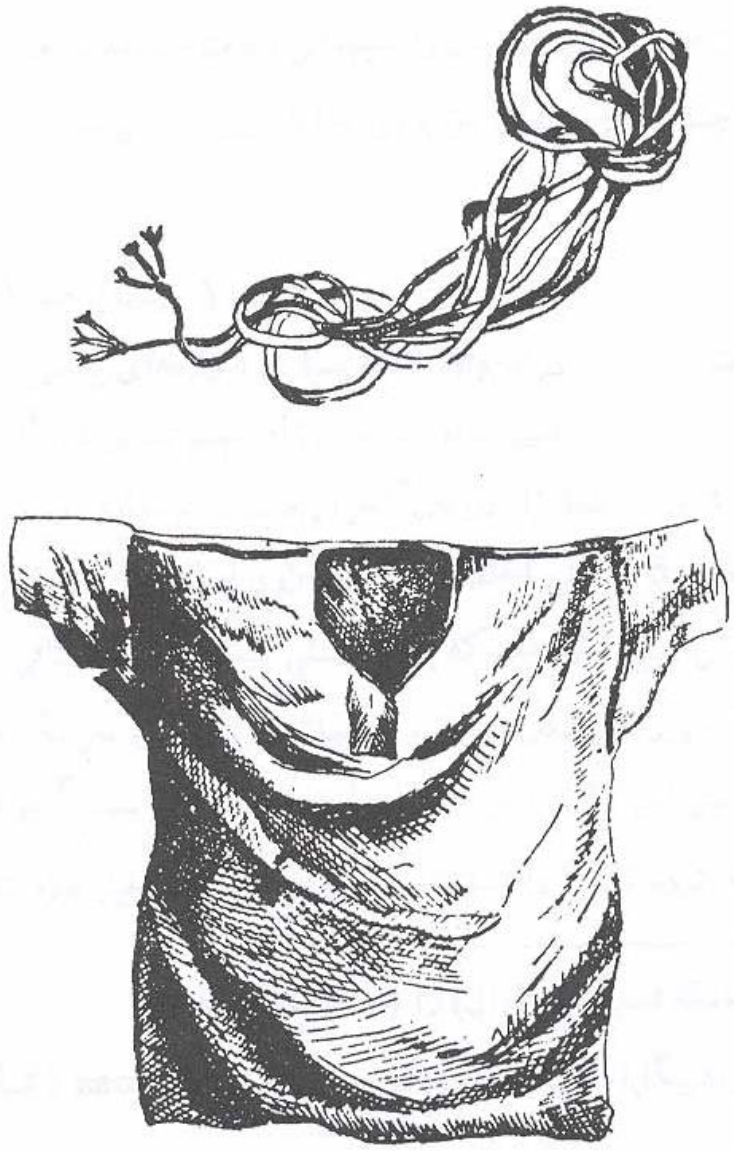

۱ ـ کستی ۲ـ صدره (اوستای اشپیگل ج۲)

Ek: 6 (Ateşkede merasiminde kullanlan bersem. Muhammed Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Pârsî I,* s. 403).

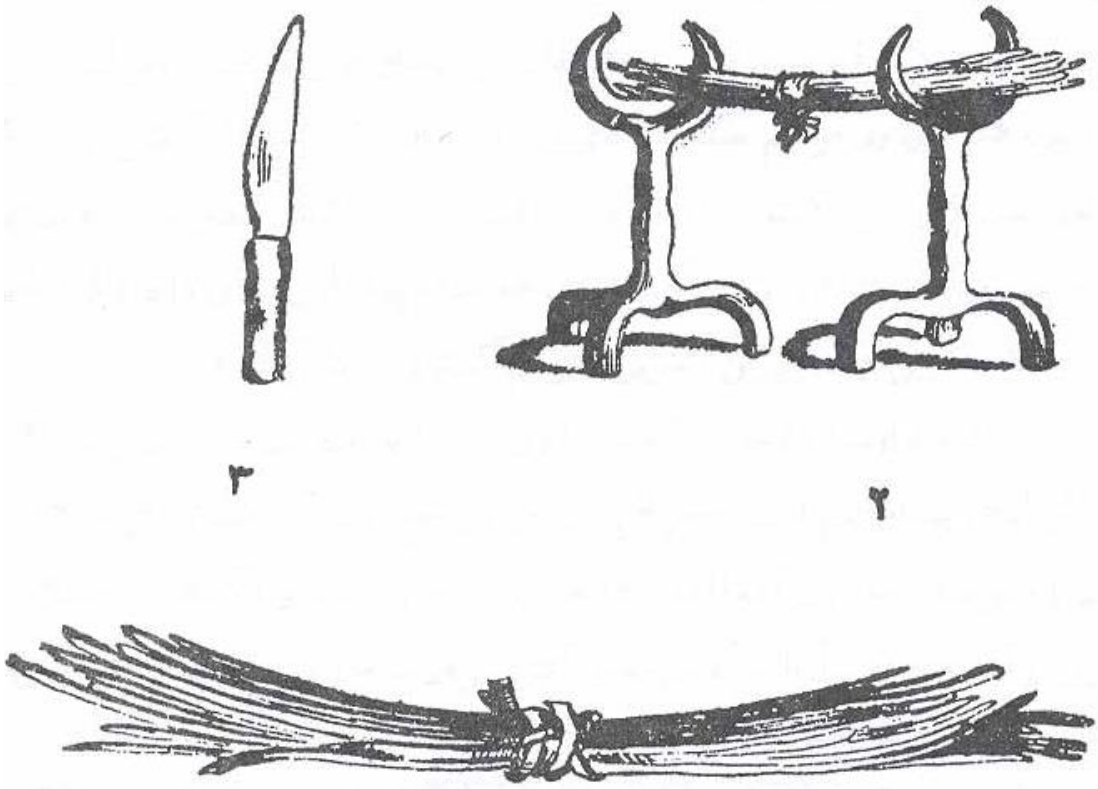

۱ - برسم ۲ - برسمدان ۳ - برسمچین

(اوستای اشپیگل . ج ۲)

Ek: 7 (*Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân* adlı öğüt metninin Pehlevicesinden bir bölüm).

Ek: 8 (*Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân* adlı öğüt metninin Farsçaya çevirisinden bir bölüm).

نیك است و باندازه گوئی [۱۳]، به روان · ۹ـ و نیز اندك ـ خواسته‌ترین [۱٤] مرد چون خیم معتدل [۱۵] (داشته باشد) توانگر است . اندازه (= اعتدال) به روان بیش کن تا به شکم ، ۱۰ـ چه مرد شکم ـ انبار بیشتر آشفته روان بود ·

۱۱ـ زن‌ازپیوندخویش کنید کِتان‌پیوندددورتر(ن)رود، ۱۲ـ چه(تباهی)این از بزرگترین آشوب و کین و زیانی که به‌آفریدگان هورمزد آمده (است) ، بیشتر بود که دخت خویش (بزنی به پسردیگر کسان) بدهند وپسرخویش‌را دخت کسان بزنی خواهند، تادوده تباه شود[۱٦]

۱۳ـ ازگوشت گاوان و گوسفندان خوردن سخت پهریز کنید کِتان ایدر وآنجا [۱۷] آمار سخت بود ، ۱٤ـ چه مردی که گوشت گاو و گوسفند خورده است، دست‌اندر گناه دارد · گناه درآنچه اندیشد و گوید و کند ، ۱۵ ـ وچون .....[۱۸] خورید ، دست اندر گناه‌دارید ، حتی اگر به دیگر جای، اشتری‌را ، مردی (دیگر) به‌کشد (وشما ازآن خورید) ، ایدون بود کش به دست خویش کشته باشید ·

۱٦ـ کاروانیان‌پذیرباشید[۱۹]، کتان ایدروآنجا[۱۷] بهتر پذیرند · ۱۷ـ چه آنکه دهد ستاند و سودی هم (ازآن برد) · درمهمانی[۲۰] آنجا نشینید کِتان نشانند

۱۳ـ متن = patmân gubišnih .

۱٤ـ متن = andak xʷâstaktom ·

۱۵ـ متن = patmân xêm .

۱٦ـ متن = bê vnasêt ·

۱۷ـ اینجهان و آنجهان . ۱۸ـ کلمه ناخواناست ؛ متن = mtwkck ، شاید بتوان قسمت اخیر کلمه راگزك gazak ـ خواند ، یعنی « هرچه بدان تغییر ذائقه کنند در شراب » و « چیزی که بعد از شراب خورند ..... » (نک . برهان و حاشیه آن بتصحیح استادمعین)؛ورویهم‌شایدبتوان maǰgazak = می‌گزك ، ویا mihrgazak = لقمهٔدوستی، تکه‌ای که ازسر مهرگرفته بهم بدهند ویا بدهان هم بگذارند (؟)، خواند .

۱۹ ـ ازکاروانیان پذیرائی کنید ؛ شاید واژه « کاروانیان » دراصل kârdâkân (= مسافر)بوده‌است (نک . درخت‌آسوریک بند ۱۸ ، متون پهلوی ج۲ ، جاماسپ اسانا ، ص۱۱۰) و درهردو صورت درست است . ۲۰ـ متن = خورن .

Ek: 9 (*Enderz-i Kûdekân* adlı öğüt metninin Pehleviceden Farsçaya çevirisinden bir bölüm).

ترجمه فارسی

خویشکاری(= تکلیف ووظیفه) پسرکان را بدین‌شرح، بزرگ‌دبیرستان(= مدرسه) (دستور) داده است:

هرروز، در شب فردا (= شبگیرروزآینده)، پیش چو خورشید برآید، از بستر برخیزید. پس خویشتن دست وروی را به‌دستشویی یا به‌آب بشویید.[10] پگاه (= دروقت خود)، بنابرقاعده، به‌دبیرستان روید. درجای (= بی‌درنگ)، بر سرخویشکاری دست خویش (= تکلیف دردست انجام دادن)، بیایید.

در دبیرستان چشم وگوش و دل و زبان را چنان به‌فرهنگ (آموختن متوجه)دارید که چون شما را از دبیرستان مرخص کنند، درراه هوشیارانه، (برطریق) فرهنگ (آموختگان) رفتارکنید. مردم‌آشنای نیك، که شما را به‌پذیره همی‌آید، هرکس‌آمده‌باشد، اورا نماز (به)آیین برید. کاررا نیز (چون) به‌خانه‌آمده باشید، هوشیارانه و بنابراندرز کنید. به‌هیچ‌روی پدر و مادر را میازارید. خواهر و برادر و بنده و پرستار وستور را نزنید، بلکه (آنان را) خوب و (به)آیین، (گرامی) دارید. ناسازگار مباشید، بلکه‌خوب و سازگار باشید.

چون شما را نان خوردن فرمایند، بینی پاك‌کنید و دست بشویید. نان به‌پیش‌نهید. بنشینید، «ایتاآت یزه میده»[11] بخوانید، «اشم و هو»[12] را سه (بار) بخوانید، و نان بخورید. همچون‌که نان خورده باشید،... (با) آوازآهسته، جایگاه را مرتب‌کنید. آب بردست ریزید و هم سر به‌پیش (برسفره) نهید[12] (و اسپرغم) اَبَر[13] را برسر نهید. می[14] را، آن (اندازه‌که) بیابید (= به‌شما بدهند)، بخورید، وآن راکه نیابید، نخورید. پس اگرشما را (به‌هنگام طعام خوردن) سخنی باشد، سه(بار) «اشم وهو» (و) دو (بار) «یتا اهو وئریو»[15] بگویید، اسپرغم[16] را (برگیرید، و) باآوازآهسته (سخن‌گویید). چون مسواك را به‌جای خویشکاری خود برید[17]. (پس) بنابراندرز نشینید.

خوش بخسبید(و) به‌تندرستی برخیزید. دبیرستان را همی به‌آرزو یابید.

یکی درود واندرزنیك همی‌کنم به‌شماکودکان‌که چون ازهیربدستان[18] بروید، در راه راست (به‌سوی خانه) روید، و سگ و مرغ و ستوررا پس، نزنید (و) میازارید. مردم نیك‌آشناکه تو را به‌پذیره‌آید، چوتان سروران، درودگویی‌کنید وباخوشزبانی‌نماز برید. چون به‌خانه روید، پیش پدر و مادر دست برسینه، به‌فرمانبرداری بایستید. هرکار که تو را فرمایند، باهوشیاری، بنابر اندرز انجام دهید. تافرمان نیابید، منشینید.

پس تا نان خوردن فرمایند، بینی را پاك‌کنید، دست بشویید، نان به‌پیش نهید. «ایتا آت» یك (بار، و) سه (بار) «اشم وهو» بخوانید. نان خورید. چون نان خورده باشید، دندان‌را پاك بکنید. چهار (بار) «اشم وهو» (و) دو (بار) «یتااهووئریو» بخوانید. مسواك را به‌جایی‌که خویشکاری خود باشد، ببرید. خوش بخسبید، به تندرستی برخیزید.

پس، روز دیگر، فردا پیش چو خورشید برآید، دست (و) روی را سه‌بار، به دستشوی[19]، هفت بار با آب، بنابر قاعده، خوب بشویید. آیین (نماز) اشهین‌گاه[20] راپگاه

Ek: 10 (*Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân* adlı öğüt metninin Pehlevicesinden bir bölüm).

Ek: 11 (*Enderzhâ-yi Pîşîniyân* adlı öğüt metninin Pehlevicesinden bir bölüm).

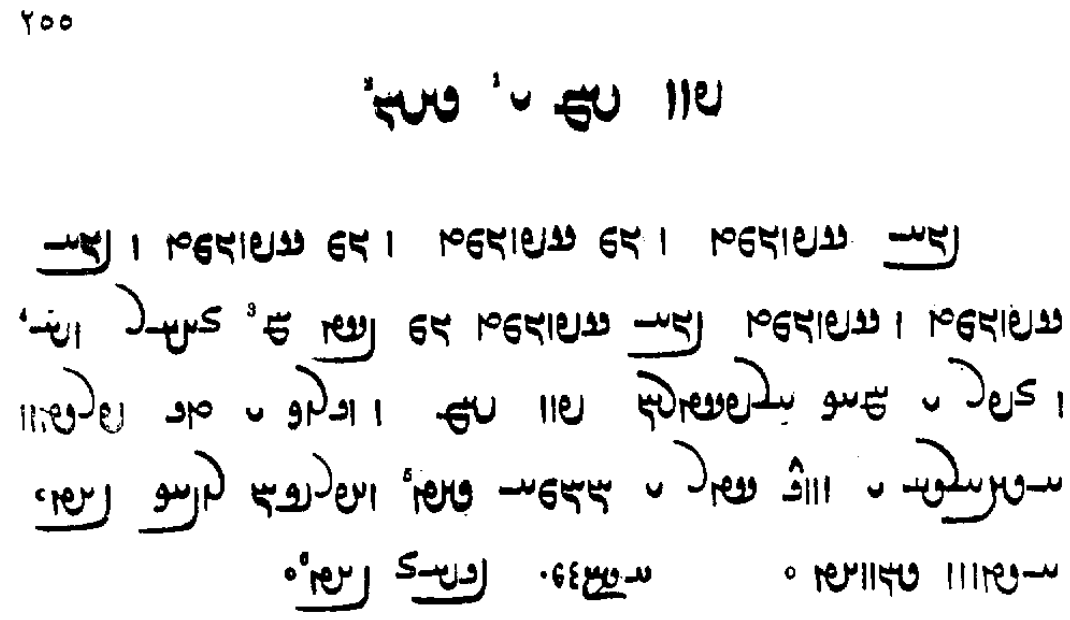

Ek: 12 (*Enderz-i Oşnâr-i Dânâk* adlı öğüt metnin Farsça çevirisinden bir bölüm).

اندرز اوشنر دانا ك

بقلم آقای رشید یاسمی

—۲—

۱ ـ پرسید اشاگرد اوشنر داناك كو یك تاهزار هر مریك آن را سخوي به گ بر گوی.
پرسید شاگرد اوشنر دانا که ازیك تاهزار هرعددی راسختی حکیمانه برگوی.

۲ـ اوشنر گفت فرتوم هنر به مردمان خرد وه .
اوشنر گفت نخستین هنر برای مردمان خرد به است .

۳ـ ایوك په كردن هر كار پشیمان نبود كرفك .
آن یك کاری که در کردن آن پشیمانی نیست ثواب است .

٤ـ ایوك په كردن هر كار ماتوری هاتوم چیز تخشا كیه.
آن یك کاری که مایه‌ورترین کارهاست پیشه وصنعت است .

٥ـ وایوك به مردمان فر خویهاتوم چیز دانش ودهشن .
آن یك کاری که بمردمان فرخ‌ترین کارهاست دانش ودهش است .

٦ـ وایوك چیز انا كیه كوهچ هرانا كیه دوشخوارتوم نهفتن نشایددر یوشیه .
آن یك چیز بدی که سخت‌ترین هر بدی‌است ونشاید نهفتن درویشی‌است .

۷ـ وایوك چیز كذش بودن نشاید كنشن خویش.
آن یك چیز که بی‌آن نشاید بود عمل خویش است .

۸ـ وایوك اباك هر چیز كومیخت ایستد فرساوندیه.
وآن یکی که باهرچیز آمیخته است فنا وزوال است .

۹ـ وایوك هچ هر تیژ یهی تیژ توم كامك خیشم.
وآن یکی که ازهر تیزی تیزترین است کامهٔ خشم‌است .

۱۰ـ وایوك چیزی هچ هر تاریكیه تاریكتر دوش آگاسی.
وآن یك چیزی که ازهرتاریکی تاریکتر است جهل مرکب است .

۱۱ـ وایوك بندی هچ هر بندی سخت‌تر ورون.
وآن یك بندی که ازهر بندی سخت‌تر است شهوت است .

۱۲ـ وایوك آسانیکی هچ هر آسانیه آسان‌تر خورسندیه.
وآن یك آسانی که ازهر آسانی آسانتراست قناعت است . .

DİZİN

Âbân Niyâyiş, 99
Abbasi, 19, 53, 58, 160
Abbasiler, 2, 3, 35, 118
Abdulhüseyn Zerrinkûb, 23
Abdulmelik, 22, 118
Abdurrahman Bedevî, 161, 162
Acta İranica, 146
Âdâb-ı Bozorgmihr, 4
Âdâb-ı Fars, 163
Âdâbü'l-Arab ve'l-Fürs, 162
Âferinhâ, 97
Âferîn-i Bozorgân, 312
Agathias, 53, 121
Agust Comte, 6, 34
Ahamenişler, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 74, 103, 116, 181, 192, 197, 248, 268, 286, 298, 314, 347
Ahbâru't-tıvâl, 109
Ahd-i Atîk, 50
Ahd-i Erdeşîr, 22, 106, 110, 111
Ahlâk-ı Alâî, 166
Ahlâk-ı Celâli, 6
Ahlâk-ı Îrân-ı Bâstân, 148
Ahlâk-ı Nâsırî, 6
Ahmed Midhat Efendi, 15
Ahmed-i Tefezzulî, 127, 146, 151
Ahmet Emin Mısrî, 174
Ahundzâde, 15
Ahura Mazda, 37, 38, 39, 43, 62, 63, 65, 66, 67, 75, 94, 159, 183, 191, 195, 201, 207, 226, 326
Âîn Nâmenivîsî, 100
Aiskhylos, 209, 261
Akad, 19
Âlânlar, 25
Alex Haley, 177
Ali b. Ebi Talib, 126
Ali b. Ziyâd-ı Temîmî, 124
Ali Ekber Caferi, 89
Ali Suavi, 165
Ali Şir Nevâî, 48
Allâme Tabatabâî, 34
Âmirî, 162, 178
Amr b. As, 20
Anahita, 38, 60, 88, 289
Andréas, 86
Anquétil Duperron, 91, 92, 93, 98
Apollon, 43
Araf, 321
Ârâmî, 44
Arapça, 2, 3, 5, 8, 13, 19, 22, 23, 30, 49, 91, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 127, 149, 151, 152, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 178, 322
Ardâvîrâf, 312
Ardâvîrâfnâme, 30, 94, 103, 157, 196, 203, 208, 214, 223, 224, 225, 228, 230, 232, 234, 237, 238, 240, 250, 253, 256, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 288, 292, 298, 299, 301, 305, 307, 308, 309, 310, 317, 318, 320, 321, 325, 326
Aristo, 50, 53, 102, 121, 122, 133, 163, 172, 175, 214, 220, 240, 304, 308, 312
Aristoteles, 136
Arnold, 127
Artakserkses, 60
Artemis, 43
Arthur Christensen, 10, 103, 116, 125, 127
Astyages, 30
Asur, 191, 205
Asûrâ, 201
Âteş-i Dâdgâh, 191
Âteş-i Niyâyiş, 99
Atina Okulu, 52, 122, 149
Atossa, 261
Attâr-ı Nişâbûrî, 12, 24, 109, 158
Âvârgî, 44
Avesta, XI, 9, 11, 18, 25, 30, 38, 39, 42, 45, 48, 53, 61, 62, 64, 66, 68, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 120, 124, 125, 126, 128, 130, 132, 135, 146, 149, 159, 180, 185, 191, 193, 194, 197, 199, 200, 201, 202, 218, 223, 225, 226, 228, 234, 235, 238, 241, 247, 250, 251, 262, 270, 271, 272, 276, 280, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 299, 309, 312, 313, 315, 319, 321, 322, 324
Ayatkar-i Zareran, 45
Âyîne-yi Şehriyârân, 120
Âzer Nersî, 128
Âzerbâd, 23, 30, 89, 98, 107, 128, 129, 130, 131, 153, 154, 156, 157, 162, 163, 168, 170, 176, 177, 180, 182, 190, 199, 202, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 219, 221, 226, 228, 230, 234, 239, 243, 249, 252, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 264, 269, 274, 275, 276, 279, 280, 286, 288, 291, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 306, 308, 320, 324
Azerbaycan, 62
Âzerberzîn Ateşkedesi, 59
Âzerfernebiğ Ateşkedesi, 59
Âzergoşnasb Ateşkedesi, 59
Âzernersî, 58
Âzervehrâm Ateşkedesi, 59
Babil, 27, 33, 34, 39, 41, 44, 74, 76, 78, 191, 205
Babilliler, 33, 38
Bâhter, 74
Bahterîler, 25

Bahtiyarnâme, 7
Bakteryân, 92
Bârbed, 80, 85
Baron Rosen, 116, 123, 127
Bartholomae, 91, 108, 158
Batlamyus, 163
Bayezîd-i Bestâmî, 83
Bedâyiî-yi Belhî, 148, 149
Behmen, 23, 107, 126, 154, 162, 163, 177, 178, 292
Behrâm, 47, 48, 58, 80, 86, 89, 94, 99, 106, 112, 113, 115, 125, 153, 158, 178, 191, 199, 223
Behrâm b. Merdânşah, 125
Behrâm-i Gûr, 47, 48, 113, 115, 178
Belaş, 44, 90
Belâzûrî, 110, 124
Belh, 44, 64, 71, 74, 193
Belucistân, 76
Belûher ve Buzâsf, 99
Benvenist, 1, 45
Berâderân-i Dorûğîn, 172
Berzâh, 69
Beyhâkî, 178
Bîrûnî, 123, 159, 200
Bîsutûn yazıtı, 39
Bizans, 52, 83
Bombay, 129, 132, 135, 136, 137, 139, 148, 150, 153, 154, 156, 158, 191, 253
Borzoviye, 132, 145
Bostân, 7
Boyce, 75, 76, 80, 108, 127, 143
Bozorgmihr, 4, 23, 50, 52, 107, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 151, 152, 153, 156, 162, 163, 168, 170, 177, 178, 183, 184, 186, 204, 213, 216, 219, 223, 228, 249, 250, 256, 258, 262, 264, 272, 280, 296, 298, 301, 303, 304, 311
Brahmanizm, 76, 78
British Museum, 53
Brockelmann, 127
Browne, 127, 268
Buda, 44, 59, 71, 72, 73, 78, 200
Budizm, 71, 72, 76, 78
Bugut Türk Yazıtları, 88
Buhara, 44
Buhârî, 13
Bundehişn, 1, 65, 68, 75, 86, 94, 97, 98, 143, 146, 207, 228, 234, 311, 315, 319, 324
Bundehişn-i Bozorg, 98
Bundehişn-i Îrânî, 98
Burnouf, 91
Büyük Daryûş, 35, 39
Büyük Friedrich, 51
Cafer-i Sâdık, 126
Câhız, 106, 111, 118, 119, 156, 160, 162, 178
Câlînûs, 102
Câmasbnâme, 99
Câmasp Asânâ, 129, 131, 136, 137, 139, 142, 150, 153, 154, 156
Câmiu'l-hikmeteyn, 172
Casartelli, 137
Câvîdân-i Hired, 106, 119, 120, 124, 130, 133, 148, 160, 161, 162, 163, 164, 165
Cebele b. Sâlim, 124
Cebrâil, 159
Celâluddîn Âştiyânî, 127
Cemil Meriç, 52
Cemşîd, 114, 162, 163, 177
Charles Baudlaire, 5
Charles Schefter, 148, 152
Christopher Lehmann, 51
Corci Zeydân, 20, 53
Ctésias, 31
Cündişapûr, 51, 52, 242
Çin, 42, 79, 81, 103, 171
Çînvad, 315
Dâdistân-i Dînîk, 99, 136, 319
Dakîkî, 45
Damascius, 53
Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ, 98
Dante, 9, 158
Dârâb Sincânâ, 146
Darmesteter, 26, 30, 46, 48, 56, 64, 83, 96, 191, 200, 286
Dârû-yi Hursendî, 100, 127, 154
Dâryûş Şâyegân, 69
Dâstân-i Bozorgmihr-i Hekîm, 152
Dâstân-i Cemşîd, 94
Dastour K. J. J. Asa, 158
Davanos, 234, 266
De Harlez, 129
Deiokes, 29, 32
Demâvend, 29
Dervâze-yi Yehûd, 74
Destûr Hudâyâr Îrânî, 150
Destûr Hudâyâr Şehriyâr-i Îrânî, 137
Devletşâh-ı Semerkandî, 86
Dhabbar, 135
Dıreht-i Âsûrîk, 45, 86, 100, 122, 168
Dihhudâ, 1, 169
Dîneverî, 109, 112, 113, 116, 117, 132
Dînkerd, 18, 68, 89, 98, 105, 128, 129, 135, 141, 151, 168, 186, 188, 195, 201, 202, 215, 222, 228, 235, 239, 242, 243, 249, 252, 261, 279, 284, 287, 294, 296, 297, 300, 311, 319, 324
Dînkerdin Altıncı Kitabı, 156, 169
Dinon, 31
Dinşâh Îrânî, 148
Diodore, 31
Diogenes, 53, 163
Diyauku, 29
Dostoyevski, 9
Dreht-i Âsûrîk, 1
Drina Köprüsü, 20
Ebâliş, 151
Ebu Hureyre, 20

Ebu'l Muzeffer-i Belhî, 157
Ebu'l-Âlâ Maarrî, 12, 158
Ebu'l-Kelâm Âzâd, 34
Ebul Heysem, 172
Ecinniler, 9
Edgar Morin, 14
Eflâtun, 6, 11, 53, 83, 102, 121, 122, 136, 163
Efşîn, 156
Ehrimen, 67, 70, 75, 82, 98, 135, 140, 141, 144, 145, 151, 185, 187, 202, 213, 225, 226, 227, 228, 239, 241, 277, 307, 323, 326
el Müstatraf, 51
el-Âdâbu's-sultâniyye, 110
el-Ahbâru't-tıvâl, 112
Elamlılar, 38
el-Âsâru'l-bâkiye, 200
el-Beyân ve't-tebyîn, 22
el-Edebu's-sağîr, 155
el-Edebu's-sağîr ve'l Edebu'l Kebîr, 2
el-Fihrist, 78, 85, 105, 110, 111, 117, 124, 149
el-Hikmetu'l-Hâlide, 160
Eliade, 17, 25, 28, 45, 61, 62, 66, 68, 94, 172, 220, 276, 277, 313, 320
Elias Canetti, 10
El-İbşîhî, 51
el-İnsâb, 20
Eliot, 7, 8, 11, 15
el-Kelimü'r-rûhâniyye fî hikemi'l-Yûnâniyye, 164
Emeviler, 3, 21, 22
Emir Hüsrev-i Dihlevî, 48
Emir Muizzî, 114
Enderzhâ-yi Pîşîniyân, 182, 188, 223, 244, 256, 269, 273, 274, 275, 277, 279, 283, 286, 301, 316
Enderz-i Âzerbâd-ı Mihrespendân, 127
Enderz-i Behzâd-i Ferruh Pîrûz, 150
Enderz-i Dânâyân Be Mezdiyesnân, 139, 140, 177, 184, 187, 263, 264, 316
Enderz-i Hûbî Konem be Şomâ Kûdekân, 155
Enderz-i Husrev-i Kubâdân, 1, 109, 137, 138, 176, 203, 213, 255, 264, 309, 311
Enderz-i Kûdekân, 127, 142, 199, 222, 238, 249, 263, 273, 289, 290
Enderz-i Pîşînîyân, 136
Enderz-i Pûryûtkîşân, 127, 140, 142, 180, 185, 187, 188, 194, 229, 234, 244, 283, 309, 310, 324
Enderz-i Vehzâd Ferrûh Pîruz, 168
Enderznâme-yi Pehlevî, 150
Enûşîrevân, 50, 217, 261
Enûşîrvân, 1, 23, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 75, 80, 86, 96, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 122, 123, 126, 128, 131, 132, 133, 137, 138, 145, 148, 149, 152, 153, 162, 169, 175, 178, 180, 203, 204, 213, 216, 217, 219, 222, 224, 228, 230, 231, 232,235, 242, 243, 245, 247, 255, 256, 258, 260, 261, 282, 300, 304, 307, 318
Erbil, 74
Erdeşîr, 38, 46, 47, 49, 54, 58, 60, 80, 87, 89, 96, 100, 110, 111, 112, 113, 156, 159, 178, 193, 289
Erdevân, 44
Erj/teng, 77
Ernest Renan, 53
Errânîler, 25
Erşek, 42
Erzîşmendî-yi Sîstân, 100
Eşkaniler, 44, 45, 46, 71, 74, 77, 80, 90, 96, 103, 121, 284, 287, 314
et-Tâc, 116, 118
Etudes Iraniennes, 30
Eulamius, 53
Evhâduddîn-i Kirmânî, 158
Eyetkâr-i Câmâspîk, 1
Fahreddin Râzî, 102
Fargard, 94, 270
Farsnâme, 111
Faust, 9, 67
Fenelon, 15
Fenike, 122
Ferd Justi, 99
Ferevertîş, 29
Ferhâd Âbâdânî, 62, 127, 150, 151, 154
Ferheng-i Pehlevî, 100
Ferîdun-i Vehmen, 154
Fetret ve İnhitat Devri, 41
Firdevsî, 10, 24, 39, 45, 47, 48, 49, 52, 56, 57, 79, 82, 83, 90, 109, 110, 111, 112, 113, 117, 120, 123, 133, 144, 148, 152, 160, 176, 192, 201, 203, 207, 210, 215, 217, 227, 228, 229, 241, 247, 249, 251, 258, 265, 266, 270, 275, 276, 294, 311, 312, 314, 318
Fisagores, 136
Fouchécour, 104, 108, 152
Fransızca, 91, 94, 98, 129, 132, 142, 158, 292
Freimann, 143
Gabreli, 116
Gâhnâme, 115
Gandi, 72
Gatalar, 31, 37, 55, 61, 62, 68, 83, 85, 89, 95, 96, 159, 198, 201, 218, 225, 227, 233, 277, 285, 321
Gazze, 122
Genc-i Şâygân, 132, 153
Georges Dumézil, 36
Gershevitch, 88
Gîlân, 74
Gobineau, 34
Gocerat, 106, 129
Gocerâtî, 137, 139
Goceste, 90
Gocesteg-i Ebâlîş, 124
Goethe, 67

Goldziher, 20, 127
Goştâsp, 45, 62, 64, 89, 146, 159, 312
Gozâriş-i Şetrenc, 100
Gozîdehâ-yi Zâdesperem, 98, 99, 105, 153, 285
Grekçe, 102
Guillemin, 75, 76
Gulamhuseyn Sadıkî, 152
Gurer-i Ehbâr-i Mulûk'il-Furs ve Siyeruhum, 106
Gutchmid, 109
Gülistân, 7, 15, 167, 176, 329
Güneş Ülkesi, 305
Ğurer, 119
Hâfız, 24, 108, 138
Hânedân-ı Nûbehtî, 124
Hanzala-yi Badğîsî, 107
Hasan b. Sehl, 124, 160, 162
Hasan-ı Basrî, 20, 163
Haug, 91, 159
Hazar denizi, 29
Hecer Mecusîleri, 70
Heft Peyker, 48, 114
Helen, 161
Helenizm, 76
Hemedân, 29, 74, 289
Hemistekân, 69, 321
Henning, 72, 140, 146, 161
Herakl, 43
Herbert Spencer, 174
Herder, 91
Herman Hesse, 73
Hermes, 161, 163
Hermias, 53
Herodotos, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 46, 57, 87, 196, 206, 239, 248, 255, 272, 273, 274, 279, 281, 284, 285, 293, 314, 315
Heşt Bihişt, 48
Hezâr Efsâne, 99
Hicabi Kırlangıç, 23
Hikmethâ-yi Arâb, 163
Hikmet-i Ehl-i Hind, 163
Hikmeti'r-Rûm, 163
Hîm u Hired-i Ferruhmerd, 100
Hindistan, 36, 69, 72, 78, 81, 86, 91, 93, 97, 98, 106, 123, 124, 152, 191, 224, 257
Hinduizm, 14, 70
Hintçe, 52, 121
Hippolyte Taine, 14
Hişam b. Kâsım, 124
Hodgson, 50
Homer, 116, 214, 240, 308
Horde Avesta, 89, 97, 255, 312
Hoşayarşâh, 41
Houg, 99
Hristiyan, 10, 75, 79, 91, 121, 184
Hristiyanlık, 47, 50, 59, 74, 78, 81, 182, 207
Huart, 70, 127
Hudayâr Destûr Şehryâr-i Îrânî, 130
Hudâynâme, 120, 123
Hurmuzd Yeşt, 99
Hûrşîd Niyâyiş, 94, 99
Husrev u Rîtek, 1
Husrev-i Kubâdân ve Rîdekî, 54, 100
Husrev-i Pervîz, 132
Hûşeng, 23, 107, 126, 160, 161, 162, 177
Hûşîder, 202
Hûşîdermâh, 202
Hutasa, 64
Hutaynâme, 123
Hutbe-i Hurmuz Peser-i Enûşîrvân, 117
Huvakhshatra, 30
Huzistan, 27
Hürmüz, 47, 81, 162, 178
Hüseyin Hatemi, 70, 79
Hüseyn b. Ali, 45
Hüsrev-i Pervîz, 7, 47, 54, 57, 80, 112
Hz. Âdem, 226
Hz. Ali, 24, 83, 107, 163
Hz. Muhammed, 2, 6, 50, 54, 70, 94, 163, 291
Hz. Musa, 21
I. Daryûş, 34
I. Husrev, 50
II. Filip, 40
III. Daryûş, 40
Inostranzev, 112, 116, 127
Isidore, 53
İbn Fâtik, 164
İbn Haldun, 226, 245, 267, 290
İbn Hazm, 174
İbn Hindû, 164
İbn Hişam, 118
İbn Kelbî, 20
İbn Kesîr, 102
İbn Kuteybe, 111, 112, 115, 148, 178
İbn Miskeveyh, 24, 106, 119, 130, 133, 134, 152, 160, 161, 162, 163, 164, 165
İbn Mukaffa, 2, 3, 86, 102, 106, 115, 117, 119, 149, 156, 163, 174
İbn Nedim, 78, 79, 85, 110, 111, 115, 117, 124, 149
İbn Sina, 152, 161
İbn Taktakî, 110
İbrahim Ethem, 73
İbranice, 91, 101
İhsan Yârşâtır, 127
İkbâl-i Lâhorî, 158
İlahi Komedya, 158
İlamlılar, 27
İncil, 9, 78, 96, 97, 164
İncîl-i Mânî, 79
İngilizce, 30, 106, 127, 132, 135, 137, 139, 142, 146, 158, 223, 292
İnsanlık Tarihinin Felsefesi, 91
İntihâb-i Şâyeste Hânî, 161
İran, X, XI, XII, 10, 11, 13, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 40, 41, 42,

43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 117, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 148, 149, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 169, 171, 174, 176, 178, 179, 180, 182, 183, 186, 189, 190, 191, 193, 198, 199, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 224, 226, 233, 234, 236, 241, 243, 245, 246, 248, 251, 254, 256, 258, 261, 265, 269, 270, 272, 273, 274, 276, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 296, 297, 301, 305, 309, 311, 313, 315, 322, 326, 328, 331
Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân, 80, 81, 82, 103, 112, 125, 193, 267, 275
İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 70
İranlı Paul, 53
Îrânvîc, 25, 62, 147
İsfehan, 74
İsfendiyâr, 312
İshâk b. Yezîd, 124
İskender, 40, 41, 43, 89, 90, 96, 131, 157, 163, 175, 214, 220, 240, 304, 308, 312
İslâm'ın Serüveni, 50
İsmail Kara, 69
İspanya, 81, 165
İstahr, 60, 81
İsveççe, 66
İtalya, 49
İvo Andriç, 20
Jacques Ellul, 17, 21
Jâle Âmuzgâr, 127
James Hope Multon, 96
John Dee, 61
John Locke, 6
John Russels Hinnells, 127
John Stuart Mill, 6
Journal Asiatque, 53
Justinian, 52, 122
Kâbe-i Zerduşt, 84
Kabil, 44
Kabusnâme, 105, 114, 131, 148, 176
Kamboçye, 34, 35, 46, 284
Kandehar, 44
Kanga, 137, 139, 142
Kant, 6
Kârnâmek-i Erteşîr-i Pâpekân, 1
Kâvûs, 135
Kefâlâ, 79
Kelîle ve Dimne, 7, 22, 52, 86, 99, 102, 106, 107, 120, 121, 132, 145, 149, 152, 156, 157, 173, 329
Kenzu'l-ihyâ, 79
Kerbelâ, 45
Kerdîr Kitabeleri, 140
Kerkük, 74
Kertîr, 58
Keşfu'z-zunûn, 20, 120
Ketâyûn-i Mezdâpûr, 127, 142, 143
Ketîbe-yi Nakş-i Rüstem, 35
Keyânî, 62, 134
Keyhüsrev, 312
Keykâvus, 114, 131, 134
Keyûmers, 98
Kıssadan Hisse, 15
Kimyâ-yı Saâdet, 6
Kirman, 27, 129
Kirmanşah, 39
Kitâb'ut-tâc, 117
Kitâbe-yi Daryûş, 43
Kitâbe-yi Dâryûş, 3
Kitâbe-yi Kârtîr, 84
Kitâb-ı Kavânîn-i Âdâb, 120
Kitâb-ı Merdek, 156, 157
Kitab-ı Mukaddes, 10, 94
Kitâb-i Kâvân, 79
Kitâbu'l-edeb, 13
Kitâbu'l-mesâil, 148, 149, 175, 203, 204, 213, 219, 222, 224, 231, 232, 242, 245, 255, 260, 261, 307
Kitâbu't-Tâc Fi Ahlâki'l-Mulûk, 119
Kitâbu't-Tâc Fi Ehbâru'l-mulûk, 107
Kopenhak, 99
Ksenefon, 38, 248
Kserkses, 57
Ktesias, 31
Kubâd, 50, 82, 110, 111, 113, 127, 162, 163, 169, 178
Kubâdnâme, 82
Kur'an-ı Kerim, 3, 4, 6, 10, 19, 20, 70, 94, 126, 325
Kûruş, 33, 34, 36, 37, 58, 74
Kuzey Afrika, 34, 81
Küçük Asya, 42
Kürdistan, 27
Kürtçe, 31
Kyxar, 29
Lao-Tsu, 103
Latince, 223, 292
Lidya, 122
Lohrasb, 45
Loristan, 27
Lugatnâme, 1
Lukonin, 48, 78, 81
Mâdîgân-i Hezârdâdistân Der Hukuk, 100
Maeterlinck, 174
Mâh-i Ferverdîn Rûz-i Hordâd, 100
Mahyâr-i Nevvâbî, 127, 130, 131, 134, 153
Maidyoimangha, 63
Manastırlı Mehmet Rıfat, 165
Mani, 58, 59, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 108, 141, 144, 171, 184, 217, 241
Maniheizm, 76, 79

Mansur, 152
Masse, 94
Mâtikân-i Yûştferyâd, 100, 172
Mazdeizm, 149, 202
Mazdek, 56, 81, 82, 84, 156
Mazdekilik, 59
Mecmau'l-fusâhâ, 148
Mecusî, 69, 182, 191, 194, 202, 206, 226, 313
Medîne-yi Fâzılâ, 83
Medler, 25, 29, 30, 31, 32, 55, 236, 271
Melikuşşuarâ Bahâr, 127, 130
Memun, 53, 111, 124, 128, 151, 160, 162
Merdân-ı Ferrûh Muğ, 144
Merzbannâme, 6
Mesnevi, 9, 329
Mesûdî, 47, 111, 112, 115, 119, 204, 216, 219, 250, 256, 262, 303, 304
Meteyâr-ı Isfehânî, 125
Mevlânâ, 12, 24, 83
Mezdâîlik, 90
Mezdeknâme, 82
Mezdiyesnâ, 56, 75, 145, 160, 194, 258, 281, 323
Mezopotamya, 19
Mısır, 34, 42, 99, 160, 205
Mihr, 38, 83, 148, 149, 150, 191, 193, 199
Mihrdâd, 44, 76, 98, 129, 158, 159
Mihrigân, 114
Milel ve'n-Nihâl, 78
Mînû-yi Hired, 1, 56, 68, 75, 86, 94, 97, 103, 127, 143, 144, 145, 146, 147, 168, 185, 188, 191, 195, 199, 202, 207, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 230, 231, 232, 233, 235, 238, 239, 240, 244, 249, 258, 259, 260, 262, 276, 280, 284, 286, 287, 291, 292, 294, 297, 298, 303, 306, 307, 310, 315, 317, 320, 321, 322, 323, 326
Mirza Âkâ-yi Tebrîzî, 15
Mîrzâ Celâlî, 114
Misbâhu'l-Ervâh, 158
Mitra, 38, 66, 83, 88, 199
Mitraizm, 81, 83, 84
Moğolistan, 81
Molé, 75, 76
Mu'cemu'l-buldân, 51
Muaviye, 21
Mucmelu't-tevârih, 111, 114
Muhammed Arkoun, 161, 162, 164
Muhammed b. Cehm-i Bermekî, 124
Muhammed Bâkır, 126
Muhammed Debîr-i Siyâkî, 94
Muhammed Muhammedî, 149
Muhammed Muîn, 127
Muhammed Takî-yi Bahâr, 133, 154
Muhtâru'l-hikem ve mehâsinu'l-kelîm, 164
Mukaddime, 104, 116, 160, 161, 164, 169, 173, 174, 226, 245, 267, 290
Mukaddimehâ-yi Şâhnâme, 94
Murûcu'z-zeheb, 110, 112, 119, 152, 204, 216, 219, 250, 256, 262, 303, 304
Musa b. İsa, 124
Musa Kâzım, 126
Mutûn-i Pehlevî, 129, 132, 136, 139, 142, 150, 153, 154, 156
Mücavat Dağı, 68
Müctebâ Mînovî, 127
Müller, 72
Müntehâb sıvânü'l-hikme, 164
Nahîd, 94
Nakş-i Receb, 84
Nakş-i Rustem, 84
Nallino, 1
Nâmehâ-yi Minûçehr, 99
Nâme-yi Tansar, 48, 89, 106, 111
Nâmık Kemal, 12, 166, 168
Nâsır-ı Husrev, 114, 172
Nasîhatu'l-Mulûk, 6
Nathan Söderblom, 66
Nekîsâ, 80, 85
Neriosengh, 146
Neron, 97
Nesk, 89, 99
Nesturîler, 121
Nevbehâr, 71
Nevrûz, 114
Nietzsche, 10, 174
Nikomachos Etiği, 133, 172
Nimet Yıldırım, 127, 136, 158
Nîrengistân, 43, 97
Nirvana, 72
Nizâmî, 48, 114
Noeldeke, 123, 124, 127
Northrop Frye, 8
Nuh b. Mansur, 152
Nûreddîn Muhammed Cihângîr, 161
Ormuzd, 75, 94, 99, 140, 144, 145, 146, 147, 213, 226, 241, 307, 311, 322, 323
Orşelim, 44
Orta Asya, 19, 63, 314
Orta Farsça, 1, 45, 84, 85, 86, 88, 97, 103, 104, 105, 118, 146, 170
Oscar Wilde, 12
Oşnar, 127, 134, 135, 136, 177, 183, 185, 186, 188, 204, 211, 214, 216, 219, 229, 235, 245, 246, 250, 253, 255, 259, 260, 297, 300, 303, 304, 306, 309, 317, 323
Oxford, 76, 99
Ömer b. Ferhân, 125
Ömer Hayyâm, 12, 103, 138
Pança Tatra, 152
Paracalse, 61
Parsî, 46
Parsîler, 25, 69, 124, 286, 314
Partî, 44, 46, 108
Partlar, 25, 42, 45, 46, 55, 80

Pâzend, 86, 93, 94, 97, 129, 142, 143, 146, 155, 157, 215, 241, 324
Pehlevice, 1, 3, 22, 23, 44, 52, 60, 81, 83, 86, 87, 89, 93, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 115, 117, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 134, 136, 137, 139, 143, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 162, 171, 180, 183, 190, 194, 195, 197, 198, 202, 205, 206, 211, 213, 215, 218, 220, 221, 223, 225, 228, 229, 234, 235, 237, 238, 241, 246, 247, 257, 262, 263, 290, 292, 298, 299, 301, 303, 309, 312, 313, 315, 321, 322, 323, 324
Penc Hîm-i Âsurûnân, 99
Penc Hîm-i Rûhâniyân, 127, 153
Pendnâme-yi Enûşîrvân, 52
Persepolis, 41
Persler, 57, 196, 197, 206, 209, 261, 272, 273, 279, 290, 314
Perviz Nâtil Hânleri, 166
Peştû, 31
Peymân-i Kethudâyîi, 100
Philippe Gignow, 127
Pîrnîya, 37
Plutarque, 31
Pope, 158
Priscianos, 122
Priscien, 53
Pûrdâvud, 200, 313
Râğıb-ı Isfehânî, 162, 178
Râhetu'l-insân, 52, 148
Rahîm Afîfî, 127, 136, 158
Râmyeşt, 276
Rask, 98
Rempis, 94
Reşîd-i Yâsemî, 78, 130, 136, 153, 158
Rey, 60, 74
Rez u Mîş, 122
Rızâ Kulî Hân Hidâyet, 148
Rig Veda, 68, 183, 207
Risâletu'l-Gufrân, 158
Risâle-yi Rûzhâ, 154, 155
Ritter, 103, 105
Rivâyât-i Pehlevî, 99, 212, 313, 317
Rivâyet-i Pehlevî, 105
Riyoyiçi Nayiki, 1
Roma, 51, 122
Romalılar, 168
Rosenberg, 94
Rousseau, 6
Rönesans, 61
Rûdekî, 107, 120
Rum, 4, 43, 49, 51, 61, 74, 83, 92, 106, 108, 122, 145, 149, 160, 161, 163, 315, 328
Sabiî, 77
Sabiîler, 81
Sâdık Hidâyet, 12
Sadî-yi Şîrâzî, 12, 24, 108, 127, 167, 178
Said-i Nefisî, 79
Saîd-i Uryân, 47, 154
Saint-Ephrem, 52
Salemann, 72, 137
Sami, 3, 276
Sanskritçe, 25, 66, 68, 92, 106, 205
Sasaniler, XI, 3, 18, 26, 35, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 70, 71, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 100, 103, 104, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 128, 131, 132, 133, 143, 145, 157, 158, 159, 162, 172, 190, 241, 272, 275, 292, 309, 329
Sâtrâb, 35
Schaeder, 151
Seâlibî, 106, 111, 119, 178
Sebkşinâsi, 133
Sed Der Bundehişn, 271
Sed Der Nesr, 94, 267
Seferu'l-esrâr, 79
Selûkîler, 35, 40, 41, 42, 44, 45
Senâî, 158
Serkeş, 80
Seyru'l-ibâd ile'l Meâd, 158
Seyyid Hüseyin Nasr, 9
Seyyid Hüseyin Takîzâde, 78
Seyyid Muhammed Turâbî, 127
Sezai Karakoç, 9
Sıddharta, 73
Sî Rûze, 94
Sicistânî, 164
Silvestre de Sacy, 91, 133
Simplicius, 53
Sindbâdnâme, 7, 46, 99
Siyasetnâme, 105
Siyeru'l-mulûk, 123
Soğd, 141, 145, 170, 171, 217
Soğdca, 88
Soğdlar, 25, 171
Sohrâb-ı Kâvuscî Destûr Mehrcî Rânâ, 130
Sokrates, 14, 163
Sorh but u Hong But, 72
Soşyant, 95, 141, 182, 202
Spante Mînû, 67
Spentâ Mînû, 67, 227
Spigel, 91, 99
Stendhal, 174
Strabon, 31, 80, 123, 314
Sultan Sencer, 134
Suriye, 53, 122
Surûş, 147, 159, 188, 223, 229, 305, 309, 318, 321
Suut Kemal Yetkin, 10
Süfyan-ı Sevrî, 20
Sühreverdî, 70, 331
Sümer, 19, 33, 236
Sümerce, 2
Sümerler, 27
Süryanice, 50, 52, 53, 121, 149

Şâh-i Behrâm-i Vercâcend, 100
Şahnâme, 10, 39, 45, 47, 48, 50, 52, 83, 109, 112, 113, 117, 120, 123, 133, 135, 137, 148, 152, 160, 176, 192, 193, 201, 202, 203, 207, 210, 215, 217, 227, 228, 229, 241, 247, 251, 258, 263, 265, 266, 270, 275, 276, 285, 294, 311, 313, 314, 318, 329
Şapûr, 47, 48, 54, 57, 58, 60, 78, 96, 110, 111, 112
Şapûrgân, 77, 78, 79
Şatrancnâmeg, 1
Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, 102
Şehrhâ-yi Îrân, 100
Şehryâr Ci Dâdâbuy, 129
Şeriati, 56, 65, 66, 70, 73, 84, 208, 268, 287, 293
Şigoftî, 100
Şikend Gomânîg Vîzâr, 99, 145
Şûş, 27, 74
Şûşterî, 161, 162, 163
Taberî, 54, 111, 112, 156
Taberistan, 22
Tâcnâme, 109, 112, 116, 117
Taha Hüseyin, 1, 3
Tâk-ı Kisra, 49
Tansar, 87, 89, 96, 106, 112, 193
Tanzimat, 15
Tarapore, 132, 137, 139
Târih-i Hamza-yi Isfehânî, 109
Târîh-i Taberî, 109, 112
Tefsiru'l-Mîzân, 34
Telemak, 15
Teşter, 312
Tevrat, 10, 33, 78, 89, 207, 290
Tisfûn, 122
Tolstoy, 9, 12, 72
Tovbenâme, 79
Tovkîât, 112, 113
Tovkîât-i Husrev-i Pervîz, 113
Tovkî-yi Hurmuz Peser-i Enûşîrvân, 113
Tovkî-yi Nersî, 113
Trâbûzân, 35
Tränenkrüglein, 72
Turan, 76
Turanlılar, 45
Tûrbrâtûr, 65
Turtûşî, 157
Tûtînâme, 7, 99
Unsûrî, 72, 114
Upanişadlar, 72
Urumiye gölü, 62
Uygur Türkleri, 88
Uyûnu'l-ahbâr, 112, 115, 116, 119, 152
Vâmık u Azrâ, 99
Vârûnâ, 201
Vedalar, 15, 16, 69, 93, 95, 172, 277
Vehumene, 63
Vendîdâd, 43, 89, 94, 97, 147, 189, 221, 237, 268, 270, 276, 281, 289, 315
Vesta Sarkhosh Curtis, 127
Veys u Ramîn, 45, 99
Vîspered, 89, 97
Vollers, 1
Von Kremmer, 127
West, 94, 98, 99, 126, 127, 130, 146, 159
Westergaard, 91, 99
Wilhelm Geiger, 45, 201
Will Durant, 40
Xénophon, 31
Yâdgâr-i Câmâspî, 97
Yâdgâr-i Zerîrân, 45, 85
Yahudiler, 33, 34, 44, 70, 74, 144
Yahudilik, 59, 74, 207
Yakûb b. İshak el-Kindî, 102
Yâkût el-Hamevî, 51
Yaralı Bilinç, 69
Yek Sâl Der Miyân-i Îrânîyân, 268
Yemen, 49, 70
Yeni Avesta, 36, 65, 68, 94, 227
Yeni Farsça, 86, 97, 104
Yesnâ, 56, 61, 64, 66, 68, 89, 193, 194, 198, 206, 207, 218, 252
Yesnâlar, 61, 196
Yeşt, 61, 94, 99, 193, 292
Yeştler, 62, 68, 89, 285, 293
Yezdân, 63, 82, 132, 136, 138, 139, 140, 141, 180, 183, 186, 188, 215, 216, 221, 226, 276, 277
Yezdigerd, 59, 69, 123, 178
Yezişne, 197
Yunanca, 2, 3, 30, 41, 44, 52, 90, 121, 149
Yusuf b. Hâlîd, 124
Zâduye b. Şâhuye-i Isfehânî, 125
Zaehner, 75, 76, 130, 142
Zafernâme, 152
Zağros dağları, 29
Zarathustra, 62
Zātspram, 67
Zebîhullâh-ı Safâ, 79, 85, 107
Zebûr, 79
Zehrî, 20
Zekeriya Peygamber, 129
Zend, 86, 90, 92, 96, 97, 98, 120, 125, 194, 286, 319
Zend Avesta, 191
Zend-i Vehmen Yesn, 97
Zerduştnâme, 94
Zerdüşt, XI, 9, 30, 37, 38, 43, 45, 46, 47, 48, 52, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 103, 106, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 133, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144,147, 148, 150, 153, 157, 158, 159, 182, 183, 184, 191, 193, 194, 197, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 221, 233,

235, 237, 247, 252, 262, 267, 269, 274, 280, 284, 289, 292, 294, 312, 314, 321, 324, 325, 328
Zerdüşt Böyle Diyordu, 10
Zerîr, 45, 312
Zervân, 75, 312
Zervaniyye, 76
Zervanizm, 59, 75, 76
Zeus, 43
Zînetu'l-Mecâlis, 15
Zoroaster, 62
Zûbân, 162
Zulkarneyn, 34
Zutemberg, 127

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Musa BALCI
Doğum Yeri ve Tarihi	Kilis, 01.01.1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı
Y. Lisans Öğrenimi	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Bildiği Yabancı Diller	Farsça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	musabalci@hotmail.com
Tarih	10/07/2013